

...MC
87.747

OS7K

.....

MC
87.747

Kamaras István

UTÁNAM, OLVASÓ!

A Mester és Margarita
fogadtatása,
értelmezése és hatása
Magyarországon

Országos Széchényi Könyvtár
Könyvtártudományi és Módszertani Központ

Kamarás István:

UTÁNAM, OLVASÓ!

A Mester és Margarita fogadtatása,
értelmezése és hatása Magyarországon

Országos Széchényi Könyvtár

Műzsák Közművelődési Kiadó
Budapest, 1986

KAMARÁS István

Utánam, olvasó! : A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon / Kamarás István ; [közr. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. — Bp. : Múzsák, 1986. — 263. p. ; 24 cm

Bibliogr.: p. 257—262.

ISBN 963 201 185 6 (KMK)

ISBN 963 564 076 5 (MKK)

* Bulgakov, Mihail Afanas'evič. A Mester és Margarita

Mt.: Országos Széchényi Könyvtár (Budapest).
Könyvtártudományi és Módszertani Központ
(közr.)

028.01(439):882 Bulgakov, M. A.

882Bulgakov, M. A.:316.7(439)

14 C 87. 767
1986
ISBN 963 201 185 6 KMK

ISBN 963 564 076 5 MKK

Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató

Megjelent 23,6 A/5 ív terjedelemben

10439/84

Készült: a Múzsák Közművelődési Kiadó nyomdájában

BEVEZETÉS

„Néha kétségek merülnek fel abban a tekintetben, hogy vajon létezik-e ténylegesen az a valami, amit irodalomnak nevezünk. Azt mondjuk: egy kornak az irodalma; és elképzelünk magunknak egy meghatározott módon felépített, többé-kevésbé pontosan ismert, ezért időtálló teret. Létezik ilyen terület, ilyen irodalom? És ha igen, milyen szerepet játszanak abban a megírt, de kiadatlan, egy ideig elrejtett könyvek? Mi lehet még bennük lényeges, amikor évek múltán új helyzetben jelennek meg, nem kortársaik körében? Mi történik a már elmúlt korok irodalmával, ha a valamilyen mából belényomul valami, ami kétségkívül belőle származik?” Kérdezi a regény egyik legjelesebb tanulmányozója, a lengyel V. Woroszyłski.¹ Ez a kutatás erre a kérdésre is választ keres. A regény hét magyarországi kiadása, közel egymillió olvasója már önmagában válasz, ám a válasz értelmezése irodalomszociológiai elemzés feladata. Amikor Fagyjev — tíz nappal halála előtt — meglátogatta Bulgakovot, így nyilatkozott: „Bosszantó félreértés történt... Nem ismertem Bulgakovot. Nem volt jogunk nem ismerni őt.” Ez a kutatás egy többretegű megismerési folyamatról tudósít. A mások megértésére apelláló műalkotás, mint Gadamer is megállapítja, beletartozik önmagunk megértésének történelmi folyamatába, amelyben az emberi létezés megvalósul.²

Egy napvilágra kerülő elmerült érték megismerésekor a megismerőből is sok minden feltárulhat. L. Goldmann szerint egy műalkotás struktúráját feltárni annyit jelent, mint választ adni arra a kérdésre, melyik az az emberi csoport, amelyre vonatkoztatva érthető. Némiképpen módosítva az emberi csoportot nem egyetlen, viszonylag jól körülhatárolható társadalmi rétegre korlátozva ez a tétel is szerepelt kutatásom hipotézisei között.

Ez a kutatás részét képezte a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Olvasáskutatási műhelyében akkor (1978-ban) már tíz éve folyó kutatás-sorozatnak, amelyben az olvasó és az irodalom kapcsolatát vizsgáltuk. Folytatását jelentette az irodalmi ízlés alakíthatóságát és a modern irodalom esélyét vizsgáló kutatásainknak. Ha csak laza szálakkal is, de kapcsolódott Józsa Péter művészet-szociológiai kutatásaihoz, Vitányi Iván munkacsoportjának világkép kutatásához és az Irodalomtudományi Intézet értékorientációs műelemzés kutatásához.

Bulgakov regényét több szempontból is kiváló lehetőségnek tartottuk arra, hogy az olvasmányélmény alakulását, az irodalmi mű értelmezését, értékelését és hatását vizsgálhassuk, elsősorban szociológiai és szociálpszichológiai módszerekkel. Legalább ennyire alkalmasnak látszott ez a regény a *tudat*, valamint a világnézeti, a filozófiai, a politikai és az erkölcsi kérdésekkel kapcsolatos be-

¹ V. WOROSZYLSKI: Rekopisy nie sptona — obietat diabel = WEIZ, 1971. 7—8. sz.

² KULCSÁR Szabó Ernő: Hatás, befogadás, esztétikai tapasztalat = Nagyvilág, 1984. 1. sz.

állítódások és vélemények vizsgálatára. Ez a regény minden szokatlansága ellenére igazi olvasmány, mert a) van cselekménye, mely fordulatos, izgalmas, krimire is, kalandregényre is emlékeztethet; b) azonosulásra, megítélésre alkalmas szereplői vannak; c) vérbő humora, helyzetkomikuma, mely szórakozási igényeket is kielégíthet; d) érdekes és hasznosítható információkat is kínál mind az ókorról, mind a közelmúltról; e) a különböző cselekményszálak összefutnak, a regény „megnyugtatóan” fejeződik be. Természetesen mellett, hogy igazi olvasmány, *rendhagyó* Bulgakov műve, hiszen a) értékszemlélete — és ezzel összefüggésben jelképrendszere — bonyolult; b) több cselekmény- és jelentés-síkja van; c) filozófiai, mitológiai, történelmi és irodalmi ismeretek felidézését követeli; d) időkezelése eltér a szokásostól; e) helyzetkomikuma, transzcendenciája, ironikus látásmódja, realizmusa olvasói többségének eléggé szokatlan *szöveg-ötvözetet* alkot.

Alkalmasnak éreztük ezt a regényt arra, hogy kiválasztását, olvasását, értékelését, értelmezését és hatását vizsgálva: a) az eddiginél jobban megismerjük az egy-egy szövegre, síkra, szereplőre, mozzanatra, értékre stb. összpontosító, (vagyis leegyszerűsítő) és a differenciáltabb olvasói reagálásokat, hogy újabb ismereteket szerezzünk az *esztétikai hatás különböző szintjeiről*; b) tanulmányozzuk a *tények szintjén* maradó, az érzelmi-azonosuló és az elemzést összeggésszel kiegészítő olvasást; c) újabb és mélyebb ismereteket szerezzünk az olvasó *probléma-elhárító rendszeréről* [hiszen várható volt, hogy 1) sokan „szerelmes regényként” olvassák, hogy ne kelljen filozófiájával foglalkozni; 2) hogy Wolandot bűvésznek tekintik, hogy ne kelljen filozófusként vagy földöntúli lényként értelmezni; 3) elemzés helyett ítélni; 4) a meghatározó tényezőket kiiktatva a szereplőket önálló valóságként értelmezik, vagy a személy szuverenitását nem érzékelve rövidere zárják és túlhangsúlyozzák meghatározottságát]; d) megkíséreljük megállapítani, hogy a regény olvasásával *módosul-e az olvasó világképe*, vagy az olvasói sztereotípiák közömbösítik-e a mű értékeinek hatását; e) felderíthetjük az *olvasó involváltságának és érdekeltségének* szerepét a mű értékelésében és értelmezésében (feltételezzük, hogy társadalmi gyakorlatuk, életútjuk, élményviláguk és értékrendjük következtében egyes olvasók és olvasórétegek jóval fontosabbnak, aktuálisabbnak, nekik szólnak érzik ezt a művet); f) megfigyelhetjük az *előző olvasmányélményekhez igazítandó élmény* alakulását.

Nem véletlenül használtuk a kutatás munkacímében a „befogadás” helyett a „fogadtatást”, ugyanis nem csupán közelképeket akartunk készíteni, hanem körképet is a *regény magyarországi visszhangjáról*. Számbavettük, hogy a regény különböző magyar nyelvű kiadásai milyen körbe jutottak el, (például az otthoni könyvgyűjteményekbe); hogy milyen ütemben és hány példányban szerezték be a könyvtárak, hogyan alakult a mű könyvtári keresettsége. Számloltunk azzal is, hogy a regény bizonyos körökben (egyetemi hallgatók, fiatal értelmiség) divatos olvasmánynak számít, hogy nem csupán a regény formájában él a köztudatban, hanem többek között a rádiójáték-változata, Ljubimov darabja, Konz Zsuzsa lemeze is népszerűsítette, hogy irodalmi szakkörök, egyetemi szemináriumok, irodalmi színpadok dolgozták fel, játszották el. Azzal számolni kellett, hogy maga az író sokak szemében jelképpé válik, hogy a regény egyes szereplői, epizódjai, sorai a mindennapi beszélgetésekben is előbukkannak példaként, szállóigeként. Figyelembe kellett venni azt is, hogy a Biblia és Jézus személye iránti fokozódó érdeklődés is növelhette a regényt olvasmányul válasz-

tók körét, ugyanígy számolnunk kellett a Szovjetunió történetének első két évtizede iránti fokozódó érdeklődéssel is.

A regény magyarországi elterjedését és fogadtatását vizsgálva meg akartuk tudni azt, hogy: a) *mikor, hány kiadásban, hány példányban, milyen formában* (a könyv külseje, illusztrációk, utószók stb.) jelent meg a regény; b) *milyen volt és milyen jelenleg a hozzáférhetősége a könyvtárakban*; c) *milyen volt hazai és külföldi kritikai fogadtatása*; d) *hozzávetőlegesen hányan és kik olvasták a könyvet Magyarországon*; e) *hogyan fogadták a könyvet*; f) *egy adott időszakban (1978. második felében) a könyvtárba járók közül kik, miért választják olvasmányuknak és, hogy mennyire elégedettek választásukkal.*

A regény befogadásának vizsgálatakor tanulmányozni terveztük, már amennyire ezt a jelenség makacsul ellenálló titka, eléggé szűk kereteink és képességeink lehetővé tették: a) *a befogadás „Előttjét”* (a regény olvasását megelőző olvasmányélményeket, az olvasmányok összetételét, az olvasói beállítódást, világképet és értékrendet); b) *a befogadás „Közbenjét”* (az olvasói beállítódásnak, a mű értelmezésének és megítélésének alakulását); c) *a befogadás „Utánját”* (a mű értelmezését, értékelését és hatását azoknál az olvasóknál, akik a vizsgálat idejében, és azoknál, akik évekkal ezelőtt olvasták a művet.

A befogadás „Előttjét” és „Utánját” elsősorban kérdőíves interjúval vizsgáltuk. A befogadás „Közbenjét” oly módon vizsgáltuk, hogy a kiválasztott személyek a regény olvasását meg-megszakítva, írásban válaszoltak kérdéseinkre. Ezeket a kérdőíveket különböző előkészítő munkálatokra alapozva állítottuk össze.³ Elvégeztük: a) *a regény ismerettárának összeállítását, összegyűjtöttük a fontosabb mintákat, a kulturális, a moszkvai és a jeruzsálemi színkellékeit, az orvosi utalásokat, a filozófiai, vallás- és tudománytörténeti elemeket, a „Woland-mitológia” elemeit, irodalmi és művészeti sémákat stb.*; b) *a regény szereplőinek rögzítését megjelenésük sorrendjében, megjelenésük helyét, kapcsolatrendszerüket (szociometriájukat)*; c) *a regény cselekvés-sorrendjének összeállítását*; d) *a regény első fejezetének részletes elemzését, a befogadó helyébe képzelve magunkat*; e) *a regény értelmezését a következő módon: az elemző munkacsoport mindhárom tagja (Gábor György, Kamarás István és Sente Péter) leírta 5–8 oldalon saját értelmezését, ezeket szembesítették egymással, majd átadták véleményezésre három szakértőnek, Fábry Annának, Bojtár Endrének és Balassa Péternek, és az immár hat értelmezést Radnóti Sándor véleményezte. Ezután Sente Péter és egy szerzőpár, Kisbali László és Kiss Ilona részletes műelemzést készítettek*;⁴ f) *feldolgozásra került a regény közel százhusz értelmezése (több mint husz ország szakembereinek írásai).*

A mintánk kialakításakor arra törekedtünk, hogy minél nagyobb számban képviseltessenek benne a regény „spontán olvasói”, ebből a célból több köz-művelődési könyvtárban figyelő szolgálatot tartottunk. Az így összegyűjtött mintegy 150 olvasót egészítettük ki szakmunkásokkal, magyar szakos főiskolásokkal és egyetemistákkal, műszaki értelmiségekkel, középiskolásokkal, valóságos olvasókkal (középiskolásokkal, egyetemi hallgatókkal és fiatal értelmiségiekkel). A 255 fős mintán kívül (velük készítettük a mű elolvasása után a körülbelül két órás kérdőíves interjút) három „almintát” is kialakítottunk: a) *egy 117 fős, állami és egyházi gimnáziumokba járó középiskolásokból, dolgozók*

³ A kérdőívek a Függelékben találhatók.

⁴ Ezek az értelmezések, vélemények és elemzések megtalálhatók a kutatás dokumentációjában, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ könyvtárában.

iskolájába járó postásokból és szellemi foglalkozású) olvasókból álló mintát a regény első fejezete befogadásának vizsgálatára; b) egy 38 fős, gimnazistákból és irodalom szakos főiskolásokból álló mintát az olvasás folyamatának vizsgálatára; c) egy 30 fős; szakmunkásokból, diákokból és szellemi foglalkozásúakból álló mintát a regény 24. fejezete megértésének és értelmezésének vizsgálatára.

Ez a könyv csapatmunka, mintegy száz ember munkájának az eredménye, mindazoké, akik segítettek a kutatás anyagi feltételeinek megteremtésében, a mű értelmezésében, a kutatási módszerek kidolgozásában, az adatok összegyűjtésében, az interjúk elkészítésében, az adatok feldolgozásában, szövegek fordításában, részvizsgálatok elvégzésében, az elkészült tanulmányok közreadásában és megítélésében.

Külön is hálával tartozom *feleségemnek*, aki felfedezte számomra ezt a regényt, az *ELTE esztétika szakos hallgatóiból álló szemináriumi csoport tagjainak*, akikkel együtt megterveztük az akkor még képzeletbeli kutatást, *Papp Istvánnak*, munkahelyem, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ akkori igazgatójának, mert hitt abban, hogy egy ilyen — sokak által elméletinek és ezoterikusnak tartott — kutatás is szolgálhatja eredményeivel a könyvtári gyakorlatot, *Kisbali Lászlónak*, *Kiss Ilonának* és *Szente Péternek*, akik a mű értelmezésében nyújtottak nélkülözhetetlen segítséget, a *moszkvai Lenin Könyvtár olvasás kutatási osztálya munkatársainak*, akik hasznos tanácsokkal láttak el, *Kiss Andrásnak*, aki a számítógépes munkákat végezte el, a *Kultúra és Közösség* folyóiratnak, hogy közzétette a kutatás témakörébe vágó írásokat, alkalmat adva az olvasói visszajelzések megszívlelésére, a lektorok közül *Veres Andrásnak*, akinek nemcsak szigoráért és alaposágáért vagyok hálás, hanem kitűnő javasolataiért is, *kollégáimnak*, akik figyelmes és hűséges olvasói voltak kézírataimnak.

Országos Széchényi Könyvtár

I. WOLAND FOGADTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A *Mester és Margarita* eddig (1984-ig) hét alkalommal került Magyarországon kiadásra⁵, összesen 315 ezer példányban. Ez bizony nálunk bestseller példányszám. Több példányban jelent meg ez a Bulgakov regény, mint a televízió-siker támogatta *Gyökerek* (Haley regénye), *A legyen ura*, a *Jó estét nyár, jó estét szerelem*, *Honthy Hanna* (Gál György Sándor életrajzi regénye). Nagyobb nyilvánosságot kapott — már ami példányszámát illeti, mint Berkesi, Szilvási és Passuth több könyve, mint a *Pillangó*, a *Híd a Kwai folyó felett*, a *Tatárpuszta*, *A homok asszonya*, a *Virágot Algernonnak*, *A 22-es csapdája*, a *Hidegvérrel* és nem sokkal maradt el az *Esőisten siratja Mexikót*, *Az elveszett cirkáló*, a *Nap-palok és éjszakák* példányszámától. Mondhatjuk-e ennek alapján, hogy a *Mester és Margarita* meleg fogadtatásra talált Magyarországon? Ez attól is függ, hogy időben érkezett-e meg, hogy mekkora és milyen összetételű körbe jutott el az első, a második, a harmadik, az n-edik alkalommal, hogy kik népszerűsítették, kiknek miért ajánlották, milyen hatást gyakorolt olvasóira, hogy mekkora nagyságú és milyen összetételű volt a közömbösen maradók, az elutasítók és a művet magasra értékelők köre.

1. WOLAND ÁTLÉPI AZ ORSZÁGHATÁRT

Mikor szomszédja egy alkalommal megkérdezte, mit csinál, Bulgakov így válaszolt: „Írok valamit, valami kis semmiséget.” Éppen a *Mester és Margarita*-n dolgozott. Már a húszas évek végén elhatározta, hogy elbeszélést ír, „A Sátán Moszkvába látogat”, „A fekete mágus”, „A patás mérnök” szerepelt a tervezett címek között. Úgy tűnt, mintha a tervezett mű az orosz (és részben már a szovjet) szatirikus hagyományt akarta volna folytatni, csupán az „Evangélium Woland szerint” című fejezet jelezte, hogy többről volt szó. Magyarországon Csudakova rekonstrukciójából⁶ az első változat tulajdonképpen a végső változat első öt fejezete. A később a *Gribodjedov*-ban történt címet kapó fejezetet önálló elbeszélésként a *Nyedra* című folyóiratnak szánta, de sosem jelent meg. A regénnyé terebélyesedő elbeszélés első két változatának nagyobb részét 1930-ban több más művével együtt elégette, de már 1931-ben újra ezzel a művével foglalkozik, és jegyzeteiben már ekkor szerepel a „Margita” név, de a címszereplők csak 1934-ben jelennek meg, abban az évben, amikor házasságot köt (a harma-

⁵ A romániai magyar nyelvű *Kriterion* kiadás 9600 példányának fele is Magyarországon került forgalmazásra.

⁶ A regényre vonatkozó szakirodalom bibliográfiája a Függelékben található.

dikat) Jelena Szergejevna Silovszkajával. Az ötödik változatban még „A sötétség hercege” a mű címe, a végleges cím csak a hatodikban jelenik meg 1937-ben, amikor — súlyos betegsége kezdetén — félreteszi a Színházi regényt és haláláig csak főművével foglalkozik. 1938 nyarán fejezi be a művet. Még megvakulása előtt maga olvassa fel néhány barátjának, a végső javításokat már vakon végzi, a felesége által felolvasott szöveget helyesbítve. Egyik példányát felesége, a másikat a Művész Színház múzeumának igazgatója őrzi. Az ötvenes évek közepén bizottság alakul Bulgakov műveinek kiadására. Tagjai előbb a kevéssé problematikus műveket jelentetik meg, de Kaverin — aki a szovjet írók 1954. évi kongresszusán hitet tesz Bulgakov mellett — már az összegyűjtött drámáinak előszavában javasolja a Mester és Margaritának, mint a világirodalom egyik legnagyobb művének a kiadását. A Mester és Margarita csak 1966-ban jelenik meg, a másfélszázezer körüli példányszámú Moszkva című folyóiratban. Félő volt, hogy az első részt nem követheti a második. (Ezt bizonyítja az is, hogy az utószó, M. Vulisz írása ebben a számban jelent meg.) Az író feleségének tudomása szerint maga Hruscsov támogatta a mű megjelentetését, amelynek második része megjelenik, ha nem is a decemberi, hanem a januári számban.

Terjedelmi okokra hivatkozva a folyóirat szerkesztősége 23 ezer szóval megrövidítve jelentette meg a regényt. Kimaradt Nyikanov Ivancics álma (3200 szó), a Gribodjedov-ház leégését bemutató fejezet eleje (1750 szó). Kimaradtak olyan részletek és sorok, amelyekben szóba kerül a funkcionáriusok feddhetősége, a lakáshelyzet, de kimarad az a jelenet is, amikor Margarita meztelenül fürdését kilesi a selyemcilinderes anyaszült meztelen férfi, vagy például Natasának az a mondata, hogy „Nem akarok vizsgamenni a villába! Nem megyek feleségül sem mérnökhöz, sem technikushoz.” Kimarad az a rész is, amikor Margarita lelassítja a repülést, hogy gyönyörködhesen a föld rejtett szépségeiben, valamint Woland és Azazello beszélgetésének az a mozzanata, amelyből megtudjuk, hogy Woland érdekes városnak tartja Moszkvát, Azazello viszont Rómát részesíti előnyben. A Pilátus-történet csak 1600 szóval lett rövidebb, de kimarad a gyávaság bűnének hangsúlyozása, és Afrianusnak az a mondata (Pilátus Judásra vonatkozó „Ezek szerint nem fog feltámadni?” kérdésére válaszolva), hogy „Majd feltámad, ha megszólal annak a Messiásnak a harsonája, akire itt várnak”.

Még ugyanebben az évben, 1967-ben megjelenik a *The Master and Margarita* angol nyelvterületen, a *Menteren og Margarita* Norvégiában, az *Il Maestro e Margherita* Olaszországban. 1968-ban a *Mastorat i Margarita* Bulgáriában, a *Mesteren og Margarita* Dániában, a *De Meester en Margarita* Hollandiában, a *Le Maitre et Marguerite* Franciaországban, a *Der Meister und Margarita* az NSZK-ban, a *Majster a Margareta* Szlovákiában, az *El maestro y Margarita* Spanyolországban, és megjelent a *Meister ja Margarita* az észt nyelven olvasók között is. A következő évben jelent meg *A Mester és Margarita* Magyarországon, a *Satana saapuu Mokovaan* Finnországban, az *Usta ila Margarita* Törökországban, a *Majstor is Margarita* Jugoszláviában szerb-horvát nyelven, a *Maestrul si Margareta* Romániában, az *Akuma To Margarita* Japánban és a

Ha-satan kai he Margerita Izraelben. 1970-ben macedon nyelven Jugoszláviában, 1971-ben Svédországban és Görögországban, 1973-ban pedig a Szovjetunióban is megjelent a teljes regény.⁷

A Szovjetunióban 1973-ban 30 ezer, 1978-ban 50 ezer, 1980-ban 100 ezer példányban jelent meg A Mester és Margarita, ami azt jelenti, hogy a kínálat messze alulmúlta a keresletet. A három lengyel kiadás 1973-ig összesen 70 ezer példányát napok alatt elkapkodták. Alacsony példányszámban jelent meg a regény Bulgáriában, az NDK-ban és Csehszlovákiában is. Az Egyesült Államokban húsz kiadása volt a regénynek.

A Szovjetunióban a regény folyóiratbeli megjelenése után heves viták robbantak ki. Éles polémia folyt N. P. Utyehin és I. F. Bélza, valamint M. Gusz és V. Laksin között. V. Laksin 1968-ban megjelent tanulmányának és K. Szimonov tekintélyének (ő írta az első kiadás előszavát is) komoly szerepe volt abban, hogy a regény teljes szövegével három kiadásban is megjelenhessen. M. Gusz — Lenin idézetekkel felvértezve — azzal vádolja Laksint, hogy értelmezésében szembéállítja az egyént a társadalommal és nonkonformistának nevezi ezekért a soraiért: „Ma a hatvanas évek előnyös helyzetéből tisztábban látjuk, mint valaha, hogy a kommunizmus nemcsak hogy nem mellőzheti a társadalmat alkotó személyek öntudatosságát, hanem nélkülözhetetlen feltételének kell tekintenie. A társadalmi erkölcs elválaszthatatlan a személyes erkölctől, végső elemzésben a társadalmi igazságosság nem más, mint a személyes igazságosság, az erkölcs társadalmi szinten történő megvalósulása.” Tíz év múlva N. P. Utyehin oly módon próbálja meg a „helyére tenni” A Mester és Margarita szerzőjét, hogy egyfelől megállapítja, hogy elfogadta az orosz filozófiai gondolkodás antiracionalisztikus pátoszát és „nem teljesen ismerte fel, hogy a humanizmus, az igazságosság, az erkölcsiség a társadalmi gyakorlatban nem lehet magasabban, mint az a politikai-társadalmi-gazdasági szint”, másfelől azt bizonygatja, hogy a szovjet rezsim iránt messzemenően lojális volt, nemcsak állampolgárként, hanem A Mester és Margarita írójaként is és filozófiája távol állt a társadalmi fejlődés vallásos koncepciójától.

A nyugati országokban megjelenő értékelések és értelmezések jelentős része⁸ elsősorban vagy a „leleplező dokumentumot” látja benne, vagy mint a párizsi orosz nyelvű kiadás előszavát író, Shakovsky érsek (az USA nyugati partvidéke orosz ortodox egyházmegyéjének feje) vallásos tematikáját, keresztény szellemét dicséri.⁹

Ugyanakkor a nyugati országokban jelennek meg az első monografikus írások, mint például a kanadai A. C. Wright, és az olasz E. Bazzarelli könyve. A szocialista országok közül, a Szovjetunión kívül Lengyelországban foglalkozott a kritika érdemben a művel

⁷ Orosz nyelven könyvalakban először Frankfurtban jelent meg A Mester és Margarita.

⁸ Elsősorban a nyugati szlavisztikai és ruszisztikai folyóiratokban megjelenő írások.

⁹ „Bulgakov regényének forradalmi szelleme kapcsolatban áll Krisztussal. Bulgakov az első szovjet irodalmár, aki komolyan beszél Óról.” Közli G. Struve.

(ahol a legnevesebb irodalmárok is írtak róla), Jugoszláviában pedig már 1975-ben — megelőzve a kanadai és az olasz tudós művét — megjelenik M. Jovanović monográfiája. Csehszlovákiában, az NDK-ban és Bulgáriában alig-alig írtak erről a regényről. Viszonylag sokat foglalkozott a regénnyel a skandináv napisajtó, pedig Norvégiában és Dániában csak 2500 példányban jelent meg a regény. A világszerte megjelenő kritikák 80—90 százaléka pozitív. (Lengyelországban, Finnországban magasabb, az NSZK-ban és a Szovjetunióban alacsonyabb ennél a pozitív előjelű írások aránya.)

Híre Magyarországon is megelőzte az országhatár átlépését. Már a Nagyvilág 1968/8. számában Elbert János jelzi a magyar olvasóknak *A Mester és Margarita* szovjetunióbeli sikerét, utalva arra, hogy a mű a közeljövőben magyar nyelven is olvasható lesz. Az *Élet és Irodalom* 1968/47. számában ezt írja Szöllősy Klára: „Aki ezt a könyvet elolvassa, időre hatása alá kerül, megvátózott szemekkel látja a világot.” Még ugyanebben az évben a *Kritika* (1968/11.) két tanulmánya is foglalkozik a regénnyel: Varga Mihály írása inkább írójával, akit Makarencóhoz hasonlít („mindketten mélységesen hisznek az emberben, mindketten gyűlölik az önkényt”), Dienes László pedig a szovjetunióbeli Bulgakov-vitából idéz véleményeket, amelyek — tekintettel a folyóirat jellegére — inkább későbbi recenzorok értékeléseit és értelmezését befolyásolhatta.¹⁰

Ekkor már kezdenek elterjedni a különféle Bulgakovval kapcsolatos „értéksülések” és mítoszok, amelyek bizonyos körökben a mai napig is élnek, ami bizonyos fokig érthető is, hiszen az író életével és főleg korával kapcsolatos tájékoztatás semiképpen sem nevezhető elegendőnek. A Világirodalmi lexikon¹¹ az ilyenfajta megfogalmazásai, mint a „Művész Színház segédrendezőjeként működött igen bonyolult, néha egyenesen tragikomikus feltételek között” sem akadályozták meg az értelmező fantázia csapongását. Nem csoda, hogy eléggé széles körben elterjedtek a Bulgakov üldözéséről és erőszakos haláláról (mint a sztálinizmus áldozata) szóló mítoszok. Igaz, szerepel a lexikoncikkben a „Bulgakov nem publikálhatott többé” mondat, ám Sztálinnal való furcsa, ellentmondásos viszonyáról nem tudunk meg semmit. Végül is még a pontosabb tájékoztatás esetén sem lehetne csodálni, hogy mítoszok keletkeznek egy olyan íróval kapcsolatban, akivel ilyesmi történtek meg: „Csönd az Astoriában. Olvasok. A Színház igazgatója, aki rendező is egyszemélyben, hallgat. Teljes és legnyilvánvalóbb őszinte elragadtatását fejezi ki, bemutatót jósol, pénzt ígér és azt mondja, negyven perc múlva velem jön vacsorázni. Jön negyven perc múlva, eszi a vacsorát, a darabról nem szólt egy szót sem, azután eltűnt a föld alá, többet nem láttam. Íme, ilyen csodák esnek a világban.”¹²

¹⁰ A *Mester és Margarita* magyar nyelven hozzáférhető értékeléséről Neuberger Róbert készített értékelő szemlét a regény magyarországi fogadtatását vizsgáló munkacsoportunk számára, adatait és értékeléseit ebben az írásban is felhasználom.

¹¹ Varga Mihály lexikoncikkében sajnos éppen a regény ismertetése sikerült legkevésbé. Íme, néhány jellemző fordulat: „a Sátán elképesztő csodákat tesz, és az örültek házába juttatja mindazokat, akik találkoztak vele”, „nosztalgikus szerelem fűzi a gyönyörű Margaritához, vágyaik teljesülését azonban számos akadály gátolja, Margarita férjes asszony”, „amelyről regényt ír az örültek házában”, „a szerelmesek lelket Jézus parancsára Woland az Örök Városba, Jeruzsálembe viszi”.

¹² 1934-ben Leningrádból keltezett leveléből idézi V. Woroszliski. (WIEZ, 1971. 7—8. sz.)

A következő évben történt meg tulajdonképpen az országhatár átlépése, amikor is *A feketemágus Moszkvában* címmel részlet jelenik meg a regényből (*A feketemágia és leleplezése* c. 12. fejezet) a *Nagyvilág* 1969/4. számában. A *Nagyvilág* már tisztességes nyilvánosságot s propagandát jelentett. (Elég csak arra emlékeztetni, hogy Segal *Szerelmi történet* című regényét a közművelődési könyvtárba járóknak 17 százaléka olvasta, pedig csak a *Nagyvilágban* volt hozzáférhető.) Eddig az előzmények; a következő évben már egészében olvasható volt a szöveg könyv alakban, igaz, mindössze 5600 példányban.

2. WOLANDÉK APRÓ TÉTELEKBEN

A két év alatt világirodalommmá váló mű világviszhangjához és a magyarországi beharangozásokhoz képest az 5600 példány szinte példátlanul alacsony. *A legyek ura* 1963-ban 11 000, a *Kastély* 1964-ben 236 ezer, *Hidegvérrel* (Capote regénye) 1967-ben 34 ezer, *A homok asszonya* 1969-ben 12 800, a *Száz év magány* 1971-ben 35 ezer példányban jelent meg először. A könyv szerkesztője emlékeztetett arra, hogy a példányszámok eldöntésében nemcsak a szerkesztőnek, de néha a kiadónak sincs annyi szavazata, mint a terjesztőnek, ám *A Mester és Margarita* esetében az is komoly szerepet játszott, hogy a regény eredeti nyelvén akkor még csak folyóiratban jelent meg, hogy Bulgakov Magyarországon ismeretlen írónak számított. Az, hogy a könyvterjesztés nem mindig az olvasót és a közvetítendő értékeket képviselve dönt az alacsonyabb vagy magasabb példányszámok mellett, az közismert.

Bizonyos mértékig elfogadható az az érvelés is, hogy nehezebb a döntés abban az esetben, ha eredeti nyelven a mű még nem kapja meg azt a nagyobb nyilvánosságot, amely egy — akár a folyóiratánál kisebb példányszámú — könyv jelenthet, amely a könyvtárak révén szélesebb körbe eljuthat, mint egy irodalmi folyóirat. Ám azt is a mérlegre kell tenni, hogy közben 1967-ben és 1968-ban a regény tizenegy nyelven jelent meg, és nem csak nyugati, hanem szocialista országokban is. A harmadik érv — Bulgakov Magyarországon ismeretlen szerző — sem egészen meggyőző, hiszen a *Nagyvilág* mutatóváltást közölt a regényről, a fordító és tekintélyes szakemberek olyan körben hozzáférhető lapokban és folyóiratokban hívták fel a figyelmet a műre, amelynek nagyságrendje mintegy tízszerese az első kiadás példányszámának. Még ennél is döntőbb érv: *A Fehér Gárda* és a *Színházi regény* már 1968-ban megjelent. (Igaz, az is csak 3800 példányban.)

A művelődésügyi és a művelődéspolitikai irányítás alkotóműhely címmel illeti a kiadókat. A kiadók esetében az alkotásnak egy sajátos formájáról van szó: *értékek felfedezéséről*, a tartalmat is befolyásoló közreadási formájának megkomponálásáról, beleértődik ebbe természetesen az értékelés és értelmezés művelete is, akár közvetlen, akár közvetett formában történik. Része ennek az alkotásokat hozzáférhetővé tevő alkotó jellegű munkának a művelődéspolitikai döntés is, amelynél legalább a következő tényezők figyelembe vétele elkerülhetetlen: *a mű esztétikai értéke, a művelődés- és művelődéspolitikai értékrendje és a közönség* (kik számítanak erre a műre, kikhez lehetne még eljuttatni).

A döntéshozás fontos előzménye a *lektorok véleménye*, akiknek szintén figyelembe kell venni az esztétikai, a politikai-ideológiai és a szociológiai-lélek-

tani szempontokat. A regényt minősítő kulcsszavak egyik lektornál a *furcsa*, másik lektornál a *remekmű*. A regény műfajának, ábrázolásmódjának megítélésében van bizonyos konszenzus a két lektor között. Egyik lektor a fantasztikus szatirikus regény különös típusának, a menipposzi szatíra modern változatának, másik lektor egyszerűen menippeának nevezi, amelyben a kalandos, fantasztikus, mesészerű elemek összefonódnak a realiztikus részletekkel és az egész egy bizonyos erkölcsi-filozófiai mondanivalót fejez ki. Egyik lektor azt is hangsúlyozza, hogy *A Mester és Margarita* nem realista regény, hogy egy olyan halott vagy tetszhalott műfaj feltámasztása, amelyet korábban Rabelais, E. T. A. Hoffmann, Gogol és Dosztojevszkij neve fémjeleztek. Egyik lektor keveset foglalkozik a mű értelmezésével, pontosabban — anélkül, hogy idézné, hivatkozna rá — a művet kiadásra javasló szovjet lektor értelmezését építi be írásába: „Bulgakov egy eszmét, egy filozófiai igazságot akar megkísérteni, próbára tenni: a dialektikus materializmusnak azt a tudományosan beigazolódott tételét provokálja, mely szerint természetfölötti lények nem léteznek, sátán nincs, a világot és sorsukat maguk az emberek kormányozzák. Bulgakov egy pillanatra kétségessé teszi ezt a tételt, erre a kérdőjelre épül az egész regény. Vagyis, úgy tűnik, mintha az író arra a rég eldöntött és látszólag hasztalan kérdésre keresne választ, hogy vajon csakugyan ura-e az ember saját helyzetének, csakugyan képes-e nagyszabású terveit valóra váltani és így tovább. Ez lenne hát a mű filozófiai kérdésfeltevése, s ha nem tudnánk, hogy Bulgakov számára mindez trükk, műhelyfogás, könnyű lenne már a pusztá kérdésfeltevést is kikikáltani álproblémának, obskurantizmusnak, zagyvaságnak. Csakhogy a probléma összetettebb. Az író nem a materializmust próbálja megdönteni, ha akarná sem tudná, az extrém feltételezés nála csupán eszköz arra, hogy kivételes, fantasztikus szituációkat hozzon létre, a hőseit számunkra szokatlan körülmények között vallassa ki.¹³

„Hogy mit olvas ki a hősök vallomásaiból, hogy miért hozza létre a szerző a fantasztikus szituációkat”, erről — vagyis a regény tulajdonképpeni értelmezéséről — nem ír Egyik lektor, csupán ilyesmiket állapít meg, hogy „szuverén, öntörvényű világot alkot, egy olyan rejtélyes, titokzatos világot, amelyben minden megtörténhet”, „látszólag” maga az író sem veszi komolyan az ábrázolt valóságot, ... igaz, figyelmesebb olvasásnál kiderül, hogy ... az író *A Mester és Margarita* írásakor tudta, oly korban él, amikor a felhőtlen, semmivel sem indokolt, a semmire sem kötelező optimizmus bűn lenne népével szemben”. Másik lektor elemzi is a művet, három síkot különböztetve meg: a fantasztikusát (Moszkvában megjelenik a sátán), a realist (a korabeli szovjet valóság, a maga kicsinyes jelenségeivel) és a filozófikust (Jézus-történet, amelyben újrafogalmazódik az egész regény alap gondolata). Másik lektor szerint a mű mondanivalója az, hogy a jó és a rossz párharcából senki sem kerülhet ki győztesen; mivel „a húszas évek optimizmusa, a korabeli szocializmus fényesre lakkozott öröme Bulgakov előtt már ostobának tűnt”. A Woland és Lévi Máté közötti jelenetre utalva a fény és árnyék dialektikájának érzékeltetését emeli ki, valamint azt, hogy a hatalom és az egyén, a jó és a rossz harcának problematikája köré építve a fáradtság, a rezignáció és a halál kerül előtérbe a regényben megjelenített — lakkozatlan — világban.

¹³ Olvasható SERFŐZŐ László tanulmányában (*A Mester és Margarita* = *Filozófiai Közönlöny*, 1974. 1—2. szám 164. oldal).

„Bulgakov nem marxista, nem szocialista elkötelezettségű író, humanizmusa elvont, de hű maradt tehetségéhez” szögezi le Egyik lektor, aki azért elismeri, hogy A Mester és Margarita szerzőjétől „távol áll mindenfajta arisztokratizmus és didakticizmus: épít az olvasó értelmére”. Mindketten javasolják a regény kiadását, Egyik lektor azonban azzal a feltétellel, hogy a műhöz feltétlenül egy olyan elő- vagy utószóra van szükség, mely — a szovjet sajtóvisszhangok tanulságait is figyelembe véve — mind magát a művet, mind a benne ábrázolt valóságot marxista módon tudná értékelni”. Ilyen előszó nélkül a mű kiadását nem javasolja. Másik lektor ezzel szemben úgy ítéli, hogy „A szovjet próza eme remekművét feltétlenül és a legrövidebb időn belül ki kell adni magyarul. Amitől mindenképpen óvakodni ajánlok: elő- vagy utószó íratása a regényhez. Az 1930-as évek szovjet valóságáról, művészetéről még nem áll olyan teljes kép a rendelkezésünkre, hogy fogalmilag is leírassuk azt, amit Bulgakov művészileg megrajzolt kortársairól. Ennélfogva a legjobb esetben is csak a régi recept bukkanna elő: van egy nagy mű, ami állítólag nem-marxista, idealista, s azt majd mi, a marxisták megmagyarázzuk a hülye olvasónak. Azt hiszem erre nincs szükség.” Salamoni döntés született, amikor a regény elő- és utószó nélkül, de csak 5600 példányban jelent meg? Nem hinném, mert a bölcsebb döntés jobban figyelembe vette volna az olvasót, akit nem úgy kezeltek hülye gyerekek, hogy elmagyarázták neki, mi az, amit olvasott.

Érdemes-e ennyit zsémbelődni az 5600 példányon, amikor egy évvel később 9 ezer, két évvel később pedig 15 ezer példányban jelent meg, és még a következő évben megjelenő Kriterion kiadás 9650 példányából is jutott valamennyi Magyarországra.¹⁴ 1972-ig körülbelül 35 ezer példány állt rendelkezésre, ebből a műből Magyarországon, és hogy ez még mindig kevesebb volt a kelletténél, hogy az apró lépések politikájának az olvasó volt a vesztese, azt az olvasottsági adatokon kívül — erről később lesz szó — az 1975-ben könyvpiacra kerülő 40 ezer példány is bizonyítja. (Igazolják a *könyvet ajánló ismertetések* is, amelyek már az első, „éppenhogycsak” kiadás után is, „úgy tesznek”, mintha a regény 40–50 ezer példányban jelent volna meg.)

Üzemi lapok is ajánlják — az olvasóra és az értékre meglepően érzékeny — Bulgakov regényét: „A regény cselekménye végig izgalmas, szórakoztató olvasmányélményt jelent”, „A huszadik századi világirodalom remekei közé sorolják, hónapokon át a bestseller listák élén állt”, „A történeti vagy absztrakt külső nem rejtheti el, hogy szeretne megnyugtató megoldást találni a történelem és az egyén problematikájára”, „Ez a mű korántsem fárasztó, de nyugtalanító”. Kérdéseire meg kell kísérelnünk a válaszadást, megoldásain el kell gondolkodnunk, „Sajátosan groteszk stílusa, a fantasztikummal kacérkodó realitása szinte a legmodernebb alkotások előfutárjává, ma is friss és eleven olvasmányélménnyé avatja”. A *vidéki napilapok* pedig eképpen: „Bonyolultságában is tisztarajzú, sokrétűségében is egyértelmű alkotás”, „A szovjet irodalomnak ez a cselekményességében és gondolatiságában is izgalmas, a realitást látomásokkal feloldó regénye nyilván sok vihart támaszt még”, „Vibrálóan izgalmas könyv, mindenki megtalálja benne a magáét”; azért idéztem ezeket az ajánlásokat, hogy érzékeltessem, közvetítői az alacsony példányszámoknál megcélzott-nál szélesebb olvasóközönséget képzeltek maguk elé. (Az akkor még elég gyak-

¹⁴ Az első három magyarországi, valamint a Kriterion kiadás is csonkán jelent meg. Hiányzik belőlük mintegy 560 szó, az a rész, amikor Alojzij Mogarics Margarita figyelemztetése ellenére a Mester bizalmába férkőzik.

ran idézett három „t” skáláján a regényt akár „mérsékelten támogatott”, akár a fogcsikorgatva túrt” kategóriába is besorolhattuk volna, attól függően, hogy a példányszámot vagy az ajánlásokat vesszük inkább alapul.)

3. HOVÁ JUTOTT EL WOLAND MAGYARORSZÁGON?

1972-ben még csak 35 ezer példány áll rendelkezésre Magyarországon *A Mester és Margarita*-ból. Ha azt vesszük figyelembe, hogy könyv formában csak a következő évben jelenik meg Moszkvában, hogy csak 30 ezer példányban, akkor a regény *magyarországi hozzáférhetősége* viszonylag jónak ítéltető, ám ha más művekhez képest — akár értéküket, akár feltételezhető és valóságos keresletüket vesszük alapul — a Bulgakov-regény esélyei jóval szerényebbek voltak még 1972-ben, mint megérdemelte volna. Ebben az évben például 103 ezer példányban jelent meg Thackeray *Pendennis* története, 101 ezer példányban Huxley *A vak Sámson*, 103 ezer és 101 ezer példányban szovjet és latinamerikai kisregények, 100 ezer példányban Szilvási *Vízválasztó*, 84 ezer példányban Reineck *Ki ölte meg Isolde Cavaltint?*, 70 ezer példányban Alex *Ki lesz a gyilkos?* 40 ezer példányban Bikov *Az út végén* és 37 ezer példányban Konsztantynovszkij *Lánc* című regénye.

Az áttörés 1975-ben történt, amikor — negyedszerre — 40 ezer példányban jelent meg (Szántó Piroska illusztrációival a Századunk mesterei sorozatban). 1978-ban ugyan 148 ezer példányban jelent meg E. Fehér Pál utószavával a regény, de a Világirodalom remekei sorozatban, márpedig köztudott, hogy ez a sorozat jó néhány lakásban a „vitrinkönyv” szerepét tölti be, vagyis az 1978-as kiadás példányainak jóval kevesebb egy könyvre jutó olvasóval kell számolnia, mint a korábbi kiadásoknál. A sikerkönyvvé válást az 1981-ben kiadott 60 ezer és az 1984-ben megjelenő újabb 30 ezer példány igazolja. A hetvenes évek közepétől tehát a magyar olvasók jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint akár a lengyel, akár a szovjet olvasók.

Még a példányszámok alakulásánál is jobban jelzik a regény magyarországi pályáját (először inkább csak megtúrt, később már támogatott státusát) a *könyvtárak állománygyarapítási tanácsadójának*, az Új könyveknek minősítő jelzései. 1969-ben kis b jelzéssel startolt *A Mester és Margarita*. A kód jelentése: beszerezhető a középfokú ellátást nyújtó és önálló szakszervezeti könyvtárakban. 1970-ben már nagy B jelzést kapott a mű, ami annyit jelent: beszerzendő középfokú ellátást nyújtó városi és önálló szakszervezeti könyvtárakba. 1971-ben már BI jelzést kap a könyv, ez annyit jelent, hogy már a gimnáziumi, szakközépiskolai és szakmunkásképző intézeti könyvtárak részére is javasolt. Eddig ezzel az értékelő mondattal zárult a körülbelül negyven soros, elsősorban a cselekményt, a szereplőket bemutató ismertetés: „A kissé egyenetlen, misztikus és groteszk regény az orosz-szovjet prózairodalom legszebb művei közé tartozik.” 1975-ben pedig így summáz az Új könyvek recenzense: „A kitűnő, humoros és mélyen filozófikus, groteszk és költői regény az orosz-szovjet prózairodalom legszebb művei közé tartozik”. Ezzel az értékeléssel együtt 1975-ben már az aB jelölést kapja a regény, ami azt jelenti, hogy beszerzendő a középfokú ellátást nyújtó városi és önálló szakszervezeti könyvtárakba, továbbá beszerezhető az alapfokú ellátást nyújtó tanácsi könyvtárakba, valamint a szakszerve-

zeti letéti könyvtárak számára. 1978-tól kezdve már AB minősítést érdemel ki a regény, már nem szerepel a *beszerezhető*, csak a *beszerzendő* igenév, így a községi és a városi alapfokú ellátást nyújtó tanácsai könyvtárak, valamint a szakszervezeti letéti könyvtárak számára „szigorúan ajánlott” könyv lett A *Mester és Margarita*.

Az alacsony példányszám, az óvatos Új könyvek ajánlás és a könyvtárosok tájékozatlansága vagy bizonytalansága következtében az első években sok könyvtárban hiába keresték az olvasók ezt a könyvet, amelyet szinte „fűnek-fának” ajánlott nemcsak a napi sajtó, hanem még az üzemi lapok is. 1970-ben 15 közművelődési (három járási és tizenkét községi) könyvtár állományát vizsgálta meg Polónyi Péter¹⁵, ám ezt a regényt csak három járási könyvtárban találta meg. A jászberényi járásba csak két példány jutott az első kiadásból, Vas megyébe csak 18 példány. Jó néhány olyan járási, körzeti és nagyközségi könyvtár akadt, amelyek csak 1972-ben vagy 1975-ben szerezték be az első példányt ebből a regényből. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár hálózatába 118, 37, 59 és 27 példány jutott az első négy és 16 a Kritikon kiadásból. A jászberényi Városi-Járási Könyvtárban az első kiadás egyetlen példányát 14-en olvasták, a második kiadás két példányát 27-en, a harmadik kiadás kilenc példányát 125-en, összesen 166-an, közülük 57 fizikai dolgozó. A könyvtár igazgatója — aki megvizsgálta a regény hozzáférhetőségét a jászberényi járásban — így érvelt a mű 12 példányos beszerzése mellett: „Jelenleg nyolc példány van a raktárban, mégsem tartom a vásárlás mértékét rossznak, mert a jó könyvtáros nem helyezkedhet Kutuzov álláspontjára *ilyen művek* esetében, mondván, hogy az olvasók majd kívárlják azt a pillanatot, amikor megkapják a könyvet. Ennek a könyvnek a vásárlása megtérült, de még abban a községi könyvtárban is, ahol — helyesen — négy példányban vásárolták meg.”

*Még tíz évvel később — amikor a mű kiemelkedő esztétikai értéke felől már úgyszólván senkinek sincs kétsége — is jellemző a könyvtárosok jelentős részére a bizonytalanság a műnek mint olvasmány-nak (vagyis olvasottságnak) a megítélésében. Az olvasószolgálatban dolgozó, felsőfokú végzettséggel rendelkező közművelődési könyvtárosoknak 10 százaléka úgy véli, hogy ennek a regénynek az olvasottsága a 14 éven felüli lakosság körében igen magas (meghaladja a 30 százalékot) 40 százaléka pedig azt gondolja, csak egészen szűk körre korlátozódik.*¹⁶

4. MILYEN KRITIKÁT KAPOTT WOLAND?

A hozzáférhetősége alapján magyarországi történetének első éveiben legfeljebb a „mérsékelten támogatott” kategóriába sorolható mű kritikai fogadtatása alapján akár a „támogatott” kategóriába kerülhetett volna. A könyvszakma lapjaiban megjelenő írások és a különböző lapokban megjelenő és a Magyar

¹⁵ KAMARÁS István — POLÓNYI Péter: *Értelmiség, olvasás, könyvtár*. Budapest, 1970. NPI.

¹⁶ KAMARÁS István: *Érték és mérték* = *Könyvtári Figyelő*, 1934. 1. sz.

Rádióban hallható népszerűsítő ismertetések visszatérő jelzői: *remekmű, izgalmas, szórakoztató, modern, friss, sokrétű, humoros, időszerű, legjobb, legeredetibb, fantasztikus, groteszk, intellektuális*. Ezekből az írásokból — ez persze rendeltetésükből is következik — a fenntartások ugyanúgy hiányoznak, mint a meggyőző érvelés. Az első érdemi kritika az *Élet és Irodalom* 1970/4. számában jelent meg. Koroknai Zsuzsa írása a regény egyértelműen pozitív értékelése: az *alpmű, mestermű, utánozhatatlan* jelzők utalnak értékére, a *játékos ironia, líra, kritika, rezignáció* stílusára és légkörére, a *Csendes Don, A per* és a *Közöny* említése pedig egyértelműen helyezi el az alpművek és mesterművek körében. Kafka és Camus mellett a „szocialista realista” Solohov is kezességet vállal a még csak 5600 példányban hozzáférhető, így gyanakvással fogadható *remekmű* mellett. Hamarosan megjelenik a „legfelsőbb jóváhagyás” is, a *Társadalmi Szemlében* (1970/3.) Bakcsi György „egyrészt-másrészt” jellegű értékelése eléggé jól érzékelteti a regény pillanatnyi helyzetét a tiltás-tűrés-támogatás skáláján. „Korántsem fárasztó, de *nyugtalanító* könyv” a *Mester és Margarita* a *Társadalmi Szemle* szerint. A „Varázslók Moszkvában” című írás a regény „hol *cinikus*, hol *nyugtalanító* filozófiájáról” és „hol *bosszuló*, hol *megbocsátó etikájáról*” ír. Az egyik legolvasottabb hetilap, a *Nők Lapja* (1970. III. 7.) *irodalmi szenzációnak* tartja a regényt a szó legjobb értelmében, szuperlatívuszait csak a „*talányosan okos*” jelzővel fogja vissza. A *Magyar Hírlap* (1970. IV. 16.) szerint a regény *különleges élmény* mind emberi szándékában, mind művészi megoldásában (Szombathelyi Ervin), a *Magyar Nemzet* (1970. IV. 26.) kritikájának értékelő kulcsszavai *metsző gúny, dühös kacagás, emberség, csodálatosan leírt szerelem* (Komor Vilma). Megjelennek az első értékelések az irodalmi folyóiratok nyári számaiban. Bojtár Endre az *Új Írásban* (1970/6.) az egzisztencialista katasztrofizmus csúcsteljesítményének nevezi a regényt, Pogány Béla az *Alföldben* (1970/7.) *Kafka* és *Joyce* nevével minősíti, ám ő is viszszafogja a gyeplőt, amikor a *sci-fi* előfutárának nevezi Bulgakov regényét. A fordulatot kétségkívül a *Kortársban* (1970/7.) megjelenő Féja Géza írás jelentette, aki az irodalom *döntő eseményének* érzi a *remekmű* megjelenését, amelyet az utóbbi évtizedeknek *világviszonylatban is egyik legjelentősebb*, hacsak nem a legjelentősebb művének tart.

1972-ben a Könyvtártudományi és Módszertani Központ nyolc irodalmárt arra kért fel, hogy 150 irodalmi művet saját kategória-rendszerükben helyezzenek el. A *Mester és Margarita* is szerepelt a listán. Akiknek osztályozási rendszerében az esztétikai érték is szerepelt egy szakértő kivételével mind a legmagasabb kategóriába helyezték. Haraszi Miklós helyezte csak a „fontos” (és nem a „katartikus”) kategóriába. Pomogáts Béla a „kiemelkedő irodalmi érték” közé helyezi (az *Elveszett illúziók, a Pestis, a Bűn és bűnhődés, a Doktor Faustus, a Csendes Don* stb. társaságába), Agárdi Péter a „kiemelkedő színvonalú avantgarde modern” kategóriába (Camus, Updike és Konrád Gy. művei közé), Rózsa T. Endre a „kortársi érzést korszerűen ábrázoló magas szintű irodalom” kategóriába (ahol még Abe Kobó, Böll, Camus, Déry, Faulkner és Golding művek szerepeltek), Vasy Géza a „modern értékes” kategóriát tartotta a legmegfelelőbbnek (Camus, Faulkner, Konrád Gy., Golding, Déry művek kerültek még ugyanebbe a kategóriába), R. Takács Olga a „nem egyetlen hős életútjával jellemezhető modern értékelés” kategóriában lelt rá a

legmegfelelőbbre (ahol a Harc a szalamandrákkal, a Svejka, a Be-fejezetlen mondat, a Rozsdatemető és az Akiért a harang szól és a Pestis is otthonra talált). A tematikus kategória-rendszert használó Fábri Anna az „allegorikus vagy áttételes társadalmi regény” kategóriába sorolta (ahová a Pestis, a Varázshegy, a Doktor Faustus, a G. A. úr X-ben, A látogató és A kentaur került). Tasi József „stílus” kategória-rendszerében a „költői realizmus” kategóriában talált otthonra Bulgakov regénye (a G. A. úr X-ben, a Pingvinek szigete és A legyek ura társaságában).

Sokat várat magára a Népszabadság állásfoglalása, amely már a harmadik kiadással egyidőben jelenik meg (1971. VII. 15.) „Milyen író Bulgakov?” kérdezi E. Fehér Pál írásának címében. „Jó író, sőt *nagyon nagy író*”, „*klasszikus művész*”, aki „sohasem volt kétértelmű és még kevésbé képmutató”, válaszolja E. Fehér Pál, de ezzel még megválaszolatlan marad a másik két kérdés: „Szovjet írónak tekinthető-e, szocialista művészként tarthatjuk-e számon?” A kultúráközvetítőknek ma még mindig jelentős része használja a „szocialista” jelzőt a „jó”, az „értékes” szinonimájaként és az ilyen jelzővel (címkével) ellátott műveknek nyit szélesebb kaput (rendeli meg nagyobb példányban, népszerűsíti jobban), ezért fontos, hogyan válaszolt a Népszabadság kritikusa erre a kérdésre. E. Fehér Pál Alekszandr Fagyjev jellemzését idézi: „Elbűvölten *tehetséges*, bensőjében *becsületes* és *nagyon okos ember* volt”, aki „nem mindent látott a valóságnak megfelelően, ebben nincs semmi csodálatos: rosszabb lett volna, ha hazudik”. Az első kérdésre igennel válaszol E. Fehér Pál.

„No és A Mester és Margarita?”, előzi meg olvasóit a Népszabadság kritikus, és megtoldja kérdését a következőkkel: Mit kezdjünk Jézus megfeszítésének, illetve Poncius Pilátus helytartó belső konfliktusának ábrázolásával, amelyhez még az akkori irodalmi-művészi világ megsemmisítő gúnnyal megrajzolt képe tevődik hozzá?” A kritikus úgy érzi, hogy a regény magyarországi kritikai fogadtatása is bizonyítja (hiszen „egy-két filozofiatanulmány, a szovjet vita tanulságait összegző írás mellett komoly kísérlet nem történt a regény értelmezésére”), hogy kérdései nem szónoki kérdések. Úgy érzem Alföldy Jenő, Bojtár Endre, Bakcsi György és Féja Géza 1969–70-ben megjelent írásai megérdemlik legalább a „komoly kísérlet” minősítést. E. Fehér Pál elsősorban arra a kérdésre akar válaszolni, hogy milyen író Bulgakov, így sajnos ennek a regénynek az értelmezésére és értékelésére csak néhány sort szánt: „Ugyanazon problémák ellen írt, mint Majakovszkij. Bulgakovnál a jó rend, az új rend megfogalmazása jóval *elvontabb*, nem egyszer *misztikusabb*, mint Majakovszkijnál, ezért *szimbolikája nehezebben megközelíthető*” és: „Bulgakovot az a kérdés feszíti A Mester és Margaritában is: mi a mértéke a jónak és a gonosznak, mi a mértéke az új eltalálásának az emberi lelkekbe és tudunk-e élni azzal a jóval, azzal az újjal, amit megszereztünk. Aktuális kérdések voltak és olyan kérdések, amelyekre egyértelmű választ még ma is nagyon nehezen lehet adni.” E. Fehér Pál végül arra kér minket, olvasóit, hogy „ne engedjük a sanda gyanakvóknak kisajátítani Bulgakovot”, és megismétli a Fagyjevtől idézett mondatot: „Nem mindent látott a valóságnak megfelelően, ebben nincs semmi csodálatos: rosszabb lett volna, ha hazudik.” Meggyőződhettem róla, hogy jónéhány olvasója így értelmezte ezt a kritikát: „E. Fehér Pál lebegtetni véleményét”, „Bulgakov nem hazudott, de nem is a valóságot írta meg”, „A regény a szovjet

irodalomhoz tartozik, de nem szocialista". Magam úgy érzem, ez az írás — akarva-akaratlan — a „mérsékeltén támogatott” kategóriába sorolja a regényt.

A kiadó megfogadta Másik lektor tanácsát, és belemagyarázó utószó nélkül adta ki a regényt az első négy alkalommal. A 148 ezer példányú ötödik kiadásban azonban már E. Fehér Pál utószavával jelent meg, aki ezúttal „*mélyen humanista írónak*” nevezi Bulgakovot. „Jóllehet *elvontan humanista*”, jellemzi Bulgakov humanizmusát. A szovjet irodalom panteonjába helyezi, a szovjet irodalom egyik *legaktuálisabb klasszikusának* nevezi, egyetért Szimonovval, hogy a szovjet irodalom egyik legragyogóbb és *legegyénibb tehetsége*, és még mintha a „szocialista” jelzőt is megkapná, figyeljünk csak: „A Mester és Margarita lesz az a mű, amely Bulgakov egész pályájának csúcsa, s beteljesíti az egyéni kezdeményezések mellett a szocialista irodalmakban is a groteszk fejlődést.”

Ha a lapok és folyóiratok hatókörét és az írások megjelenésének időpontjait és az írások szerzőinek tekintélyét vesszük alapul, a mérleg nyelve egyértelműen a regény felé billen. Azoknak az olvasmányközvetítőknél és olvasóknak a szemszögéből nézve, akiknél kétszerte-háromszorta nagyobb súllyal esik latba a „hivatalos értékrendhez” legközelebb álló orgánusok értékelése, ez a regény a „fogcsikorgatva támogatott” vagy a túrt kategóriába is tartozhat.¹⁷ Nem így a művelődésügy középszintű irányítói. Egy 1973-as szociológiai vizsgálat adatai szerint a művelődési ház igazgatók, könyvtárvezetők, tanácsok művelődési osztályain és tömegszervezetek osztályán dolgozó párttagokat képviselő minta tagjainak 20 százaléka nem ismerte ezt a művet, 76 százaléka tartotta „értékesnek” és 39 százaléka ezen kívül „szocialista kultúra” körébe is sorolta. (Az ugyancsak párttag 20—30 éves szakmunkások körében 48—36—20 százaléknál, 40—50 éves társaik között pedig 66—26—10 százalék volt ez az arány.)¹⁸

Tíz évvel később irodalom szakos diplomával is rendelkező könyvtárosok arról nyilatkoztak, hogy szerintük milyen ennek a műnek a művelődéspolitikai pozíciója. 88 százalékuk úgy érezte, hogy ez a mű az „erősen támogatott” és csak 12 százalékuk úgy, hogy „mérsékeltén támogatott” mű. (Érdemes megemlíteni, hogy a mű esztétikai értékének megítélésében egyöntetű volt a véleményük: kiemelkedő értékűnek tartotta 98 százalékuk.)¹⁹

5. KIK TALÁLKOZTAK WOLANDDAL?

Több okból sem alkalmazható az az eljárás, hogy a példányszámot kemény adatnak tekintve ebből becsüljük meg az olvasók számát. 1969. és 1975. között a budapesti Szabó Ervin Könyvtár hálózataiban a regény egy példányára egy évben átlagosan hat olvasó jut, Vas megyében és a Vasas Szakszervezet nagyobb üzemi könyvtáraiban négy olvasó, Jászberényben két olvasó (ám itt kétszer-

¹⁷ A regénnyel kapcsolatos óvatosság még ma, a nyolcvanas évek elején is érezhető. Hosszas huzavona után végül is nem került be a mű a Világirodalom Klasszikusai sorozatba, az 1983—85-ös Kell a jó könyv pályázaton ajánlott művek között sem szerepel, a negyedik gimnáziumi irodalom tankönyvben sem szerepel.

¹⁸ KAMARÁS István: Adalékok a munkások és a népművelők műveltségképéről = Kultúra és közösség, 1974. 3. sz.

¹⁹ KAMARÁS István: Érték és mérték = Könyvtári Figyelő, 1984. 1. sz.

háromszor akkora az egy olvasóra jutó példányszám). Jogosan feltételezhetjük, hogy a Világirodalom Remekei sorozatban megjelenő másfél-száz ezer példányra — példányonként — kevesebb olvasó jut, mint a másik százharmincezerre, már csak azért is, mert egészen más típusú döntés előzi meg a sorozat és az egyes könyv megvásárlását. Aki kifejezetten *A Mester és Margarita* mellett dönt, jóval valószínűbb, hogy elolvassa és még az is, hogy a környezetében mások is elolvassák, míg a sorozatok tagjaként polcra — gyakrabban vitrinbe — kerülő könyvek a tapasztalat szerint jóval gyakrabban maradnak olvasatlanul, mint az „egyedi” könyvek.

A regény olvasottságára és elterjedtségére kétféle — viszonylag kemény — adatbázissal rendelkezünk: ismerjük a regény olvasottságát 1973-ban (a regény magyarországi történetének negyedik évében) a közművelődési könyvtárat használók különböző rétegeiben és azt is tudjuk, hogy az 1978-ban a családi könyvgyűjtemények hány százalékában található meg ez a mű.

1973-ban a regény még csak 40 ezer példányban hozzáférhető, a könyvtárakban azonban már különösebb nehézségek nélkül megszerezhető, a közművelődési könyvtárakat használóknak egyötöde (a KMK vizsgálat szerint 22⁰/₀-a)²⁰ olvasta *A Mester és Margarita*-t, ez pedig legalább 200 ezer olvasót jelent.²¹ Figyelembe véve, hogy a felnőtt olvasóknak legfeljebb 40 százaléka könyvtárhasználó, legkevesebb negyedmillió (lehetséges, hogy több, mint 300 ezer) olvasóval lehet számolni 1973. év végén. A 40 ezer példány és a 2—300 ezer olvasó jól érzékelteti egyrészt azt, hogy mennyire *sikeres vagy divatos* volt ez a regény a magyarországi megjelenése utáni első években, másrészt azt, hogy mennyire elégtelen volt a kínálat ebből a regényből ezekben az években.

Hogy hányan olvashatták el a regényt a mai napig, erre még nincs pontos adat. A hármasszabályt (40 ezer példány úgy aránylik a 300 ezer olvasóhoz, mint a mai 315 ezer a két millióhoz) nem lehet alkalmazni, hiszen az első kiadások példányaira jutó olvasók száma jóval magasabb, mint a későbbi. A könyvtári példányok forgalma és más adatok alapján nagyon valószínűnek tűnik, hogy ma már fél millió felett, talán a háromnegyedmillióhoz közel lehet a regény olvasóinak száma, ez pedig már komoly nagyságrend, a népszerűbb klasszikusoké és a lektűröké. Egy félmillió nagyságrendű olvasótábor azonban többfelét jelenthet aszerint, hogy összetétele mennyiben különbözik a magyarországi könyvolvasók táborának összetételétől. Sokan találkoztak Wolanddal, de a kérdés továbbra is az, hogy kik találkoztak vele, pontosabban: a társadalomnak elsősorban mely rétegei, mekkora hányada a különböző rétegeknek. Sajnos az otthoni könyvgyűjtemények vizsgálata és a regény legnagyobb példányszámú kiadásának megjelenése egybeesett, tehát éppen azokban a hetekben kerültek a polcokra és a vitrinekbe regénynek a Világirodalom Remekei sorozatban megjelenő példányai, így a mért 6,3 százalék fél évvel később valószínűleg 9 százalékra emelkedett, ugyanis az 1978 március közepén a boltokba került 148 ezer példánynak május-júniusra feltehetően csak negyed-harmada került a családi könyvespolcokra. Elosztva a háztartások számát (kb. 2,2 millió) a megvásárolt példányok számával kb. 250 ezer) azt állapíthatjuk meg, hogy Bulgakov remekműve minden tizedik lakásban, családban, háztartásban megtalálható, igen ám, de nem egyenletesen terítve. Budapesten minden ötödik,

²⁰ BALOGH Zoltán — KAMARÁS István: Élményalakzatok I. Budapest, 1978. NPI 88. l.

²¹ Természetesen a könyvtárhasználók jelentős része saját példányát olvasta el, illetve ismerősétől kapta kölcsön (aki persze könyvtárat is lehetett).

kisebb városokban minden tizedik, kisközségekben csak minden harmincadik lakásban és családban található meg *A Mester és Margarita*. Minden második családban ott van a regény, ahol minden aktív kereső értelmiségi, ám csak minden tizenötödik családban, ahol fizikai munkások az aktív keresők és csak minden hatvanadikban, ahol a mezőgazdaságban dolgozó fizikai munkások.²²

Ebben az esetben is jogos a kérdés: ott van, de olvassák-e? Ami az olvasottságot illeti, a másik, az ezt vizsgáló 1973-as kutatás adataihoz kell nyúlnunk. Láthattuk, hogy egy bestseller „olvasástérképén” is akadnak hatalmas fehér foltok, hogy egy ennyire népszerű regény „társadalmi teritettsége” mennyire nem egyenletes. Nézzük meg most a regény *olvasottságának* (más nézőpontból: kiválasztottságának, a mellette döntésnek) finomabb szerkezetét, ezúttal csak a közművelődési könyvtárakat használók körében²³, ám nem feledve, hogy a könyvtárba járó és a könyvtárba már vagy még nem járó olvasók között irodalmi olvasottságukat, ízlésüket tekintve nincsenek radikális különbségek.

	az olvasók aránya 1973-ban
<i>közművelődési könyvtárak látogatói</i>	22 ⁰ / ₀
közülük: férfiak	20 ⁰ / ₀
nők	24 ⁰ / ₀
15—19 évesek	17 ⁰ / ₀
20—24 évesek	25 ⁰ / ₀
25—29 évesek	28 ⁰ / ₀
30—39 évesek	21 ⁰ / ₀
40—49 évesek	22 ⁰ / ₀
50—59 évesek	22 ⁰ / ₀
60 évesnél idősebbek	20 ⁰ / ₀
mezőgazdasági fizikai munkások	18 ⁰ / ₀
segédmunkások	15 ⁰ / ₀
betanított munkások	20 ⁰ / ₀
szakmunkások	22 ⁰ / ₀
adminisztratív munkakörben dolgozók	25 ⁰ / ₀
egyéb diploma nélküli szellemi dolgozók	28 ⁰ / ₀
középiskolások	19 ⁰ / ₀
szakmunkástanulók	17 ⁰ / ₀
egyetemi hallgatók	50 ⁰ / ₀
pedagógusok és humánértelmiségiek	28 ⁰ / ₀
mérnökök	24 ⁰ / ₀
egyéb értelmiségiek	38 ⁰ / ₀
háztartásbeliek	25 ⁰ / ₀
1—7 általános iskolai osztályt végzettek	19 ⁰ / ₀
8 általános iskolai osztályt végzettek	20 ⁰ / ₀
érettségizettek (középiskolások nélkül)	24 ⁰ / ₀
egyetemet és főiskolát végzettek	29 ⁰ / ₀

²² V. KULCSAR Júlia — MÁNDI Péter: *Könyvek otthon*. Budapest, 1983. MKKE

²³ BALOGH Zoltán — KAMARÁS István: i. m.

Hogy a nők körében valamivel olvasottabb, mint a férfiak körében, ezért elsősorban a fizikai dolgozók, a középiskolások és az idősebbek „felelnek”, ime:

	az olvasók aránya	
	férfiak	nők
középiskolások	14 ⁰ / ₀	22 ⁰ / ₀
50 évesnél idősebbek	22 ⁰ / ₀	28 ⁰ / ₀
fizikai dolgozók	17 ⁰ / ₀	22 ⁰ / ₀

Kiviláglik, hogy elsősorban a képzetlenebb, irodalomban tájékozatlanabb olvasók körében tekintik a regényt — a férfiak negatív, a nők pozitív felhanggal — „női olvasmányának”, feltehetően a cím alapján A Mester és Margaritát.

Aki kevésnek tartaná a különbségeket a segéd munkások és a szak munkások, a szak munkástanulók és a középiskolások között, ne feledkezzen meg arról, hogy a segéd munkás és a szak munkástanuló rétegnek csak az élvonala, a szak munkásoknak és a középiskolásoknak már inkább a derékhada látogatja a városi, községi és üzemi közművelődési könyvtárakat. Két szélső helyzetű fizikai munkás réteg adatai is rendelkezésünkre állnak: az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzeteknek csak hat százaléka, a 20—29 éves érettségizett fizikai munkásoknak viszont harmincnyolc százaléka (!) olvasta ezt a regényt. Mivel magyarázható, hogy középfokú végzettségű férfi fizikai munkások nagyobb százalékban olvasták ezt a regényt, mint a hasonló korú felsőfokú végzettségű szellemi dolgozók (akinek csak 32⁰/₀-a)? Gyorsabb ütemű felfelé mozgással, nagyobb volumenű ledolgozandó hátrányaikkal, az átlagosnál erősebb kultúraéhségükkel és az átlagosnál nagyobb mértékű nyitottságukkal.²⁴

Woland kihívására — még az érettségizett fiatal munkásokat is megelőzve — természetesen az egyetemi hallgatók válaszoltak legnagyobb arányban. Hozzájuk képest meglepően alacsony a nagyobb részt pedagógusokból álló humán értelmiségiek között a regényt olvasók aránya, jócskán elmaradnak az elsősorban a közgazdászokból, jogászokból, orvosokból, papokból és művészekből álló „egyéb értelmiségi” rétegtől ebben a tekintetben is.

Feltehetően nem különbözik radikálisan a regény mai olvasótáborának összetétele a tíz évvel ezelőtől. Számolni kell azzal, hogy egyes rétegeknél az olvasottság megközelítheti a telítettségi állapotot, így feltehetően az egyetemi hallgatók körében kisebb, a középiskolások körében nagyobb mértékben növekedik a regény olvasottsága. Módosíthatta valamelyest a regény olvasókörének összetételét azóta az is, hogy néhány középiskolában *ajánlott olvasmány* lett, valamint az is, hogy *olvasópályázatok olvasmánylistáin*²⁵ is szerepelt a mű. Van még egy kutatás, amely szintén tudósít a regény magyarországi olvasástörténetéről, Vécsey Antalé²⁶, aki századunk orosz és szovjet irodalmának ma-

²⁴ Ennek bizonyítékaul szolgálhat többek között a következő kutatás: KAMARÁS István: Irodalmi értékek esélye lektürolvasóknál — Budapest, 1974. NPI

²⁵ Az 1971—72-es „Kell a jó könyv”, a szovjet irodalom népszerűsítését szolgáló pályázaton a mű olvasóinak a „Hol játszódik a mű moszkvai történetének jelentős része?”, a „Mi a jelentősége a műben található, szinte külön is élvezhető Jézus-betétnek?” és a „Ki a mű legrokonszenvesebb szereplője?” kérdésekre kellett válaszolni. (Ha nem is a legszerencsésebbek a kérdések, főleg az első kettő, mert leszűkítik az értelmezés kereteit, korántsem olyan rosszak, mint a többi kérdés ebben a pályázatban.)

²⁶ VÉCSEY Antal — MECZ András: Századunk orosz és szovjet irodalmának fogadtatása Magyarországon. Nyíregyháza, 1980. Kézirat, megtalálható a KMK szakkönyvtárában.

gyarországi fogadtatását vizsgálta 1977—78-ban. (Kérdezettjei: „akik orosz és szovjet irodalmat szoktak olvasni”. Első pillanatra úgy tűnik, bármiféle összevetésre alkalmatlan minta, ám ha belegondolunk, hogy a könyvet olvasóknak kétharmada olvasta az Anna Karenina-t, fele a Csendes Don-t, akkor beláthatjuk, nem valamiféle csodabogarokról vagy orosz filozófusokról van szó, hanem nagyjából átlagolvasókról.) Vécsey mintájának 35 százaléka olvasta *A Mester és Margaritát*, a nők nála is nagyobb arányban, mint a férfiak.

Az olvasás pozitív döntés, a *nem olvassá* ténye azonban nem jelent feltétlenül negatív döntést, hiszen van, *aki nem is tud a műről*, aki *tud róla, de nem olvasta még, de elolvasná*. A „már nem” és a „még nem” aránya elárul valamit helyzetéről és a mű további sorsáról. Ez az arány 1973-ban a könyvtártagok között 40:60 volt, tehát *pozitív előjelű* és jobb arányú, mint a következő műveknél: *Húszévesek* (Berkesi), *Pestis* (Camus), *Harc a szalamandrakkal* (Capek), *A legyek ura* (Golding), *A nagy utazás* (Semprun), *Nyülcipő* (Updike), *Pizkos Fred, a kapitány* (Rejtő), *Megszületik augusztusban* (Faulkner). A regény olvasói körének alakulása egyértelműen bizonyította, hogy az „el szeretném olvasni” nem volt és nem maradt üres ígéret.

6. AZ ÉTERBEN, A KÉPERNYŐN ÉS A SZÍNPADON

Bulgakov nem tiltakozhatott, mint Marquez — aki ezt meg is tette —, hogy megfosztva az olvasót regényének manipulálatlan befogadásától, filmre vagy színpadra alkalmazzák. Mint mások regényeinek színpadra alkalmazója (Holt lelkek) talán nem is tiltakozott volna... A filmre, rádióra, színpadra, képernyőre alkalmazás a legtöbb esetben — ha áttételesen is — a közönség nyomására történik, amikor egy siker egy másik siker lehetőségét teremti meg, ám a legtöbb esetben nem osztatlan sikerét, hiszen a mérce sokak számára az eredeti mű lesz. Azok egy része, akik a regény színpadi változatára kíváncsiak és nem egy-egy művész vagy művész-közösség értelmezésére, szinte minden esetben elmarasztalja, vagy legalább is az eredeti mű mögé helyezi annak halvány utánzatát. Kivételek azon esetek, amikor az eredeti nem kifejezetten remekmű, az alkalmazó viszont kiváló művész. (Az ilyen esetek közé szokták sorolni Wajda Hamu és gyémánt-ját, Szabó István Mefisztó-ját.) Biztos sikert is, nagy kihívást is jelentett ez a regény az alkalmazásra vállalkozóknak. Többen — mint például Fellini, aki szintén foglalkozott azzal a gondolattal, hogy filmet készít a regényből — nem merték felvenni a kesztyűt, inkább merték nem felvenni.

A) A MOZIBAN ÉS A TELEVÍZIÓBAN

A jelentősebb legkorábbi „inkarnációk” egyike a jugoszláv A. Petrovič filmje volt, egy 1973-ban készült francia—olasz koprodukció. A. Petrovič filmjét, amelyben U. Tognazzi játszotta a Mester szerepét „Átültetve, megsértve, elrejtve” című cikkében — úgy tűnik, joggal — azzal vádolja A. Paladini, hogy a szabadság és a hatalom konfliktusát a középpontba állító rendező filmjéből ki-

maradt a regény fantasztikuma, humora és ironiája. Margarita csupán a szerelmes asszony sémáját idézte fel, a jeruzsálemi történetet épp, hogy csak érinti, Woland pedig csupán egy pokoli képességekkel rendelkező funkcionárius.

A. Petrovič forgatókönyve is jelentős mértékben eltért a regénytől, ám A. Wajdáé, aki két évvel megelőzve őt, 1971-ben forgatott az NSZK-ban tévéfilmet a Pilátus és a többiek címmel, a nyugatnémet televízió számára, még jobban elszakad a regénytől.

Nem elsősorban azért, mert csak a Pilátus-történetet veszi alapul. A „színházi szellemben” megrendezett tévéfilmben (amelyet a színesi duettek és tercettek és a perspektívák bizonyos szűkössége jellemez) a megfélemlített Jesua naiv és gyenge, alig élteti az igazság, Africanus barázdált, intellektus-arccal, mélyen palástolt lelki étellel, sötét szemüvegben korunk titkosrendőrségének főnöke, aki Pilátust, de talán magát is lenézi, Pilátus a kiegészített nürnbergi stadionban székel, Jesua kivégzése a mai Frankfurt utcai forgalmában zajlik, a prologusban pedig maga a rendező személyesen készít interjút (mikrofonnal) egy báránnyal, amelynek festett a szarva, aki (alámondott hanggal) elmagyarázza, hogyan és miért viszi az egész falkát a vágóhídra. A „báránybőrbe bujtatott kápó” kellemes basszusával arról gyözködi meg a nézőt, hogy valakinek ezt is meg kell tenni, ha ő nem, megtenné más.

Ezzel egyidőben, 1972-ben a Magyar Televízió kísérleti műsorában — tehát meglehetősen korlátozott nyilvánosság előtt — mutatták be Dömölky János *Hogyan akarta Pilátus megmenteni Júdást?* című tévéfilmjét, a regény Pilátus-szálának képernyőre alkalmazását, amelynek a — számát tekintve meglehetősen csekély — kritikai visszhangja semmiképpen sem nevezhető megszólalásnak.

Szűcs Andor által átdolgozott, parádés szereposztású (Pilátust Őze Lajos, Jesuát Haumann Péter, Afrianust Darvas Iván, Lévi Mátét Madaras József alakította) tévéváltozatot a Film-Színház-Muzsika kritikusa politikai parabolának nevezte, és azt kifogásolta, hogy „a nagyszabású portrék nem a dráma szabályai szerint álltak össze”. A Népszabadság kritikusa (Jovánovics Miklós) patetikusnak, vontatottnak, szinpadiasnak, szerény illusztrációnak ítélte Dömölky művét, és megkérdte „Szabad-e ilyen könnyelműen közeledni egy műhöz?” A Magyar Nemzet kritikusa „teljes drámának” minősítette a művet, amelyet a képernyőn láthatók egyik legjobbjának tartott.

B) A RÁDIÓBAN

1972-ben, amikor Magyarországon a regény még csak 40 ezer példányban férhető hozzá, már készen van az a hangjáték-változat, amelynek rendezője a rádióra alkalmazó Török Tamás volt. A főszereplőket pedig — parádés szereposztásban — Darvas Iván (a Mester és Jesua), Ruttkay Éva (Margarita), Latino-

vics Zoltán (Pilátus), Básti Lajos (Woland), Sztankay István (Iván) játszották.²⁷ Ennek a „kéziratnak” is megvolt a maga sorsa. Ha nem is negyedszázadig, fél évtizedig dobozban hevert a hangjáték. „A meghallgatást követő vitán az is elhangzott, hogy maga a könyv sem időtálló, tíz év múlva már senki sem fog rá emlékezni”, hallhattuk a rendezőtől. A regény negyedik kiadása, 1976. után érkezett meg az engedély, és négy részletben ez év nyarán be is mutatták a harmadik műsorban. Két év múlva ugyancsak a harmadik műsorban ismételték meg a nagyobb nyilvánosságot érdemlő művet.²⁸ Török Tamás úgyszólván teljes terjedelmében kihagyja Wolandék „moszkvajárását”, a „szatírárt”, csupán a hangjáték kezdetén elhangzó „Moszkvában történt a húszas, de lehet, hogy már a harmincas években” mondatral segíti a gyalázkodó kritikát és a „félek, de ennek a félelemnek semmi köze a kritikához és a regényemhez” mondatok megértését.

A félelmet egyébként remekül fejezi ki a hangjáték egyik rövid jelenete: a Mester életét meséli Ivánnak, és amikor ahhoz a részlet-hez ér, hogy bekopognak az ablakán, hideglelős, a hallgató számára érthetetlen suttogással fejezi be a történetet. Wolandékról egyébként csak Natasa Margaritának tartott rövid beszámolójából tudunk meg valamit, bővebben és közvetlenül azonban csak a negyedik részben jelennek meg. Ez a megoldás dramaturgiai szempontból is vitatható, hiszen a hallgató nem igen értheti, miért üldözik a rend-őrök Behemótot és Korovjovot, miért tartják megfigyelés alatt a „titkoszatos lakást”, és előzmények nélkül az epilógus is a levegőben lóg.

A „felkonferálásban” is elhangzó „vezérmondatok” („A kézirat sosem ég el”, „A gyávaság a legrútább bűnök egyike”, „Azt kívánom, hogy azonnal, ebben a pillanatban adják vissza szerelmemet”) vissza-visszatérnek a műben. Mint a mű jónéhány értelmezésében Török Tamás rádióra alkalmazásában is azonos Bulgakov, a Mester és Jesua. A Mester regénye a hangjáték-változatban egészben marad. A második részben hangzik el. Az első részben Iván és a Mester párbeszéde. „És akkor Iván elmesélte az ismeretlennek az előző napi eseményeket és az ismeretlen rendkívüli érdeklődést tanúsított, csodálkozó és ámuldt felkiáltásokkal kísérte a történetet”: erre a mondatra alapozza Török Tamás az első rész dramaturgiáját. Iván azzal nyeri meg a mindenkitől elrugaszkodott Mester bizalmát, hogy elmeséli titkát (a regény első és harmadik fejezetét) és elbeszélését — a hangjáték hallgatóját is képviselve, orientálva — a Mester hallhatóan hallgatja. Ezután — bizalma jeléül cserébe — a Mester meséli el életét, és most Iván kérdez közbe, reagál, érti meg fokozatosan az elmeklinikára vezetett élet-történetet. Legalább ilyen sikerült a második rész megoldása is. (A Mester végső elkeseredetten kuporog a kandalló előtt, és miközben túlhajszolt agyában a regényről írt gyalázkodó kritikák részletei kavarognak („ki-végzést” jelző dobszó kíséretében), ő sorban tépi szét és dobja a tűzbe kézírata lapjait. Mindent betölt a tűz lobogása és sistergése és ebből a sistergésből szóal

²⁷ A hangjátékról Sebényi Cecília készített elemzést és ő készített interjút Török Tamással, a hangjáték-változat rendezőjével 1983-ban. (Az elemzés és az interjú a kutatás dokumentumai között, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szak-könyvtárában található.)

²⁸ Szakértői becslések szerint összesen legfeljebb 50 ezer hallgatóval lehet számolni.

meg Woland hangja: „add ide, az enyém” és Woland birtokába véve a kéziratot, ő kezdi el a „mesét” valahonnan a tűzből, miközben a Mester nyöszörgését hallani. A lángok kialszanak, a zene finoman eltűnik, marad a furcsa, tompa hang, amely lassan reálisra vált, és máris Jeruzsálemben vagyunk, kezdődik a történet.

Nemcsak rádiószerű ez a váltás, hanem „megszüntette-megőrzi” a bulgakovi regényt, amennyiben abban is Woland kezdi mesélni a regényt. A kamaradarab jellegű Pilátus-történet hőse, nézőpontja Pilátus. Azok a részletek, ahol ő a regényben nincs jelen (a kivégzés, Júdás megölése) nem is szerepelnek a hangjátékban. Mégsem hiányoznak bántóan, mert amikor az elítéltek elindulnak a Koponya-hegyre, zene szólal meg, amelynek drámai csúcspontján elhangzik a „Köszönd a nagylelkű hegemonnak, hogy kínjaidnak vége!”, majd Jesua hangja: „Hegemon...” Tömegzaj nincs, a tömeget zene, modern kórus (Penderecky Lukács passio) jeleníti meg. A történet végén ismét Woland hangja, mely újra átvált a „kandallóhangba”, megint a lihegés meg papírtépés zajra és Woland hangja „köszönöm, az enyém”. Ezután érkezik Margarita és a második rész utolsó néhány perce ismét a klinikán játszódik. Arról folyik a beszélgetés, hogy Margarita elfelejtette-e a Mestert.

A harmadik rész főszereplője Margarita és csúcspontja a bál, amely csupán öt emlékezetes percre sűrűsödik össze és egyik legfontosabb eleme Frida megjelenése. A negyedik rész a lezárás: a kézirat „feltámadása”, a címszereplők egymásra találása. Ez azonban megszakad a szervesetlen üldözéses jelenettel. A gyönyörűen kidolgozott Pilátussal való találkozás után is megtörik: az epilógussal. Különösen azért, mert nincs mire rimeljen, hiszen Wolandék moszkvai működéséről alig tud valamit a hallgató.

A szereposztás és a színészvezetés — különösen a második részben — kitűnő rendezői teljesítmény. A hangjáték-változat egyik érdekessége a Pilátus és Margarita közötti párhuzam, amiről Török Tamás úgy nyilatkozott, hogy „nagyon erős azonosság van Pilátus és Margarita között”. Amikor a Mester nehéz helyzetbe kerül, Margarita gyávanak bizonyul, fél a többségtől és félelmében sorsára hagyja őt. Pilátus is olyan rajongást érez Ha-Nocri iránt, amely már szinte valamiféle szerelemhez hasonlít, ám fél a császártól és félelmében sorsára hagyja Jesuát.²⁹ Tizenegy év elteltével a rendező a „Mit csinálna másképp?” kérdésre válaszolva félelem-motívumra utal, mondván: „Ma már fontosabb alaptívumnak tartom a félelmet, tehát a Mester mellett álló Margarita félelmét és a Jesuához tartozó Pilátus félelmét ábrázolnám erősebb színnel”.

A rádióváltozat sajtóvisszhangja — ha egyáltalán annak lehet nevezni — mindössze két napilap-recenzió. Két másik műsor mellett. A Mester és Margarita-adaptáció első részéről is Mező Ferenc a Pest megyei Hírlapban 180 szót ír. A recenzus szerint „a rendező és a művészek többre vállalkoztak, mint elolvasáshoz kedvet ébresztő,

²⁹ Az érdekes értelmezés Margaritára vonatkozó része védhető nehezebben. Erre még visszatérek a II. fejezetben.

talán összefüggött, dramatizált részletekkel izelítőt adni a regényből”, és úgy érzi „kitűnően és időszerűen” oldotta meg a különböző sikok összekapcsolását. Nagy kár, hogy Lukácsy András számára csak ürügy volt a Magyar Hírlap Rádiófigyelő rovatában a rádióváltozat, mert „A technika átka és áldása” című cikkében csak példaként említi (arra, hogy a térhatású rádiójáték „szándékolt sejtelmes-ijesztő, csúfondáros” hangulata monoban néha szándékolatlan komikumba fullad), csak mellékesen tudjuk meg, hogy a neves kritikus szerint „a mű gondolati íve nem sérült meg”.

C) A SZÍNHÁZBAN

A több tucatnyi színpadi változat közül az egyik legkorábbi és legjelentősebb az egykori amatőr színpadból alakult krakkói STU színház K. Jasinski rendezte Páciensek című „buffója” volt. Ez esetben valóban a regény inkarnációjáról van szó: egy cirkuszban vagyunk, ahol a páciensek cirkuszi „show”-t adnak elő és két cirkuszi szám között viták folytak az ateizmusról, a jó és a rossz természetéről. Ebben az egyszerre hű és hűtlen változatban Woland és társai egyértelműen az erősebbek oldalán állnak, így a Mester, Margarita és Iván ugyanúgy ki vannak szolgáltatva a reálisnak és az irreálisnak is.

Az örültek a démonoktól behálózva behatolnak a nézők közé, átrepülnek a porondon, ördögien változnak át zseniális trókká, így Goethe, Marlowe, Sartre és Dosztojevszkij is megjelennek az örült gyülekezetben, de mindegyiket leigázza a főfelcsernő, Praszкова Fjodorovna. Woland is részese a „pszichodramának”, szürke öltönyében — igaz, ő önszántából — maga is bezárkózik a ketrecbe. A Mester maga mászik fel egy magasan elhelyezett madárketrecbe, onnan nézi az ördögök táncát égő könyve körül, majd amikor elfogják és Pilátus elítéli, ejtőernyős mellényben áll a levegőben, keresztrefeszített pózban, magasan felette kering a két tanítvány, Iván és Lévi Máté. Végül a Mester, a mennybemenetelkor, Margarita karjaiba jut, tanítása egy pergamenen marad meg (Hontalan zsebében), amelyet hangosan énekelnek, amelyben Jezsenyi szentenciája ismétlődik: „Ebben az életben meghalni nem új dolog, de élni sem lehet örökké.” Ebben a rendezésben minden emelkedett hang ironikusan hangzik el, az olyan felkiáltások is, mint a „De ki irányítja mind ezt?”.

És a válasz: „Oh itt mindenről az ember dönt.” A költőinek induló részeket azonnal megkérdőjelezi a következő jelenet szarkazmusa. Ebben az „Örült vízióban” végig kihallható az improvizáció alaptémája, Bulgakov műve, így a befejezésben is, amikor Praszkovja Fjodorovna megparancsolja mindenkinek, hogy táncoljon. A lábak sután botorkálnak a porond homokjában, csak a Mester és Margarita táncolnak könnyedén, „irreálisan”, már kilépve ebből a világból.³¹

³⁰ Z. KALUZYNSKI: Wajda e Jezusie = Polytika, 1975. 6. sz.

³¹ M. DZIEDUSZYCKA: Buthakow w teatrze. = Polytika, 1972. 7. sz.

Lengyelországban ezen kívül még több színpadi változat készült ebből a műből (például Plockban, Tarnowban, Katowicében) és az Ausztriában bemutatott változatnak is lengyel volt mind a rendezője (R. Prohnicka), mind a színpadra állítója (K. Gonet társaságában az a K. Jasinski, aki a krakkói előadást rendezte). Az Egyesült Államokban és Franciaországban A. Serban rendezte a regény színpadi változatát. Az amerikai műsorfüzet szerint a rendező célja a regény népszerűsítése egy olyan darabbal, amelyet „a bibliai mese, a politikai szatíra, a szerelmi történet, a vámpírtörténet és a slapstick-comedy (helyzetvígjáték) ötvözetével” jellemez. Az Amerikában eléggé sikeres darab idegen maradt a franciák számára, a gyönyörű díszletek, a látványos trükkök, a meztelen lányok, az óriási látványparádé és a nagyszerű színészek ellenére, mert hiányolták belőle — nemcsak a kritikusok, a nézők is — a gondolatot. (Hogy a darab mondott csődöt és nem Bulgakov, azt az is bizonyítja, hogy Ljubimovot — moszkvai sikere után — franciaországi turnéra várták. Hogy az Egyesült Államokban sem tekintették felülmúlhatatlannak A. Serban „népszerűsítő átdolgozását”, azt pedig az látszik igazolni, hogy Ljubimov meghívást kapott San Franciscóba, hogy ott is megrendezze A Mester és Margaritá-t.)

Bukaresti színházban is láthatták a nézők a regény színpadi változatát, 1982-ben, C. Buzoianu rendezésében. Mint oly sok változatban (így például R. Crane eléggé híres angliai adaptációjában is), itt is a kórterem van a színen, itt halódik-hallucinál a Mester. Időnként megnyílnak a kórterem falai és megelevenednek a 20-as és a 30-as évek, mint Iván és a Mester hallucinációi. A kritikusok eléggé különbözőképpen értékelték ezt a vállalkozást, amely a Jugoszláviában megrendezett színházi fesztiválon (a XVI. BITEF-en) is látható volt. E. Fehér Pál pompásnak nevezi az „aktualizálások árnyéka nélküli, mégis a jelennek szóló” színpadi változatot, amelyben — mint már oly sok esetben — ugyanazok a színészek játsszák a Mestert és Jézust, Pilátust és Wolandot. Woland tehát itt is a hatalom oldalán áll, mint Krakkóban, ám ezt a változatot jó pár kritikus lecsupaszított tézisnek érzi. „Van idő, amikor az általános káosz, a tagadás eszköze az igazságot szolgálja”, így sommázza mondandóját Bartuc Gabriel-lá,³² aki szerint „a darab olyan szintelen és középszerű maradt, mint amilyen szintelen (drapp) Hontalan elmeegógyintézetű köntöse ebben a színpadi változatban. Pedig a regényben a vérvörös zefirpizsamát választotta”. Egyik jugoszláviai kritikus így összegez: „Bulgakov színpadi mása kíván lenni, de megmarad illusztrálásnak. Kudarc, mert csak tolmácsolás”.

Legalább ennyire szuverén, de mint egy nagy mű újraálmodása a legautentikusabb Ljubomiv rendezése a Tagankában. (Egyes részletei a Magyar Televízió színházi magazinjának egyik adásában is láthatók voltak.) Az 1977-ben bemutatott és a Pravdában szigorúan megbírált mű óriási szenzációja volt a moszkvai színházi életnek, és abban az időben nagyobb nyilvánosságot jelentett a műnek, mint az akkor még alig-alig hozzáférhető könyv.³³

³² A Magyar Szó 1982. IX. 18-i számában.

³³ 1977-ben még csak 30 ezer, 1980-ban összesen 80 ezer példány volt belőle.

Ljubimov színpadára a teret bevilágító csillagos ég alatt lépnek be a szereplők, egy-egy rájuk jellemző fontos mondattal. (Emlékeztünk, annak idején Török Tamás is ezt az indítást alkalmazta a rádióváltozat „felkonferálásakor”.) A befejezéskor is felragyog a csillagos ég, mint az örökkévalóság soha ki nem alvó szeme. Az örültek háza, Pilátus „képkerete” és a hatalmas kereszt állandóan jelenlévő hármassága jelzi az uralkodó gondolatot. A színpadot belengő ingaóra ugyancsak fontos jelképe a ljubimovi műnek. „A báli forgatag tetőpontján, miközben a szín majdnem sötét, az időóra lengésének ritmusában kezdi Woland lapozni a kéziratcsomót. A zene gyorsul. Az óra egyre sebesebben leng ki. A kézmozdulatok követik az órát, az óra a zenét? Vagy a zene a lapozó ujjakat, a mutatók a szálló papírlapokat? Az átvett, a gyorsuló, a felfokozott ritmus. Miközben az időóra már mozdulatlan”, idézi fel Sándor Iván az előadás egyik megragadó pillanatát. Nem véletlen, hogy egy „összegző” mű újradímodását választotta Ljubimov a színház jubileumának ünnepelésére. (Nem csak azért vett át korábbi rendezéseiből díszleteket, mert kevés pénz állt rendelkezésére!) Felbukkan a Csendesek a hajnalok teherautója (a rendszám is azonos), a Hamlet függőnye, a Tartuffe képkerete és a Csúcsforgalom ingaórája. Ljubimov három évig harcolt az engedélyért. Ő is, az engedélyt adók is érezték, a tét nem kicsi. Hiába állt a színlapon, hogy a „húszas évek”, mert amikor a nézőtérrel rohantak fel a nők Korovjov divatüzletébe, Woland — azon medítálva, hogy vajon szellemileg, belülről megváltozott-e Moszkva — a nézőkre mutatott; „Elvégre az ember csak ember marad. Szeretik a pénzt, de hát ez mindig is így volt... Az emberiség szereti a pénzt, akármiből is van: bőrből, papírból, bronzból vagy aranyból... Könnyelműek persze, de olykor az irgalom is megszólal a szívükben, egyszóval emberek, nagyjából csak olyanok, mint azelőtt, meg a lakáskérdés is elrontotta őket...”

A Pravdában N. Potapov írt az előadásról. Igazságtalannak, szubjektívnek, vulgárisnak nevezte, hiányolta a történeti szemléletet. Azzal vádolta Ljubimovot, hogy a nézőknek alamizsnaként odavetett poénokkal operál, hogy pesszimista, hogy azt a látszatot kelti, mintha az elmúlt évtizedekben semmi sem változott volna. Arra is figyelmezteti az olvasót, hogy ugyanebben a színházban láthatták a Tíz nap, amely megrengette a világot című darabot is. A ljubimovi adaptáció magyarországi visszhangja másféle volt. A Magyar Rádió 168 óra című politikai magazinjában a moszkvai tudósító (Csák Elemér) azt hangsúlyozta, hogy a rendező nem kész szentenciákat ad, hanem elgondolkodtat, és így összegezte mondandóját: „Vitatható, sokféle szempontból értelmezhető és bírálható művészi, sőt politikai állásfoglalás, ám olyan esemény, amelynek kapcsán a vita legalább annyira figyelemre méltó, mint a vállalkozás”. A Nagyvilágban Mihályi Gábor azt emelte ki, hogy Ljubimov szándéka azt volt, hogy minél hűségesebben tolmácsolja Bulgakov üzenetét, Sándor Iván pedig a Színház-ban azt hangsúlyozta, hogy „Ljubimov sohasem a karzatot célozza meg, de a karzat is mindig megérti”. A rendező módszerét pedig eképpen érzékelteti: „Lebontja a történetet, a figu-

rát, a jelenetet, a mondatot alkotó elemeire. Aztán összerakja újra, de az így nyert képben már együtt van hitelesen a jelen, a belső emberi világ, meg a külső történelmi folyamat.”

1979. november 9-én került bemutatásra Magyarországon a Thália Színházban Kazimir Károly rendezésében a regény „fantasztikus játék” kategóriával értelmezett színpadi változata.

Szöllősy Klára fordításának felhasználásával Elbert János és Kazimir Károly írta színpadra, a zenéjét Prokopius Imre állította össze, a mozgást Bánhidv Attila, a díszletet ifj. Rajkai György, a jelmezeket Székely Piroska tervezte. A Mestert és Jesuát Kozák László, Margaritát Drahotá Andrea, Pilátust Inke László, Wolandot Szabó Gyula, a színlapon „Macská”-nak nevezett Behemótot Esztergályos Cecília, Korovjovot Gőr-Nagy Mária, Azazellót Kánya Kata, Afriánust Kautzky József, Ivánt és Lévi Mátét, vagyis a tanítványokat Benkő Péter, Berliozt és Kajafást, vagyis a hatalmon lévő értelmiségieket, Júdást, Mogaricsot, Latunszkijt és Meigel bárót, vagyis az árulókat Konrád Antal, Lihogyejevet, Fokicsot, Boszojt, Szemplejárovot és Bengalszkijt, a moszkvaiakat Rátonyi Róbert alakította, Natasát és Niszát pedig Balog Erika. A szereposztás, benne a kettős hármas szerepekkel önmagában elég sokat elárul az értelmezésből.

A bemutató mindössze két évvel követte Ljubimov darabját, de megelőzte a regény színpadi változatainak bukaresti (1982.), stockholmi (1982.) és helsinki (1983.) bemutatóját. (A rend kedvéért meg kell említeni, hogy a rádió- és tévéváltozaton kívül még néhány amatőr színpad is egy-két évvel megelőzte Magyarországon a Tháliát.) „Ljubimov után színpadra vinni A Mester és Margarita-t isten- vagy ördöggkísértés. Majd kiderül. Az ő feldolgozása egyedülálló a maga nemében. Ha az ördög velünk, lehet-e valaki ellenünk. A Mester és Margarita-ra azért esett a választásunk, mert nagyszerűen beleillik a nagy művek adaptációja sorozatomba”, nyilatkozta Kazimir Károly. Azt is elmondta, hogy az önmegvalósítás és a hatalom kapcsolatáról szóló modern Faust-történetnek értelmezi Bulgakovnak ezt a művét, amelyben minden sátánképet felhasznált, elsősorban Miltonét, amellyel már dolgozott a Körszínházban. Más forrásból is merített, hiszen van a darabban³⁴ Vörösmartytól és Madáchtól is idézet.

A zenei szerkesztő, Prokopius Imre elmondta, hogy azt kapta feladatul, hogy pravoszláv egyházi zenét (a jeleneteket átkötő körmenetek zenei aláfestésére), Rice Jézus Krisztus szupersztár-jának zenéjét és a harmincas évek revüjének zenéjét ötvözze. A dramaturg Elbert Zsuzsa azt hangsúlyozta, hogy a Thália felfogásában az az egyedülálló, hogy a múlt és jelen párhuzamát a szereposztás párhuzamaival fokozza. Tőle tudhattuk meg azt is, hogy Esztergályos Cecília szívesen cserélt volna szerepet Drahotá Andreával. Az átdolgozó Elbert

³⁴ A Thália Színházban bemutatott színpadi változatról Kálmán Mária készített esettanulmányt a rendezővel, a dramaturggal, az átdolgozóval, a zeneszerzővel és a színészekkel készített interjúk alapján. (Dolgozata, amelyben a regény értelmezése — erre még visszatérek — is helyet kap, a kutatás dokumentációjában a Könyvtár-tudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában hozzáférhető.)

János csak Ljubimov adaptációját látta. Elmondta, hogy a művet megtekintő szovjet delegáció (amelynek tagjai között a regény egyik legjelesebb szovjet értelmezője, V. Laksin is ott volt, ám ő csak a próbákat láthatta) elismerően nyilatkozott Kazimir Károly művéről, amely szerintük Ljubimovéval való összehasonlítást is kiállja. (Jelzték, hogy Ljubimov megoldását Moszkvában sokan vitatták, első-sorban azt vetve szemére, hogy minden benne van, kivéve éppen A Mester és Margarita-t.)

A színészek közül Wolandot alakító Szabó Gyula azt hangsúlyozta, hogy a színész feladata nem az, hogy a figurát saját magából hozza elő, hanem a rendező felfogását kell eljátszani, így ő csak a szöveget hozhatja magával, szövegmondóvá fokozódva le. Az Afra-niust alakító Kautzky József kijelentette, hogy jól érzi magát az intelligens, de a fejét mégsem használó, csak az előírást követő végrehajtó szerepében. A Margaritát alakító Drahotá Andrea úgy érezte, hogy nem őt, hanem rajta keresztül Bulgakovot akarta támadni a kritika. Azt elismeri, hogy többet várt ettől a szereptől, de hangsúlyozza, jó érzi magát benne, még akkor is, ha nem tudja megfogalmazni, miért. A Mestert és Jesuát alakító Kozák András azt mondta, hogy feleségével „két ember egymásra utaltságát” akarják eljátszani, azt, hogy a Mester paszív, Margarita pedig kettőjük helyett is cselekvő.

A főpróbát, a bemutatót és a negyedik előadást is megtekintő Kálmán Mária így fejezte be esettanulmányát: „A Mester és Margarita Thália-beli bemutatása olyan kollektív látomás, amelybe mindenki beleálmodta a maga sugárzását, de emellett hű maradt Bulgakovhoz.” A tucatszámú kritika inkább cáfolja, mint erősíti ezt. Csaknem mindegyik kritikus egyetért abban, hogy a varázslat elmaradt, hogy Kazimir mostani munkája egyike legfegyelmesebb, legegységesebb és legtisztább rendezéseinek, ám éppen a szolid tartózkodás végletébe esett. Általában sokallják a trükköt, a revüt, keveslik Wolandban az ötödik dimenziót, feleslegesnek tartják az erőltetett aktualizációkat és a magyar klasszikusoktól betoldott idézeteket, elismerik Pilátus értelmezését a szerepet alakító Inke László játékát, sikerületlennek tartják Margarita alakítását, hiányolva belőle a boszorkányt, mint szerelme, halványinak érzik a Mester megformálását.

A legalaposabb és legtárgyilagosabb elemzés Bécsy Tamásé (Színház), aki elsősorban a Berlioz—Kajafás párhuzam telitalálatát emeli ki. Sokallja a revűszínházi mozzanatokot, kifogásolja, hogy nem érzékeltették eléggé a világ ördögivé válását, ennek következtében Woland a mindentudó varázsló és a dalszínházbeli táncos-komikus keverékévé válik.

A Népszabadság kritikusa, Koltai Tamás bevallja, hogy Ljubimov adaptációját sem érezte igazán sikerültnek. Ami Kazimirét illeti, egyik legjobb munkájának tartja, de nem titkolja ellenérzéseit sem: Wolandot „kedélytelen, merev rosszembernek”, Rátonyi alakítását „erőltetett fregoli-alakításoknak”, a Mester alakítását vértelennek, Margarita szerepében Drahotá Andrea helyzetét reménytelennek érzi. Hangsúlyozza, hogy „a bulgakov-i szellem nehezen helyettesíthető olyan — különben igaz — fordulattal, hogy a gyávaság bűn. Direkt végkicsengésnek ennyi kevés”.

A Magyar Hírlap kritikusa, Mészáros Tamás a „lelkiismeretes adaptáció” legnagyobb hibájának a színpadi gondolat hiányát tartja, a Magyar Rádió kritikusa pedig azt rója fel Kazimirnak, hogy ebben a színházban csak az történik, ami kézenfekvő.

Almási Miklós véleménye (a Kritikában) jól érzékelteti ennek a kísérletnek az eredményét: „A történet talányos üzenete ezúttal is ellenállt a színháziasításnak. Az előadás hideg maradt.”

A 155 előadáson közel százezren látták a „két részes fantasztikus játékot”. Becslésem szerint felerészben olyanok, akik akkor még nem olvasták a regényt. A közel százezer közül csak ötven nézővel készíthettünk interjút, felerészben olyanokkal, akik addig még nem olvasták a regényt.³⁵ A „tetszett”, a „volt, ami tetszett benne” — és a „nem tetszett” típusú válaszok aránya nagyjából azonos volt, fenntartások nélküli dicséret és mindenestül való elmarasztalás mindössze egy-kettő akadt. A csekély számú eset alapján a színpadi változat hatása így jellemezhető: a csoda nem történt meg. De mi történt a nézőben? Legtöbbjüknek tetszett a Macska és Pilátus, vagyis inkább Inke László és Esztergályos Cecília számára biztosított lehetőség és ennek a megvalósítása. A legtöbben elismeréssel nyilatkoztak az előadás tempójáról, a látványról. A darabot Kazimir ismerői — beleértve még az ellendrukkereit is — a rendező egyik vagy éppen a legjobb munkájának tartották. Alig akadt valaki, akinek tetszett volna a címszereplők alakítása. Sokan — legalább minden második megkérdezett — kifogásolták a didaktikusságot, az aktualitást, a direkt humort és a zenét. A regényt olvasók nagy többsége jóval gyengébbnek minősítette a színpadi változatot a regénynél, különösen a bál, a szeánsz és az indító jelenet színpadi hasonmását érezték haloványnak. Az olvasók nagy része sajnálta, hogy éppen Kazimir rendezésében láthatják viszont kedvenc vagy kedves regényüket. A regényt nem olvasók fele nehezen vagy nem tudta követni és összesodorni a különböző szálakat.

Többen nem tudták Mestert és Jesuát megkülönböztetni, így néhányan azt hitték: a Mestert feszítik keresztre. Egy amatőr színjátszó jogosan azt kifogásolja, hogy Kozák ugyanabban a hangnemben játszotta Jesuát és a Mestert, egy fiatal műszerésznek az nem tetszett, hogy „Kozák végigmosolyogta Jesuát”, egy fiatal muzeológus pedig úgy vélte, hogy Inke „lejátszotta Kozákot, így aztán úgy tűnt, mint-ha a hatalomnak lenne igaza”. Egy huszonéves restaurátornő — nem is nagyon túlozva — azt állította — ugyancsak jogosan —, hogy Margarita felesleges volt ebben a darabban. Egy idősebb mérnöknő pedig találóan azt jegyezte meg, hogy „egy dögösebb vagy áhítatosabb nő kellett volna, akiről fel lehet tételezni, hogy szerelmes”. Egy harmadéves fizikus pedig „fantasztikus játék” műfaji megjelölést kifogásolta, félrevezetőnek tartva, mondván „a játék az, de a dolog valóságos”. Feltűnő, hogy ez alkalommal a hivatásos és a laikus vélemények meglehetősen sok ponton egyeznek (pedig a legtöbb kritika az ötven néző megkérdezése után jelent meg).

³⁵ A kérdezettek elsősorban diplomások, közép- és felsőfokon tanulók és diploma nélküli szellemi dolgozók közül kerültek ki.

7. HOGYAN FOGADTÁK WOLANDOT MAGYARORSZÁGON?³⁶

A magyarországi olvasáskutatók is azt tapasztalhatták, hogy az olvasottság és a kedveltség között pozitív előjelű összefüggés van, ám ez nem jelent egészen szoros, kivételeket kizáró, összefüggéseket. A már többször idézett Élményalakzatok adattára jól érzékelteti az olvasottság és a kedveltség általános tendenciáját és rendhagyó eseteit is. A tíz legolvasottabb mű közül hat a tíz legkedveltebb mű között is szerepelt, ám a többi négy csak a 17., a 38., a 107. és a 119. helyet foglalta el a 150 közül. A *Sellő a pecsétgyűrűn* és a *Rozsdatemető* tartozott a legolvasottabb és ugyanakkor legmérsékeltebben fogadott művek közé 1973-ban. Ugyanebben az évben *A Mester és Margarita* a 150 lehetséges közül a 105. helyet foglalta el az olvasottsági és a 126. helyet a kedveltségi sorrendben, vagyis ebben a tekintetben nem sorolható a rendhagyók közé. A *kedveltségi sorrend* alapján a regény csak mérsékelt sikert aratott. Hangsúlyozni kell, hogy csak a kedveltségi sorrend alapján, hiszen másféle mércét is használhatunk, például a művet közömbösen és nem közömbösen fogadók arányát is tekinthetjük — joggal — a siker mutatójának. Ha összeadjuk azoknak a százalékarányát, akiknek nagyon tetszett és akiknek nem tetszett a mű (vagyis akik, feltehetően nem maradtak közömbösen) *A Mester és Margarita* esetében 53⁰/₁₀₀-ot kapunk. A kedveltségi sorrendben a 46. *Bűn és Bűnhődés* esetében 51⁰/₁₀₀, a 76. *Elvesztett illúziók* esetében csak 34⁰/₁₀₀ ugyanez az arány. Természetesen nem mindegy, hogy kik vannak többen a közömbösen nem maradók között. A Bulgakov regény esetében a „nagyon tetszett” minősítést adók több, mint kétszer annyian vannak, mint a művet elutasítók. Figyelembe véve, hogy a művet elutasítók aránya a legtöbb olvasmány esetében 5—15⁰/₁₀₀ között van, *A Mester és Margarita* azok közé tartozik (a maga 17 százalékaival), amelyeket az átlagosnál többen utasítottak el. A művet magasra értékelők és elutasítók egymáshoz viszonyított arányát vizsgálva a Bulgakov regény a legtöbb állásfoglalást kiváltó, a legvitatottabb művek közé sorolható.

Az Élményalakzatok-ban használt tetszési indexeket³⁷ alapul véve így fest a regény fogadtatása 1973-ban a közművelődési könyvtárat látogatók körében:

	abszolút tetszési index	relatív tetszési index
a közművelődési könyvtárat látogatók	1,02	—0,33
közülük: nők	0,90	—0,45
férfiak	1,14	—0,18
15—19 évesek	1,20	—0,01
20—29 évesek	1,25	+0,07
30—39 évesek	0,90	—0,36
40—49 évesek	0,69	—0,53
50—59 évesek	0,63	—0,55

³⁶ Woland természetesen továbbra is a művet jelenti, a regényalak fogadtatásáról majd egy másik tanulmány szól.

³⁷ Az abszolút tetszési index-számítás alapja: a „nagyon tetszett” +2, a „tetszett” +1, a „nem tetszett” —2 értékkel szerepel. Részletes leírást lásd az Élményalakzatok 24. oldalán. A relatív tetszési index azt érzékelteti, hogy a többi olvasmányhoz képest hogyan értékeli az olvasó az adott művet, ennek megfelelően ez a mutató — és + előjelű. Részletes leírást lásd az Élményalakzatok 34. oldalán.

60 évesnél idősebbek	0,70	-0,75
mezőgazdasági fizikai munkások	0,88	-0,42
segédmunkások	0,85	-0,39
szakmunkások	1,06	-0,16
adminisztratív dolgozók	1,03	-0,16
egyéb diploma nélküli szellemi dolgozók	0,94	-0,24
középiskolások	1,40	+0,20
szakmunkástanulók	0,75	-0,39
egyetemi hallgatók	1,57	+0,56
pedagógusok és humánértelmiségiek	0,87	-0,29
mérnökök	1,23	+0,12
egyéb értelmiségiek	1,31	+0,19
háztartásbeliek	0,61	-0,63
1—7 általános iskolai osztályt végzettek	0,66	-0,65
8 általános iskolai osztályt végzettek	0,85	-0,37
érettségizettek (középiskolások nélkül)	1,01	-0,17
egyetemet és főiskolát végzettek	1,04	-0,10

Másképpen is érzékeltetve a férfiak és a nők értékelése közötti jelentős különbséget: a kedveltségi sorrendben ez a regény a férfiaknál 104., a nőknél 148. helyet foglalja el. Nem fogadható el az a leegyszerűsítő magyarázat, hogy ez a regény általában jóval kevésbé tetszik a nőknek, mint a férfiaknak, hiszen a különböző olvasórétegekben eléggé különböző módon térnek el a férfiak és a nők értékelései.

	relatív tetszési index
30—49 éves diplomás férfiak	+0,14
20—29 éves diplomás férfiak	+0,03
20—29 éves diploma nélküli férfiak	-0,01
20—29 éves fizikai munkás férfiak	-0,06
50 év feletti diplomás férfiak	-0,09
30—49 éves diploma nélküli férfiak	-0,12
20—29 éves szellemi dolgozó nők	-0,16
20—29 éves fizikai dolgozó nők	-0,49
30—49 éves fizikai dolgozó nők	-0,63
30—49 éves diplomás nők	-0,68
50 év feletti fizikai dolgozó férfiak	-0,86
30—49 éves diploma nélküli nők	-1,00
50 év feletti fizikai dolgozó nők	-1,13

Első pillanatra talán meghökkentő, hogy ez a regény jobban tetszik a 20—29 éves fizikai munkás férfiaknak, mint a hasonló korú diplomás nőknek, de ne feledjük, hogy az iskolai végzettség korántsem egyedüli meghatározója az ízlésnek! Az a réteg és korosztály utasítja el ezt a regényt az idősebb férfiakon kívül leginkább, akik idegenkednek a humortól, az ironiától, a filozófiától és fantasztikumtól. (Hogy valóban erről van szó, azt természetesen a regény hatását és értelmezését vizsgáló tanulmányoknak kell majd bizonyítani.)

Meghökkentőnek érezheti az olvasó a tanárok és a diákok értékelései közötti igen nagy eltérést. Ez már csak részben magyarázható azzal, hogy a tanárok többsége nő. Az Élményalakzatok más művekre vonatkozó adatait is ismerve mgkockáztathatom azt a feltevést, hogy a pedagógusok jelentős hányada kevésbé nyitott bizonyos esztétikai értékek felé, mint diákjaik.

Az érettségizett fiatal munkások értékelései is erőteljesen különböznek a hasonló életkorú, de alacsonyabb végzettségű munkástársaik értékeléseitől, és a szellemi dolgozókhoz állnak közelebb ebben a tekintetben.

	relatív tetszési index
20—29 éves	
fizikai dolgozó férfiak	—0,20
érettségizett fizikai dolgozó férfiak	+0,03
diploma nélküli szellemi dolgozó férfiak	—0,01
diplomás férfiak	+0,03

Hogy mennyire nem ad hű képet ennek a regénynek a fogadtatásáról sem az, ha csupán a különböző nemű, életkorú, foglalkozású és végzettségű rétegek értékeléseit hasonlítjuk össze, azt jól érzékelteti három másféle szempont szerinti megközelítés. Az egyik: a könyvtárat látogató középiskolások körében a mű abszolút tetszési indexe 1,40 volt, egy pécsi negyedikes szakközépiskolai osztályban, ahol a regény kötelező olvasmány volt, 0,86. Bizonyítandó a szabad olvasói döntés értékelést befolyásoló szerepe (egy következő tanulmányban). A másik: a fiatal (20—29 éves) diplomások és egyetemi hallgatók körében a regény abszolút tetszési indexe 1,35 volt, ugyanezen társadalmi réteg vallásos világnézetű tagjai körében 1,70. Bizonyítandó (ugyancsak egy következő tanulmányban), hogy a regény bibliai és transzcendens síkjai miatt különös érdeklődésre és magasabb értékelésre számíthat a vallásos olvasók körében. A harmadik: a különböző aktivitású (az olvasás közben szellemi munkavégzésre különböző mértékben vállalkozó) olvasók körében a regény értékelését jelző abszolút tetszési index így alakult:

az olvasói aktivitás foka	abszolút tetszési index
nagyon erős ³⁸	1,09
erős	0,99
közepes	0,89
gyenge	0,60

Aligha kell bizonyítani az olvasói aktivitás és a mű értékelése közötti pozitív összefüggést, bizonyítandó azonban, hogy valóban ok-okozati összefüggés van-e a két tényező között, kiderítendő, hogy milyen súlyú ez a szociálpszichológiai természeti tényező a többi meghatározó tényezőhöz képest.

³⁸ Az olvasói aktivitást egy Rokeach-típusú attitűd-skála segítségével mértük. Az attitűd-skála leírását és az eljárás pontos ismertetését lásd az Élményalakzatok 31—32. oldalán.

Tagadhatatlan, hogy ez az arány nemcsak csúcsélmény, hanem divatcikk is. Jogosan lehetne feltételezni azt, hogy másképpen értékelték a regényt az első években, mint öt-hat évvel később, márcsak azért is, mert az újdonságra éhesebb és tájékozottabb olvasók többnyire feltehetően az első időszakban szerezték meg a könyvet. A kétségtől megítélendő és megfelelő nagyságú mintán, megfelelő műszerekkel kimutatható különbségek nem lehetnek számottevőek, ezt bizonyítják az Élményalakzatok 1973-as és mostani vizsgálati adatai (1979—80-as évek). Az abszolút tetszési indexek csak eléggé jelentéktelen eltéréseket mutatnak; például 20—24 évesek 1,25 és 1,22; 30—39 évesek 0,90 és 1,00; szakmunkások 0,88 és 0,96; adminisztratív dolgozók 1,03 és 0,92; egyetemi hallgatók 1,57 és 1,53.

Természetesen a tetszést mutató indexek minimális eltérése nem jelenti feltétlenül azt, hogy a regény ugyanúgy tetszik a magyar olvasóknak 1980-ban, mint 1970-ben, hiszen közben jelentősen változott a regény „olvasástörténeti pozíciója”, azóta tucatnyi értékelés jelent meg a regényről, Koncz Zsuzsa Margaritáról énekel³⁹, Kazimir Károly rendezte színpadi változatban bosszankodhat, vagy örvendezhet a regény olvasója, iskolai órákon, szakkörökben, szemináriumokon kerülhet terítékre, a tévébeli „Most mutasd meg”-en lehet kitalálni, falusi templomban látható-hallható a Pilátus-regény oratórium-változata⁴⁰, tehát több vonatkozásban is megváltozott a regény befogadásának közege. Egyre gyakrabban találkozhatott a kortárs magyar irodalom olvasója a hetvenes évek közegétől Bulgakovnak ajánlott, vagy éppen tematikusan is A Mester és Margaritához kapcsoló versekkel. A Mozgó Világ fiatal költőkhöz intézett körkérdezésére⁴¹ válaszolva Baka István, Osztojkán Béla és Szkárosi Endre is megemlíti Bulgakovot, mint meghatározó prózai élményét Prust, Faulkner, Dosztojevszkij, Déry Tibor, T. Mann, Sánta Ferenc, Babel, Marquez, L. Tolsztoj és a Biblia társaságában. Esterházy Péter Ágnes című regényében a lektori jelentésíró egy bizonyos pizzáról állapítja meg, hogy „másodlagos frissességű, mint némely lazacok” és a regény befejezése is a Bulgakov-műre utal. „Nem tudván, hát merre jár, aggódva körülnézett, igen, így, akár a kegyetlen Poncius Pilátus lovag, Judea ötödik helytartója, és szíve nehéz volt, mint a Goffrot-lexikon.” Géczi János Jegyzőkönyv egy irodalmi önképzőkörről, előzményekkel, megjegyzésekkel és kiegészítésekkel című költeménye⁴² szinte már olvasástörténeti dokumentum: „Először Bulgakov volt, aki lemondta (a meghívást, mint a tenyérnyi papírra fogalmazta:) a főmű, A Mester és Margarita magyar kiadásának értékelése még nincs sehol, s nem akar/ acsargó kortársaival... megjegyyezte,/ korábbi kevésbé fontos művével nem kíván a beste/ utókor előtt előnytelen színben tűndökölni,/ így eltűri helyette Paszternák jöjjön/... /Bulgakov levele után hamarosan/ egy küldöttség jelentkezett be,/ de Zs. tanárnő, hivatkozván a szűkös osztály-teremre,/ megköszönte szándékukat, s finoman mondta,/ vizs-szautasította őket a porta.”

Feltehetően változott valamelyest a másfél évtized folyamán a regénynek az élményalakzatokban elfoglalt helye is, hiszen ma más olvasmányok és élmények közé kerül ez a regény, mint tíz évvel ezelőtt. Valamivel több, mint tíz-

³⁹ Illés Lajos — Bródy János: Margarita (Koncz Zsuzsa Élünk és meghalunk című lemezén).

⁴⁰ Ipolyszögön, 1984-ben.

⁴¹ Mozgó Világ, 1978. 2. sz.

⁴² Léghajó és nehezeke című kötetében (Budapest, 1983. Magvető).

éves magyarországi pályája alapján elmondhatjuk, hogy Woland magyar olvasóit is megbűvölte, de nem úgy, mint Cipolla, hanem kritikájával és értékeivel, engedve olvasóit természetesen viselkedni, ellene mondani is. Hogy minek és milyennek látták őt, hogyan válaszoltak kérdéseire a magyar olvasók, ez már nem képezheti ennek az írásnak a tárgyát, amelynek elsősorban annak a bizonyítása volt, hogy *hiányt pótol és szükségleteket elégített ki* ez a regény. Olyan széles körbe jutott el, hogy ma már csupán a meleg kajsziszörp, a tűznek ellenálló kézirat, a kiöntött napraforgóolaj említése is elegendő ahhoz, hogy egymástól eddig elszigetelt olvasók — esetleg társadalmi korlátokat is átlépve — kapcsolatba kerüljenek egymással.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

II. A MESTER ÉS MARGARITA ÉRTELMEZÉSE

Jelena Szergejevna Bulgakova, Bulgakov özvegye egy amerikai diáklány, vagyis az olvasó kérdésére, hogy mit jelent férje regénye, mi a mondanivalója a Mester és Margaritának, így válaszolt: „A regénynek éppen az a lényege, hogy nem magyarázható meg, hogy annyi rétegben terül egymásra, szövődik egymásba a mondanivaló. Válassza ki mindenki azt, ami kedve vagy indulata szerint való.”¹

Megengedhető, hogy a regény kétségkívül kitüntetett helyzetben lévő — ettől azonban még nem feltétlenül legkompetensebb — olvasójának a kijelentését úgy magyarázzuk, hogy ez a regény többféle érvényes értelmezésre ad lehetőséget, mint a regények többsége. Egy olyan értelmezése is megengedhető Bulgakova megállapításának, amely szerint a szubjektív olvasatokon kívül nem létezik irodalmi alkotás. Végül úgy is értelmezhetők Bulgakova szavai, hogy a lehetséges érvényes értelmezések közül választható ki az olvasó kedvének és indulatának megfelelő. Elfogadva azt az alaptételt, miszerint a műalkotások *értelmezhetőségi tartományát* a műalkotás *konkrét jelentésszerkezete* is mindenkor meghatározza, akkor elképzelhetetlen, hogy az egymásnak teljesen ellentmondó értelmezések mindegyike érvényes legyen. Márpedig az összegyűjtött közel százhusz szakértői és negyedfélszáz „laikus” olvasói értelmezés között jó néhány egymásnak ellentmondó is akad, vagyis az olvasók mindkét (a „laikus” és a „hivatásos”) csoportjában találhatunk szép számmal különböző (ám nem egyformán) érvényes és ugyancsak szép számmal nem adekvát értelmezéseket, ha tetszik, félreértelmezéseket is.

Ez a kutatás nem egyetlen, jónak tartott és időben is utolsó regény-értelmezéshez hasonlítja a többit (a marxi „az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához” elvet alkalmazva), de nem mond le teljesen az „olvasmányhoz hű olvasatok” feltárásáról sem.

1) POLEMIA A MŰFAJRÓL

A több mint száz szakértő² között viszonylag kevesen, mindössze tizenegyen akadtak olyanok, akik egyetlen műfaji kategóriába sorolták be a művet; négyen *szatírának*, ugyancsak négyen *menippesának* (avagy meniposszi szatírának),

¹ Szöllösi Klára idézi. A regényre vonatkozó szakirodalom bibliográfiája a függelékben található.

² 25 magyar, 21 szovjet, 17 angol, amerikai és kanadai, 12 lengyel, 8 NSZK-beli, 7 norvég, 4—4 francia és finn, két-két NDK-beli, dán, romániai magyar, egy-egy cseh, olasz, jugoszláv irodalomtudós és kritikus véleményét, értelmezését és elemzését sikerült összegyűjteni.

ketten *paródiának*, ugyanennyien *fantasztikus mesének*, egy-egy szakértő pedig *kulcsregénynek* illetve *sci-fi-nek* tartotta. (A szatíra, a menippea és a paródia természetesen nem teljesen zárják ki egymást.) Sokkal jellemzőbbek az ilyen meghatározások illetve körülírások, mint a polemikus paródia (J. Delaney), misztikus-filozófikus regény (M. Rotschild), ironikus opera-buffo (D. Fanger), tragikus groteszk (E. Olonova), a humor és a líra keveréke (V. Laksin), fantasztikus-realista-szatirikus-filozófikus regény (H. Ssachno), satirikus-szентimentális-romantikus-történeti-pikareszk-mágikus-okkult-metafizikus regény (E. Bazzarelli).³

A műfaji meghatározásokban szereplő elemek gyakorisága így alakult:

szatíra	32	paródia	3
fantasztikus	22	tragédia	2
filozófikus	20	szürrealista	2
humoros	11	pikareszk	2
groteszk	8	szórakoztató	2
kulcsregény, allegória	7	szimbolikus	2

A *szatíra* elsősorban a szovjet és az angol—amerikai, a *fantasztikus* a német, a *kulcsregény* és a *groteszk* a lengyel, a *menippes* a szovjet, a *humoros* az angol—amerikai szakértők körében fordult elő elsősorban.

A) SZATIRIKUS, IRONIKUS VAGY TRAGIKUS REGÉNY?

Nem lepődhetünk meg azon, hogy a szakértőknek jóval nagyobb része érzi Bulgakov regényében a szatírárt és az iróniát, mint az olvasóknak, talán inkább azon kellene meglepődnünk, hogy nem sokkal több, mint negyedrészüik. Nem csak azok körében, akik a regényt kifejezetten szatírának tartják, hanem azok körében is, akik satirikusnak is tartják, feltűnően gyakori a leegyszerűsítő értelmezés. A leginkább érvényesnek tartható értelmezések megfogalmazói (a szovjet V. Laksin, N. P. Utyehin, I. F. Belza, a lengyel V. Woroszyński és A. Drawicz, az angol E. Proffer, a kanadai A. C. Wright, az olasz Bazzarelli, a jugoszláv Jovanović, a magyar Bojtár Endre, Fábri Anna, Kisbali László és Kiss Ilona, Serfőző László, Sente Péter) a műfaji meghatározásaiban a szatíra vagy a satirikus mint lényegi jellemző nem is igen szerepel. Többben is felteszik a kérdést maguknak, hogy szatíra-e, és ha igen, mennyiben az A Mester és Margarita. Többben Ilf és Petrov meg Olesa műveivel rokonítják a „bulgakovi szatírárt”, O. Mihajlov viszont éppenséggel azt állítja, hogy A Mester és Margarita polémia az odesszai iskolával. A német irodalmárok hangoztatják leginkább a bulgakovi szatíra „elégtelenségét”. P. Urban szerint a kibékülés és a satirikus pofon egymást semlegesítő alapeszmék, amelynek egy kisszerű szatíra lesz az eredménye. V. Levin úgy véli, hogy csak azért halvány és élettelen a szatíra, mert a történet két szálának össze nem kapcsolódásával nem alakulhatott ki egy „groteszk makrostruktúra”. F. Schonauer megállapítja, hogy a fantasztikum és a szatíra majdnem barokkos öröme sem teszi lehetővé egy olyan következetes satirikus mű létrejöttét, mint Gogolé, vagy Szaltükov-Scsedriné. Sente Péter az általa „nagyszabású torzónak” nevezett regény alapvető gyengéjének éppen azt tartja, hogy a Mester története „szétfeszíti a szatíra kereteit”. Még jó néhá-

³ A „fantasztikus”, „filozófikus”, „humoros” és ebben a kontextusban a „groteszk” sem műfaji kategória, ez esetben csak átvettem az idézet szerzők terminológiáját.

nyan észreveszik, és többen — szerintem nem is teljesen jogtalanul — kifogásolják is, hogy a Mestert Woland (és az író) kivételes bánásmódban részesíti. A szatíra csak része, összeszetevője a műnek, a befogadó mind az érték pusztulását, mind az érték tévesztését, mind az érték bizonytalanságot⁴ (vagyis az érték nem érvényesülésének különféle eseteit) megérezheti a regénybeli Moszkva tanulmányozásakor, így egyszerre érezhetné tragikusnak, komikusnak valamint ironikusnak és groteszknak Bulgakov művét. Am arra inkább lehet számítani, hogy elsősorban tragikusnak, vagy kizárólagosan komikusnak, ironikusnak vagy groteszknak érzi, attól függően is, hogy „mire veszi” a regényt, hogy milyen *műfaji sémára* húzza rá. Ne feledjük, az olvasót is gyakran ilyen kategóriákban fogalmazzák meg olvasmány-igényeiket mint „humoros”, „szomorú”, „szatirikus” és így „felcímkézve” ajánlják nekik ismerőseik valamint a hivatásos olvasmányközvetítők. Annak ellenére, hogy a magyar olvasókat is jellemzi — és olvasási gyakorlatukban sújtja is — az *irónia-érzék* nem kellő színvonala, inkább hátrány mint előny számukra „szatírára venni” ezt a regényt, hiszen V. Laksin figyelmeztet arra, hogy a regény iróniája nem műfajt vagy stílust jelent, hanem Bulgakov *világszemléletét*, aki „iróniával nyomoz a hétköznapi és az ismert dolgokban meghúzódó rejtélyes után”. Bár sok olvasónak fogódzót jelentene, mégis azok járnak jobban, akik nem tekintik szatírának ezt a regényt.

A moszkvai élethelyzettel szemben a *kritikai attitűd* nyilvánvaló, de igaza van abban Kisbali Lászlónak, és Kiss Ilonának, hogy azért sem lehet ezt a regényt egyszerűen szatírának nevezni, „mert ahhoz egy expikálható norma-rendszerre és stabil világképre lenne szükség”, és azért sem, mert a szatírárt jócskán ellensúlyozza a műben markánsan jelenlévő *félelem* és *szorongás*.

A mű elemzői közül többen arra is felhívják a figyelmet, hogy Bulgakov magát a szatírárt és az iróniát is parodizálja, például Boszój álmában (Kisbali László és Kiss Ilona, I. Karas).

Az *irónia* ebben a műben inkább hangnem, mint szemlélet, pontosabban a többrétű *szemlélet* egyik fontos összetevője. Az eszmét nélkülöző valósághoz való ironikus viszonyuláson kívül az értékek mellett kiálló *pátosz* is jellemzi a művet. I. Karas „patetikus iróniának” nevezi ezt a szemléletmódot, és ebben Gogol hatását, folytatását érzi. (A lengyel kritikus egyébként a regény hangnemét is a patetikus iróniával jellemzi, amelyet a tradicionális regény paródiája megfelelő hangszerelésének tart.)

E. Proffer úgy érzi, hogy a regény „drámai iróniája” még a Pilátus-történetet is átszövi (elég csak a Lévi Mátén ironizáló Jesuára gondolni), és ez a megállapítás el is fogadható azzal a megszorítással, hogy éppen az ironizáló narrátor hiánya és az irónia mellékszólammá válása különbözteti meg ezeket a fejezeteket a többitől. Az irónia és a tragikum illetve az irónia és a tragikum ötvetzei az egész regény hangnemét jellemzik. A *tiszta tragikum* hiányzik a műből. Nem is lehet helye egy isten nélküli világban, ahol az emberek megérették a bűnhődésre.

Az irónia — akár mint hangnem, akár mint a szemléletmód egyik összetevője — jelenléte a műben korántsem egyenletes, a regény végén pedig mintha felszívódni látszana az idill és a rezignáció keverékében, bár ez sem mentes teljesen az iróniától, hiszen az értékek — a Mester és Margarita — megmentése (kimentése!) nem jár értékvesztés nélkül.

⁴ VERES András: Mű, érték, műérték. Az irónia mint értékszerkezet. 44—78. l. Bp. 1979. Magvető.

Joggal érzik többen (kivéve a szovjet szakértők) *kulcsregénynek* is ezt a művet, hiszen — mint ezt Serfőző László is kimutatja — Iván költőtársa Bljuhin éppen 32 éves, mint Majakovszkij (kevés szereplő korát ismerjük, az övét bizonyára nem véletlenül), és több idézet szerepel a regényben korabeli irodalmi művekből. Igaza van Serfőzőnek, nem véletlen, hogy Behemót és Korovjov Panajev és Szkabicsevszkij néven jegyeztetik be magukat az írók házában, hiszen Bulgakov eltette egy rappista folyóiratnak azt a számát, amelyben Averbah „Vissza Kanthoz, Szkabicsevszkijhez” címmel írt cikket Plehanov védelmében. A történelemben tájékozott olvasó joggal érezhet némi párhuzamot az első fejezet címe, a „Ne álljunk szóba ismeretlenekkel” és Sztálin beszéde között, amelyben arra figyelmezteti a Szovjetunió lakosságát, hogy az országban nyüzsögnek a trockisták és az idegen ügynökök. A sztálini jelszó, „Az élet jobbá vált, vidámabb lett”, Molotov ígérete az 50 százalékos életszínvonal emelkedéséről és a francia divatról, valamint a Divat című lap megjelenése a harmincas évek Moszkvájában mind-mind eszébe juthat a tájékozott olvasónak a varieté-jelenet olvasása közben. Lihogyejev Jaltából küldött levelei is rimelhetnek (természetesen nem tartalmukban) Trockijnak Alma-Atából Moszkvába küldött leveleire, a „valuta bevallatási show” emlékeztethet a korabeli „összeesküvők” vallatásaira és az ezeket bemutató úgynevezett „ellenállási darabokra”. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor Rozengolts néhai külkereskedelmi népbiztos tárgyalása kellős közepén zsebkendőjével kirántja zsebéből a 91. zsoltár 5.6 versét, amelyet talizmánként hordott magával. Ilyen és hasonló példákat még tucatjával említ D. G. B. Piper, akit Wolandék trükkjei a politikai manipuláció eszközeire emlékeztetik. Pilátus Sztálinra, Júdás halála Kirov halálára, Berliozé pedig Ordzsokondzéére, mégsem tartja egyértelmű kulcsregénynek a művet. Az NSZK-beli V. Levin azonban még ezt is sokallja, és úgy véli, azért sem lehet Bulgakov műve kulcsregény, mert az író abban az időben semmiképpen sem rendelkezhetett ennyi információval. Az amerikai E. Mahlow viszont szabályos kulcsregényként olvassa A Mester és Margaritát, amelyben szerinte Júdea a sztálinista Szovjetuniót képviseli, a maga háromféle diktatúráival: Pilátus személyesíti meg a proletárdiktatúrát, Tiberius császár a személyét, Kajafás a pártét. Erre „döntő” bizonyítékaik vannak: a Pilátus látomásában megjelenő fej, amely kétségkívül Tiberius császáré E. Mahlow szerint idegen akcentussal (Bulgakov szerint „mintha dölyfös orrhang dünyögné”) beszél, akárcsak Sztálin. További — E. Mahlow szerint holtbiztos — bizonyítékok: ötágú gyertyatartó szerepel (valóban!) hétágú helyett, az ötágú csillagra emlékeztetve, a jeruzsálemi Antonius bástya a Kreml hasonló nevű bástyáját idézi, a „hégemón” megszólítás pedig mi másra utalhatna, mint a proletáriátus hegemoniájára. További megfelelések: a Mester a spiritualista és idealista szabadkőműves orosz értelmiség jelképe, Berlioz az ateista és materialista értelmiségé, Margarita a cári múltban gyökerező Oroszországgé, Iván az új szovjet ébredésé, Annuska a népé. A Time kritikusa komoly-komikus példázatnak tartja a regényt, amely szerinte a kommunizmusról szól, hogy téveszt irányt egy jó indíttatású kommunista kezdeményezés „a szovjet valóság poklában”. És mi lehet a szerepe a Time kritikusa szerint Wolandnak ebben a „pokolban”? Az, hogy megragadja a Mester keziratát és „kommunista módon átírja a történetet”, amelyben már Pilátus megölelheti Júdást, áltathatja magát azzal, hogy nem is történt meg a keresztre feszítés.

A Nabukodonozort „ne bolondozzon az úr”-nak értelmező „megfejtésekhez” hasonlít Ericsoné is, aki sajátos paródiának értelmezi a regényt, amelyben a végig jelenlévő hold „parodizálja” a napot, a bál a misét, a lakoma a Gribodjedov-házban az utolsó vacsorát, Woland az isteni gondviselését, a regény befejezése pedig az apokalipszist. Ebben a „paródiában” Berlioz nem más mint Krisztus negatív képe, hiszen temetése nagypénteken van, Margarita pedig Szűz Máriát juttathatja eszünkbe, aki az orthodox hagyomány szerint Krisztus kíséretében pokolra szállt.

Az idősebb és tájékozottabb szovjet olvasó és a Szovjetunió történetét jól ismerő más országbeli olvasó valóban kísértést érezhet arra, hogy megfelejtse a „titkosírást”, vagyis arra, hogy a valódi titkot profanizálva, leegyszerűsítve. Egyszerű védekezés is lehet az olvasó részéről az, hogy a számára feleslegesnek és terhesnek tűnő párhuzamokat — egy vélt kulcs segítségével — összehozza, egyesíti, ezek az „álkulcsok” nem nyithatják fel a művet, csak zárát tehetik tönkre. Persze, elképzelhető, hogy az író, mint a festők is, belefestette magát (valamint rokonait és ellenségeit is) a főtéma körül ógyelgő tömegbe, ám ezzel ők még nem váltak kulcsfigurává. Ha az olvasó a regénybeli Moszkvát egy városnak vagy a Városnak olvassa, amely többé-kevésbé „Moszkvára is áll”, akkor — de csak másodsorban — olvashatja akár kulcsregényként is. Ez esetben a *valóságos megfelelések* színezhetik és gazdagíthatják a jelentést. Ha nem is kulcsregény a mű, *kulcselemek* vannak benne szép számmal, hiszen — a felsoroltakon kívül — a diplomaták beszélgetéseit kihallgató Steiger báró történelmi tény (D. G. B. Piper), és így a regénybeli Meigel báró jelentést gazdagító kulcselem.

Amikor a néhai külkereskedelmi népbiztos zsebéből kicsúszott a talizmánként hordott 91. zsoltár, a vád képviselője így kiáltott fel: „Ez hozza meg a szerencsédet”, és sokat sejtetően a tömegre pislantott. Hatalmas nevetés tört ki, és az ülés általános derűtségben oszlott fel. A vádlottat ezután golyó általi halálra ítélték. Úgy tűnhet, hogy ennek a valóságnak Bulgakov „valuta-beváltási show”-ja csak halovány utánzata, és már csak ezért sem lehetne Bulgakov regénye kulcsregény. Joggal mondhatnánk erre a bizarr valóságszeletre, hogy akár Bulgakov-regény részlet is lehetne. Miért? Azért, mert ez a valóság áll a regény mögött, ha nem is mint ok, hanem mint a ható ok működését biztosító *feltétel*. A regényben is benne van ez a valóság, megszüntetve és megőrizve: a regénybeli város kétségkívül a Bulgakov-korabeli Moszkvára is emlékeztet.

C) KULTURÁLIS ISMERETTÁR?

Bár A Mester és Margarita nem tartozik kifejezetten azon regények közé, amelyek *ismeretszerzési* céllal ismeretközlő könyvként is olvashatók, mégis — mint láthattuk — az olvasók egy részének elsősorban új ismereteket jelentett ez a mű, elsősorban a „bibliai betétregény” és a korabeli Moszkva „bemutatása”. A „Mi mindent lehet megtudni ebből a regényből?” kérdés mellé állítható a „Mi mindent kell tudni a regény megértéséhez?” kérdés. A „moszkvai szín” értéséhez ilyen fogalmakkal kellene tisztában lenni az olvasónak, mint a trojka, a dácsa, a Tolsztoj-ing, a diplomata bolt, a kulákvadék, a polgártárs, az intervenció, a fehérgárdista, a TÓMEGIR, a Lityerturnaja Gazeta, a földrajzi nevek és a három tagú szláv nevek. Részben a „moszkvai szín”, részben már a Mester és Iván „történetének” olvasásához pedig ilyen *irodalmi ismeretekkel*

kellene rendelkezni mint Dosztojevszkij, Gribodjedov, Harun al Rasid, Puskin, Tatjana, Ál-Dimitrij, Kuroleszov (Puskin Fukar lovagjából), Thália, Melpomené, Don Quijote, Faust, Holt lelkek; ilyen zenei ismeretekkel mint Berlioz, Rimszkij, Sztravinszkij, Schubert, Strauss, foxtrott, valcer, polonéz; és ilyen orvosi kifejezésekkel mint a hemiorancia, tüdőszarkóma, motoros és szenzoros ataxia, neurasténia roham, skizofrénia. Woland „vételehez” egyrészt filozófiai, valósi és tudománytörténeti ismeretek (Newton binomális tétele, az ötödik dimenzió, Aquinói Tamás öt istenbizonyítéka, Kant, Strauss, a filozófus, Sextus Empiricus), másrészt mitológiai ismeretek szükségesek (Azazelloban fel kellene ismerni Ázáelt, isten angyalát, az ékszerszerek és a szépítőszerek „feltalálóját”, Abaddonban a walküroket, Wolandban Junger Wolandot, Behemótban — többek között — a halállal sakkozó lovagot, és azt sem ártana tudni, hogy Caligula, aki a bálnak is vendége, Suetonius szerint szeretkezésre hívta a teliholdat, amelynek a regényben oly nagy szerepe van). Talán még nagyobb terjedelmű *kulturális ismerettár* mozgósítását követeli meg az olvasótól a „jeruzsálemi szín”: A Biblia ismeretén kívül a római és a zsidó kultúrában is járatosságot feltételez. Kombinálni is tudni kellene ezeket az ismerettárakat, hiszen a Woland térdére kerülő Hella kotyvasztotta folyadék nem csak a germán misztikára, hanem a Bibliára is utalhat (anélkül, hogy a Biblia paródiájának kellene tekintenünk ezt a mozzanatot): Mária megkeni Jézus lábát.

Hogy mennyiben feltétele a regény befogadásának eme „*kulturális sémák*” az ismerete, arra nem könnyű válaszolni, hiszen bizonyítható, hogy az ilyen típusú ismeretekkel nem igen rendelkező olvasók egy része is érvényesnek nevezhető olvasattal rendelkezik. Természetesen az is bizonyítható, hogy a nagyobb ismerettárral rendelkező olvasók körében nagyobb arányú a regényt kedvezően fogadók és kevesebb a regényt leegyszerűsítve vagy elfordítva értelmező olvasók aránya. A fő kérdés most nem is ez, hanem az, hogy *hogyan kezeli az olvasó azt a kulturális örökséget, amelyet Bulgakov „beemelt” ebbe a regénybe.*

Az olvasó számára hozzáférhető *világ-értelmezések* belejátszhatnak a mű világának értelmezésébe, ami természetesen a korábbi világértelmezésekhez kapcsolódó *irodalmi élmények* aktivizálódását is maga után vonja. Ezek az irodalmi élmények többféleképpen is befolyásolhatják a mű világának értelmezését. Működésbe léphet maga az *olvasói világkép*, amelyet akár a Biblia, akár a Faust, akár Dosztojevszkij, akár Ilf és Petrov is többé vagy kevésbé meghatározhatott. Előfordulhat, hogy a meghatározó erejű irodalmi élményt jelentő mű elsősorban mint *irodalmi séma*, esetleg mint *műfaji séma* mozgósítódik. Így fordulhat elő, hogy az olvasó egy újabb Faust történetet keres és talál A Mester és Margaritában, vagy a Biblia parafrázisát, vagy egy ilf-petrov-i szatírárt. Ami a magyar olvasókat illeti, hajlamosak lehetnek arra, hogy a Mester, Margarita, Woland hármast Az ember tragédiája Ádám, Éva, Lucifer hármására formázza. Kutatásunk adatai még számos „*előkép*” meghatározó szerepét bizonyítják, amelyekben különböző arányban ötvöződnek az olvasói világképek és az irodalmi sémák. Ilyen előkép volt sok esetben — a Biblián, a Fauston és az Ilf—Petrov-i társadalomképen kívül — a mesevilág, a maga „népi ördögeivel” és próbatételeivel, a sci-fi, a Mario és a varázsló a laikus olvasók, a középkori misztika Rabelais, Gogol, Le Sage, E. T. A. Hoffmann, Kafka, A. France világa és műfajai az irodalmárok körében.

A regény jó néhány hivatásos és laikus értelmezője is úgy érzi, úgy véli, hogy a regény szinte csak ürügy arra, hogy Bulgakov átmentse — jobb időkre —

az emberiség kultúrájának olyan kincseit mint a Biblia, a Faust, valamint a zsidó, a germán, és a szabadkőműves mitológia, Kant és a puskinsi örökség. Többen, például S. Cusumano, ezért érzik a művet szinte már túlságosan gazdagnak. Serfőző László joggal beszél a világkultúra szinte teljes szellemi örökségének „beépítéséről”, Varga Mihály pedig ennek a „megszüntetve megőrzött jelenlétéről”. A „beépítés”-gondolattal értek egyet. Ami a „teljes szellemi örökséget” illeti, azt hiszem Radnóti Sándor áll közelebb a valósághoz, amikor úgy véli, hogy a regény modernsége éppen *szabad tradíció-választásaiban* mutatkozik meg. Azt ő is elismeri, hogy sokféle tradíció mellett döntött Bulgakov: a Bibliától a manicheizmusig⁵, a szatirikus zsurnalizmustól a *commedia dell'arte* hagyományáig. Fel lehet fogni úgy is, ám ez is jócskán leegyszerűsítő értelmezés, hogy Bulgakov tüntetően felvonultatja mindazt, amitől a korabeli orosz olvasókat megfosztottak.

Jóval szerencsésebb az író által *bensővé tett tárgyiasult valóságként* kezelni a regénybeli kulturális örökséget, tudva azt, hogy Bulgakov (a „bensővé tevő”) kivételesen nyitott volt a világra, és ezzel a regényben válaszol annak a beszűkítő, partikuláris világnak a kihívására, amelyben élt. Ebben a kérdésben Kisbali Lászlóval és Kiss Ilonával érthetünk egyet, akik azt hangsúlyozzák, hogy „a kulturálisan adott vonatkozási rendszerekben is azonosítható elemeknek ebben a regényben teljesen új és sajátos, csak ebben a regényben megvalósítható jelentése van. Igazat lehet adni a lengyel V. Woroszylskinek is, aki szerint a mű „a gazdag irodalom modelljét adja, amely kiterjedt kulturális összefüggéseken alapszik. Ez annál is fontosabb, mert akkor született, amikor a homlok-egyenest ellenkező szegényes forma uralkodott”.

D) EGY VAGY TÖBB REGÉNY?

A kérdés az olvasóé, amúgy rossz kérdés lenne, hiszen nyilvánvaló, hogy — ezt a mű meglévő formája vitathatatlaná teszi — egyetlen regényről van szó. Az olvasó számára azonban mi sem könnyebb, mint több regényt készíteni ebből a regényből. Legegyszerűbb a „Pilátus-regény” elkészítése, hiszen csupán egymás mögé kell helyezni a négy folytatást, és csak azon kell gondolkodni, hogy kiegészüljön-e a „Pilátus-regény” Pilátus kiszabadításával. Több-kevesebb nehézséggel elkészíthető egy szatirikus pikareszk is, inkább Ilf és Petrov, mint Bulgakov modorában. Előállítható egy kékeslila románc is a Mester és Margarita szerelméről. Talán még egy „Iván eszmélkedése” című regény is kinyerhető lenne ebből a műből. Igaz, olyan részek kerülhetnek a „maradékba” mint a bál után Woland szobájában lejátszódó jelenet, a Woland és Lévi Máté között lejátszódó kulcsfontosságú találkozás, és Pilátus kiszabadítása.

Mindez eléggé spekulatívnak tűnik, ám az olvasók egy része már elkészítette és el is fogja készíteni ezeket a regényeket. A szakemberek egy része is a regényen belüli regényről, vagy pedig több egymást keresztező, egymáshoz kapcsolódó regényről beszél. Így aztán további kérdések is adódnak: Van-e a különböző regények közül kitüntetett szerepű? Mi fogja össze ezeket a regényeket? Mennyire kidolgozott az egész regény?

⁵ A perzsa szülöktől 216-ban Babilonban született Mani által alapított tanrendszer káld, buddhista, zsidó, keresztény és gnosztikus (szinkretikus) tanok keveréke, amely erős anyagellenes hatásokat mutat. A Zoroaszter (Zarathustra)-féle dualizmuson alapszik: a világ két alapelve az egymással harcban álló sötétség és a fény.

A laikus olvasók körében a „két regény”, a szakértők körében a „három regény” elképzelés a gyakoribb.⁶ Az irodalmárok körében előforduló „két regény” elképzelések között a moszkvai és a jeruzsálemi regény különböző változatai a gyakoribbak; például a tragikus és az ironikus regényé, az allegorikus és a kritikus-szatirikus regényé. A ritkább változatok között a jeruzsálemi regény és a szerelmi regény elkülönítését érdemes megemlíteni, már csak azért is, mert ilyen az olvasók körében is fel-felbukkan.

A gyakoribb „három regény” (vagy három sík, háromszín) elképzelések között a jeruzsálemi, a moszkvai és a wolandi síkok elkülönítése fordul elő legtöbbször, méghozzá eléggé különböző változatokban, amelyekben a moszkvai „szín” általában a reális (vagyis a harmincas évek Moszkváját élethűen felidéző), a jelen idejű, a satirikus „regény”, Woland síkja pedig a transzcendens, a fantasztikus, az ironikus „regény”. Az NSZK-beli E. Etkind Iván, Pilátus és a Mester „regényeiben” látja a regény három, egy komikus, egy szimbolikus és egy tragikus szálát. Ez az elképzelés azonban már átmenetet képez a „több regény” elképzelések és az egységes regény elképzelések között, hiszen E. Etkind modelljében Woland mint összekötő szál szerepel.

A különböző síkokban, színekben gondolkodó irodalmárok számára a „fő-sík” vagy az összekötő elem leggyakrabban Woland, és eléggé gyakran a Mester, és (mint a Mester, Woland, Margarita, Iván, Berlioz és Latunszkijék ha nem is egyidejű, ha nem is egyforma, mégis valamiképpen közös élményét). Közelebb jár az igazsághoz E. Proffer, aki szerint az első fejezetre épül az egész mű. Az egymás melletti vagy egymást átmetsző körökkel ábrázolható modelleknél szerencsésebbnek, a regény világképét, szerkezetét és kommunikációs sémáját jobban megközelítő modellnek érzem a jugoszláv M. Jovanović koncentrikus körökkel leírható elképzelését, mely szerint a világirodalom egyik legösszetettebb „titok regényében” a „titok-mechanizmus” négy koncentrikus körben működik. Az elsőben Woland, aki beviszi a regénybe a „titkot”, konfliktus helyzetbe kerül a forradalom utáni Moszkvában. A második körben, a főhősök síkjában „téves nyomként” megjelenő újabb titkok bukkannak fel. A harmadik körben Margarita akciójával (amelynek eredményeképpen a reálisból a feltételes világba léphetünk át) a titkok legnagyobb része kiderül. A negyedik körben megoldódik Iván titka is, a hétköznapioké, ám ez is időn kívüli szinten.

Kevésbé meggyőző, de azért említésre méltó a norvég P. Skagestad négyrétegű modellje is, mely szerint az első a felszíni réteg olyan mesés, cselekményes, szórakoztató regény, amely abban a korban ritkaságnak számított; a második szellemes, csípős társadalom-szatíra; a harmadik komoly, magával ragadó szerelmi történet; a negyedik vallásos-allegorikus réteg (a Pilátus-történet).

A „több regény” elképzelések egy része a regény esztétikai fogyatékoságának vagy tökéletlenségének megállapítása jegyében született. A regény jó néhány kritikusa nem tartja eléggé kidolgozottnak Bulgakov művét. Radnóti Sándor például „esztétikailag tökéletesen megoldott, csodálatos szépségű” résznek tartja

⁶ Most csak azokról az elképzelésekről esik szó, amelyek szerint A Mester és Margarita — leegyszerűsítve — több regény együttese, így az ezután következőkben nem szerepeltetem azokat az elképzeléseket, amelyek szerint a moszkvai és a jeruzsálemi síkok analógok, sem azokat, amelyek különböző stílusrétegeket különböztetnek meg a regényben.

a Pilátus-regényt, ezzel szemben a moszkvai rész olykor az egykori Krokogyil szellemességére emlékezteti. (Ez a megkülönböztető minősítés talán túl erős, abban azonban igaza van Radnótinak, hogy a Pilátus-történetben, igen nehéz lenne „esztétikai repedéseket” találni, míg a többi részben akadnak ilyenek.) P. Urban szintén kisszerű szatírának, csupán csúfolódásnak tartja a „moszkvai regényt”. Balassa Péter — részben ellenkezőleg — a „moszkvai regényt”, Moszkva és Woland találkozását itéli önmagában is megállónak, a „Mester regényét” viszont distancia és ironia nélkülinek tartja. A szovjet O. Mihajlov és I. Vinogradov valamint mások is „matematikailag kidolgozott”, „szigorúan irányított” regény szerkezetéről beszélnek. Emellett is számos érv felhozható. Szenté Péter a regény *időszervezetével* eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy a regény teljes egész. A tavaszi napforduló utáni holdtölte a jeruzsálemi és a moszkvai események időpontja. Ugyanazok a természeti jelenségek bukkannak elő a regény legkülönbözőbb pontjain. (Így például „ugyanaz” a telihold nyugtalanítja Berliozt, sűt be a klinika és Rimszkij ablakán, világítja meg Júdás sírját, ugyanaz a telihold világítja meg Júdás sírját, ugyanaz a telihold tanúskodik Margarita boszorkány-repülésénél és Wolandék búcsújánál, és megjelenik az epilógusban is.) A keresztény és különösen a keleti ortodox keresztény hagyomány szerint Jézus keresztre feszítésétől haláláig a rossz uralkodott a világon. Woland is ezeken a napokon tevékenykedik Moszkvában. Serfőző László meggyőző példákkal érzékelteti a regény belső rímeit, asszociációs rendszerét: „Istenek . . . Mérget, ide azt a mérget . . .”, kiált fel Pilátus, és egy másik palota, a Gribodjedov-ház ugyancsak oszlopos termében az író pedig eképpen: „Istenek, isteneim, mérget nekem, mérget!”, Berlioz is, Pilátus is hallucinál; hárman vannak összekötözve: Jesua, Iván és egy ugyancsak ártatlan kandúr; „Ha isten nincs, akkor vajon ki irányítja az ember életét, és általában a földi eseményeket?” — kérdezi Woland Ivánt és Berliozt, „Mert, ugyebár, elismered, hogy csak az vághatja el a hajszálat, aki felfüggesztette!” — szól Jézus Pilátushoz. Akad még bőven ezeken kívül is: a Gribodjedov-ház báljának (amely több ponton is emlékeztet Wolandéra, gondoljunk csak a jazz-zenekarra) is megvan a maga „Sátánja” Archibald Archibaldovics (a „kalóz”) személyében, aki nyugodtan helyet kaphatna Woland társaságában is; Azazello Pilátus italával kínálja a pincelakásban a címszereplőket stb.

Egy regényről van szó, amelynek szerkezete a lineáris sémákhoz képest nagyon bonyolult, de ez a bonyolultság viszonylagos. Elsősorban is azért bonyolult, mert a szálak lazán kapcsolódnak, mert nem azonos az egyes elemek kompozicionális helye. A mű *tengelye* Wolandék látogatásai, a Mester és Margarita történetei (így többes számban, hiszen történetük csak részben közös, részben szétágazik), Iván története a mű tengelyére illesztett *epizódok* (amelyek többé-kevésbé elkülönülnek a wolandi invázió *pikareszk-szerkesztésű* kalandjaitól, a Jesua—Pilátus-történet pedig (mind a három — különböző forrásból származó — része) *betét*.

Hogy az olvasók több regényt éreznek (és egy részük kiválasztja magának az övét), annak esztétikai horizontjuk különbözőségén kívül a regény *narrációs szerkezete* is oka. A narrátor az olvasók többsége számára eléggé szokatlan módon változtatja személyiségét, vagyis inkább szerepét. Az első fejezetben az olvasóval bizalmaskodó (de minden tudásából csak módjával adakozó) riporterként ismerhetjük meg. A Gribodjedov-házat leíró narrátor egyrészt elengedi magát, másrészt körülményeskedve belebonyolódik a részletekbe, és olykor a lírai első személy maszkját veszi fel. Az utolsó fejezet narrátorát a pátosz, az

epilógusét a humor jellemzi. A Margarita repülését közvetítő „riporter” filmes eszközöket használ, a Pilátus-regény elbeszélésének retorikája kiegyensúlyozott. Olykor a Karamazovok-ra jellemző kérdés-felelet jellemzi az elbeszélést.

E) MENIPPEAE-?

Aligha feltételezhető, hogy az olvasók számottevő töredéke is ismerné ezt a ritka műfajt, és így fogódzót jelenthetne számukra a regény műfaji betájoláshoz. Más lenne persze a helyzet akkor, ha tankönyvek szentesítenék és orientálnák illetékenként az olvasókat. Mivel ez még megtörténhet, ezért sem felesleges ennek a kérdésnek a megvitatása. Már a művet kiadásra javasoló szovjet lektor is egy halottnak vélt, Rabelais, E. T. A. Hoffmann, Gogol és Dosztojevszkij fémjelezte műfaj, a *menipposzi satíra* modern változatának nevezi a regényt, amely „egy eszmét, egy filozófiai igazságot akar — megkísérelni — próbára tenni: a dialektikus materializmusnak azt a tudományos beigazolt alaptételét provokálja, mely szerint természetfeletti lények nem léteznek”.⁷ Úgy tűnik, a mű szovjet lektora nem elsősorban esztétikai, hanem világnézeti és politikai megfontolások alapján minősítette a művet menipposzi satírának, ezt látszik bizonyítani az is, hogy siet leszögezni, hogy „az író nem a materializmust akarja megdönteni — ha akarná sem tudná —, az extrém feltételezés nála csupán eszköz arra, hogy kivételes, fantasztikus szituációkat hozzon létre, s hőseit teljesen szokatlan körülmények között vallassa ki”. Bojtár Endre M. Bahtyin műfaji meghatározására⁸ hivatkozva olyan menippeának tartja ezt a regényt, amely „teljesen kötetlen szüzsével, filozófiai eszmével és hagyományos történeti, valamint legendabeli szereplőkkel dolgozik. E műfaj merész, csapongó fantáziálását tisztán eszmei, filozófiai célja motiválja, igazolja és egyben magyarázza. Csupán emiatt szállnak hősei az egekbe, hullnak alá poklokra, bolyonganak ismeretlen, fantasztikus tájakon, kerülnek rendkívüli helyzetekbe”. A szovjet Vulsiz csak Le Sage, Rabelais és E. T. A. Hoffmann neveivel jelzi, milyen fajta menippeára gondol. V. Laksin úgy foglalt állást a menippea-vitában, komikus eposz és realiztikus utópia ugyanúgy lehetne, mint menippea, de szerinte egyszerűen regénynek is nevezhető a mű. Az NSZK-beli R. Beermann a dosztojevszkiji többértelműséggel, polifonikussággal, ami pedig cselekményét illeti, a „folyamatos karnevállal” jellemezhető Bulgakov-regényt nevezi menippeának. E. Proffer nem kevesebb mint kilenc érvet hoz fel a menippea mellett: 1) a hagyományostól eltérő tér-idő szerkezet, 2) történelmi hősök szerepeltetése, 3) misztikus és vallásos elemek keveredése profán és humoros módon, 4) a filozófia és fantázia elegye, 5) az elme különös állapotai (álom, skizofrénia), 6) botrányok, 7) a társadalmi és filozófiai célok satírizálása, 8) ironia és paradoxon, 9) különböző stílusrétegek keveredése. Minden azonban — folytatja E. Proffer — nem érvényes sem a „szerelmi regényre”, sem a „Pilátus-regényre”. A kanadai C. Wright inkább paródiának tartja, mint menippeának. Serfőző László lényeges különbséget érez az ókori és a bulgakovi menippea között, azzal érvelve, hogy „ha egy korábbi műformát az utókor felújít, ez a feléledő forma csupán a »félreértett régi« (Marx), formát az író úgy fogja érteni, ahogyan az az ő művészi szükségletének megfelel”. Serfőző az ókori menipposzi satíra és újkori „utóda” közötti különbséget a mitológia és a fantasztikum különbségé-

⁷ A lektori véleményt Varga Mihály közli teljes terjedelmében.

⁸ Amelyhez hasonlókat N. Frye és G. Míghet is alkalmaznak.

ben véli megragadhatónak. Ebben ugyan egyet ért Szenté Péter Serfőzővel, mégsem tekinti igazán meggyőző érveknek, hiszen, mint írja, „a barokk eposz költők éppen úgy félreértették a homéroszi eposz lényegi sajátosságait, mint a klasszicista franciák az antik tragédiáét”. Szenté azt tartja döntő pontnak, hogy maga az antikvitas sem tekintette Menipposzt olyan értelemben műfajalkotó egyéniségnek, mint Homéroszt vagy Aiszkhüloszt, szerinte Menipposz „csupán retrospektíve, a kései utókor szempontjainak alapján írt menippeát, amennyiben a teljes mitológiai apparátust felvonultatta egy filozófiai gondolat kifejtésére, nevezetesen abból a célból, hogy szétzúzza Epikurosz nézeteit”. Szenté P. igen helyesen azt is fontosnak tartja megjegyezni, hogy Bahtyin sem határozta meg a modern menippeát az antik ősforráshoz képest, elsősorban az eredeti műfajnak a karneváli népszokásokhoz való kötődésével foglalkozva nem tért ki magának a regényformának a tartalmi vonatkozásaira.⁹

Mivel több menippea-meghatározásban is szerepel az eszme, a filozófia, még egy alkérdésre is választ kellene adni: *filozófiai regény-e* A Mester és Margarita. Habár ez a kategória nem éppen poétikai, gondoljunk az olvasóra — annál is inkább, hiszen minden műfajjal kapcsolatos kérdés ő érte és az ő szemszögéből tevődik fel — akinek ez is valamiféle fogódzót jelentene. Száz közül 17 irodalmár tartotta *filozofikus* regénynek is A Mester és Margaritát, és voltak ilyen vélemények (a „Mi a véleménye a regényről?” kérdésre adott válaszok között) — bár jóval kisebb arányban — az olvasók között is. Igenám, csakhogy azok, akik filozofikusnak is tartották, egyesek szatirikusnak is, mások humorosnak is, megint mások pikareszknek is, és még egyéb változatok is előfordultak. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy miféle filozófiát képvisel Bulgakovnak ez a regénye, többen egyértelműen egyetlen irányzathoz sorolják, ám olyannyira különbözőkhöz, mint az egzisztencialista katasztrofizmus (Bojtár Endre) a keresztény filozófia (E. Bazzarelli, T. Rotschild, J. Delaney, D. G. B. Pippet), többen viszont két-három filozófiai irányzat ötvözetét érzik benne. M. Jovanović, aki a középkori és a reneszánsz antropológia valamint egy irracionális emberfelfogás együttesét olvassa ki a regényből, Belohorszky a „materialista transzcendentálódást” tartja a regény eredeti filozófiai gondolatának. Akadnak az irodalmárok között, akik tiltakoznak mind a filozófiai mind a filozofikus regény címek ellen: részint azok, akik csupán egy jó kis komédiának, szatírának vagy groteszknek, részint azok, akik pikareszknek, részint, akik sci-finek, fantasztikus és misztikus regénynek tartják, vagy mint Király Gyula, aki egyszerűen azt hangsúlyozza, hogy nem intellektuális regény A Mester és Margarita. Leginkább E. Profferrel érthetünk egyet, aki azt hangsúlyozza, hogy a filozófiai kérdésekkel is foglalkozó regény szerzője — aki „iszonyodik a dogmáktól” és nem teszi magát függővé politikai és vallási irányzatoktól, nem oldja meg őket, mint például Tolsztoj teszi saját kérdéseivel.

Többen *misztériumjátéknak* (vagy annak is) tartják a regényt, ezzel kapcsolatban Szenté Péter véleményét érezhetjük mérvadónak, aki elismeri, hogy Bulgakov regényének többsíkúsága első pillantásra valóban a misztériumjátékoké, hiszen felvonul benne a menny, föld és pokol, de úgy véli, „míg a misztériumjáték a színpadon kívül zárul kerek egésszé, a nézőben, annak hitében, hogy a föld alatt valóban ott van a pokol, a föld fölött pedig a menny, s az

⁹ A kérdést részletesen elemzi Dosztojevszkij Ördögök című regényének utószavában Molnár Gusztáv. (1975-ös Kriterion-kiadás.)

egész kerek egységes isteni akaratnak alárendelt teljesség, addig a XX. század írójának magán a művön belül kell megteremtenie az egység képzetét”.

Akadnak a szakértők között, akik Bulgakov regényének többsíkúságát a balzaci, stenhali klasszikus regény előtti *utópia* és *utazóregény* többsíkúságához hasonlítják, például E. Bazzarelli, aki *pikareszkek* is tartja, és még inkább a francia S. Cusumanc, aki olyan *kalandregénynek*, amelyben a szatíra buffo-külsőben jelenik meg. Szenté Péter az utópia- és utazóregények többsíkúságát külső többsíkúságnak nevezi, a Flaubert-rel és Dosztojevszkijjel kezdődő fejlődés lényegét pedig a többsíkúság belsővé tételével jellemzi, és megállapítja, hogy Bulgakov „tudatosan anakronisztikusan szerkeszt, visszatér a külsővé tett többsíkúsághoz, de ez a külsővé tett többsíkúság egyben bensőbbé tett is, hiszen az egyik sík alakjai álom, látomás formájában is megélik a másikat”. Igen termékenynek érzem a finn J. Mallinen megközelítését, aki a pikareszk sajátos változatának tekintve a művet Woland „karneváli vándorlásáról” ír a „holt lelkek országában” (ahol két „élő lelket” is talál, a címszereplőket, és egy feltámadó „holt lelket”, Ivánt). Rajta kívül még Veres András fedezi fel azt, hogy Bulgakov a Holt lelkek alapszerkezetét veszi át: domináns cselekményszála, parabolaszerű elbeszélés, igen hagyományos megoldással, egy *utazás* keretében, amikor is megelevenednek a „holt lelkek”, és halottá dermednek az élők, vagyis éppen olyan értékmegfordulásnak lehetnek tanúi a Wolanddal (mivel ide Csicsikov már nem elég) együtt utazó olvasók, mint Csicsikov útítársai.

F) LEZÁRT VAGY NYITOTT MŰ?

Érezheti úgy az olvasó, hogy a regény „háromszor is be van fejezve”, hiszen lezárul a „Pilátus-regény”, beteljesül a címszereplők sorsa, és az epilógusban az „evilági ügyek” is elrendeződnek. Érezheti ennek ellenkezőjét is, azt, hogy minden nyitva maradt, hogy nem fejeződött be a beszélgetés, és a regény „be-fejezésében” csupán elköszön Bulgakov, mi pedig folytathatjuk, sőt folytatnunk is kell a *diskurzust*. Megerősítheti az ily módon vélekedő olvasót a regény *poétikai szerkezete*. Feltűnhet neki, hogy a *narrátor* változtatja személyét, hol barátságos riporter, hol lírai egyes szám első személy, olykor viccelődik, olykor titokzatoskodik. Feltűnhet neki, hogy a „betétregény” hármassá fejlődik. Csupán harmadik és negyedik része a Mesteré. Első részét Woland meséli el, a másodikat Iván álmodja meg. Nem véletlenül Woland és Iván, hiszen Woland a szemtanú, Iván pedig a tanítvány. Ők sem egyszerűen elmesélik és megálmodják. Woland a moszkvaiakat képviselő Berlioznak és Ivánnak meséli el, és az elbeszélő mondandóját a moszkvai helyzet is meghatározza. Az *igazságot* mondja el, de ez nem közvetlenül az olvasónak, hanem a moszkvaiaknak szól. Álmában Iván ezt a történetet folytatja, a felismert igazságot. Woland is, Iván is megerősítik a Mestert. Az olvasó észreveheti a regényben másutt is ezt a *megerősítő-szerkesztési módot*. Észreveheti, hogy ebben a regényben az *események nem egymás következményei*, hogy nem ok-okozati rendben következnek egymás után, hogy ez a regény nem előrehaladó, kumulatív, hanem, mint Kisbali László és Kiss Ilona írják, „befelé mélyül”, magyarázatot kap az, ami már potenciálisan megvolt, és „így egy esemény az által lesz a történet csomópontjává, hogy éppenséggel nem következik egy megelőző állapotból”.

Ugyanakkor azt is megérezheti az olvasó, hogy ez a regény a meséktől, fantasztikus történetektől is különbözik, például abban, hogy azokban a csoda,

a megoldás a megnyugtató magyarázat, ebben a regényben pedig éppen a „csodák” bizonytalanitják el és késztetik gondolkodásra az olvasókat.

„Uram segíts rajtam, hogy befejezhessem a regényt!”, írta Bulgakov a regény ki tudja hányadik kézirat-változatának elejére. Akár a regény mottója is lehetett volna ez a sóhaj. Az olvasó is megérezhet valamit ebből a feszültből, ahogy Kisbali László és Kiss Ilona írják, „a reflexív, önmagát állandóan megkérdőjelező forma kínját”. Az olvasó, aki hozzászólt, ahhoz, hogy az egyik oldalon áll az esemény, az elbeszélés tárgya, a másikon meg az elbeszélés, az esemény formába rögzítése, többféleképpen reagálhat a regény rendhagyó poétikai szerkezetére. Megpróbálhatja belegyömöszölni így egészében valamilyen ismert sémába, és ha nem fér bele, felszabdalhatja „regényekre”. Tanácstalanul toporoghat, majd belekapcsolódhat abba a regénybe, amelyet az övének érez, vagy a „szerelmi regénybe”, vagy a „történelmi regénybe”, vagy a „szatirikus regénybe”. Ezeknek az olvasóknak is megvan a lehetőségük arra, hogy az „egyik regényből” átjuthassanak a másikba, hogy megtalálják a „különböző regények” kapcsolatát. Megérezhetik azonban azt is, hogy ebben az esetben a világ és a világot „reprodukáló” szöveg — mint ahogy Kisbaliék írják — „nem különbözik ontikusan”, hogy ez a regény nem egyszerűen megformálása a formátlan, „atextuális” világnak, hanem folytatása annak a szövegnek, annak a diskurzusnak, ami Bulgakov számára a világ. Kisbaliék szerint a regény poétikai szerkezete azon a feltevésen alapul, hogy az ilyen szöveg, amely nem más, mint a belső idővel rendelkező szellemi-lelki folyamat tárgyasulása, a fizikai állapotváltozásokkal egyenértékű ténye, eseménye a világnak. Ez a *poétikai szerkezet* egy olyan *világkép* kifejeződése, amely szerint „az egyént körülvevő viszonyok nem termelődnek, az újjászületés nem az értékek akkumulációjával jön létre, hanem az élet kimeríthetetlen gazdagságának következménye...” Egy ilyen szemléletű világnak nem lehet egyszer és mindenkorra érvényes és önmagában való módon leírható szerkezete. Egy így értelmezett világban a cselekvő ember beállítódásának és döntéseinek természetére vonatkoztatva értelmezhető az, hogy mi történhet, ám, hogy mi valósulhat meg, az nem az embertől függ.

Ebbe a labirintusba többféle kapun belépve, többféle vezérfonallal kezében indulhat el az olvasó, akár Goethe, akár Kant, akár Gogol, akár Heidegger fonálán, de lehet az olvasó kapcsolódási pontja, vagyis a *világról szóló diskurzusba* való bekapcsolódás pontja „az orosz és német tradíció, a misztika, a manicheizmus, a Biblia, a társadalomcsípkelődő szatirikus zsurnalizmus, a commedia dell' arte valamint számos egyéb kapcsolódási pont is”, amint Radnóti Sándor írja. Bele lehet kapcsolódni ebbe a diskurzusba egy „komoly regény”, egy társadalmi, egy lélektani vagy egy ontológiai regény, ám lehetséges egy „szórakoztató regény”, egy kalandos, egy humoros vagy egy szentimentális regény olvasójaként is. Kétségtől elvonja a diskurzusba való aktív, alkotó részvétel lehetőségét, ha A Mester és Margaritát olyanfajta *nyitott műként* értelmezi, ahogy azt Kisbali László és Kiss Ilona tették, akik így írnak: „A mű önmagát és a világot — ugyanazon mozdulattal — teszi tárgyává, s nem is teheti másként. S a biztos pont nélkül maradt, állandóan önmaga háta mögé kerülő reflexivitás számára csak egy bizonyos: nem lehet nem írni, ha csak elenyésző esélyei is vannak annak, hogy akad egy Margarita”.

Ha ez a regény a *létről való diskurzus*, akkor inkább lehet szó az olvasó *értelmes részvételéről* ebben a diskurzusban, mint a regény értelmezéséről, hiszen a létről nem alkotható (szoros értelemben vett) fogalom. Csakhogy ez a „létről folyó diskurzus” mégis csak regény, amelyről V. Laksin azt írja, hogy

„egyszerűen regénynek is nevezhetjük a művet”. Kisbaliék egyébként igen szemléletes kifejezése („a világról szóló diskurzus”) jó néhány irodalmi műre ráillik még, ha nem mindegyikre. Az a kérdés: milyen fajta diskurzus? A nyitott mű már szűkíti a kört, de ez a kategória is otthont adhat eléggé különböző típusú „nyitott műnek”. A rendkívüli gazdagság és a rendkívüli egység feszültségének leküzdése, de oly módon — és ezért lezárt szerkezetű mű — hogy egyszerre fejezi ki a Mester életének valóságos távollatlanságát és annak reményét, hogy valamiképpen mégsem nélkülözi a távlatot. Nyitott a regény a csodavárás (pontosabban a csoda lehetőségének megsejtésének) élménye miatt is, amely fontos szemléleti-lélektani összetevője a műnek, mondhatni ezzel tölti ki a realitás kisebb-nagyobb repedéseit. Még az úgyszólván mindent a helyére tévő epilógus is nyitva marad. Nyikanor Ivanics érzi, hogy elrepülhetett volna. Ivan Nyikolajevics „minden tud, mindenre emlékszik. Tudja, hogy ifjúkorában gaz hipnotizőrök áldozata lett, azután a klinikán kezelték és kigyógyították. De azt is tudja, hogy bizonyos dolgokat nem bír elviselni”. Nem bírja a tavaszi holdtöltéket: „Amint közeledni érzi, amint növekedni és bearanyozódni látja az égitestet, mely egykor a két ötágú gyertyatartó felett tündökölt, nyugtalankodni, idegeskedni kezd”.

All erre a „nyitott regényre” is az, amit Th. W. Adorno fejtett ki. L. Goldmannal vitatkozva (aki világnézet szavatolta szabados rendszerben látja az irodalmi mű értéket), hogy „a műalkotás rendszer is, de ellentéte is a rendszernek, mert nem érheti el hiánytalanul ezt az egységet”, és még inkább az, amit Th. W. Adorno bizonyos műalkotások — én A Mester és Margaritát is ilyennek tartom — jellemzőjeként állapít meg: „Bizonyos műalkotások éppen töredékes jelleggel — ez a formára vonatkozik — fölébe emelkednek a rendszerszerű egységnek, mert vannak olyan minőségek, amelyek meghaladhatják az egységet”.¹⁰ Csak részben alkalmazható A Mester és Margaritára a polifonikus regény, M. M. Bahtyin kategóriája, amelyet R. Beermann minden további nélkül érvényesnek érez Bulgakov regényére is. Dosztojevszkij regényeiben — mint M. M. Bahtyin megállapítja — minden mozzanat dialogikus, a „nagy dialóguson belül, ezt külön megvilágítva és tömörítve helyezkednek el a hősök kompozicionálisan kifejezett dialógusai, s végül a dialógus beivódik a regény legmélyébe is, minden egyes szavába, hogy ezeket kétszólamuvá tegye, a hős minden mozdulatába, minden arcrándulásába, hogy ezzel átütő erejűvé és feszültté tegye; ez a mikro-dialógus, amely Dosztojevszkij nyelvi stílusának jellegzetességét meghatározza”.¹¹ Éppen „nagy dialóguson” belüli dialógus-rendszerek ilyen következetes kiépítettsége nem jellemzi Bulgakov regényét, és jelentősen különbözik a hősök és a szerzők viszonya is. Kissé leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy Dosztojevszkij regényeihez képest Bulgakové inkább „polifonikus tézisregény”, ami korántsem jelenti, hogy a „jellem-regényekkel” szemben az „eszme-regények” közé kellene sorolni.

Felvetődhet a kérdés, miért esik ennyi szó a befogadás tárgyát képező irodalmi alkotás műfajáról egy irodalomszociológiai munkában, amikor az olvasók nagy része nem is ismeri, és ha ismeri is valamennyire, figyelmen kívül hagyja ezeket a poétikai kategóriákat. Az olvasás és a befogadás azonban nem

¹⁰ L. GOLDMANN — Th. W. ADORNO: A második nemzetközi irodalomszociológiai kollokviumon (Royaumont) lezajlott vita kivonatolts jegyzőkönyve. = Művészet-szociológia, Bp. 1978. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 77—92. l.

¹¹ M. M. BAHTYIN: A szó esztétikája. Bp. 1978. Gondolat. 31—147. l.

egyszerűsíthető le a mű és az olvasó kapcsolatára. A közvetítő rendszer közvetlenül (kritikák, tanulmányok, kézikönyvek, tankönyvek) vagy közvetve (könyvtáros, olvasó társak stb.) befolyásolhatja az olvasót, és egyes esetekben a műfaji kategorizálásnak is komoly szerepe lehet a mű értelmezésében és hatásában, hiszen nem mindegy, hogy az olvasó „mire veszi” a regényt, hogy parabolaként vagy szatíraként, hogy „eszme-regényként” vagy „jellem-regényként” olvassa.¹²

2) A MŰ JELENTÉS-RÉTEGEINEK OLVASATAI

Kisbali Lászlóval és Kiss Ilonával egyetértve magam is a *regényben olvasható szövegek* egymásra vetítődésében látom a regény jelentését. Hogy az olvasó érdemben résztvehessen a diskurzusban, jelentős mértékben át kell programoznia „olvasói vevőkészülékét”. A Mester és Margarita több szempontból is a hagyományostól eltérő irodalmi mű, hiszen eltér a tolsztoji hagyománytól, a normál időfolyású narráció hagyományaitól, az „átlagolvasás” hagyományaitól. A regény újdonsága azonban — még az átlagolvasó számára is — viszonylagos, hiszen — mint erre már utaltam Veres Andrást idézve — a gogoli hagyomány átvétele eléggé szembevetendő. Ami olvasói nagyobb részének újdonság lehet, az elsősorban a különféle narratív szerkezetek egymásra montírozása. Ma még nem rendelkezhet az olvasó a regény értelmezésének kikristályosodott hagyományaival. Így egyrészt segítség nélkül, másrészt viszonylag szabadon alakítja ki ízlésítéletét és értelmezését. Ez az igazság azonban — mint ezt Radnóti Sándor is megállapítja — csak részigazság, hiszen melyik műalkotás értelmezése jutott már nyugvópontra. Csak a halott tradíció. Azt lehet mondani, hogy a regénybeli szövegek „megfejtéséhez” az olvasók egyes rétegei, csoportjai számára különböző mértékben állnak rendelkezésre különféle támpontok. Ennek következtében gyakran előfordulhat, hogy az olvasó azt a szöveget veszi alapul, amely valamiképpen ismerős számára, és vagy nagyvonalúan elhagyja, vagy ehhez igazítja a többi, így aztán nem jön létre az „olvasói vevőkészülékben” a regénybeli interferencia.

A mű elemzőinek többsége három sikot, három jelentés-réteget, három színt, három poétikai formát, három szöveget különít el, magam — ugyancsak leegyszerűsítve a szövegekben is gazdag világ gazdagságát „tükröző” regény poétikai szerkezetét — ötféle réteget különböztetek meg: 1) a Várost, amelyet adott esetben Moszkvának hívnak, 2) a *moszkvaiakat*, közöttük nem csak a Város reprezentánsait, hanem a közülük kiválókat, a Mestert és Margaritát és Ivánt is, 3) egy léttöbblettel, ha tetszik értéktöbblettel rendelkező viszonylatot, a *Mester és Margarita kapcsolatát*, 4) egy, a környezettől elütő értéket, ha tetszik, az igazság tárgyi bizonyítékát: a *Mester regényét*, 5) a *másik létrendet*, amelyet egyesek a mozdulatlan Városhoz viszonyítva történelminek, mások transzcendentálisnak neveznek, azt a dimenziót, amelybe Woland és Jesua is beletartozik. Mindebből nyilvánvaló, hogy a harmadik szöveg nem egy szenti-

¹² A 148 000 példányban A Világirodalom Remekei sorozatban 1978-ban megjelenő magyarországi ötödik kiadás fülszövegében például ilyen kitételek szerepelnek, mint a „modern szatíra, a fantasztikum, a groteszk és az intellektuális próza elemeit egyetítő regény” és szerepel a „betétregény” kifejezés is.

mentális szerelmi regény, az — ha csak erről lenne szó — a második szöveghez tartozna. Ugyanígy nem lehet a Mester regénye sem „betétregény”, sem a reális múlt. Az sem illik bele ebbe a rendszerbe, hogy a húszas-harmincas évek Moszkvájának szatirikus bemutatásáról lenne szó ebben a diskurzusban. Persze így is felfoghatja az olvasó, vagyis létezik az általam megkülönböztetett szövegnek sokféle — az irodalmi-olvasó hagyományok által is befolyásolt — redukált változata.

A) A VÁROS

Kiollózható a regényből a Város szociográfiája, vagyis egy szociográfia torz-képe, egy „szociovizigráfia”, amely kétségkívül sokban emlékeztet a húszas-harmincas évek Moszkvájára. A piszkos utcák, a fürdőszoba nélküli lakások, a társbérletek, a másodlagos frissességű büféáru, a papírkiutalás, a bürokrácia, egyes értelmiségi (és kvázi-értelmiségi) rétegek nagypolgári életvitele, a szakörök és a varieté, a vallásellenes propaganda, a petróleumfőző és a valuta-feketepiac olyanfajta életvitelt érzékeltetnek, amelyre — a még eléggé alacsony életszínvonal ellenére is — már a fogyasztói társadalom szokásai is jellemzőek, ahol jelszóvá kezd válni a „kellemesen élni”. Ezt a *jelen-központú* életvitelt olyan *értékrend* jellemzi, amelyből feltűnő módon hiányoznak olyan értékek, mint a közösség és a személyiség. Szürke, kisszerű világ ez, amelyet a varieté, a diplomata bolt és a Grodjedov-ház hupililája színesít csak. Ebből a „kisvilágból” feltűnő módon hiányoznak azok a színek, amelyekkel általában a szocialista értékrendet szokták jellemezni. Csupán a Berliozt elgázoló villamos komszomolista vezetőjének piros karszalagja, a sűrűn előforduló „elvtárs” megszólítás, a TÖMEGIR igazolvány, a faliújság, a hivatalból megrendelt vallásellenes költemény jelzi, hogy a Város akár a forradalom utáni Moszkva is lehetne.

Ez a társadalomkép többé-kevésbé eltér — az olvasó állampolgárságától, életkorától, politikai beállítódásától, tájékozottságától függően — a húszas-harmincas évek szocializmust építő Szovjetuniójáról kialakult képtől. Többen — irodalmárok és olvasók egyaránt — a gazdasági szféra, a termelés és a termelők hiányát róhatják fel a „szociográfia” készítőjének. Természetesen nehezen bizonyítható, hogy a regényben megjelenő írók és házmesterek az olvasztárok és a traktorosokat is képviselik, az már inkább, hogy az írók, költők, varietéigazgatók, adminisztrátorok és lakóbizottsági elnökök jelmezeit viselő bábokat az a társadalom mozgatja, amely ebben a regényben, igaz, terjedelmében hiányosan, ám lényegében „pontosan” megjelenik. A szakértők egy része a „moszkvai szövegből” meglehetősen leegyszerűsítve egy *haszonelvű, fogyasztói; kispolgári* társadalmat olvas ki (az amerikai D. G. B. Piper és E. Thompson, a francia S. Cusumano, az NSZK-beli P. Urban, a norvég E. Armane, a szovjet N. P. Utehin), mások egy *bürokratikus* társadalmat (Gábor Gy. és mások), ismét mások a *NEP-korszak* kritikáját (a francia V. Posty). Kálmán Mária — némi joggal, ám nem kevéssé leegyszerűsítve — úgy véli, Bulgakov ugyanarra hívja fel a veszélyt, mint Lenin, amikor azt mondja, „A centralizált nagyburzsoáziát legyőzni ezerszer könnyebb, mint legyőzni a kistulajdonosok millióit, tízmillióit, márpedig ezek a maguk mindennapi, hétköznapi, láthatatlan, megfoghatatlan, bomlasztó tevékenységével éppen azokat az eredményeket érik el, amelyekre a burzsoáziának szüksége van, amelyek restaurálják a burzsoáziát”. Többen úgy érzik, hogy csupán a *művészvilág* bemutatásáról van szó, és a szovjet I. F. Belza még ezt a kört is leszűkíti, az „irodalmi banditákra”, mondván „a szatíra nem

az írók ellen irányul — mint Gogolé sem minden cári csinovnyik ellen — hanem az irodalom azon dilettánsai ellen, akiket a TÖMEGIR-ben ünnepeltek”. Ennek több minden ellene mond: a TÖMEGIR nem egy, hanem a legnagyobb irodalmi társaság, Iván a vezető irodalmi lapban szereplő, ünnepelt költő, és a Mesteren kívül egyetlen kivétellel sem találkozhatunk a regényben. Angol és amerikai kritikusok hangsúlyozzák elsősorban, hogy Bulgakov egy *ateista-materialista* társadalmat akar bemutatni (D. Gallagher, A. C. Wright és mások). Egyesek a korrupciót (pl. P. Urban és a Time kritikusa), mások az *idegenek gyűlöletét* (a kanadai A. C. Wright és a TLS kritikusa), megint mások a *túl- és agyonkontrolláltságot* (az NSZK-beli R. Beermann), ismét mások az *uniformizáltságot* (az NSZK-beli V. Levin és a szovjet N. P. Utahin) tartják a bemutatott társadalom legjellemzőbb jegyének. Ezekben az értelmezésekben a moszkvai szöveg jobbra önmagában értelmeződik. Azokra az értelmezésekre, amelyek szerint a város lakóira az *elidegenedés*, az *elembertelenedés* jellemző (V. Levin, R. Beermann, Szente P., Gábor Gy.) amelyek azt hangoztatják, hogy ez a város *Egyaránt el van vágva a jelentől és a jövőtől* (Ancsel É. és társai Kisbali L. és Kiss I.) és amelyek szerint a regénybeli Moszkvára a *kollektív örültség* jellemző (D. G. B. Piper, D. Gallagher, Szente P.) már a regény különböző szövegei egymásra vetülésének megragadása jellemző.

*A szovjetunióbeli Bulgakov-vita egyik fontos kérdése éppen a regénybeli Moszkva. M. Gusz azt veti V. Laksin szemére, hogy „kihangsúlyozza a reális földi hatalmak erőtlenségét, amely országunkban a rend felett öröklik”. N. P. Utyehin pedig azt bizonygatja, hogy „amikor Bulgakov a valóság torz oldalait idézte fel, sohasem azonosította őket a teljes korabeli valósággal. (...) A 20-as évek moszkvai társadalmának polgársága nem csak a megvesztegethető Boszjokból, ügyeskedő Rimszkijekből, szemtelen és hazug Varenuhákból állt, beletartozott a becsületes könyvelő, Vaszilij Sztjepanovics, a Sztravinszkij-klinika jószágos és gondos felcsernője, Iván, Kuzmin professzor és így tovább, akiket a kritika valamilyen oknál fogva nem vett észre.” Úgy véli — V. Laksinnal vitatkozva —, hogy a rossz nem csak a túlvilági erők segítségével mutatkozik meg, és még Afrianust is felsorolja, mint az igazság helyreállításának eszközét. Ahogy belemelegedik N. P. Utyehin az érvelésbe, vagyis az apológiába, egyre inkább bulgakovi, figurává válik; íme: „Bulgakov nem egyszerűen lojális volt, hanem mint a Szovjetunió polgárainak, gondja volt hazája felvirágzását szívügyének tekinteni. A gyűjtögetők, nyereszkesedők, sikkasztók nyárspolgári ideológiájával szemben nem csak a tisztesség, erény elvont képzetait állítja szembe, hanem állami eszményeket mutat fel. A pénzt, oktatja a konferanszié¹³ az egyik valutázót, az „Állami Bankban kell tárolni, erre a célra alkalmas száraz és gondosan őrzött helyiségekben, nem holmi nyirkos pincékben, ahol a patkányok is hozzáférhetnek”. N. P. Utyehin végül is úgy látja, hogy Bulgakovot „az oldalról, a megfigyelő pozíciójából való szemlélet zavarta abban, hogy a szocializmust történelmi változásai-
ban lássa meg, úgy fogta fel a szocializmust, mint valami örökre adott, megdermedt dolgot”.*

¹³ Nyikanor Ivanics Boszjok álmában.

N. P. Utyehin a húszas évekről beszél, Bulgakov városa azonban inkább a harmincas évekre emlékeztet. A szerző, mintegy mellékesen, sok mindent „kifecseg” a sztálinizmusból. „Fontos ügyben küldtek magához”, mondja Azazello Margaritának, akinek első reakciója: „Tehát le akar tartóztatni”. Nyikolaj Ivanovics „ártány minőségben” így tiltakozik valahol Moszkva felett egy ismeretlen rendeltetési helyre repülve „Nem vagyok hajlandó illegális gyűlésen részt venni!” Margarita is bizonygatja politikai feddhetetlenségét (Azazellonak), mi szerint „külföldiekkel sohasem találkoztam, nem is óhajtok velük érintkezni”. Amikor beles az egyik ablakon, ezt hallja a láthatatlanná vált hős nő: „Hányszor mondom: a végében tessék leoltani a villanyt. Jegyezze meg végre, mert kilakoltatjuk!” Woland pedig így csattan fel: „Akárkiről érdeklődik az ember, az nem létezik?” Igaza van M. Jovanovičnak, „Moszkva hétköznapijai fantasztikus, hihetetlen és abszurd képével Woland segítsége nélkül is leleplezte magát”.

Az író kritikai beállítódása kétségtelen, mégsem egyszerűen a forradalom utáni Moszkva kritikája ez a szöveg, hanem — mint Kisbaliék írják — az író a Marx által is jellemzett nyers kommunizmust (vagyis ennek a személyi kultusznak nevezett válfaját) antropológiai szempontból jellemzi. Egy olyan interregnum jelenik meg, amely első pillanatra kollektív bolondokházának is tűnhet, amelyre a hagyományos világok felbomlása és az értékesztés a jellemző. Ebben a világban a véges-végtelen ember a lehetőségeitől megfosztott végesre silányodik le, az én-te és az én-ő viszonyok helyett az én-az viszony uralkodik. Hiába szerepelnek még az epizodisták is teljes nevükön, egy teljesen személytelen, túlintézményesített világ az övék. A „sein” világa, mint Szenté Péter megállapítja. Ha ez a regény valóban csak a személyi kultuszról szólna, akkor igaza lehetne azoknak, akik a formai sikerületlenséget a politikai következetlenséggel okolnák, írják — jogosan — Kisbaliék. Ez a szöveg Moszkvában is otthonos problémákat jelez, a kinyilatkoztatott és az elhazudott világ ellentétét, egy olyan világot, ahol ami van, szükségszerűen van, ahol a polgárok szabadon korlátozzák magukat, ahol az emberek nem nyitottak sem a végtelenre, sem a véletlenre. A Mester esete kivétel, amikor „váratlanul barátira tesz szert”. Nem csak a közösség-hiány jellemzi ezt a várost, hanem a dosztojevszkij hősöket jellemző közösség-éhség hiánya is. Ebben a világban a labilis mozgó létezők helyett biztonságban álló létezők élnek, önkörükben, önzésük kisvilágában. Jól látja Fábri Anna, V. Woroszylski és Király Gyula, hogy Moszkvában Pilátusok élnek, gyáván, *nem vállalva a személyes kapcsolatot, a kitárulkozást és az önközlést. Ez a város megfosztotta magát a léttől, a létezők körét pedig a hatalom jelöli ki, papirokkal igazolva és visszavonva a létezést.*

Feltűnő, hogy ennek a szövegnek az értelmezését a szovjet és a lennyel irodalmárok nagyobb része mellőzte, méghozzá különböző okokból. A nyugati irodalmárok többsége pedig mint afféle leleplező kordokumentumot értelmezte. Mint említettük, abban a körben voltak gyakoribbak a „forráskutatások”, a valóságos megfelelők keresése. Azok a szovjet irodalmárok, akik a „moszkvai szöveget is előveszik, mint N. P. Utyehin és L. F. Belza, azt hangsúlyozzák, hogy nem a korabeli valóságra, hanem annak csak rossz oldalára utal Bulgakov. A megjelent magyar értelmezések között is akad ilyen (Alföldi J.).

Minden negyedik kritikus elnagyoltnak érzi az abszolút önállótlanak, apatikusnak, kicsinyesen haszonlesőnek, hordaszerűnek bemutatott moszkvaiak ábrázolását. Veres András (lektori jelentésében) a regény egyik szemléleti korlátjának tartja ezt. Úgy érzi ezt a teljesség-képzetet az engedelmes csordát egybetelítő erők (a füttyögető örök, a mindenhová villámgyorsan megérkező rendörök, az olajozottan működő besúgóhálózat, a nyomozóhad és az elmeegógyászat) együttvéve sem indokolják, hiányolja a magyarázatot.

B) A MOSZKVAIAK

Ha Moszkva az első, ez a másfelek vagy az 1' sík* kellene legyen, hiszen a moszkvaiak nagyobb része nem kerül olvasóközelségbe, úgy szólván a „diszlethez” az első síkhoz tartozik, három szereplő pedig kilóg a sorból. A regény olvasója felteheti a kérdést, mi lett volna a Mesterrel, ha nem nyer a lottón, Margaritával, ha nem találkozik a Mesterrel, Ivánnal, ha nem szembesül Woland által önmagával. Ez esetben ők is „a moszkvaiak” kategóriába soroltatnának. A moszkvaiak ugyan bábként szerepelnek, mégsem csak *okozatai*, áldozatai Moszkvának, hanem *okozói* is, a történelmi feladatokat és önmagukat elszabotáló emberek ők. Értelmezésükhöz az olvasó számára a „nem ők hibásak, hanem a korszellem”, az „ők vitték jégre a szocializmust”, és az „íme az ember” sémák egyaránt adóttak. A derék doktorbácsik — akikkel Bulgakov talán mint „kollégáival” meglehetősen kesztyűs kézzel bánik — és a sátáni figurák (Latunszkij, Mengel) között a gyarlóság-gonoszság-skála majd mindegyik fokára jut egy-egy figura.

A moszkvaiak közül *Berlioz* emelkedik ki, úgy is mint a regény egyik kulcsfigurája, akit a magyar olvasók nagy része a sötét erők áldozatával azonosított, kiragadva őt a „moszkvai szövegből” áttéve a sötét tónusú pikareszkbe. Az irodalmárok között egy sem akadt, aki pozitív figurának, vagy akárcsak áldozatnak is tekintette volna, ám többen akadtak, akik rokonszenves, értékes vonásokat is találnak benne. Főképpen intelligenciáját emelik ki (Pl. S. Cusumanc). Valóban intelligens *Berlioz*? Úgy tűnik, mindent tud, de igen valószínű, hogy csak *részleteket*. E. Mahlow a *francia ateizmus* megtestesítőjét látja benne, nem is ok nélkül, de úgy vélem, *Berlioz* ateizmusa elbizakodott, inkább a státusával járó, mint megharcolt ateizmus. Szerintem inkább *racionalista* és *scientista*, mint dogmatikus, önelégült racionalizmusa inkább a *biztonságelvűséggel* jellemezhető, de meghatározza magatartását a dogmatizmus légköre is. Azt is lehetne mondani, hogy csődöt mondó racionalizmusának az áldozata, de jobban megközelítheti az igazságot az, hogy mint racionalista a dogmatizmus áldozata. Példája annak az embernek, aki azzal, hogy egyedül a logikára épít, elzárkózik az események véletlenszerűsége elől, de vékony héjú biztonsága éppen a véletlenektől képtelen megvédeni. Kisbali László és Kiss Ilona tovább mélyítik ezt a *Berlioz-értelmezést*. A teória és a faktusok nagymestere, aki ismeri, de nem érti Kantot (és mert nem érti, gyanús neki és legszívesebben internáltatná), Kisbaliék szerint abban az értelemben *dogmatikus* is, hogy „saját halálát sem képes személyes dimenzióban megfogalmazni, hanem átmenet nélkül politikai dimenzióban értelmezi”. Valóban, *Berlioz* kizártnak tartja, hogy egy komoszolka úgy viselkedjen, mint egy intervenció, és „a rendszer által

* Akár a Lukács György által is használt 1' rendszer.

kínált kategóriákat csak eredetiben képes értelmezni, pedig ez személyes konfliktusok és katasztrófák esetében értelmezhetetlen”.

Többen nyitottabbnak érzik Berliozt Ivánnál, vagyis Ivánt érzik a kettőjük közül dogmatikusabbnak. Amennyiben megkülönböztetjük a *gondolkodás zárt-ságát* és a *személyiség rugalmatlanságát*, Ivánt tarthatjuk merevebbnek (hiszen első pillanattól kezdve „gyűlölte” az idegent), de Berliozt kell zártabbnak ítélni, hiszen rá még az a megállapítás is áll, hogy „a zárt gondolkodás általában fokozott szorongással jár együtt, és az is, hogy a zárt gondolkodását a más csoportok tagjaival szembeni agresszió, demagógia, valamint a hatalom és a státusz kérdései iránt tanúsított fokozott érdeklődés jellemzi.”¹⁴ Berlioz ateizmusa státusával járó, elbizakodott, nem megharcolt, Berlioz is dogmatikus, csak éppen a dogmatizmus más válfaját képezi, mint Iván. Fontos jellemzője például Berlioznak demagóg mivolta is, gondoljunk csak arra, hogy az ateizmust „cseppet sem meglepő jelenségnek” tartja.

Magyarázatra szorul Berlioz és Iván „barátsága” is, már csak azért is, mert a Berliozzal rokonszenvező olvasók ezt is számításba vették, mint mellette szóló érvet. A személy igazi kiegészítője egy másik személy, de ebben a regényben erre eléggé kevés példa akad, a címszereplők kapcsolatán kívül talán csak Iván és a Mester kapcsolata ilyen. Egyéb esetekben ebben a regényben a személyeket csak tárgyak, papírok és szerepek egészítik ki. Berlioz és Iván „barátsága” csupán *kiegészítő szerepek*, és nem személyek kapcsolata. N. P. Utyehin és E. Bazzarelli is hangsúlyozzák, hogy Berlioz — szemben Ivánnal — érzelmileg éretlen, fejletlen.

Iván a regény elején „terepszínű”, mindössze egyetlen árnyalat különbözteti meg a TÖMEGIR-igazolvánnyal rendelkezőktől: felművelt ateizmusán és dogmatikus túlbuzgóságán diadalmaskodott a művészi tehetség. Jézus, akit parancsra túlbuzgóan nagyon sötét színekkel ecsetelt, „hús-vér, eleven” figurává kerekedett. Ez a még félig-öntudatlan *fogékonyság* a lehetőség arra, hogy később — Woland és a Mester hatására — új értékek befogadására, önkritikára, katarzusra és fejlődésre legyen képes. A megrázkódtatás előtt meglehetősen földhözragadt, merev gondolkodású. Barabás Judit szerint fanatikus, mint Lévi Máté, Kisbali László és Kiss Ilona szerint ateistább mint Berlioz. Ő azonban *átélheti* a racionalizmus kudarcát, talán azért, mert ostobasága és naivsága megóvjá benne az érzékenységet. E. Ericson szerint a „naturalista” Iván azért Hontalan, mert a „halvány hit zónájába került”. Többek szerint (A. C. Wright, Belohorszky P.) — és az olvasók között is akad, aki így vélekedik — Iván ennek a regénynek a főszereplője. A. C. Wright úgy gondolja, hogy ő álmolta az egész történetet, aki nem más, mint a Mester második énje, hiszen amíg a Mester történészből lett író, Iván íróból vált történésszé. Mások inkább úgy érzik, Iván az örökös, a koronatanú (E. Bazzarelli), a megtérő (Belohorszky P., S. Cusumano). Fontos szempontot vet fel Serfőző László, aki szerint Iván *népi* gyökereit hangsúlyozza. A. C. Wright afféle Sancho Panzát lát benne, először Berlioz, majd a Mester oldalán. Érdekes, hogy a szakértők többsége nem tekinti értelmezése szerves részének Ivánt — még leginkább az angol, amerikai és a magyar értelmezésekben bukkan elő leggyakrabban —, pedig ő az, aki a szorongás és a boldogság-kudarc *határhelyzeteiben* felismeri a *jelet*, személyesen éli át azokat, így *léttöbbletet* nyer, lehetőséget az értelmes életre. Helyesen látja E.

¹⁴ BARCZY Magdolna: A gondolkodás zárt-sága és a személyiség rugalmatlansága. = Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II. Bp. 1980. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 49—58. 1.

Ericson, hogy a hit és a hitetlenség között feszülő halvány hit zónáján tartózkodik, ez jelenti és teremti számára a lehetőséget.

Margarita léhának és könnyelműnek nevezi magát. Ha valóban csupán olyan léha és könnyelmű nő lenne, aki ezt őszintén megvallja, már akkor is kiválna a háttérből. Őt a *hiányérzet* — ez is határhelyzet — teszi érzékennyé a jel (a Mester is, Woland is jelle válik számára) felfogására. Addig azonban valóban nem több, mint elkényeztetett úriasszony, ahogyan az olvasók egy része mindvégig látja őt, lényegében megváltozása ellenére is.

A Mester az, aki eleve kiemelkedik a moszkvaiak közül, nem csak tehetségével, hanem *eltérő világlátásával* is. Nyitott kérdés, hogy megvalósítja-e, megvalósíthatja-e ezt, ha nem éri a szerencse. Rendhagyó polgára a Városnak, de gyengeségével, feleslegességébe való beletörődésével a moszkvai valóságban gyökerezik, annak része.

C) A MESTER ÉS MARGARITA

J. Mallinen „élő embereknek” nevezi őket, rendhagyó lényeket a „holt lelkek” között. Szerelmük története, főleg annak első fele, kiragadva a többi szöveg közül, románcnak vagy paródiának tűnhet („mi már réges-régen szerettük egymást”, „A szerelem mindkettőnket megsebzett”, „Szívem már szünet nélkül hevesen dobogott”, „a sors vezette őket egymás felé, és ők egymásnak vannak teremtvé”), de még így is kírí a háttérből, *más minőség, egy én-te* kapcsolat a személytelenség közegében. Önmagában ez a szöveg azt jelenti, hogy két *töredék-ember* „társzerzőségben” léttöbbletet, értéktöbbletet hoz létre, amit szerelemnek szoktunk nevezni. A „moszkvai szövegre” vetítve mást is jelent: ilyen kedvezőtlen „éghajlat” alatt is létrejöhet ilyen *értéktöbblet*. Ám nem egyszerűen arról van szó, hogy két embernek sikerült kiszakadni a hétköznapiságból, és elmenekülhettek egy boldogságszigetre, hanem arról is, hogy ez a teljesebb lét csak töredékesen valósulhatott meg, és ebben szerepet játszott maga a mű is, amelynek Margarita nem egyszerűen csak olvasója, hanem felfedezője, felvállalója is volt. Eppen ezért is csak részben van igaza a szovjet D. Segalnak, aki szerint a címszereplők „szerelme teljesen hétköznapi, és csak azért ölt kozmikus méreteket, mert embertelenség veszi őket körül”.

A Mester megítélésében nagyobb különbségek vannak a szakértők, mint a laikusok körében. Hasonlítják a regény szereplői közül Jézushoz, Pilátushoz, Wolandhoz is, más regények hősei közül Fausthoz, Leverkühnhöz, a felesleges emberekhez, és természetesen vannak, akik magát az író-t látják benne. Sokan *passzív*nak és köldöknézőnek látják (mint N. P. Utyehin, J. Delaney, N. Jovanović, Bakcsi Gy., Szente P., Gábor Gy.). Elsősorban lengyel, angol és amerikai kritikusok érzik Pilátushoz hasonlónak, aki *konformmá* válik, megtörik a hatalom alatt (V. Woroszylski, A. Drawicz, P. Kuncerovicz, D. G. B. Piper, a Time kritikusa). A szakértők egy másik csoportja antihősnek, kisszerűnek (E. Ericson), tragikomikusnak (J. Karas, a Newsweek kritikusa) látja őt vagy a lelkibeteg orosz értelmiség képviselőjének (E. Mahlow). Gábor Gy. egy kékeslila románc szereplőjének, Szente P. *magánembernek* tartja a Mestert. N. P. Utyehin még keményebben fogalmaz, amikor az állat lomha *engedelmességét* érzi viselkedésében. Inkább *áldozat*, mint vétke: ezt sugallják ezek az értelmezések, amelyek több egymásra vetülő szöveg olvasatai.

Két szempontot azonban nem vesznek eléggé figyelembe, akik így magyarázzák a Mestert: a két ember szövetségét és a művet. Lehet-e alvajáró, a

jelenbe belenyugvó (Ancsel É. és társai), passzív, praxis-képtelen (Gábor Gy.), önleépítő (Bakcsi Gy.) akaratgyenge (L. Sargina), a passzivitás életfilozófiáját képviselő (A. Szkorino), magánember (Szente P.), aki felvállalt egy ilyen témát akkor, és megír egy ilyen művet? Vinogradov és D. G. B. Piper sztoikusnak látja, jó néhány irodalmár pedig a passzív Jesuához hasonlítja (mint Gábor Gy., A. Szkorino, V. Laksin). E. Thompson, Fábri A. és Helen Ssachno az aktívnak érzett Jesuához érzik hasonlóknak. Fábri Anna szerint a Mester nem tett-telen, hanem író és *igehirdető*, E. Olonova és E. Thompson egyszerre látják benne Jesuát és a vitatkozó Faustot. Radnóti Sándor szerint ha nem is zseni, az *igazság lejegyzője*. I. Mallinen szerint a Mester műve tükrében bátor és erős. V. Laksin inkább *profétának*, mint írónak tartja. D. Segal a lelki, *szellemi értékek* képviselőjét, V. Levin a *humanistát*, I. F. Belza a *tudatos alkotót* látja benne. A Mester Kisbali László és Kiss Ilona szerint sem a passzivitás képviselője, hanem „jogunk van feltételezni, hogy az emberek jók, és jogunk van így viselkedni” elvet vallja. Akik gyávának tartják, nem veszik figyelembe, hogy először elvitték a Mestert, és csak azután, amikor három hónap elteltével gombok nélküli őszi kabátjában szabadlábra kerülve hajléktalanná válik, választja az önkéntes száműzetést. Akik pedig kisszerűnek, magánembernek tartják, elfeledik, hogy a Mester azért került az elmeegógyintézetbe, hogy tanítványával találkozson, hogy kimondassa vele, hogy rémesek a versei, hogy arra figyelmeztesse, hogy „nincs eldöntve, hogy az embernek igazából mije van, pofája-e vagy arca. Talán mégis inkább arca... És azt összeverní... Nem, hát ilyesmit soha többé ne tegyen.” Ez kétségkívül Jesua „jó ember” tanításának óvatos-bizonytalankodó változata. E. Bazzarelli és V. Laksin azonban arra figyelmeztetnek, hogy a Mester éppen abban különbözik Jesuától, hogy ő gyűlölni is tudott.

A laikusok közül kevesebben tartják a Mestert gyávának vagy gyengének, ám többen örültek, mint a szakértők közül. (Érdekes érvert hoz fel az egyik olvasó — egy újságíró — a Mester gyávasága ellen. Szerinte a Mester „annak az értelmiségnek a megtestesítője, akinek még választása sincsen, aki csak eszköz a moszkvai zsbívásárban, már csak azért sem lehet gyáva.) A Mester örültek, gyógyíthatatlan elmebetegnek mondja magát, elmeséli kényszerképzeteit (köztük szerepel a „fénnyel béelt jeges skatulya”, a villamos is, Berlioz „elveszejtője”). Mégis inkább csak melankólikusnak tűnik, aki számára a lehetőségek lehetetlenné váltak, aki a végtelent a teljes kötöttségen belül tapasztalja meg, aki számára a jövőre irányultság a szenvedés forrása.¹⁵ A romániai Szilágyi Júlia, a francia V. Fosty és a Time kritikusa Faustot látják benne, Serfőző László azonban — élesebb szemmel — az orosz Faustot.

Az olvasókban gyakran felmerül a kérdés, hogy mi lett volna, ha nem nyer kötvényével százszázat a Mester. A nyerevény azonban ebben a regényben nem a hatóók, hanem csak az *alkalom* volt. Még csak nem is feltétel, mert az a Mester írói-tudósi tehetsége. A hatóók — mindez kiderül a különböző szövegek szorozása után — az az igazság, amelyet Woland is képvisel, így a Mester első-sorban az igaz legenda, vagyis az igazság lejegyzője, mint ezt Radnóti Sándor is megállapítja, akinek igaza van abban is, hogy ezért nem éghet el ez a kézirat sem. Ezért van olyan csekély szerepe a Mester esetében a szerzői becsvágynak, ezért van szükség Margarita animáló, felfedező szerepére. Mint az Igazság képviselője a Mester átkerül egy másik létrendbe, amely sehogysem illeszkedhet bele a moszkvaiba. Úgy tűnik, mégis az lesz a Mester tragikus vétsége, hogy

¹⁵ FÖLDÉNYI F. László: A Melankólia csapdája. = Vigilia, 1983. 9. sz.

nem próbálta meg nagyobb erőfeszítéssel képviselni azt az igazságot, amelyhez elkötelezte magát, és ezért igazat kell adni V. Woroszylskinek is, aki szerint a Mester saját maga Pilátusa: az elítélt és az ítélet mondó egy alakban. Ő is, mint Gogol a Holt lelkek második részét, elégette művét, amely mégiscsak megíratott, és ezzel a Mester küldetést vállalt, az orosz irodalom küldetését, hogy megírja a megváltás történetét. Ezt a tettét a regény elégetése nem semmisítette meg egészen, ezért is kapja vissza Wolandtól, és másodszori elégetésével sem semmisül meg, mert addigra már kimondatott, hogy a kézirat nem ég el.

Nem csak a „laikus”, de a „hivatásos” olvasók között is akadnak néhányan, akik Margaritában elsősorban a demont látják (így például a norvég N. M. Bugge egy „space-opera” hősének látja, aki Bosch és Bréughel ecsetjére kívánczik). Akár az olvasók között, az irodalmárok között is akadnak, akik Margaritában a mindent legyőző szerelem megtestesítőjét fedezik fel (mint pl. D. Segal, Komor V., D. G. B. Piper, S. Cusumano, A. C. Wright). Közülük néhányan a nőiességet és szépséget, az örök asszonyt (V. Fosty), az ártatlanságot (Belohorszky P., E. Ericson), a bátorságot (D. G. B. Piper, J. Delaney) a szenvedélyességet (E. Bazzarelli) is hangsúlyozzák. Többen a Mesterrel szembeállítva őt tekintik ebben a regényben a cselekvés, az aktivitás képviselőjének (A. Szkorino, A. C. Wright, N. P. Utyehin), Woroszylski és mások pedig inkább őt érzik Fausttal rokonabbnak, mint a Mestert. E. Bazzarelli a remény modelljének és a szabadság szimbólumának értelmezi Margaritát. Ami Wolanddal mint a sátánnal való viszonyát illeti, többen úgy vélik, Margarita eladta magát a sátánnak, ám ezt bátor tettnek tartják (J. Delaney, A. Szkorino, A. Altsuler). R. M. Micha és M. Jovanović viszont a sátánnál is erősebbnek, a sátánt is gondolkodásra kényszerítő, hatalommal bíró asszonynak látják. Többen észreveszik, hogy egy lényeges ponton eltér a hagyománytól Margarita pokolbéli szerepe, tiszta marad, nem lesz a sátáné¹⁶, éppen ezért E. Eriksont Margarita Szűz Máriára is emlékezteti, valamint arra az orthodox hagyományra, mely szerint Szűz Mária Jézus társaságában szállt alá a pokolra. Fontosabb, mert több szöveget egyszerre figyelembe vevő, E. Ericsonnak az a megjegyzése, hogy Margarita mennyire nyitott a spiritualitásra. Többről lehet szó, mint arról, hogy Margarita hisz a gondviselésben, valamint abban, hogy a Lét alapjában véve jó. Erre utalhatnak Ivánhoz intézett szavai: „minden rendbe jön, úgy lesz, ahogy lennie kell”. Igen találóan állapítja meg I. Mallinen, hogy Margaritában Gretchen Heléna és a Madonna egyesül. Abban téved, hogy a repülés és a bál csak víziója, de ami a vízió tartalmát illeti, figyelemre méltó elemzése, mely szerint azt érzékelteti, hogy „az ember kihasználja képességeit arra, hogy megtapasztalja a révült álmokat, az örök kulturális értékeknek a kollektív tudatalattiból fölfakadó áramát”.

Kisbali László és Kiss Ilona szerint a regény két részében két személyiség-modell uralkodik. Az elsőben a redukált individuum, amelynek tipikus példája Berlioz, a másodikban az integrált személyiség, „aki önmagából, cselekedetein keresztül visz értéktételezéseket a számára idegen világba”. Akár V. Woroszylski, Kisbaliék is úgy vélik, Margarita inkább hasonlít Faustra, mint a Mester, így ő az integrált személyiség legjellemzőbb képviselője, akire a korlátok korlátlan kihasználása jellemző. Hasonlóképpen értelmezi Margaritát Serfőző László, aki

¹⁶ Ez ellen felhozható az, hogy ez nem rajta múltott, hanem a sátánon, és ennek az ellenkezőjét nehéz lenne bizonyítani.

a *harmonikus egységet*, M. Jovanović, aki a magas szintű morális személyiséget, E. Bazzarelli, aki a szabadság szimbolumát látja benne. Margarita szabadsága nem csupán a repülés, a valamitől való megszabadulás szabadsága, hanem a *feladat szabadsága* is. Igaza van Veres Andrásnak, aki lektori jelentésében arra figyelmeztet, hogy a Mester illetve a regény Margarita számára *létkérdés*. Feladatot, így célt és értelmet ad életének. Az akkori társadalmi konvenciók szerint a jólétben élő és fiatal, jóképű, becsületes, csupa szív férje által körülrajongott nő választása abszurd, így Margaritának a „kiválaszt”, harcot is fel kell vállalnia. Elgondolkodtatóak Veres András kérdései: Miért törődik bele az író abba, hogy az asszony boszorkányként válik ki ebből a masszából? Ellensúlyoznia kellett az angyali vonásokat? Ennyi iróniát megkövetelt a helyzet? Hogy ez a status quo létével bizonyítja Isten létének hiányát? És a transzcendens értékvilág csak gyöngye emberi törekvések kudarcokon, áldozatokon keresztül is érvényesülő talapzatra épül? Margarita pokolraszállása jóval gazdagabb jelentésű, mint a népmesék próbái. Történelmi tapasztalás is, hiszen a sátán báljának (vagy ha jobban tetszik, fekete miséjének) panoptikuma egyben Moszkva (a Város) tükre és előzménye is. Pokoljárása *vezeklés és megtisztulás* is: élve lépi át a bűn birodalmát, és élve vissza is kerül onnan. A boszorkánnyá váló Margarita egyszerre bizonyítéka a megválthatatlan világnak, és a talán mégis megválthatóságának, hiszen lehetősége nyílik közreműködni költőjük megváltásában. (Mindez legalább annyira bizonyítja Isten létét, mint hiányát, hiszen a kiválaszt és a harcra egyaránt lehetőséget adó Woland az erő része. És bizonyítja azt is, hogy a transzcendens értékvilág értékei az emberben is megtalálhatók és amonnan jövő energiák segítségével fel is erősíthetők.)

D) A „PILÁTUS-TÖRTÉNET”

Sok olvasónak támadt olyan benyomása, amikor még egyszer, egyvégtében elolvasta a „Pilátus regényt”, hogy bizony, önálló mű ez, és csak ennek a kedvéért írta meg Bulgakov a „keret-regényt”, A Mester és Margaritát. Az irodalmárok közül is elég sokan tartják „betétregénynek”, mások meg, mint Radnóti Sándor is, csak a Pilátus-történetet tartja a regény esztétikailag tökéletesen megoldott részének.

Ami a *Bibliához* való viszonyát illeti, megoszlik a szakemberek véleménye. A. C. Wright szerint nem tér el lényegesen a Bibliától. E. Bazzarelli a Biblia apokrif változatának, Szilágyi Júlia pedig a Biblia hívőt és ateistát egyaránt zavarbahozó változatának tartja. Más állásponton van a lengyel Z. Kaluzynski, aki szerint az Evangélium marxista változatáról van szó, az angol E. Proffer és a cseh E. Olonova, akik szerint a Pilátus-történet egy mítosz realista újrafogalmazása, H. Ssachno, aki szerint a Pilátus-regény a Biblia ironikus feldolgozása, V. Laksin, aki szerint a Pilátus-történet maga a történelem, a későbbi vallási mondák alapanyaga (aki szerint az igazság országa inkább szociális, mint vallási indíttatású), D. G. B. Piper, aki szerint Bulgakov regénye azt sugallja, hogy az Evangélium kitaláció, hazugság. Ami a regénynek a Bibliához való viszonyát illeti, talán P. Kuncewicz jár legközelebb az igazsághoz, amikor azt állítja, hogy a Pilátus-történetben egyszerre jelenik meg az archetípus és annak modern realizációja.

A hivatásos értelmezők egy része túlon túl is komolyan vette Wolandnak azt a mondatát, hogy „Már bocsásson meg, de Önnek aztán igazán mindenkinél jobban kell tudnia, hogy abból, ami a négy evangéliumban meg van írva, semmi sem történt meg”, amely gúnyos replika volt Berlioz tiltakozására („Elbeszélése rendkívül érdekes, noha egyáltalán nem egyezik az evangéliumok szövegével”). Így aztán többen úgy vélik, nem Jézus, hanem Pilátus a vallásalapító. Kálmán Mária azzal érvel, hogy saját eszközüket fordítja a zsidók ellen, Jézust. Azzal, hogy Jézusból istent csinál, akit maguk a zsidók feszítenek keresztre, a zsidó nép örökre megbélyegzett marad.

M. Giesecke NDK-beli evangélikus teológus úgy véli, a jeruzsálemi történet Pilátusról szól, az ő megváltásáról. Ami Jézus ábrázolását illeti, az Újszövetségnek megfelelőnek tartja, csupán egy ponton érez jelentős különbséget a Biblia és Bulgakov között: abban, hogy a bibliai Jézus nem azt hirdette (mint Jesua), hogy minden ember jó, hanem azt, hogy képes a jóra, a jóra való képesség azonban önmagában nem elég, hogy jó is legyen, mert az ember rá van szorulva a megváltásra.

Sulyok Elemér katolikus teológust Jesua inkább a görög vándorfilozófusokra emlékezteti, mint a bibliai Jézusra, tanítását Szokratesz etikai intellektualizmusához érzi hasonlónak. A Pilátus-történet háttérében azt a János evangéliumot véli felfedezni, amely a négy közül a legrészletesebben foglalkozik a Jézus — Pilátus kapcsolattal, amelyet a négy közül legnagyobb becsben tartott az ortodoxia. Sulyok E. szerint a két várost a „Mi az igazság?” kérdése kapcsolja össze. A Pilátus kérdésre válaszoló Jesua szavai Jézusnak a szamariai asszonnyal való beszélgetésére (János evangéliuma 4, 16—18) emlékeztetik a teológust.

Az irodalmárok másik fele a Jeruzsálem és Moszkva közötti párhuzamra hívja fel a figyelmet (mint például V. Woroszylski, P. Kuncewicz, Koroknai Zs., Serfőző L., E. Mahlow, P. Urban, A. C. Wright, E. Olonova, V. Levin, M. Jovanović; feltűnő módon hiányoznak közülük a szovjet irodalmárok). M. Jovanović három szövegben érez párhuzamosságot: a Pilátus-történet, Moszkva és a sátán bálja között. Az a tény, hogy a három forrásból (Woland elbeszélése, Iván álma, és a Mester kézirata) származó szöveg nyelve egységes, emellett szól, hogy a Mester regénye az Igazság leírása, ami megerősítettet a szemtanú (Woland) és az igazságot megsejti tanítvány (aki a Mesterrel való beszélgetés közben „a felismerhetetlenségig megváltozott”) által is. Ha elfogadjuk azt (amit Kisbali László és Kiss Ilona is javasolt), hogy az író világnézeti alapállása az, hogy az egyént körülvevő viszonyok nem termelődnek, akkor kézenfekvő a Moszkva és Jeruzsálem közötti hasonlóság is. Ennek a már idézett belső rímeken kívül a jeruzsálemi és a moszkvai létezés feltételeinek hasonlósága, a legfőbb bizonyítéka: a személytelenség, a kommunikáció hiánya, és a kegyetlenség. (Kevésbé meggyőzőek — bár figyelmen kívül sem hagyhatók — az olyan feltételezések, mint D. G. B. Piperé, aki Jesua és Pilátus világában a Sztálin és Wells közötti polémiára ismer rá, amelyen az angol író állítását, mely szerint minden ember jó, Sztálin azzal cáfolta, hogy ő sok gonosz embert ismer.)

Jesua-értelmezések közötti eltérések mértéke a Mester különféle értelmezéseit formázza. A Jesua—Mester párhuzamot hangsúlyozók egyik része passzi-

vitásukban, másik részük éppen aktivitásukban érez rokonságot. Az irodalmárok egy másik csoportja a *szeretet* képviselőjét és megvalósítóját (mint például V. Woroszylski, E. Bazzarelli, Barabás J.), az *emberbe vetett bizalmat* (N. P. Utyehin), a *jóságot* (S. Cusumano), a *tisztaságot* (D. G. B. Piper) és a *megbocsátást* (V. Laksin), Bojtár Endre a *tehetetlen jóság* megjelenítését látja benne. Gábor György álláspontja tér el talán legjobban a többiekétől; nem is első-sorban azzal, hogy passzívnak, köldöknézőnek tartja, hanem azzal, hogy szerinte Jesua nem halandó létére nem képviselheti az embert. Egy másik csoport ártalmatlan *álmodozónak*, mániákus humanistának tartja (köztük Z. Kaluzynski, Bakcsi Gy., A. Szkorino). Közülük a dán K. Riffbjerg még azt is hangsúlyozza, hogy ez a Jézus-kép tipikusan orosz, a nyugati olvasónak merőben idegen. (Állítását a nyugati kritikusok tucatjai és nyugati olvasók milliói cáfolják, ám ettől még az északiakra jellemző lehet.) Velük szemben többen bátornak (D. G. B. Piper, H. Ssachno, V. Laksin és Barabás J.) aktív *igehirdetőnek* (Fábri A.) tartják. Közel állnak hozzájuk azok, akik Wolandhoz érzik hasonlóknak (Szente P., Kisbali L. és Kiss I., M. Jovanović, I. F. Belza).

Viszonylag kevesen foglalnak állást az isten-e vagy ember-e Jesua kérdésben, és akik ezt megteszik, azért teszik, hogy Jesua *emberi mivoltát* hangoztassák (Ancsel É., Simon L., az amerikai D. Fanger, a cseh E. Olonova és az olasz E. Bazzarelli). A „jeruzsálemi szövegben” Jesua nem isten, nem forradalmár, nem jámbor szamaritánus, hanem szelíd vándorfilozófus, aki a legképtelenebbnek tűnő „minden ember jó” filozófiát hirdeti. Vallja, hogy eljön az igazság országa, a legnagyobb bűnnek a gyávaságot tartja, és gesztusaival a *megváltás parancsát* hirdeti. Programja kevésbé forradalmi, kevésbé árnyalt, mint a bibliai Jézusé, különben is inkább csak visszfényét láthatjuk Pilátus és Lévi Máté arcán, a legemberibb emberét, aki ezzel az emberek fölé emelkedett. Éppen ez ingerli és bűvöli el Pilátust is, és az olvasók nagy részét is. Ennek a minden ember közül a legemberibbnek nem istenként való bemutatása is *keresztény szellemben* történt, hiszen Jesuában (miként a bibliai Jézusban is) a *döntésre* való felszólítás a lényeg. Ez különbözteti meg lényegesen a Mestertől, és ez emlékeztetheti Jesuát egyes szakértők szerint Wolandra. Igaza van Kisbali Lászlónak és Kiss Ilonának, ebben a regényben nem az a kérdés, hogy van-e Isten és ördög, hanem az, hogyan viszonyulnak ehhez a kérdéshez az emberek. A Mester regénye ugyanarról szól, amiről Woland, Berlioz és Iván számára bizonyítékot szolgáltat, és amit — immár azonosulva az igazsággal — Iván álmában továbbfolytat. A „jeruzsálemi szöveg” alapján is több Jesua egy csodálatos vándorfilozófusnál, nem csak azzal, hogy embersége már-már emberfeletti, hanem azzal is, hogy a hatalomtól független emberit képviseli. Ezért félnek Moszkvában Jesua történetétől, amelyben Jesua azt a belső függetlenséget testesíti meg, amelytől a moszkvai „holt lelkek” megfosztottak. Kétségtelen, hogy ez a Jesua az, aki Lévi Mátét Wolandhoz küldi, ő olvasta el a Mester regényét, ő „ítéli” a Mestert örök nyugalomra. Ő az örökkévalóság, a lét lépett be a történelembe egy vándorfilozófus személyében és ennek az erőnek másik része, mint mozgás, mint történelem hatolt be a moszkvai álló időbe.

Nem csak az Igazság, hanem a felismert, a bensővé tett igazság a *Mester regénye*, hiszen Margarita „váltig állította, ebben a regényben az ő élete van megírva” (pedig amikor találkoztak, a regény már befejezéséhez közeledett). Gondolhatunk egy pillanatra Lévi Mátéra, mint V. Laksin, aki úgy érzi, Margarita is úgy követi urát, mint a fanatikus tanítvány, de inkább Pilátus az, akihez hasonlóknak érezheti magát Margarita, természetesen csak addigi életét.

„Megdöbrentett nem is annyira szépsége, inkább a szeméből áradó magánosság, amit senki sem vett észre”, meséli a Mester Ivánnak. Ugyanezt a szomorúságot vette észre Pilátus viselkedésében Jesua is, amikor azt mondja neki, hogy „túláságosan zárkózott vagy, elvesztetted a hitedet az emberekben. Pedig hát valld be, az mégsem lehet, hogy az ember minden szeretetét egy kutyára pazarolja!”. Így nem egyszerűen egy regény, hanem az Igazság személyes ügye Margaritának.

Pilátus figuráját leggyakrabban az angol és amerikai irodalmárok vonják be értelmezéseikbe. Egyik csoportjuk *gyávnak* és ugyanakkor *érzékenynek* (E. Mahlow, J. Delaney, D. Fanger), másik csoportjuk a *hatalom képviselőjének* illetve *kiszolgálójának* tartja (E. Proffer, D. G. B. Piper, A. C. Wright). Az utóbbi motívum szerepel a lengyel V. Woroszyński, a szovjet A. Altsuler, az NSZK-beli H. Ssachno és Barabás J. értelmezéseiben is. A. C. Wright azt is hozzáfűzi, hogy Pilátus gyűlöli szerepét. Az olasz E. Bazzarelli már inkább *áldozatnak*, a hatalomtól megnyomorított embernek tartja a helytartót. Két szovjet irodalmár (Szorokino és I. F. Utyehin) úgy látja, hogy Pilátus — szemben például a Mesterrel és hasonlóan Margaritához — a *cselekvés* embere, hiszen Júdás megöletésével megpróbálja jóvátenni bűnét. Az NSZK-beli R. Beermann és az olasz E. Bazzarelli viszonyt úgy ítélik, hogy a katonaként bátor, tettekre kész férfi bonyolultabb helyzetekben csődöt mond. Érdekes értelmezés Ancsel Éváé, aki a dosztojevszkiji nagy inkvizitorhoz hasonlítja. Nem kevésbé érdekes Serfőző Lászlóé, aki Pilátust Berlioz hasonmásának érzi. Több jel valóban erre mutat, hiszen mindketten a hatalom képviselői, mindketten érdeklődést mutatnak az „idegen” iránt és végül mindketten kitérnek a kihívás elől. E. Proffer arra hívja fel a figyelmet, hogy nem véletlenül olvasható 82-szer a „prokurator” cím, ami arra utal, hogy Pilátus hivatásával azonos, aki közvetlenül ugyan gyávaságával okozza Jesua halálát, de alapjában véve a hivatalos és a személyes erkölcs szétválasztásával, azzal, hogy hivatali feletteséből (akitől szenved is) csinál istent. A gyávaságon kívül tehát azzal azonos arányban a *politikai ráció* is hozzájárult ahhoz, hogy a hatalom rabjaként beleegyezzen Jesua fölfeszítésébe.

E) AZ ÖTÖDIK DIMENZIÓ

A moszkvaiak (vagyis, ahogy V. Woroszyński írja: „a kollektív Pilátus”) nem Jesuával, hanem a sáttánnal kerülnek szembe, vagyis a mércével, ahonnan, amellyel megméretnek, és könnyűnek találtnak. Woland rendhagyó sátán: nem a gonosz csábító, nem a jön bosszankodó gonosz lélek, nem is a Jóistennel perlekedő, ellene érvelő filozófus-Lucifer, akikkel a magyar olvasók olvasmányaikban találkozhattak. Ebben a regényben nem a menny és a pokol mérkőzik a földért, földi segéderőkkel és földi szurkolókkal, mint például a misztériumjátékokban. Ebben a regényben nem a pokol van lent, hanem a föld, itt vannak és történnek „pokoli” dolgok, amelyek „fentről” megelégtetnek és megméretnek. A sátán ebben a világképben a „fenti” erő része, de nem egyszerűen a sötétebbik fele, hiszen szerepe inkább hasonlít istenéhez, mint az ördögéhez. („Kegyatlensége” például aligha mérhető az ószövetségi Jehova szigorához.) Hogy pontosan milyen munkamegosztás van az erő részei között, ez homályban marad. Mindenesetre Woland tüzei inkább tisztító, mint pusztító tüzek. Mint a *dialektikus negativitás* (Szente P., Bojtár E.) a fényt árnyék nélkül értelmetlen-

nek tartja, de nem drukkol az árnyéknak, mint a hagyományos Luciferek. Még jót is tesz — igaz, kényszeredetten —, és nem is az erő „jobbik” részének boszszantására. Woland nem ítélkezik, hanem megjelenik, mint szokatlan *kihívás* a biztonságot jelentő szokásokban, a mindennapiságban megmerevedő moszkvaiak előtt. A *katalizátor* jelenlétében a moszkvaiak észszerű viselkedése sokkal mulatságosabb, mint amikor az ablakon repülnek ki, és meztelenül ugrálnak az utcán. A moszkvaiak túlzott magabiztosságukban kényszeresen, görcsösen az őket leleplezőket akarják leleplezni, és nem veszik észre, hogy „meztelen a király”. A tömegméretű önzést, kapzsiságot (korrupciót és leleplezését) tömeghipnózissal magyarázzák, de még a Gonosz létébe is hamarabb beletörődnek, mintsem hogy a maguk művelte vagy az általuk eltúrt gonosszággal kelljen szembenézniük.

Wolandék legfőbb eszköze nem a kénkö és a vasvilla, hanem az *ironia* és a *játék*, hol könnyebb, hol kegyetlenebb formában. Ezek az „ördögi eszközök” olyan értékek, amelyek — egyebeken kívül — szintén hiányoznak a moszkvaiak értékrendjéből, akik szórakoznak, de nem örülnek. „Valamennyien bizonyos fajta szépséggel és méltósággal játszanak. Nem csupán a pizkos fogadást, hanem bizonyos értékeket is képviselnek”, állapítja meg — helyesen — E. Thompson, I. Mallinen a *commedia del’ arte* bohócait látja bennük, akik külön, önnön komikai stílusuk alapján improvizálnak. Jellemző, hogy a Wolandék létrendjébe kerülő Margarita „boszorkányságának” is fő elemévé válik a játék, amely először a bosszú eszköze, később az *öröm* forrása lesz. Woland elsősorban nem azért mutatta meg magát a moszkvaiaknak, hogy bebizonyítsa, hogy mégis csak van ördög, hanem, hogy érzékeltesse, mennyire nevetséges a redukált individuum, „aki papirokkal alapozva meg a létet, megduplázva a világot maga is logoszként lép fel” (Kisbali László és Kiss Ilona). Jelmezét, stílusát, modorát tekintve a szakértők egy része (különösképpen a lengyelek: V. Woroszylski, S. Baranczak, A. Drawicz) Goethe Mefisztójával és a francia R. M. Micha, az angol E. Proffer Marlowe ördögével, az amerikai E. Thompson a romantika ördögével, a kanadai A. C. Wright az Öszövétség sátánjával, az amerikai E. Ericson az orthodox kereszténység Lermontovnál és Dosztojevszkijnél is felbukkanó sátánjával, a cseh E. Olonova T. Mann ördögével (Doktor Faustus), két lengyel kritikus (B. Czeszko és J. Karas) a népmesék ördögével, a szovjet M. Vulisz és N. P. Utyehin pedig Le Sage ördögével érzi rokonnak.

Kisebb arányban, mint a laikusok körében, de azért meglepően szép számmal akadnak a szakértők között is olyanok, akik *gonosznak*, embertelennek, gátlástalannak tartják Wolandot (elsősorban a lengyel kritikusok között, de ilyenek látja a Time és a Newsweek kritikusa is). Jellemző, hogy a Time kritikusa még azt is Woland rovására írja, hogy kommunista módon átírta a Bibliát. Az olasz E. Bazzarelli kegyetlennek és logikusnak tartja. Néhányan (pl. Szöllősi K., a lengyel J. Foss, a francia S. Cusumano, és az NSZK-beli H. Ssachno) úgy érzik, hogy Woland csupán *káoszt* teremt, néhányan pedig (pl. S. Cusumano és a romániai Szilágyi J.) *cinikusnak* tartják. Nem csak az olvasóknak, hanem a kritikusoknak jelentős hányada érzi úgy, hogy Woland és társai a sztálini módszereket alkalmazzák. Bizonyítékaik között Varenuha megpofozása, Berlioz lefejezése (Sztálinnak tulajdonították a „megrovídjúkjuk egy fejjel” mondást), a lépcsőn legurítás (a kollektivizáció erőltetett ütemére panaszkodókat Sztálin állítólag ledobta a lépcsőn) szerepel, de D. G. B. Piper még tucatnyi bizonyítékot hoz fel korabeli cikkeket is idézve. Úgy vélem, Woland megtévesztette őket. V. Woroszylskinek van igaza, aki szerint „Wolandék

szívesen folyamodtak az általuk megmért társadalom etikai kódexe szerint kötelező demagógiához. Destruktív tevékenységük jelentős része a destrukciónak alávetett társadalom által elfogadtatott normák teljes tiszteletben tartásával történt. Az ördögi praktika kész társadalmi formák gyakorlattal való kitöltéséből állt". Ilyesmi történt, még Wolandék megjelenése előtt például az 50-es számú lakásban is. Woland véleményem szerint azért alkalmaz sztálini módszereket, hogy a dolog iszonyatára döbbsen rá. Formájuk ellenére pofonjaik „térítő”, észhez térítő pofonok, és a pofozók olyan játékos, humoros módszerekkel — értékekkel — kombinálják a sztálini módszereket, amelyek teljességgel hiányoznak a moszkvai kelléktárból. Azt sem szabad elfeledni, hogy amit Behemót és társai tesznek, nem egyszerűen Woland parancsainak vakon történő végrehajtása, hanem vezeklés is. Az egyéniségük szerinti rögtönzéseik is megkülönböztetik módszereiket az egyenruhások és a civilbe öltözött egyenruhások módszereitől.

Akadnak az olvasók és a kritikusok között is, akik Wolandot magával Sztálinnal azonosítják. A norvég P. Lind szerint abból, hogy hogyan érzékelték őt a moszkvaiak, megtudhatjuk, hogyan reagáltak Sztálinra alattvalói.

N. P. Utyehin az *illúziórombolásban* látja szerepét, amúgy közömbösnek érzi jó és rossz iránt. Többen elsősorban komédiásnak tartják (Simon L., E. Thompson és az NSZK-beli E. Etkind). Külön csoportot alkotnak azok, akik szerint (mint a szovjet V. Laksin is) kifejezetten *szeretetre méltó*, köztük az amerikai R. Rosenthal, aki *szentimentálisnak* látja.

Az irodalmárok egy nagyobb csoportja a mottó szerint értelmezi Wolandot (így például az NSZK-beli R. Beermann és P. Urban, E. Bazzarelli és a szovjet A. Altsuler). Ebben a szellemben *Isten szövetségesének* értelmezi Wolandot a kanadai A. C. Wright és az angol D. Gallagher a Times kritikusa. Isten alárendeltjének, *eszközének*, „*ostorának*” tekinti Wolandot több irodalmár (köztük E. Ericson és V. Laksin is). Istenéhez illetve Jesuához érzik hasonlóknak Woland szerepét Elbert J., A. C. Wright, valamint Kisbali László és Kiss Ilona is, velük szemben I. F. Belza viszont azt hangoztatja, hogy Woland a mindenható, így Jesua felett áll. (Ezt azzal próbálja bizonyítani, hogy „Jesua is hozzá fordul kéréssel Lévi Mátén keresztül. A szovjet szakembert nyilván az a hangneme tévesztette meg, amelyet Woland a Jesuától „üzenetet” hozó Lévi Mátéval használt.) Elbert J. és V. Laksin azt is megjegyzik, hogy Woland az *igazság* és az *igazságosság* szolgája. (Véleményüket A. Drawicz, E. Bazzarelli és Barabás J. is osztja.) E. Ericson igen érdekes gondolatmenete szerint Woland maga a *hetedik bizonyíték*, aki az árnyék létével bizonyítja a fény létét. Neki csak az istentelenek felett van hatalma. Ezért sikertelen az az akciója, hogy a címszereplőket a pincelakásba menekítse. Onnan az örök nyugalomba pedig Jesua utasítására vezeti őket.

Az irodalmárok más része másik dimenzióban találja meg Woland helyét. Ancsel Éva és tanítványai, valamint Sente Péter szerint ő a *történelem*, a *mozgás*, a *mérce*. Sente Péter, több lengyel irodalmár (P. Kuncewicz, W. Maciag, J. Karas), az angol E. Proffer, az amerikai E. Thompson és az NSZK-beli R. Beermann, valamint Bakcsi György és Király Gyula felhívja a figyelmet Woland katalizátor, lelkiismeret-ébresztő, a megváltozás parancsát hirdető szerepére. Ugyanebben a dimenzióban, de másik sávban helyezik el Wolandot

Fábri Anna, az NSZK-beli E. Schonauer és a lengyel S. Baranczak, akik a *dogmák tagadóját* látják benne. Kálmán Mária a „sokadik dimenzióból érkező materialistának” tartja, „aki kételkedik abban, hogy a boldogság intézményesen megoldható”. (Ami a materializmusát illeti, azt maga Woland is egyértelműen cáfolja, a többivel egyetérték.) Lukács György Mefisztó-értelmezése alapján Szent Péter és Gábor György a *dialektikus-negativitást* látja megtestesülni Wolandban, Bojtár Endre az egyszínű Jesuával szemben Woland „dialektikus sokszínűségét” fedezi fel. M. Jovanović (és még jó néhányan) eléggé különbözónak látják Wolandot és Mefisztót. Jovanović Wolandot nem moralistának, nem is radikális világmegváltónak, hanem a létezés elfogulatlan filozófusának tartja, a „túlvilág misszionáriusának”, akinek az evilág megítélésére a személyiség a kritériuma.

N. P. Utyehin megítélésében Woland nem egyszerűen az élet dialektikája, hanem *maga az élet*. E. Bazzarelli a kozmosz misztikus egyensúlyához nélkülözhetetlent, Barabás Judit az életről való abszolút tudást látja benne, M. Jovanović pedig a létezés filozófusának tekinti. Bármennyire is szellemes és eredeti Serfőző László megállapítása, mely szerint Woland az ember partikuláris vágyainak rossz szelleme, az előbbi megközelítéseket a regény inkább igazolja. Többen észreveszik, hogy Woland nem eléggé kritikus a Mesterrel szemben, és ezt az írói distancia hiányával magyarázzák, mint Szent Péter is, ám ha a lét filozófusát látjuk benne, aki az erő másik részével egyetértve küldi a Mestert az örök nyugalomba (vagy ahogy Bojtár Endre találóan nevezi, a kulturális transzcendenciába) mint az igazságról tudósítót, aki — mint Pilátus szabadon bocsátója — már az örök nyugalomba vonulás előtt aktív résztvevője lesz ennek a létrendnek.

F) A VÉGKICSENGÉS

A nyitott regény végkicsengése sem hallható meg a maga sokszólamúságában az összes regénybeli szöveg egymásraolvasása nélkül.

Kálmán Mária, amikor azt írja, hogy „Jézus a moralista megbocsát Pilátusnak, a Sátán, a materialista nem, és a Mester nem Jézustól tanul dialektikát: a regény végén tudatosan fordul a fénytől az árnyék felé” egy-két szólamra egyszerűsíti le a jóval gazdagabb szöveget. A Mester Jesua rendelkezésének végrehajtójaként adja vissza Pilátusnak a szabadságát. Inkább arról van szó, hogy a paradicsomkert helyett a cseresznyéskert, csehovi béke lesz a szenvedők menedéke. „Egy élet-utazás alatt, úgy tűnik, a szenvedés, a rossz, a lázongás által megtisztulva a hold világából megérkezhetünk a nap világába. (...) A növekvő és fogyó hold alatt a változás és múlandóság jegyében él az ember. Elfogadja, elhiszi a dolgokat, amint vannak, alanyi magatartása utánpótlás-szemfényvesztés. Ebből a szemszögből nil novi sub sole, vagy amint Woland mondja, »Szeretik a pénzt, de hát ez mindig is így volt«. Mégis, a legtágabb értelemben vett ismerettel, szerelemmel, hűséggel, szenvedéssel — a hold alatti világból — az embernek esélye van: átváltozásokkal eljuthat a láthatatlan (fantasztikus? vagy reális?) életbe, a nap, az örök fény vagy nyugalom világába. Mi az igazság? Ebben az összefüggésben a válasz sem nem derülátó, sem nem borulátó, hanem így hangzik: »minden rendben, úgy lesz, ahogy lennie kell«, írja Sulyok Elemér. Minden elrendeződött, érezheti az olvasó egyszerre megnyugvással és nyugtalan-

sággal, hiszen a Városban, amely Moszkvára is emlékeztet, úgy tűnik, minden maradt a régiben, hiszen polgárai nem változtak meg: katarzis helyett fenékre huppannak, majd, feltápáskodnak, leporolják bűneiket, majd bűnbakot keresnek és találnak. Csak félelmükben és önző nyugalmaik érdekében hagynak fel — az epilógusból kiderül csak időlegesen — a rosszal. Csupán egyetlen igaz, Iván tanúskodhat arról, hogy a többiek számára ismét áttekinthetővé váló világnak iszonyú mélységei és titkai vannak. Iván bizonyossága és nyugtalansága az olvasóé is, hiszen az a rendszer, amelyben elrendeződött minden: a fény és a semmi, a nyugalom és a szorongás többjelentésű szövevénye.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

III. AZ OLVASÁS FOLYAMATA

A műnek olvasókra van szüksége, akiket próbára tehet. Nélkülük nincs értelme. Az elmúlt másfél évtizedben csak Magyarországon többszázezer alkalom adódott a találkozásra Bulgakov művével, kérdés: létrejöttek-e nagyobb számban, amikor a magyar olvasók többsége más típusú irodalmi művekhez igazodik. Az új szöveg *sztereotípiákat* mozgósít, ezekkel felvértezve érzi magát elég bátornak az olvasó, hogy bemerészkedjen az ismeretlen mű labirintusába, ám a biztonságot nyújtó vértet akadályozza is a mozgásban. Így az előrehaladás feltételévé nem csak az válhat, hogy *megtalálja-e a megfelelő sztereotípiát*, hanem az is, hogy *képes-e időben megszabadulni a mozgósított sztereotípiák egy részétől*. Más hasonlattal élve: képes-e változtatni az olvasás befogadási stratégiáján?

A Mester és Margarita olvasásának *folyamatát*, vagyis olvasásának *hogyanját* háromféle módszerrel vizsgáltam. Először azt tanulmányoztam, *hogyan hangolódik rá* a műre az olvasó az első fejezet elolvasása közben; oly módon, hogy megkíséreltem rávilágítani egy rövidebb szövegrész olvasatai „mikrostruktúrájának” néhány fontosabb pontjára. Ennek a vizsgálódásnak tehát az volt a célja, hogy megfigyelhessük az olvasói viselkedést, az *első olvasói benyomásokat*. Ezután következett az egész olvasási folyamat áttekintése. Itt már vizsgálhattam az *értékelés, a hatás és az értelmezés alakulását*, az olvasás és a befogadás *mélységét, eredményességét*. A Bulgakov-regény poétikai és ebből adódó befogadáslélektani sajátosságait figyelembe véve szükségesnek látszott egy harmadik megközelítés is: a *bulgakovi szöveg értésének vizsgálata*. Ez oly módon történt, hogy a regényt már elolvasókkal még egyszer elolvastattuk egyik kulcsfejezetét, A Mester kiszabadítása címűt, és azt vizsgáltuk *hogyan értik a bulgakovi nyelvet*, *hogyan érzik a mű értékszerkezetét*.

A) AZ ELSŐ BENYOMÁSOK ÉS AZOK ALAKULÁSA (A REGÉNY ELSŐ FEJEZETE OLVASÁSÁNAK VIZSGÁLATA)

Egyetlen mű hatása az *olvasói stratégia* a legritkább esetben változik meg gyökeresen, hiszen ez szerves része az ízlésnek, része is, következménye is az *értékrendnek és a világtképnek*. A legtöbb esetben csak az „olvasói taktika” változik, vagyis az *adott művel kapcsolatos olvasói beállítódás*. Fontos hangsúlyozni, hogy az olvasó számára aligha létezik „vadonatúj” mű, még az újdonságokra vadászó olvasó (és ilyenek A Mester és Margarita olvasói között is szép számmal találhatók) számára sem, hiszen az újdonsággal kapcsolatban is eléggé jól körvonalazható elképzelései vannak az olvasóknak. A „vadonatúj” műveknek is van valamiféle *előzménye*: maga a szerző, a „hasonló művek”, az a

vonatkozási csoport, ahonnan az olvasó tudomást szerez a műről, az ajánló személye, ízlése, az a vita, amely felhívja rá a figyelmét. Előzménynek tekinthető a cím, a borító, az utószó, maga a sorozat, amelyben megjelenik. Talán nem is kell különösebben hangsúlyozni, mekkora jelentősége van az *első szavaknak, az első mondatoknak, az első bekezdéseknek, az először megjelenő szereplőknek, az első fejezet címének* azoknál a műveknél, amelyek nem csak reprodukálják, hanem variálják és megújítják a korábbi művek játékszabályait. Perdöntő lehet, hogy — Gadamer és Jauß kifejezését használva — milyen „*elvárási horizont*” alakul ki az első oldalak olvasása közben, hogy át tud-e kapcsolni az olvasó a mű hullámhosszára.

Az olvasó természetesen minél előbb ura akar lenni a helyzetnek, biztonságban akarja magát érezni. Nem csak az az olvasó, aki kényelmes karosszéknek tekinti az olvasmányt, de az is, aki olvasás közben meredek csúcsok megmászására vállalkozik. Sok minden — olykor minden — eldőlhet az első fejezet olvasásakor. Ritkábban fordul elő az, hogy az olvasó bekukkantva a labirintusba, visszafordul, és az is, hogy azonnal eltéved, és ezért bosszúból felrobbantja. Gyakoribb az az eset, amikor nem tágtíva első benyomásaitól, végigcipeli azokat az egész művön, vagy az, amikor az első mozaikdarabokból azonnal kirakja a művet, és erőnek erejével azt a képet akarja viszontlátni benne.

Amikor A Mester és Margarita magyarországi fogadtatásának keretében azt tanulmányoztam, hogy *mi történik az első fejezet olvasása közben*, azt a meglehetősen kockázatos módszert alkalmaztam, hogy a regényt még nem ismerők számára felolvastuk a mű első fejezetét, és „belehallgattunk” az író-olvasó párbeszédbe oly módon, hogy a felolvasást ötven alkalommal megszakítottuk, hogy különböző kérdésekre választ kapva érzékelhessük az olvasó első reakcióit és azok módosulását.

A 117 olvasót úgy válogattuk össze, hogy képviselve legyenek a különböző élettapasztalatokkal rendelkező, a különböző értékrendű, a különböző olvasottságú és ízlésű olvasók. Budapesti (1981-ben) második gimnazista diákok, egyházi (katolikus) gimnáziumokba járó diákok, Pécs környékén és Pécsen élő dolgozók gimnáziumába járó 20—50 éves férfiak és nők (foglalkozásukra nézve postások), budapesti és vidéki közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező szellemi munkát végző olvasók¹ viselkedését figyelhettük meg: Kiszabadulnak-e előítéleteikből? Széttörnek-e mindennapi észlelésük automatizmusai? Rendelkeznek-e a megfelelő sztereotípiákkal? Kioldódnak-e a fékező sztereotípiák? Felvesznek-e a műből szellemi energiákat? Behatol-e a mű „értékrendszerük házagaiba”?²

Hat féle kérdést tettünk fel, meg-megszakítva a regény felolvasását: 1) a szöveg megértéséhez szükséges ismeretekre, 2) a történet folytatásával kapcsolatos elvárásokra, 3) a szöveg mozgósította asszociációkra (köztük sztereotípiákra), 4) az összefüggések felismerésére, 5) az ironia érzékelésére, 6) a szereplők észlelésére és értékelésére vonatkozó kérdéseket. Módszertani szempontból a legvitathatóbbak az összefüggések felismerésére vonatkozó kérdések, hiszen az első fejezet olvasása közben és után még csak részleges ismeretük lehet

¹ 57 állami, 26 egyházi gimnáziumba járó diák (38 fiú és 45 lány), 15 dolgozók gimnáziumba járó (5 férfi és 10 nő) és 19 szellemi foglalkozású (8 férfi és 13 nő) alkották a 117 fős mintát.

² JÓZSA Péter és Jacques LEENHARDT kérdése és kifejezése. (Két főváros, két regény, két értékvilág. Bp. 1981. Gondolat.)

az olvasóknak arról a kérdésről, amelyre a mű válaszol. A Bulgakov által alkalmazott — sajátosan lebegtetett — baljós sejtetés késlelteti az értelmezhetőséget. Még az irónia érzékelését vizsgáló kérdések jogossága is megkérdőjelezhető, hiszen elsőre az olvasó inkább csak érzi, semmint érti Woland, illetve a szerző iróniáját. Ami a helyzet mesterségességét, az olvasás intim szférájába való beavatkozás brutalitását illeti, szintén jogos lehet a szemrehányás, hiszen az olvasó csendjének megtörése nem járhat következmények nélkül, mégsem tehet a kutató mást, mint hogy tudva és akarva — persze mérlegelve beavatkozása következményeit — ilyen módszert választ: lelassítva az olvasás természetes folyamatát. „Természetes olvasatok” helyett csak „olvasat-preparátumokon” tanulmányozhatja a jelenséget, de talán nem egészen eredménytelenül. Úgy tűnik, hogy a kísérletben közreműködő olvasók talán túlfent is türelmesek voltak, és a felnőttek is „jó tanuló” módjára válaszoltak, az olykor — el kell ismerni — kvíz-szerű kérdésekre, és csak ritkán érveltek azzal, hogy a megalapozott válaszhoz még nem rendelkeznek elegendő információval, és így csak „totóznak”. Más kérdés az, hogy ez a találgatás is jellemző az olvasóra, ez is feltárhat fontos részleteket az olvasási folyamatból.

1) A SZÖVEG

A „Ne álljunk szóba ismeretlenekkel” fejezetcím egyformán megenged tragédiát, pikareszket és „tanulságos történetet”. A „meleg tavaszi este” és az ugyancsak kellemes asszociációkat ébresztő „alkonyat órájában” a negyedik bekezdésben már „szörnyűséges májusi estté” változik, amikor tikkasztó a hőség, „száraz köd hajol a Szadovoje Kolco fölé”, amikor eltűnnek az andalgó párok a Patriarsije Prudin. A baljós előjelek még szaporodnak, de az érdekes információk (a mítoszok világáról), az ugratások és a hókuszpókuszok, majd a tanulságos eszmefuttatások újra és újra elfeledtethetik az olvasóval, hogy valami szörnyűséges esemény fog bekövetkezni. Természetesen az olvasók egy része bizonyára rájön arra, hogy a cím egyben utasítás is, egy olyan rendszeré, amelyben a külföldi, a rendhagyó gyanús: feltehetően kém vagy intervenció. Az ilyen fajta írói és a hatósági figyelemztetéseket az az Iván veszi komolyabban, aki megrendelésre vallásellenes költeményt ír. Valószínűleg nem elsősorban azért utálja első perctől fogva az idegent, mert fogékonyabb a szokatlan, az ötödik dimenzióbeli iránt, hanem azért, mert érzékelését és értékelését erőteljesen befolyásolja ugyanaz a mentalitás, amelyet a vallásellenes költeményt rendelő Berlioz is képvisel, amely a világgal szemben érvényesíthető nézőpontokat a dolgok tényszerű összefüggéseinek rendeli alá.

Woland (akit a róla pontos személyleírást adó narrátor legtöbbször „idegennek”, néhányszor „ismeretlennek”, a fejezet végén „professzornak” és „tudós-nak” nevez) észlelésére és értelmezésére két szerep kínálkozik azoknak az olvasóknak, akik a szereplőkben keresnek és találnak támpontot (és nézőpontot): Iváné és Berliozé. Egyikükkel sem túlságosan könnyű az azonosulás.

Berlioz túlfent is rendezett külseje és hatalmi pozíciója többeket elriaszt-hat. Lesznek olvasók bizonyára, akik az „istentelen nagyméretű, fekete csontkeretes” szemüvegnek is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak majd, amikor

megtudják, hogy az „emelt szintű” antiklerikális propaganda egyik irányítójával állnak szemben, és még inkább akkor, amikor a „vaskos irodalmi folyóirat szerkesztőjét” és a TÖMEGIR elnökét Woland így jellemzi: „Őn, mondjuk, elkezdi irányítani a dolgokat, dirigálja embertársai életét meg a sajátját, egyre jobban rájön az ízére”. Megkönnyítheti a vele való azonosulást műveltsége, olvasottsága, „átfogó tudása”, de nehezítheti is, hiszen felmerülhet az olvasóban, hogy átfogó tudása vajon nem csupán tájékozottság-e, hogy műveltsége nem válik-e demagógiája eszközévé, hogy a rövidlátó észelvűsége nem dogmatizmus-e. Megkönnyíti azt, hogy az olvasó a bőrébe bújhasson, hogy felfogható áldozatként, akit sajnálni lehet, de egyben meg is nehezítheti, ha az olvasó bűnösnek és áldozatnak látja egyszerre.

Iván egyszerűbb esetnek tűnhet. A Wolanddal rokonszenvezőket, de még a Berliozzal szimpatizálókat is bosszanthatja előítéletessége, műveletlensége, udvariatlansága, korlátozottsága, merevsége. Természetes közvetlensége és őszinte naivsága (amely akár a bolondoska Ivanuskára, az orosz népmesék figurájára is emlékeztetheti az olvasót) a mérleg másik serpenyőjében jelenthet súlyt. Mint költőt sem könnyű őt megítélni. Zavarbaejtő — különösen egy TÖMEGIR-korszakban — a fellengős-romantikus költői álnév.* még inkább az a mód, ahogyan eleget tett a megrendelésnek, hiszen Jézusa „hús-vér, eleven Jézussá sikeredett”. A mindentudónak látszó narrátor is bizonytalan abban, hogy „mi vitte tévútra Ivan Nyikolajevicset: tehetségének láttató ereje vagy pedig az a körülmény, hogy fogalma sem volt a kérdésről, amelyről költeményét írta”. Kulcsfontosságú szó a „sikeredett”, hiszen költeményének hőse „nem volt éppen megnyerő egyéniség” (az első kiadásban: „igaz mindenféle elképzelhető rossz tulajdonsággal fel volt ruházva”), és a szerző száz százalékgig egyetért Berliozsal abban, hogy Jézus sosem létezett. Jellemző az a mód, ahogy „becserkészik” Wolandot. A tájékozottabb Berlioz először németnek (talán a pudlifejes sétatáplca vezette nyomra), majd — amikor Woland udvariasan lekapja sapkáját, feláll és meghajol — franciának sejtí. Iván először — öltözete alapján — angolnak, majd indulatát szabadjárá engedve — jóval alantasabb nációnak, „lengyelnek” gondolja. Fontos szempont lehetne a szereplők megítélésében az a tény, hogy Iván egy ponton hasonlóságot mutat Wolanddal, szeme színe ugyanolyan, mint Woland bal szemének, annak a bal szemnek, amelyiket az idegen akkor is rávillantja Berliozra, amikor azt a kérdést teszi fel neki, hogy „Ha nem tévedek, azt tetszett mondani, hogy Jézus sosem létezett?”.

Meg kell értenünk a fejét kapkodó olvasót, aki már a regény második bekezdésében olyan különös nevekkal találkozik, mint a szerkesztőé és az irodalmi társaságé. Az Örkeny groteszkjeit értő és élvező olvasó, aki jót derül a Keresd a hibát című egyperces „szentségtörésén” (Azov nemzé Sákodot; Sákod nemzé Akimot; Akim nemzé Elindot; Elind nemzé Elezeárt; Elezeár nemzé Piszkos Fredet a kapitányt”), talán nem lepődik meg túlon túl, hogy Mihailit és Alekszandrovicsot egy Berlioz követheti (akinek magas tenorja majd ércesen szárnyal a néptelen fasorban), és az olvasók azon részének, akik a normális — ám „megjegyezhetetlen” — orosz név-hármasokhoz szoktak, gondot okozhat mindvégig, még akkor is, ha később más zenészek is — egy ideg orvos szemé-lyében Sztravinszkij és egy hivatalnok személyében Rimszkij — megjelennek a regényben. A TÖMEGIR igen fontos szempontot jelenthet az ötvenes években

* Volt egy VÁP-költő, aki Bezimenszkij álnéven írt.

tömegdalokat is éneklő korosztálynak vagy a korszakot más művekből ismerőknek.

Van a regénynek már a legelején egy olyan jelenete, amely kulcsfontosságú, és belőle és önmagában is sok minden megfejtethető. Az a tény, hogy a „sör, ásványvíz” feliratú bódében — dacára a tikkasztó hőségnek — sem sör, sem ásványvíz nem kapható (amit az eladónő ráadásul — ki tudja, miért — sértődötten közöl), csak fodrászműhely szagú meleg kajsziszörp, sok mindent elárulhat az olvasónak arról a városról, amelyet ebben a regényben Moszkvának neveznek. Megérezheti az olvasó, mennyire megingathatók az olyanfajta bizonyosságok, mint a „Sör, ásványvíz” felirat, hogy mennyire érvényesek az ilyen megcáfолhatatlannak tűnő tételek. Egy hiányokkal és értékvesztéssel leírható társadalom kitűnő jelképe ez a bódé. Joggal gyanakodhatunk ezután, hogy Berlioz túlságosan is kerek, túlságosan is tárgyyszerű, túlságosan is racionális értékezése is talán csak annyira bizonyosság. Talán az sem véletlen, hogy a két férfiú zokszó nélkül fogadja el a tényeket, a meleg kajsziszörpöt.

Berlioz látomása erősíti gyanúnkat, hogy ez a vállas, gondosan borotvált elegáns „fekete emberke” — akiben egyre inkább megsejthetjük az önálló gondolkodás és esztétikai ítélkezés képességét, elvesztő vagy feladó, értelmiségi hivatását eláruló „kulturmanipulátort” — korántsem áll oly biztos alapon, mint az első pillanatra látszik. Azt még természetesen nem tudja az olvasó, hogy a „sűrű levegőből materializálódó” zokésapkásban halálba küldőjét pillantja meg, azonban megtudjuk, és ez is kulcsmondat, hogy „Berlioz élete folyása úgy alakult, hogy nem szokott hozzá rendkívüli jelenségekhez”. Az eddig *statikus modell*, amelyben még a sör helyett fogyasztható kajsziszörp is természetes, szervesen illeszkedő elem, most borul fel végképpen, ez meg is erősítettetik: „Sajnos azonban mégis lehetséges volt” (már mint a látomás), és Berliozon — és nyilván a vele azonosuló olvasón is — érthetően elhatalmasodik a rémület. Észszerű magyarázata, hogy ez csak hallucináció volt, valószínűleg nem fogja meggyőzni az olvasók jelentős részét, akik között bizonyára egyaránt lesznek érteaggódók és ellene szurkolók.

A vallásellenes költeményt megrendelő és a költeményt mint antiklerikális brossúrárt elemző Berlioz ateizmusa, mint azt Kisbali László és Kiss Ilona³ is megállapítják, erősen különbözik a felkérésre készségesen vállalkozó költő ateizmusától. Igazuk van Kisbaliéknak abban is, hogy amit Berlioz mond Jézusról, nem merithető ki az *ateizmus* fogalmával, így az is elképzelhető, hogy Woland sem általában az ateizmus ellen érvel, hanem Berlioz „ateizmusa” ellen. Ezért jogos Wolandnak a „Bocsássanak meg a tolakodásomért, de ha jól értettem, Önök ezen felül istenben sem hisznek?”, majd az igenlő válasz után az „Önök ateisták?” kérdése is. Ebben a szövegben fontosabb az isten léteire vonatkozó kérdések és az ehhez kapcsolódó állásfoglalások értelme, mint az, hogy valóban létezett-e. Bulgakov számára a kultúra, a mitológia és a vallás világértelmezés. Ezek érvénytelenségét Berlioz magabiztosan nyilatkoztatja ki, ateizmusának nincs állító mozzanata, ateizmusa is *értékhiányos*. Mint Kisbaliék írják, Berlioz „a dolgokhoz való viszonyban kitüntetett szerepet tulajdonít annak, hogy valami csak akkor játszhat szerepet életünkben, ha könnyedén beilleszthetjük a realitás igazolt és garantált viszonyaiba”. Így aztán Berlioz „átfogó tudása” csak annyit jelent, hogy arról van tudása, ami belcfér ebbe a racionális keretbe. Iván olyan „hús-vér, eleven” Jézust eleveníthetett meg vallásellenes „költemé-

³ KISBALI László — KISS Ilona i. m.

nyében, amely nem csak létezését valószínűsíthette, de jóságát is, hiszen ezt ellensúlyozandó nagyon sötét színekkel ecsetelte. Berlioz azt igyekszik bizonygatni, „hogy a probléma nem az, hogy milyen volt Jézus, jó-e, vagy rossz-e” (vagyis nem a minőség, nem az érték), „hanem azt kell kimutatni: Jézus mint személy sosem élt”. Berlioz, akiből hiányzik az *etikai viszonyulás*, Jézust mint ötle idegen tárgyat csak történeti relációban képes kezelni. Nem véletlen, hogy finom mosollyal intézi el Kantot, aki szerint „a jó és a rossz relációi önmagukban, bizonyítás nélkül is megismerhetőek, mert az ember döntéseiben, s ennek megfelelő cselekedeteiben konstituálódnak”. Nos, úgy tűnik, Berliozban (részben Berlioz által is) sikerült elfojtani az etikai attitűdöt. „A keresztények sem találtak fel semmi újat” kijelentés így nem az összehasonlító vallástudomány tétele, hanem egy olyan *tradíciónak a leértékelése*, amelynek helyén a regénybeli Moszkvában vákuum van, amely ideig-óráig igen kényelmes és biztonságos Berlioz és a hozzá hasonlók számára. Barabás Judit⁴ állítása, mely szerint Berlioz „nem erkölcstelen, nem megalkuvó, hanem korlátolt, nem gondolkodik abban a valóságban, amelyben él”, igen fontos felismerést is tartalmaz, ami Berlioznak a valósághoz való viszonyát illeti. A „nem erkölcstelen” minősítés azonban vitatható, még akkor is, ha közvetlen terhelő bizonyítékkal nem is rendelkezünk ebben a tekintetben. Az bizonyosnak látszik, hogy Berliozt nem etikai viszonyulás, hanem a faktuális és a teoretikus hozzáállás jellemzi, még akkor is, amikor „egyre mélyebben merészkedett a dzsungelbe, amelybe csak nagyon művelt ember hatolhat be nyaktörés kockázata nélkül”. Nyilvánvaló, hogy ebben a dzsungelben a műveltség fegyverzete kevés, és a hamarosan bekövetkező „nyaktörés” Berlioz „kétely nélküli biztonságának” (Barabás J.) büntetése lesz. Éppen amikor Berlioz a legnagyobb biztonságban érzi magát (vallástörténeti tényekre épülő teóriájának magabiztos kifejtése közben), akkor jelenik meg Woland, a tésztaból gyártott istenségeknek mint Jézus nem létezésének egyik csalhatatlan bizonyítékának felemlítésekor. Bulgakov finom iróniával így konferálja be őt: „a fasorban feltűnt az első ember”. (Tehát „ember”, nem „valaki”, nem egy „polgártárs”) A beavatott író — cáfolva Woland összes „hivatalos” személyleírását — pontos képet ad Wolandról, összegező minősítését azonban a regénybeli Moszkva nyelvén közli: „külföldi”.

A három szereplő közül kétségtávol Berlioz az, akit leginkább láttat az író belülről is, így a vele azonosulók számára fontos lehet az a mozzanat, hogy az idegent az első pillanattól utáló Ivánnal szemben Woland Berlioznak tetszett, „azazhogy, ha nem is tetszett, de ... hogy is mondjam ... fölkeltette érdeklődését”. A magyarázatnak — amelyet teljességében nem kapunk meg — bizonyára az is része, hogy Berlioz hiúságát legyezgeti azzal, hogy „tudós beszélgetésnek” minősíti az idegen kiselőadását. Azzal, hogy közéjük ül, jelképesen elválasztja őket, a nagyon is különböző sorsra rendeltetett szereplőket. (Akitet így elválasztott Woland, azok között nem folyt igazi dialógus: a képzelt polgártárs oktatta fiatal „barátját”.) Ezután következnek az istenhitre és az ateizmusra vonatkozó — mint említettük teljesen jogos — kérdések, és Berlioz igen jellemző válasza: „Mi nálunk a lakosság többsége már réges-rég tudatosan elvetette az istenről szóló meséket”. Jellegzetesen demagóg ez a válasz, hiszen a „többség”, a „réges-régen” és a „tudatosan” is több mint túlzás. Nem meglepő, hogy Woland gúnyos gratulációja, és az sem, hogy az információ kiváltotta „mély benyomás” érthetően elkomorítja Berliozt, de csak egy pillanatra, mert

⁴ BARABÁS Judit: i. m.

a tamási istenérvek említésekor ismét elemében érezheti magát. Magabiztosan söpri le őket, végzetesen elszólja ám magát: „elvégre önnek is el kell ismernie, hogy a józan ész határain belül isten létét semmivel sem lehet bizonyítani”. Ezzel, a kanti bizonyíték felidézésével éppen azt állítja, hogy isten léte csak a józan ész nagyon is szűk határain kívül nincsen kizárva. Berliozzal tehát ugyanaz történt, ami Kanttal, aki, mint Woland is mondja „előbb megdöntötte mind az öt bizonyítékot, és aztán, mintegy magamagából csúfot úzva, ő maga felállított egy hatodikat”. Látszólag isten léte felől folyik a beszélgetés, de valójában nem erről. Arról például, hogy Berlioz nem érti Kantot, hiszen amire a hatodik bizonyíték támaszkodik, az nem más, mint a Berlioz számára meg nem különböztethető, össze nem illeszthető elméleti és gyakorlati ész. Amikor Berlioz Schiller és Kant eléggé brossúraízü minősítéseit idézi, Iván rálicitál, és a valósággal szemben érvényesíthető nézőpontokat a dolgok tényszerű összefüggéseinek alárendelő világ nevében internáltatná Kantot. Ismét felcsillan Woland zöld szeme, lelkesen helyesel mindkettőjüknek, de az „okosnak okos, de roppantul érthetetlen, ezért még ki fogják csúfolni” megjegyzés nem Kantot, hanem az öt nem értőket minősíti.

A „ha isten nincs, akkor vajon ki irányítja az ember életét és egyáltalán a földi eseményeket?” kérdésre adott válasz korántsem egyértelmű a mű szövege alapján. Fel lehet fogni éppen úgy is, hogy isten hiányában egy földi hatalom irányítja az emberek életét, annál is inkább, hiszen Woland magát Berliozt is ilyen „dirigáló” minőségben említi. Egy biztos, a „maga az ember irányítja” válasz mindenképpen megkérdőjeleződik, és ezzel az események véletlenszerűsége elől elzárkózó, így a jövő elől is bezárkózó magatartás is. A múltjától megfosztott és a távlatokat nélkülöző társadalom kritikája hangzik el Woland szájából, amikor azt mondja, hogy „ahhoz, hogy valaki irányítsor, szükséges, hogy pontos tervekkel rendelkezék nem túlságosan rövid időszakra”.

Úgy tűnik, mintha a halandóság kérdése kerülne terítékre, pedig inkább arról van szó, hogy amint ezt Kisbaliék írják, hogy mit jelent ez a tény az ember számára, hogy hajlandó-e ezt életébe integrálni. Igazuk van abban is, hogy Berlioz a halálhoz, még a saját halálához sem képes személyes dimenzióban viszonyulni, csak politikaiban. Gondolkodását a komszomolka-intervenciók ellentét orientálja. Az, hogy az esemény előfordulhat, elfogadja, mint matematikai valószínűséget, az esemény tartalma problematikus számára. Ennek az értelmezésére az „egy komszomolka talpig becsületes” és hasonló sémák állanak a rendelkezésére.

Három újabb racionalizálási kísérlet következik. Az egyik, amely szerint Woland örült (Iváné), gyorsan kiszorítja a valószínűbbnek látszót (ugyancsak Iváné), hogy Woland orosz emigráns kém. A harmadik, — hogy Woland a feketemágia professzora — tűnik a legvalószínűbbnek, de ez is csak egy pillanatig, hiszen Woland ugyancsak professzorhoz nem illő módon érvel, a normális társalgás szabályainak teljesen ellentmondva: „nem kell ide semmiféle álláspont. Jézus létezett, és punctum”. Ennek a „punctumnak” a bizonyító ereje azonban igen erősen mutatkozik. Igaza van Wolandnak, „nem kell ide semmiféle bizonyíték”, elég az ő tanúságtétele. Azzal, hogy Woland „idegenszerű kiejtése furcsa módon eltűnt”, azt jelzi Bulgakov, hogy ironikus szerkezet ezzel hatályát veszítette, ami most következik, az maga a történelmi valóság „egy az egyben”. Az, aki megszólal, ha tetszik, maga a történelem.

A *mottókkal* eléggé különbözőképpen bánnak az olvasók. Sokan egyszerűen észre sem veszik, sokan a könyv ugyanolyan — számukra nem érdekes — részének tartják, mint az előszót, utószót, jegyzeteket vagy a kolofont. Sokan elidegenítő effektusnak, művészieskedésnek, tekintélyelvű hivatkozásnak, úri huncutságnak. Olykor túlságosan is számolnak vele. Jó példával szolgálhat erre a Rozsdatemető-vita, amelynek egyes résztvevői túltúntul is komolyan vették a Pascal-idézetet. Goethe és a Faust az olvasók egy részének vonatkozási keretül szolgálhat, a számukra ismeretlen Bulgakovot szellemi rokonához hasonlíthatják. A Goethe-mű evilági főszereplője felidézhet számukra egy ismert mestert. Azt persze nem sejtheti az olvasó, hogy a mottó mennyire lényeges része, esetleg kulcsa a Bulgakov-regénynek. Akik nem ismerik a Faustot, azokban „jól használható”, vagyis kényelmes megoldást kínáló sztereotípiákat mozgósíthat az idézet, ilyeneket, mint a „hibái ellenére alapszabályát véve rendes”, vagy „a pokolhez vezető út is jószándékkal van kikövezve”.

A „puska” (az idézet lelőhelyének megjelölése) nem sokat segíthetett a diákoknak, hiszen a Fastról még nem tanultak, így aztán nem lehet csodálni, hogy a KI VÁLASZOL A „KICSODA VAGY TEHÁT?” KÉRDÉSRE? számottevő (20 százalék körüli) volt a semmit sem válaszoló aránya. Azt sem szabad csodálni, hogy öt közül (elsősorban a diáklányok) ketten azt felelték, hogy maga a *Mester*, és hogy tizenhárom (többségük nő) pedig azt, hogy maga *Margarita* a válaszoló. Nos, ennyire erős befolyásoló tényezőnek bizonyult a cím. Azok közül, akik a Mesterben Jézust sejtették, minden harmadik öt vélte felfedezni a válaszolóban, nem zavartatva magát attól, hogy az illető „rosszra tör”. Mindössze tizenketten (csaknem mind férfiak, szellemi munkát végzők és vallásos diákok) ismerték fel *Mephistót* és tizen (többségük szintén férfiak) válaszolták azt, hogy az *ördög* válaszol a kérdésre. Volt más, aki Margitot, másvalaki Faustot, megint mások az embert, egy megkeseredett embert vagy éppen az íróat véltek felfedezni.

Érzékeltet valamit a kérdezettek filozófiai műveltségéből az is, hogy a MIT JELENT EZ A VÁLASZ? („Az erő része, mely örökké rosszra tör, s örökké jót művel”) kérdésre már egyharmad részük nem felelt, (köztük a dolgozók gimnáziumába tartozók többsége, akik pedig negyedikesek lévén, már hallhattak az esti gimnáziumban Goethe-nak erről a művéről!) és a válaszolók egynegyede is csak inkább „prózában” ismételte meg Goethe sorait. Az „érdemi” válaszok legnagyobb része (az összes válasz egyötöde) körülbelül így szólt: *az ember jó*. (Az állami gimnáziumokba járó tanulók válaszoltak így elsősorban) hatan az *ember rossz*-, négyen az *ember gyarló*- típusú választ adták. Öten úgy érezték, hogy ez a kereszténység vagy a *vallás lényegét* fejezi ki. Négyen azt szűrték ki belőle, hogy *az emberek megteveszthetők* (vagyis hajlamosak arra, hogy a rosszat is jónak lássák). Hárman úgy érezték, hogy *ilyen az ember*. Hárman valami nagyhatalmú személy szájába adták ezt (a számukra egyébként homályos) kijelentést. Ketten közmondással (?) válaszoltak: „minden örömben öröm”, „aki erős akar lenni, megjárja”. Egy diáklány, aki az egyik címszereplőben a Pygmalion hőst érezte meg, így értelmezte a mottót: „szobrot alkotott, és az élővé vált”, vagyis „a szobor jóra fordult”. Egy másik diáklány pedig így okoskodott: „egy fiatal lány szerelmével boldoggá akar tenni egy idős férfit, vagyis bűnt követ el, de jót tesz vele”. Egy vallásos diáklányt arra emlékeztette a mottó, hogy „Jézus és tanítványai szombaton gabonát szemeztettek, tehát meg-

szegették a törvényt, mégis jót tettek vele". Megfelelőnek minősíthető válasz alig-alig akadt: egy mérnök szerint „az ember létének egyik mozgatójáról lehet szó”, kifejezetten az *ördögre* pedig mindössze ketten gondoltak, talán nem véletlenül két katolikus gimnáziumba járó lány. Az ilyen válasznak is örülhetett a kutató: „ezt egy komoly, de gonosz, ugyanakkor mégis humoros figura mondhatta”. A TÖMEGIR jóvoltából az olvasó megtudhatja legalább azt, hogy MIKOR NEM játszódhat a regény. Természetesen ezt is megkérdeztük. A MIKOR TÖRTÉNIK MINDEZ? kérdést a második bekezdés végén tettük fel. Ismét a dolgozók gimnáziumába járók képezték a nem válaszolók nagyobb részét. Meglepő, hogy sem az idősebbek, sem a diplomások között nem akadtak náluk nagyobb arányban elfogadható választ adók. Hatvanhárman teszik 1917 előttiére és csak harmincan a *forradalom utáni* időszakra a történet időpontját. A *húszas-harmincas évekre* csak tizenhárom, a *negyvenes-ötvenes évekre* nyolc, *napjainkra* öt olvasó. A *múlt századra* huszonhárman gondolnak (elsősorban a szellemi foglalkozásúak), közülük hatan az elejére, a századfordulóra pedig huszonöten. Úgy tűnik, legtöbbször inkább a romantikus ízű Hontalan név szolgált támpontul, és a TÖMEGIR is valami régebbi forradalmi mozgalomra emlékeztette őket.

A MIKOR TÖRTÉNIK EZ? kérdést még egy alkalommal feltettük: azután, hogy Berlioz demagóg módon kijelenti, „Minálunk a lakosság többsége már réges-régen tudatosan elvetette az istenről szóló meséket”. Ekkor sem kevesebb (tizennyolc) a nem válaszolók aránya, mint első alkalommal, most azonban kétszer annyian adnak elfogadható választ, és több mint háromszorosára nőtt az egész pontos válaszok aránya, mert most már harminchatan (a második bekezdés végén csak tizen) helyezik a történet időpontját a húszas-harmincas évekre, legtöbbször a felnőttek és vallásos diákok. Kétszeresére (összesen kilencre) nőtt azoknak a száma, akik napjainkra tájolták be a történetet, de még mindig tizenketten maradnak a múlt századnál, tizen a századfordulón, tizenhárman 1917 előtt. Vagy nagyon figyelmetlen olvasással, vagy — ami valószínűbb — történelmi tájékozatlansággal lehet magyarázni a félretájékoztatásokat.

A TÖMEGIR és a nem is akármilyen, hanem egy vallásellenes költemény megrendelése egymást magyarázhatná. Kézenfekvőnek látszott, hogy feltegyük azt a kérdést, hogy MIÉRT AKART BERLIOZ VALLÁSELLENES KÖLTEMÉNYT RENDELNI HONTALANTÓL? Erre a kérdésre sem válaszolt minden ötödik olvasónk, válaszolt viszont mindegyik szellemi dolgozó és mindegyik vallásos diák. „*Mert Berlioz vallásellenes*”, válaszolták legtöbbször, olvasóink kétötöde (zárójel kizárólag csak a vallásos diákok), és csak feleannyian azt, hogy *ez az uralkodó nézet*, ezt rendelték tőle, ezt várták el lapjától. Heten azt felelték, hogy *Berlioz haladó*, hárman pedig azt, hogy Berlioz próbára akarja tenni a költőt. Négyen (valamennyien a dolgozók gimnáziumába járók) megpróbálták úgy kombinálni, hogy a látomásnak is értelme legyen: Berlioz a látomást Jézusnak vagy Istennek tulajdoníthatja, és a vallásellenes költemény személyes bosszúja lenne. A diákok közül néhányan úgy vélték, hogy Berlioz így akarja nehezen eladható lapját népszerűsíteni, néhányan pedig, hogy egy illegális kommunista lap számára rendeli.

A KI VOLT JÉZUS KRISZTUS? kérdésre csak nyolcan nem válaszoltak (többségük a dolgozók gimnáziumába járó nő volt). Az egyházi iskolába járó diákok igen korrekt válaszokat adtak: a *megváltó*, *Isten fia*, a *második isteni*

személy, az aki feláldozta magát értünk, és az, aki feltámadt motívumok mások meghatározásaiban csak el-elvétve szerepeltek. A többieknél a leggyakoribb motívum a keresztfeszítés, Isten, jó ember, ember, akit istennek tartanak, a kereszténység alapítója, földre szállt, a dolgozók gimnáziumába járóknál gyakori motívum a Mária fia és az emberré lett, az állami gimnáziumba járó diákoknál a próféta. Egy-két esetben előfordult még: tanító, filozófus, Atya, a keresztények istene, forradalmár, apostol, zsidó politikus, próféta király (zömmel felnőttek), jászolban találták, karácsonykor született, természetfeletti lény (diáklányok), istenember, a Szentháromság tagja, az örök élet örömhírét hozta el, az embereket szeretetre szólította fel, csodákat tett (vallásos diákok). Egy dolgozók gimnáziumában tanuló férfi úgy vélte, hogy a látomásban megjelenő „áttetsző úriember” maga Jézus volt.

Tekintve, hogy a regényben is fontos kérdés, mi is feltettük azt, hogy ÉLT-E JÉZUS KRISZTUS. Huszan (legtöbben a dolgozók gimnáziumába járók és az állami gimnáziumba járó fiúk közül) azt állítják *nem élt*, tizen (elsősorban a szellemi foglalkozásúak) *bizonytalanok*, hárman *kitérő választ* adnak: a Biblia szerint élt. „Élt, de nem isten”, válaszolják tizenegyen, főleg diákok, ötvenhatan állítják, hogy *élt*, köztük valamennyi vallásos diák és a diáklányok nagyobb része. „Élt, él, élni fog”, válaszolja egy vallásos diáklány „tüntetően”.

Berlioz előadásában megjelenik az első nagyobb ismeret-köteg, próbára téve az ilyenfajta ismeretekkel nem rendelkező olvasót. Óvatosan csak annyit kérdeztünk meg ezzel kapcsolatban, hogy FLAVIUS, TACITUS ÉS FILON KÖZÜL MELYIKNEK A NEVÉT HALLOTTA MÁR? Filon nevével csak tizen (szinte kizárólag az értelmiségiek) találkoztak, pedig az Aranykoporsóban is szerepel, Flaviuséval ötször, Tacituséval kilencszer ennyien találkoztak. Már-már úgy tűnik, szabályos hitvita kezdődik, ami az olvasók nagy részének meglehetősen érdektelennek tűnhet, már csak azért is, mert (akár Hontalan) ők is műveletlennek éreztetik magukat, amikor a „köztudomásúan” őt istenbizonyítékról olvas, vagy amikor Kant Schiller és Strauss nevét pillantja meg. MI EZ AZ ÖT ISTENBIZONYÍTÉK?, kérdeztük, és olvasóink fele érthetően hallgatott, de a többiek is csak találgattak. Egyetlen egy diáklány sejt valami filozófust. Lényegesen különbözött azonban a vallásos diákok és a többiek próbálkozása. Mottóink szerzőjét a vallásos diákok sem említették, legtöbben a *Bibliával*, az *egyház létével*, a *természet rendjével*, *Jézus életével*, *Veronika kendőjével* és a *turini lepel* hozakodnak elő. A többiek a *vallással*, *papokkal* és *templomokkal* érvelnek, hárman pedig kijelentik: Isten létét nem lehet bizonyítani. Többen az ötös számból indulnak ki és Krisztus öt sebére, az öt világvallásra gondolnak, egy diák pedig arra, hogy Isten létét már mind az öt világrézsben elfogadták. Mások öt-öt érvet próbálnak összegyűjteni, ilyesféleképpen: hitremény-félelem-képzlet-bűntudat, Ádám-Éva-föld-ég-természet, ember-föld-természet-élet-halál.

Megkérdeztük azt is — természetesen Kant nevének elhangzása előtt —, hogy KI AZ A VÉN EMMANUEL? Olvasóink fele hallgat. Tizenketten tudják, hogy *Kant*: az érettségizett és diplomás felnőttek fele és néhány diák, többségük férfi. Tizenketten sejtik, hogy *valamiféle filozófus vagy tudós*. Hatan *ateista tudós*nak vélik, hárman *Woland ismerőse*nek. Tizenketten (majdnem mind diáklányok) *Jézussal vagy Istennel* azonosítják. Számolni lehetne azzal, hogy a Bibliából emlékeznek Izajás prófétafőadására („Ezért az Úr maga ad nektek jelet: Íme, a szűz fogan, fiút szül, és Immánuelnek nevezi el.” Izajás 7,14, Máté 1,23). Ám ez ellen két ellenvetés kínálkozik: 1) miért nem a vallásos diákoknak jut ez

inkább az eszébe? 2) hogy magyarázzák a „vén” jelzöt? Valószínűbb, hogy valamiféle „vén” atyaistenre gondoltak inkább. (Ne feledjük, a „Ki volt Jézus Krisztus?” kérdésre elég sokan meglehetősen pontatlan válaszokat adtak.) Megkérdeztük tőlük azt is, hogy KI VOLT KANT, SCHILLER ÉS STRAUSS? Schillerről a válaszolók négyötöde, Kantról csak egynegyede, Straussról alig valaki tudja, kicsoda. A válaszolók kétharmada a zeneszerzőkkel, hárman a nyugatnémet politikussal tévesztik össze a filozófus Strausst. Kantot a válaszolók kétötöde költőnek hiszi, öten a Kant—Laplace elmélet egyik szerzőjével azonosítják, de gondolják ideggyógyásznak is, politikusnak is.

Az olvasók „tudatlansága”, vagyis inkább tájékoztatlansága természetesen nem igen lehet akadálya annak, hogy élvezzék a művet, legfeljebb egyes „ízeit” nem fogják érezni.

3) AZ OLVASÓI ASSZOCIÁCIÓK

Egy sor kérdést nem azért tettünk fel, hogy vizsgálattassuk az olvasót, érte-e Bulgakov szövegét, hogy „veszi-e a lapot”, hanem egyszerűen arra voltunk kíváncsiak, hová helyezik a még alig ismert szereplőket, mit sejtenek ki az azonnal aligha megfejtethető gesztusukból. Természetesen ezekből az olvasói asszociációkból következtetni tudtunk arra, hogyan alakul a befogadói horizont, hogyan formálódna az olvasó *ideiglenes elképzelései*. Valamennyi (vagyis mind a hat) középiskolai osztályban akadt egy-két-három tanuló, aki már olvasta a regényt (ők természetesen nem vettek részt kísérletünkben), a többiek számára azonban a mű címe is ismeretlen volt. MIRŐL SZÓLHAT EGY ILYEN CÍMŰ REGÉNY? kérdeztük, számolva azzal, hogy sok olvasó igen gyakran a cím alapján választ, a cím pedig *értelmezési keretet* is jelenthet. Számoltunk azzal, hogy az „és-típusú” címek közül A Mester és Margarita többfélét is előhívhat, hogy az összekapcsolódó jelentésű és (Jancsi és Juliska, Philemon és Baucis), az ellentétet jelző és (Vörös és fekete, Háború és béke) meg az ellentéteket összekapcsoló és (a gépirókisasszony és a vezérigazgató, a szív és ész, úr és szolgál) is mozgósíthat.

Többféle mesterrel és — a (sokak által észre sem vett) *i* miatt is — többféle Margaritával számolhattunk. A címet „izlelgetők” többsége (nemre, életkorra, végzettségre és értékrendre való különbség nélkül) *szerelmi* témájú történetre gondolt. Valamennyi csoportban akadnak olyanok, akiknél a *mester és tanítványa*, egy *művész és modellje*, egy *idős ember és egy fiatal lány kapcsolata* és a *mesterember* sztereotípiá „ugrott be”, a vallásos fiataloknál a leggyakoribb a *bibliai* témájú történet volt. (Hogy csak hatan vélték így, annak Margarita lehetett az oka, akit talán Magdolnával azonosítottak, ugyanis a KI LEHET EZ A MESTER? kérdésre több mint kétszer annyian válaszolták azt, hogy Jézus vagy Isten.) A *Pygmalion*- és *bibliai mester* motívumon kívül, de jóval ritkábban, egyéb irodalmi és történelmi „előképek” is felbukkantak: a keresztes lovagok nagymestere, a Margaritát kiszabadító középkori lovag és a Thomas Mann mű varázslója. Homályosabban más irodalmi (pontosabban: olvasói) illetve irodalom tanítási sztereotípiák is előfordultak: „aranyos kis regény”, „misztikus történet erkölcsi tanulságokkal”, „a polgári erkölcs kereteit feszegető történet”, „az emberek nyomorúságáról szól”.

A Mestert legtöbben, elsősorban az állami gimnáziumba járó diákok, *művésznek* (leggyakrabban festőnek vagy szobrásznak) képelték el. (A válaszolók kétötöde.) Mint szó esett róla, a *bibliai mesternek* képzelte a válaszolók egy-

tizede (nem csak a vallásos diákok, hanem mások is, elsősorban a diáklányok közül!). Ugyanennyien képzeltek a mestert *mesterembernek*. Valamivel kevesebben *tapasztalt, idős embernek* illetve *tanárnak* vagy *tudósnek*, néhányan *papnak*, ketten *varázslónak*, egy valaki pedig *idős orvosnak*. Eléggé szerencsés címet választott Bulgakov annyiban, hogy a női név mellett férfit sejtet a Mester, ugyanis a férfi olvasók körében egy csupán női nevet vagy szerepet tartalmazó című műnek az átlagosnál jóval kisebb esélye van.⁵ Nem a legszerencsésebbet, mert a megjelenése utáni években csupán a Margarita miatt — mint afféle szerelmes regényt — a férfiak jelentős része mellőzte.⁶

A regény első epizódja sokak számára már a valahonnan ismerős címet viseli: „Ne álljunk szóba ismeretlenekkel!” Ismerős sokaknak az írói modor is, kinek-kinek Fielding, Jókai, Gogol, Krúdy juthat eszébe, vagy valamelyik „humoros” író, ha nem éppen egy detektívregény szerzője, aki „összebratyizik” az olvasóval. Ezzel szemben A MIFÉLE TÖRTÉNETET SUGALL EZ A CÍM? kérdésre válaszolva — olvasóink nagyobb része *tanulságos* történetet sejtett. Többen közülük Margaritának szóló tanítást, figyelmeztetést éreztek a fejezetcímében, fele ennyien vannak azok, akik *tragikus* és csak nagyon kevesen, akik *vidám* történetet vártak.

Az első szavaknak, mondatoknak akár az utolsóknak még akkor is nagyobb súlyuk van, mint a többinek, ha az olvasó átfut rajtuk, sürgetve, hogy végre igazán elkezdődjék a történet. Az írónak drágán kell megfizetnie egy-egy „el-szólásért”, „Egy meleg tavaszi estén az alkonyat órájában, a Patriarsije Prudin két férfiú jelent meg”, ezzel a mondattal kezdődik az a regény, amelynek „beharangozója” a „Ne álljunk szóba ismeretlenekkel” fejezetcím. A „meleg tavaszi” este és az „alkonyat” az olvasók többségének — legalább is néhány tized-másodpercig, ám lehet, hogy jóval hosszabb ideig — kellemes, romantikus hangulatú regényt jelezhet. A Patriarsije Prudi egy pillanatra kizökkentheti az olvasót, többségük valószínű nem jön rá szláv ízére, egyelőre félreteszi. Talán a „férfiú” (férfi helyett) sem tűnik fel sokaknak. Az olvasók, persze nem igen állnak meg egy ilyen mondat végén, sürgetik a kibontakozást. Kísérletünkben erőszakot tettünk a normális olvasási folyamaton, mert megszakítva azt, megkérdeztük, vajon HOL JÁTSZÓDIK EZ A REGÉNY? Felnagyítottunk egy pillanatot. Természetesen nem csupán a furcsa Patriarsije Prudi, hanem a szerző neve, a cím, esetleg a fejezetcím, de a „meleg tavaszi este” is támpontul szolgálhat. Érthetően olvasóink egynegyede (elsősorban a dolgozók gimnáziumába járók) nem vállalkozott a helymeghatározásra. Talán elsősorban a meleg tavaszi estének köszönhetően minden ötödik olvasó Dél-Európába (elsősorban Olaszországba illetve Rómába) és minden tizedik olvasó Közel-keletre és Ázsiába helyezi a történetet. Néhányan Kelet-Európába, ötven Franciaországba. A többiek (vagyis a válaszolók fele, a szellemi foglalkozásúaknak négyötöde) földrajzi értelemben jó helyre teszik a történetet.

KI LEHET A KÉT SZEREPLŐ? kérdeztük az első bekezdés végén, tehát még nevük és foglalkozásuk megemlítése előtt. Az első szereplők együtt jelennek meg. Ez azért fontos, mert a legelőször megjelenő szereplőnek pusztán „idő-előnye” miatt nagyobb esélye lehetne arra, hogy vele azonosuljon (és esetleg a regény végéig kitartszon mellette) az olvasó. Berlioz és Hontalan között azonban választaniuk kell. A legtöbben természetesen azt a bizonyos Mestert kere-

⁵ KAMARÁS István: A nők és a férfiak mint irodalomolvasók. = Könyvtári Figyelő, 1980. 5. 22.

⁶ BALOGH Zoltán — KAMARÁS István: Élményalakzatok I. Bp. 1978. NPI. 38. 1.

sik valamelyik szereplőben. Tizenketten Berliozban ismernek rá, hatan nem tudják eldönteni, melyikük a Mester. Hárman azt gondolják, hogy a fiatalabb férfiú nem más, mint Margarita. Hát igen, ekkora hatása lehet egy címnek (persze, nem fog sokáig tartani). *Barátok*, vélik heten, *apát és fiát* látnak bennük hatan, ugyanennyien *tanítót és tanítványt*. A többiek *társadalmi pozíciójuk* megjelölésével próbálkoznak, külsejük és a cím alapján, leggyakoribb a *gazdag és szegény* szembeállítás, tizenhárman látják így őket, tizen pedig (elsősorban a diákok) a jól öltözött *polgárt* és a bohém öltözékű *művészt*. Előkelőség, hivatalnok, üzletember, kereskedő, tanár, ügyvéd, pap, munkás — ezek a Berlioznak; művész, csavargó, újságíró, sportoló, diák, költő — ezek pedig az Ivánnak tulajdonított pozíciók és foglalkozások. Ezzel azonban még nem merült ki a válaszok tarkasága. Munkásembereket, egy munkást és egy költőt, egy elpuhult gyárost és egy edzett munkásembert, egy gyárost és testőrét, egy lesüllyedt vezető politikust és egy dolgozó embert, egy ügyvédet és egy munkát kereső fiatalot látnak bennük diákok, akik — úgy látszik — egy szovjet regényt nem tudnak munkások nélkül elképzelni. Akadnak *racionális* megoldások, mint a vak és a fia (a pápaszem miatt). Figyelemreméltó, hogy a válaszolók kilencven százaléka viszonyító vagy összefoglaló kategóriákkal operál, ami arra mutat, hogy a legtöbben már valamiféle *történetben* gondolkodnak, és éppen ez lehet az egyik oka annak, hogy nem figyelnek eléggé a leírásukra.

A regény második bekezdése az első igazi nyelvlecke a bulgakovul tanulók számára. „Az első nem volt más”, közli velünk a szerző, immár bennfentesekkel. Amit közöl már „bulgakovul” hangzik, hiszen joggal számíthatnánk valami ismerősrre, valami normálisra, ehelyett kapjuk Mihail Alexandrovics Berliozt. KI LEHET EZ A BERLIOZ? kérdeztük a név elhangzása után, foglalkozásának említése előtt. Olvasóink fele természetesen tanácstalan illetve várakozó állásponton marad. Öten makacsul a *Mestert* látják benne, ugyanennyien *író*t vagy *művészt*, logikusan „művészneve” miatt. Kétszer ennyien *előkelő urat*, (nem neve, hanem öltözte miatt), a többiek — bizonyos mértékig ez is jogos — *magát Berliozt, a zeneszerzőt*. Akad néhány egyéb megoldás is: *bűvész*, *sznob*, *szabadságáért küzdő zeneszerző*, *lezser költő* (a név tette lezserré a „feszés” ruházatú férfiút), *sötté alak* (tudniillik ilyen névvel csak az lehet).

A mondat második fele mindent tisztázhatna, ha el lehetne hinni, hogy ez a Berlioz nem zeneszerző, hanem szerkesztő, méghozzá Moszkvában, ráadásul a TÖMEGIR nevű társaság elnöke. BERLIOZ, HONTALAN, TÖMEGIR: MI-LYEN ÖSSZEHATÁST VÁLTANAK KI ÖNBEN EZEK A NEVEK? kérdeztük. A kérdésre kapott válaszokból óvatosan az irónia iránti érzékenységre is következtethetünk. A válaszok értékelésénél figyelembe kell venni azt is, hogy olvasóink Berliozt és Hontalant tekinthették azoknak az ismeretleneknek, akikkel nem ajánlatos szóba állni. Ezzel is számolva nem szabad azon csodálkozni, hogy öt közül csak négyen válaszoltak erre a kérdésre, és azon sem, hogy a leggyakoribb válaszok: a „nyomasztó”, „ijesztő”, „rossz”, „sötét”. Többen mindkettőjüket *számkivetettnek*, a társadalom peremére szorultaknak érezték (annak ellenére, hogy Berlioz elnök és főszerkesztő!). Elég sokan a *forradalomban* jelölték meg ennek a három furcsa tulajdonnévnek a „legkisebb közös többszörösét”. Húsz közül csak egy érzi meg a humort, a gúnyt, a groteszket. Akadtak kétségbeesett kísérletek: „ész és tudás érvényesül, szabadság uralkodik az országban”, „Berlioz talán már meghalt, de a tömeg tovább ír”. A válaszokból kitűnt, hogy leginkább a TÖMEGIR-rel nem tudtak mit kezdeni, ami magyarázható a *történelmi ismeretek*, de inkább az *irónia érzék* hiányával, amit

Gondos Ernő is regisztrálhatott, éppen diákok körében, akik az iróniával átszőtt tragédiát szomorú tárgyú tudósításnak olvasták.⁷

Az idegent először háromféle görbe tükörben láthatjuk, majd következik egy megnyugtatóan pontos leírás, csak éppen summázata hangzik furcsán: „Egy szó mint száz: külföldi”. De mitől külföldi? Attól, hogy az egyik szeme „hogy, hogy nem” zöld? Az olvasók egy része talán felfedezi, hogy a költő szeme is zöld, igaz, neki mindkettő. Még egy apróság feltűnhet, a beavatott (a Faustot ismerő) olvasónak: a pudlifejű sétapálca. Lehet, hogy ennek alapján gondolta a „művelt, olvasott” Berlioz, hogy német a költő, külsődleges jegyek alapján pedig, hogy angol. **MILYEN NEMZETISÉGŰ LEHET AZ IDEGEN?** A kérdés nem a legszerencsésebb, hisz helytelen irányba terelheti azokat, akik földöntúli lénynek tartanak. Csak tizenheten nem válaszoltak. Hatan mindössze annyit éreztek, hogy valóban külföldi. Hatan a *Mestert* fedezték fel benne (egyikük sem azonos azokkal, akik Berliozban látták a Mestert!), nyolcan (valamennyien állami gimnáziumba járó diáklányok!) Jézust látják benne, heten pedig *Berlioz látomását* ismerték fel benne. Hogy miért gondoltak Jézusra? Talán azért, mert Berlioz és Hontalan róla beszélgettek. Az idegent a látomással azonosítókat nem zavarta, hogy nem hasonlítanak egymásra, ám gondolhattak talán újabb látomásra. A Mester ellen nem igen lehet vétót emelni. Azok közül, akik *külföldit* látnak benne, legtöbben (tizenöten) a költővel (aki szerint angol) értenek egyet, Berliozzal (aki szerint német) csak hatan. Tizenhárman, zömmel a magasabb végzettségűek *franciának* tartják (mint másodszorra Berlioz), tizen *orosznak* vagy helybelinek tartja, öten pedig *amerikainak* (ugyancsak diákok, talán a diverzáns-sztereotípiá ugrott be). Egyesek *zsidónak*, *orosz zsidónak*, *olasznak*, *görögnek* is gondolják. Míg *Jézusnak* nyolcan, *ördögnek* csak ketten tartják, egy diáklány szerint „Mephistohoz hasonlít”, egy vallásos diák szerint „pokolbéli fajzat”. Az olvasók többsége feltehetően egyelőre még úgy van az idegennel, mint Berlioz: ha nem is tetszik nekik, felkelti érdeklődésüket. **MIT AKAR-HAT TŐLÜK?** kérdeztük olvasóinkat, mielőtt — támpontul szolgálva a válaszhoz — Woland megszólalt volna. A válaszolók kétötöde természetesen ilyesmit válaszolt: „megkérdezi, hány óra”, „tűzet kér”, „egy utcát keres”. Négyen, a baljós előjeleket figyelembe vevők, úgy vélték, hogy *Berlioznak akar ártani*, ugyanennyien pedig azt gondolták, hogy a *csukló költőn akar segíteni*. Csak a többiek (a kérdezetteknek a fele) gondolták úgy, hogy *beszélgetésük érdekli*, abba akar bekapcsolódni. Azt is megkérdeztük, hogy **MIÉRT UTÁLJA A KÖLTŐ AZ IDEGENT?** A legtöbben (huszonnyolcan, elsősorban az idősebbek) úgy gondolták azért, mert az idegen gazdag, felsőbb osztálybeli. Tizennégyen (csaknem mind diákok), azt hitték *ki akarja túrni Hontalant pozíciójából*. Tizen (zömmel értelmiségi nők) tolakodónak látták Iván szemével Wolandot. „Más nézetei miatt”, válaszolták néhányan, pedig még éppen csak megszólította őket Woland. „Feszes”, „*hitetlen*”, a költő pedig „hívó”, „*ő is hontalan*” vélték egyesek. Két diák úgy érezte, hogy a jövevény „maradi”, egy másik diák pedig, hogy „gnóm” (pedig Bulgakov leszögezi, „sem törpe, sem óriás”).

MIÉRT KELTETTE FEL BERLIOZ ÉRDEKLŐDÉSÉT AZ IDEGEN? kérdésre adott válaszok érthetően elnagyoltabbak. A válaszolók kétötöde (elsősorban a diáklányok) azzal érvelt, hogy Berlioz *érdeklődő ember*, akit megragad-

⁷ GONDOS Ernő: Az olvasói magatartás változatai. = Az olvasás anatómiája. Bp. 1982. Gondolat. 395—414. l.

nak az ilyen furcsa figurák. Tizenheten úgy érezték, hogy lelki hasonlóságot fedezett fel Wolandban, néhányan pedig arra gondoltak, hogy Berlioz Wolanddal akarja megírni a vallásellenes költeményt.

Jellemző, hogy milyen könnyen ítél az olvasók egy része csupán külsőségek alapján. Ellenőrizni akartuk, milyen figyelmesen olvasnak. Amikor Woland rávillantja Berliozra zöld színű bal szemét, azt is megkérdeztük, hogy KINEK VAN MÉG ZÖLD SZEME WOLANDON KÍVÜL? Természetesen ezúttal is a nők bizonyultak jobb megfigyelőnek; a férfiaknak csak húsz, a nőknek viszont harminc százaléka emlékezett arra, hogy Hontalannak is ilyen színű a szeme. Nem érdektelen megemlíteni, hogy nyolcan a látomásban megjelenő „áttetsző úriemberben” találtak rá a másik rendkívültre.

Nesztelenül keringő fekete madarak árnyékolják be az újabb hókusz-pókuszt, mely szerint „Annuska már megvette a napraforgóolajat, sőt nem csak megvette, hanem ki is öntötte”. MIT AKART EZZEL MONDANI AZ IDEGEN? HOGY JÖN IDE A NAPRAFORGÓOLAJ?, kérdeztük, és joggal számíthattunk arra, hogy az olvasók egy része ismét kétségbeesett kísérletet tesz, hogy észszerű magyarázattal ezt a hókusz-pókuszt is megfejtse, de arra is, hogy várakozó álláspontot foglal el. A válaszolók közül legtöbben (tizenegyen), elsősorban a szellemi munkát végzők egy gyomorrontást eredményező olajos vacsorára gondoltak. Ezzel szemben korántsem merült ki az „ésszerű megoldások” tára. Négyen Berlioz feleségének gondolták Annuskát, aki férje elnöklő ruhájára önti az olajat, hárman pedig azt képzelték, hogy az ülésen világító lámpák olaját öntötte ki Annuska, heten pedig azt, hogy Berlioz megcsúszik, megüti magát. Hárman valami régi orosz babonát sejtettek: a kiöntött olaj rosszat jelent, ilyenkor nem ajánlatos ülésezni. Hárman úgy érezték, hogy Woland blöfföl, ennek a két dolognak semmi köze sem lehet egymáshoz. Mindössze tizenheten gondolták azt, hogy az olaj és Berlioz halála összetartozó dolgok, közülük egyesek arra gondoltak, hogy „azzal olajozzák meg a kést”, mások, hogy az olajba teszik a mérget, ismét mások azt, hogy Annuska az idegen cinkosa. Van, aki azt képzei, hogy valaki felgyújtja a szerkesztőt, és van, aki úgy sejtí, hogy az idegen vacsorára hívja Berliozt, és ott történik valami szörnyűséges dolog, amelyben az olaj is szerepet játszik. Egy olvasó szerint az olaj a gyűlés témája. Hárman is azt gondolják, hogy az olaj csak jelkép, de hogy minek a jelképe, csak az egyikük fejtí ki: „minden elfolyik, mint az olaj, vagyis a gyűlésből nem lesz semmi”.

Az újabb hókuszpókusz, Iván nevének kitalálása, sok olvasó számára valószínűleg megnyugtatóan megmagyarázódik az idegen zsebéből előkerülő irodalmi lappal, de az a tény, hogy „a hírnév és népszerűség e tegnap még olyanira örvendetes bizonyítéka azonban most egy cseppel sem tette boldoggá” a költőt, nyilván újra elbizonytalanította egy részüket. Elfeledve, hogy az idegen már többször is veséjükbe látott, Hontalan és Berlioz félrevonulnak, hogy megbeszéljék, kivel is állnak szemben. Az olvasó természetesen élénken fülel. Kém, orosz, emigráns, hülyének tettei magát, ez már olvasóink fejében is megfordult. Mindenesetre megkérdeztük, hogy ŐRÜLT-E AZ IDEGEN? Meglepően sokan, öt közül ketten azzal nyugtatják meg magukat, hogy az idegen örült. Következik egy újabb furmányosság: Woland igazoló dokumentumokkal fogadja őket és konzultánsnak nevezi magát. MILYEN KONZULTÁNS? kérdeztük. Olvasóink egyötöde (a dolgozók gimnáziumába járó postások kétharmada) ért-

hetően kívár. Négyen nem hitték el neki, hogy konzultáns, ketten továbbra is Istennek tartották. A legtöbben (huszonketten, elsősorban diákok) *teológusnak*, tizen *filozófusnak*, öten *történésznek*, tizenegyen *irodalmárnak*, nyolcan (valamennyien diplomások) *politikusnak*, hárman pedig *elmeorvosnak* tartották. Akad olvasó, aki jósnak, aki bűvésznek és aki polihiszternak tartotta.

Berlioz, a kíváncsi olvasók többségének bosszúságára tüntetően nem néz bele a dokumentumokba, a költő azonban elcsípi a „professzor” szót és a „W”-betűt, és talán ennek alapján teszi fel a kérdést, hogy német-e. „Talán német vagyok”, válaszolja ugyanaz a Woland, aki az előbb a legkimerítőbb információkat kínálja magáról. MIT JELENT EZ: TALÁN NÉMET VAGYOK? kérdeztük. A legtöbben (a válaszolók egyhatoda) úgy vélte, *nem akarja megmondani*, többen *csavargónak* vagy *emigránsnak* tartották. „*Nem született német*”, „*német vér is van benne*”, kerestek többen az ésszerű magyarázatot. Valaki osztráknak gondolta, másvalaki kettős állampolgárságúnak, néhányan úgy érezték *ő maga sem tudja* vagy nem ismerte szüleit. Mindössze tizen tartották *természetfeletti személynek* vagy olyasvalakinek, aki „bármilyen nemzetiségű lehet”.

Az olvasók nagy része úgy érezheti, mindent ért, amikor megtudja, hogy Woland a feketemágia szakembere és jogosan elhanyagolható semmiségnek tarthatják, hogy Berlioz fejében egy „Nesze neked!” kattant. Az olvasók nagy részének természetesen nem jut eszébe, hogy egy olyan rendszerben, ahol a szociológia, a kibernetika, a genetika burzsoá áltudomány, nemigen hívhatják meg konzultánsnak éppen a feketemágia szakemberét, ha csak nem művelt ateista az illető, aki éppen leleplezi ezeket az obskurus dolgokat, aki éppen Berlioz „szakértása”. Éppen erre gondol egy perccel később Berlioz is, „óriási megkönnyebbüléssel”, de Woland mégsem nyugtatja meg teljesen a „Histórikus is vagyok” válasszal, mert ebben a mondatban az „is”-re is a hangsúly esik. Aki nem felejtette el, hogy a konzultáns Kanttal villásreggelizett, hogy egyszer már így kiáltott fel, „Hol nem jártam én már életemben!”, természetesen arra is gondolhat, hogy az idegen nem egyszerűen historikus, hanem ő maga a história, a mozgás, amelyen, amellyel a mozdulatlan jelen megméretik. Ezt érzékelteti is Woland: ő afféle historikus, aki azt is tudja, hogy miféle „érdekes história színhelye lesz a Patriarsije Prudi”. MIFÉLE ÉRDEKES HISTÓRIA SZÍNHELYE LESZ A PATRIASIJE PRUDI?, kérdeztük olvasóinkat. Egyötödük hallgat. A legtöbben (harminchárman) Berlioz *halálára* gondoltak, még azok közül is sokan, akik nem voltak hajlandók a kiöntött olajat baljós előjelnek tekinteni. Hatan „*valami földöntúli csodát*” vártak, négyen úgy érezték, hogy az idegen *művel ott valamit*. A válaszolók egynegyede mintha megpróbálná elhessegetni a fejük fölött nesztelenül köröző fekete madarakat; azt felelik, hogy *ott lesz a gyűlés*, hogy *valami tömegösszejövetel lesz*, a legtöbben közülük (tizenketten) arra számítanak, hogy Woland *mutatja be feketemágusi tudományát*, vagyis *cirkusz lesz*, néhányan pedig arra, hogy *tudományos előadást fog tartani Woland*.

4) A SZEREPLŐK ÉSZLELESE ÉS MINŐSÍTÉSE

A MILYEN EMBERNEK TARTJA BERLIOZT? kérdést azután tettük fel, miután megtudtuk, hogy Berlioz „azt igyekezett bizonygatni a költőnek, hogy a probléma nem az, hogy milyen volt Jézus, jó-e, rossz-e, hanem azt kell kimutatni: Jézus, mint személy, sosem élt”. Huszan, vagyis a legtöbben (zömmel

diákok) egyszerűen *ateistának* tartják, tizenegy diák (érdekes módon elsősorban az állami gimnáziumokba járók) *elvakult ateistának*, nyolcan *művelt ateistának*, hatan (valamennyien vallásos diákok) *érdek-embernek*, *érdekből ateistának*. Elsősorban az érettségizett és diplomás nők tartják *műveltnek* (tizen), hatan ugyancsak *műveltnek*, *de beképzeltnek* és fontoskodónak. Négyen *kukacskodónak*, ugyanennyien *kitartónak*, makacsnak és ugyancsak négyen a *lát-szat ellenére kételkedőnek*, ketten pedig *bizonytalannak*. Hatán *bolondnak*, hárman *furcsának* tartották. Véltek még áradikálisnak, hazugnak, manipulálónak, csalódottnak, „belül rothadtnak”. „Sejti, hogy nincs igaza” vélte egy olvasó, „művelt és mégis műveletlen”, fogalmazott találóan egy másik „Csak a lexikális tudása nagy”, állította joggal egy harmadik.

A MILYENNEK TARTJA A KÖLTŐT? kérdést akkor tettük fel, amikor még azt is megtudtuk, hogy „a legelső pillanattól fogva utálta az idegent” és hogy „száz százaléki” egyetért Berliozzal abban, hogy Jézus nem létezett. „Mi az ördögöt akarhat ez tőlünk?”, gondolja Iván, a későbbi „ördögűző” (vagyis „ördögkergető”). A legtöbben, tizenhatan (csaknem mind diákok) *befolyásolhatónak* tartották, ezzel szemben nyolcan *határozottnak*. A válaszolók kétötöde *negatív* jelzőkkel jellemezte: *indulatos*, *barátságtalan*, *könnyelmű*, *gyanakvó*, *műveletlen*, semmi sem érdekli. Velük szemben csak öten tartották *egyenese-nek*, heten precíznek, ketten rokonszenvesnek, egy-egy olvasó pedig *érdeklődő-nek*, *barátságosnak*. Két diák azt tartotta a legjellemzőbb tulajdonságának, hogy utálja a gazdagokat. „Nagyobb ateista, mint Berlioz”, állította egy vallásos diáklány, meggyőzhető, vitatkozott vele egy társa, „afféle meghitt materialista” próbálta megfejtetni a harmadik vallásos diák. „Szép, de butácska”, szögezte le egy mérnök, és akadt olvasó, aki elmebetegnek tartotta. Mindent összevetve Hontalan mérlege valamivel kedvezőbbnek bizonyult, mert Berliozé, a költőnél a pozitív, a szerkesztőnél a negatív értékelések vannak túlsúlyban.

A szereplőkkel kapcsolatosan újra és újra állásfoglalásra kényszerül az olvasó, akinek egyébként *elemi olvasói szükséglete*, hogy *ítélkezzék*. Jóval kényelmesebb az ítélezés, ha ezt valamelyik figurával azonosulva vagy legalább is rokonszenvezve teheti. Bulgakov ebben a tekintetben nem nagyon könnyíti meg az olvasó dolgát. Más lenne a helyzet, ha meglenne a szilárd pont, ha tudhatná biztosan, ki az idegen. Ezt a kérdést többször is feltettük. Először akkor, amikor Woland arról számol be, hogy Kanttal villásreggelizett. A KI AZ IDEGEN? kérdésre olvasóink egyötöde nem tudott válaszolni. A legtöbben, tizennégyen (elsősorban diplomások) *filozófusnak*, *tudós*nak tartották, öten *Kant tanítványának* vagy *ellenfelének*, négyen pedig *író*nak. Akik először a Mesternek, és akik Jézusnak vagy Istennek gondolták, még most is kitartanak emellett. Többen helybélinek, hazatérő (vagy szökő) *emigráns*nak gondolják, heten (diákok) *kém*nek. Tizenketten tartják *nem emberi lény*nek, közülük heten (közülük öt vallásos diák) fedezik fel benne az *ördög*öt. Jó néhányan más megoldással próbálkoznak: külföldi ateista, szélhámos, maga Laplace, filozófus, forradalmár, az angol nagykövet, az orosz cár. Egy mérnök Lenin bátyját ismeri fel benne, egy diák pedig magát Lenint.

Az úgy komolyra fordul: „Ha isten nincs, akkor vajon ki irányítja az ember életét és általában a földi eseményeket?”, kérdezi Woland, akit istennek, ördögnek, filozófusnak, kémnek, Kantnak és Laplacenak is tartanak. Más és más ennek a kérdésnek a jelentése aszerint, kit képzelnék mögéje. „Maga az ember irányítja”, válaszolja Hontalan azoknak a nevében, akik nem szoktak hozzá a rendkívüli eseményekhez, akik egyedül a logikára építenek. Hontalan

és nyilván az olvasók egy része is azért ingerült, mert nem egészen érti a kérdést, elsősorban azért, mert soha fel sem vetődhetett benne ilyen kérdés. „Nem helyesebb-e vajon azt hinni, hogy valaki más rendelkezett?”, kérdezi az olvasót is a még ismeretlen idegen. Ekkor kérdeztük azt, hogy KI IRÁNYÍTJA AZ ISMERETLEN SZERINT AZ EMBEREK ÉLETÉT?, kizárólag azzal a céllal, hogy minél többet tudhassunk meg arról, hogyan alakulnak benyomásaik Wolandról. Elég sokan, öt közül négyen próbálkoztak válasszal, de meglepően kevesen a diplomások közül. Öt közül ketten (a vallásos diákoknál hárman) úgy vélik, Woland *Istenre*, minden ötödik olvasó pedig úgy érzi az *emberre* gondol. Hatan azt hiszik, Woland a nálánál is *felsőbb hatalomra*, a *sorsra*, négyen pedig azt, hogy a *véletlenre*. Két diák magára az idegenre gondol. Hárman igen jó érzékkel úgy gondolják, az idegen csak ki akarja belőlük szedni a véleményüket, csak *provokálja* őket.

Következik egy hókuszpókusz (a Márka-cigaretta és az óriás méretű szín-arany cigarettatárca), és ennek „ésszerű”, de az olvasók nagy részét feltehetően korántsem megnyugtató magyarázata: „Mégis külföldi”. Újabb hókuszpókusz következik, ezúttal gondolatolvasás: Woland kimondja Berlioz gondolatát („az ember halandó”), majd így mélyíti el: „De nem az a legnagyobb baj, hanem az, hogy hirtelen-váratlan halandó”. Berlioz eddig csak kívülről fújta, de nem értelmezte, nem élte meg halandó létét, kézzel-lábbal tiltakozik a rendkívüli dolgok ellen.

„A téglá magától sose esik senkinek a fejére”, kijelentés után hangzott el a MIT AKART EZZEL MONDANI AZ IDEGEN? kérdés. Négyféle válasszal találkozhattunk gyakrabban. Huszonegyen (elsősorban a diáklányok) vélték a téglá mögött egy *konkrét személyt*, aki Berlioz életére tör, tizenkilencen azzal válaszoltak, hogy *mindennek van valami oka*. A legkonkrétabb és a legáltalánosabb válaszok között helyezkedtek el az *Isten létét* (tizennyolcan) hangoztató és a *véletlenek mögött valamiféle irányítót* feltételező válaszok. Hatan használták a „*sors ellen nem lehet védekezni*” sztereotípiát. Hárman továbbra is azt állítják, hogy Woland szerint *az ember maga irányítja sorsát*. Ugyanannyien pedig magában Wolandban találják meg az ember életét irányító erőt illetve személyt. „Ha valaki nem csinál bajt, nem lesz bántódása”, véli egy vallásos diák, egy diplomás nő pedig azt válaszolja, hogy „csak az féljen, akinek ellenségei vannak”. „Mindent lehet, csak akarni kell”, válaszolja egy diák, egy másik pedig úgy okoskodik, hogy a rosszul végzett kőműves munka bosszulja meg magát, ezért fizet majd életével Berlioz, egy harmadik társuk pedig arra gondol, hogy az ateista művet megrendelő szerkesztőn áll bosszút egy más világnézetű ellenfele.

A Berliozért vagy vele együtt nyugtalankodó olvasó egy pillanatra fellélegezhet, de csak egy pillanatra, mert Woland kijelenti, nem az a bizonyos téglá fenyegeti Berliozt, hanem másféle halál leselkedik rá. Újabb hókuszpókusz következik, méghozzá szó szerint: varázsigé. „Ez csak hülyéskedés”, villanhat át jó néhány olvasó agyán (akik még mindig mint „realista” műként olvassák a regényt), de nem nyugtathatja meg őket, hiszen, aki most „hülyéskedik”, az előbb még filozofált és gondolatot olvasott. A téglával szemben védtelen Berlioz — és a vele együttérző olvasó — akár meg is nyugodhatna, amikor azt hallja, hogy „Levágják a fejét”, hiszen ez valóban képtelenségnek tűnik. „Ellenségek? Intervenciósök?” kérdezi Berlioz. Nem csak Berlioz fejével gondolkodik, és a még mindig kalandregényt váró olvasók is bólintának erre az ésszerűnek tűnő magyarázatra. Őket is mehökkenti az „ördögi” válasz: „Nem, egy fiatal nő,

Komszomol-tag". MIÉRT NEM TARTJA EZT BERLIOZ VALÓSZÍNŰNEK?, kérdeztük olvasóinkat egyben irónia-érzéküket is vizsgálva. Mert hihetetlenül hangzik, válaszolják legtöbbször, tizenheten, elsősorban diákok. *Ilyet egy Komszomol-tag nem tesz*, válaszolták — jellemző módon — az idősebbek. „Ő is volt Komszomol-tag” feleli tizenkét, „Berlioz és a Komszomol-tagok egy táborban” felelte tizenhárom olvasó, többségükben diákok. Nyolcan (diáklányok) úgy vélték, *az a nő maga Margarita*. Öten, akik még mindig 1917 előttre teszik a történetet így okoskodtak: *akkor még nem is volt Komszomol*, négyen pedig azzal érveltek, — hóhérnak (!) képzelve a fiatal nőt — hogy a Szovjetunióban akkor már nem volt halálbüntetés. Csupán három diáklány tartotta az eseményt valószínűnek. Két nő olvasó szerint ez azért lehetetlen, mert Berlioz afféle legény, aki nem igen kerül nők társaságába. KI LEHET AZ IDEGEN? kérdeztük harmadszor is, a váratlan bejelentés („Jézus létezett, és punctum”) után. Woland kiléte felől érdeklődő kérdéseink közül erre nem tudtak válaszolni a legtöbbször: minden negyedik olvasó, köztük a dolgozók gimnáziumába járók többsége. Feltehetően a bejelentés hatására a legtöbbször (tizenheten, elsősorban diákok) magát Jézust ismerték fel az idegenben, tizenketten (elsősorban az állami gimnáziumba járó diákok) *papnak*, hárman *hívőnek*, hatan *hittudósnak* gondolták. Négy értelmiségi nő *filozófusnak* vagy *történésznek*, négy diplomás *mágusnak*. Tizenhároman *ördögnek*, valamennyien diákok: az állami gimnáziumba járók közül minden nyolcadik, az egyházi gimnáziumba járók közül minden negyedik, a többiek kémnek, elmebetegnek, látnoknak „mesebeli csodabogárnak” tartották.

A kérdésekre adott válaszok — mint már erről szó esett — nem a tényleges olvasási folyamatot modellálják, hanem annak csak elemeit, mozzanatait. A szerző fokozatosan avatja be az olvasót, aki ebben a fejezetben sok olyan információt is kap, amelyeket később kell majd megértenie. A mű poétikai fogásai (elsősorban baljós sejtetés) szándékosan késleltetik a szöveg értelmezésének felfogását. A késleltetésen kívül (és legtöbbször vele együtt!) az irónia is az azonnali értelmezést fékezi. Az olyan fajta irónia, mint például a napraforgó olaj kiöntésének bejelentése ugyancsak második olvasatkor érvényesül. A bonyolult szöveg, érzékelhettük, ellenállt a hagyományos olvasói stratégiának, de sokak számára majd éppen ez által vált ki hatást, amelynek az alkalmazott olvasási stratégia módosítása is feltétele.

5) OLVASÓI MÉRLEG AZ ELSŐ FEJEZET ELOLVASÁSA UTÁN

MI A VÉLEMÉNYE ERRŐL A REGÉNYRŐL ELSŐ FEJEZETE ALAPJÁN?, kérdeztük az érthetően szédelgő-kóválygó olvasóinktól. Erre a kérdésre kilencen nem válaszoltak. Mindössze minden hetedik olvasó alkotott *negatív* véleményt, a szellemi dolgozók közül azonban csaknem minden második. „Zavaros”, „túl elvont”, „nagyon rossz”, „kusza” jellemzik a művet. Két diplomás szerint a regény „szürrealista”, s ez esetben ez enyhén rosszálló minősítés. Negyvenheten, tehát a válaszolóknak több mint kétötöde tartotta *érdekesnek*, mindegyik olvasó csoportban csaknem azonos arányban. Jellemző módon nem jónak, hanem *érdekesnek*, ami mérsékelt pozitív véleményt jelent. Inkább pozitíven mint negatíven értékelték a művet azok, akik szerint „Isten létét akarja bizonyítani az író”, akik szerint a regény „vita a hitről”, akik szerint „a központi kérdés Jézus”. A többiek kitérő vagy „egyrészt-másrészt”-típusú választ adtak. Nyol-

can *fantasztikusnak*, hatan *titokzatosnak*, hárman *valószerűtlennek* tartották. Egy vallásos diáklány érdekesnek és abszurdnak, egy társnője érdekesnek és groteszknek tartotta. „Furcsa keverék”, bizonytalankodott egy diplomás nő, „vagy nagyon jó vagy nagy marhaság”, tépelődött egy diáklány. „Az emberi gyarlóságot mutatja be”, bölcsekedett egy sztereotípiá segítségével egy postás. „Az igazságra döbönt rá”, vélekedett egy diáklány.

A mérleg nyelve a pozitív felé mutat annak ellenére, hogy a válaszolóknak alig ötöde ítéli kedvezően fenntartások nélkül. Jó ellenőrző kérdésnek bizonyult a VOLT-E VALAMI, AMI MEGRAGADOTT? kérdésünk. Mindössze tizenhároman rázták a fejüket, elsősorban az érettségizettek és a diplomások. Olvasóink egyharmada (a dolgozók gimnáziumába járók kétharmada) egy szóval válaszolt: *Woland*. Mindegyik csoportban akadtak ketten-hárman, összesen tizenöten, akik a *Jézus létéről folyó vitát* tartották ilyennek. Kilencen, elsősorban a diákok, a *stílusát* ítélték megragadónak, hárman azt, *ahogy a költő és szerkesztő Wolandra reagál*, hárman pedig az *író gondolatait*. Egy diáklány három dolgot sorol fel: „Berlioz látomása, Woland kétféle szeme és a punktum”.

A forma befogadására is kíváncsiak voltunk, ezért feltettük a HOGYAN JELLEMEZNÉD EZT A STÍLUST? kérdést is. Elég sokan (huszonegyen, elsősorban a diákok) a *fantasztikus* jelzőt használták. Elgondolkodtató ez a minősítés, túl azon is, hogy nem kifejezetten stiluskategória. Az esetek egy részében talán „szokatlant” jelent. Tizenegy minősítésben (elsősorban a diákokéban) szerepelt a *humoros*, ötben az *ironikus*, négyben, diákokéban a *groteszk*, ugyanennyiben a *satirikus* jelző is. Kilencen *fordulatosnak*, hárman viszont *egyhangúnak* tartják. Kilencen (vallásos diákok és diplomások) a *filozofikus* minősítést használják. Szerepelt még a repertoárban az örült, a képszerű, az ijesztő, a szépirodalmi, a talányos, a „mozgalmas vallásos regény”, a „modern, vagyis összekuszált”, a „nyílt mondanivalót köntörfalazva ábrázoló” minősítés is.

Az ironikus hangnem és szemléletmód iránti érzéketlenség eléggé feltűnő, bár nem annyira meglepő. Amikor Woland „Milyen érdekes!”, „Bámulatos!”, „Ó, hát ez igazán elragadó!” felkiáltásokkal lelkendezik az ateizmussal kapcsolatos információk hallatán, és megnyugtatta Berliozt és Ivánt, hogy nem árulja ezt el senkinek, megkérdeztük, miért jelenti ezt ki. Természetesen erre a kérdésre sem adható pontos válasz, de az irónia megsejthető. Mindössze nyolcan válaszolják azt, hogy csak próbálgatja őket, és csak hárman érezték úgy, hogy Woland „fontoskodik”, a többiek — persze bizonyos mértékig érthetően — valami ésszerű magyarázatot kerestek. (Az ateizmus ott tiltott, az idegen országában tiltott.) A MIÉRT TARTJA AZ IDEGEN ELRAGADÓNAK, HOGY ŐK ATEISTÁK? kérdésre is inkább válaszolják azt, hogy „örül, hogy megtérítheti őket”, nyolcan válaszolják azt, hogy csak próbálgatja őket, és csak négyen fedezik fel benne az ördögöt, és mindössze ketten válaszolják azt, hogy az idegen gúnyolódik.

Sok mindent elárulhat arról, hogy mennyire közelítette meg az olvasó a regény hullámhosszát az, hogy mit válaszol a MILYEN FOLYTATÁST VÁR? kérdésre. Erre csak tizenegy nem felelt. Olvasóink egyötöde (a dolgozók gimnáziumába járóknak egyharmada) természetesen azt remélte, hogy *fény derül a rejtélyekre*. Ugyanennyien, elsősorban a diákok *Berlioz halálára számítottak*. Öten ellenkezőleg: arra, hogy *Wolanddal összebarátkoznak*. Tizenegyen *Jézus létének bebizonyosodását* várták. Négyen azt remélték, hogy a regény *valószerűbbé* válik. Tizen még furcsább és csodálatosabb fordulatokkal számol-

tak. Ketten Woland és ellenfelei harcára számítanak „a Mario és a varázsló stílusában”. Két diák azt jósolta, hogy Margarita levágja Berlioz fejét. Ilyen válaszok szerepeltek még: „Az író leírja az emberiség titokzatosságait, megmutatja a hibákat, amelyeken csak Jézus tud segíteni”. „Woland felkavarja Moszkva életét”, „A gyilkossági kísérlet nem sikerül, Hontalan megismerkedik Margaritával”.

Azért is jelent nehéz feladatot a kapcsolatfelvétel ezzel a regénnyel, mert igen nehéz fenntartás nélkül azonosulni ezekkel a szereplőkkel, akiket nem könnyű kiismerni. A legnehezebb természetesen Wolandot, a legkönnyebb talán Berliozt. A KIRÓL ÉRZED ÚGY, HOGY MÁR VALAMENNYIRE ISMERED? kérdésre csak kilencen nem válaszoltak, és tizenöten válaszoltak úgy, hogy *senkiről sem*. Mindössze négyen érzik úgy, hogy *mindegyiket*. Csak tizenöten kapisgálják Wolandot (elsősorban a dolgozók gimnáziumába járók), huszonhárman Hontalant, huszonnyolcan Berliozt, tizenegyen *mindkettőt*. A HÁROM SZEREPLŐ KÖZÜL KIT TALÁL ROKONSZENVESNEK, KIT ELLENSZENVESNEK? kérdeztük ezután. Hatan egyikükkel sem rokonszenveznek, tizenegyen *mindhármukkal*. Mindhármukat többen tartják rokonszenvesnek, mint ellenszenvesnek, de egyikükről sem alakul ki egyik csoportban sem egyértelműen pozitív kép. A legkedvezőbb Berlioz megítélése: ötvennégyen szavaznak mellette, harminchárman ellene, nyolcan nem tudják hová tenni. Woland még jobban megosztotta olvasóinak táborát: hatvannégyen mellette, negyvenketten ellene. Hontalant ítélték meg legkedvezőtlenebbül (negyvenheten mellette, harmincöten ellene; hatan tartózkodnak).

A Berlioz melletti „rokonszenvtüntetés” több szempontból is elgondolkodtató. Woland megjelenése előtt még többen tartották rokonszenvesnek, mint ellenszenvesnek, harmadrészüik pedig még nem tudta eldönteni, hová is tegye. Az igen-nem-típusú döntést erőltető kérdésünkre már csak nyolcan (akkor harminchárman!) adtak kitérő választ, ami azt jelenti, hogy huszonkilencen változtatták meg véleményüket Berlioz javára. Hontalan esetében pedig éppen ennek a fordítottja történt. Ezeknek a „pálfordulásoknak” többféle magyarázata olvasható ki a különböző kérdésekre adott válaszokból, vagyis az azokból összeállítható olvasói értelmezésekből. Az olvasók egy részénél nagyobb súllyal esik latba az, hogy Berlioz *áldozat*, mint az, hogy Berlioz milyen ember. Érdemes megjegyezni, hogy a vallásos diákok kétszerte nagyobb arányban látják Berliozt ellenszenvesnek, mint a többiek, nyilván „istentelensége” miatt, ám az is igaz, hogy ők a dogmatikusságára, merevségére is érzékenyebben reagálnak (még-hozzá elítélően), mint a többiek. (Feltehetően azért is — ha nem elsősorban ezért —, mert előítéletességének tárgya éppen a vallás és vallásosság volt.) A Wolanddal rokonszenvezők többségének Berlioz jóval rokonszenvesebbnek tűnik, mint Hontalan, hiába kerekedett poémájában Jézus hús-vér, tehát létező figurává. Két tucatnyi olyan olvasó akad, akinek Woland is, Berlioz is rokonszenves, pedig Jézus létezésének kérdésében egy igen határozott „punctum” választja el őket. Ők ennek az elvi ellentétnek kisebb jelentőséget tulajdonítottak, nagyobb súllyal esett latba náluk az, hogy Berlioz udvariasan, érdeklődő magatartást tanúsít Wolanddal szemben, akit a költő kezdettől fogva utált.

Hogy miért válik Woland éppen a szöveg megértésében és értelmezésében legbizonytalanabb postások körében leginkább rokonszenvesné, arra aligha kívánczhat megfelelőbb magyarázat, mint ennek az írásnak a mottója. Ugyanabban az olvasó csoportban hallgattak legtöbben a fejezet felolvasása után feltejt „Ki lehet Woland?” kérdés elhangzása után, de, úgy tűnik, nem azért

hallgattak, mert teljesen tanácstalanul állnak vele szemben, hanem azért, mert nehezükre esik elmondani, mert gondolataik közlésére ők rendelkeznek legkevesebb rutinnal. Emlékezzünk: ebben a csoportban válaszoltak Woland nevével legtöbbször a „Volt-e valami, ami megragadott?” kérdésre. Ezt a feltevést, hogy azért rokonszenveznek ennyire Wolanddal, mert egy határozott „punktummal” erősíti vallásos világnézetüket, bizonyítékok híján el kell vetnünk, illetve éppen ellenkező bizonyítékokat szolgáltatnak a „Ki volt Jézus Krisztus?”, „Élt-e Jézus Krisztus?” kérdésekre adott válaszaik. Éppen ők lehettek azok, akik számára a legnagyobb *újdonságot* jelentette az a tematika és problematika, méghozzá olyan, *optimális erősségű kihívást*, amelyre, ha nem is szavakkal, szavazatokkal válaszoltak.

6) KIK VETTÉK A LAPOT?

A lektűr nem kényszeríti az olvasót „elvárási horizontjának” megváltoztatására, az irodalmi mű viszont „szembehelyezkedik” mind az irodalmi elvárásokkal, mind az olvasói életpasztyákkal. A Mester és Margarita első fejezetének érzékelésének, értelmezésének és hatásának vizsgálata még nem bizonyíthatta azt, hogy az irodalmi szöveg megértése attól függ, hogy megérti-e az olvasó azt a kérdést, amelyre a mű válaszol, hiszen a „kérdés” nincsen benne maradéktalanul az első fejezetben, így eleve elesik a megértés felelőssége, így csak a *megértési akarás*, az *erőfeszítésre vállalkozás* felelősségét lehet megkövetelni. A megértés egyik feltétele az, hogy ez a kérdés az olvasó számára is kérdés legyen, méghozzá fontos kérdés, másik feltétele pedig az, hogy értse azt a nyelvet, amelyen az író válaszolt. Érzékelhettük azt is, hogy a *regényre való ráhangolódásnak nem feltétele sem a jelrendszer kulcsának tökéletes ismerete, sem az eredeti írói szándék teljes átélése*. Több esetben nem jelentett leküzdhetetlen akadályt az adott kor alapos ismeretének hiánya, amelyből a mű véteztett, de komoly nehézséget jelentett a legtöbb olvasónak a *történelem iránti botfűlés*.

Hogy nem elegendő az olvasói ismerettár viszonylagos gazdagsága (a történelmi, filozófiai, mitológiai ismeretek) a „nyelvtudás” nélkül, azt éppen a legiskolázottabb olvasók esete bizonyítja. A legtájékozottabb értelmiségi olvasók is — bizonyos mértékig érthetően — „leblokkolnak” egy-egy olyan „bulgakovizmus” olvastán, mint a „TÖMEGIR” vagy a „fodrászműhely illatú” kajszi-szörp. Azért is történhet ez, mert ismeretárukat mozgósítva ésszerűen próbálják meg értelmezni az olvasottakat, a többmegoldású labirintust, mint egy keresztrejtvényt próbálják megfejteni.

Az irodalmi mű értelmezése *értékrendszer-mozgósítást, világnézeti döntést is kíván*. Ebben a tekintetben minden kétséget kizáróan, még az értelmiségi olvasókkal szemben is előnyösebb helyzetben voltak a vallásos diákok. A diákok általában érzékenyebben reagáltak mindhárom szereplő viselkedésére, mint a felnőttek. Jó példa erre annak a Berlioznak megítélése is, akit egyébként mindegyik olvasó csoportban jelentős arányban félremagyaráztak. A diákoknál kevesebb volt a „művelt ateista”, és több az „elvakult ateista” megítélés, mint a felnőtteknél. A vallásos diákok azonban még ennél is érzékenyebben reagáltak, és többen az „érdek ateista” minősítéssel is éltek, megérezve, hogy nem megélt, kiküzdött, megszenvedett, ugyanakkor jól kifizetődő világnézettel rendelkezik a főszerkesztő. Mivel magyarázható az, hogy a vallásos diákok jobban tájolják be

a történetet időben, mint társaik? Természetesen nem szabad kihagyni a számításból a jobb történelemtanárokat sem, de inkább arra kellene gondolnunk, hogy diák társaiknál valamivel nagyobb filozófiai és művelődéstörténeti műveltségük és értékrendszerük kölcsönösen áthatva egymást a Bulgakov-regény befogadására esélyesebb olvasói stratégia kialakulására adott lehetőséget. Kérdés persze, mekkora előnyt jelent, és meddig jelent előnyt ez az olvasói stratégia, amelynek egyik jellemző jegye a keresztény értékrend és világnézet. Isten és az ördög felismerésében feltétlenül, igenám, de ennek a regénynek a vilásképe nem hagyományos menny-föld-pokol szerkezetű, itt a föld képviseli a poklot, a pokol „munkatársa” pedig a mennyi erők helyettesítője, illetve szövetségese. Érzékelhettük, nem is olyan könnyű Wolandban a nem embert felismerni. Ebben kétségkívül segítette a vallásos diákokat világnézetük, ám az „ördög” kategória Woland alaposabb megérzéséhez és megértéséhez még kényesszerűbbnek is bizonyulhat.

Természetesen az egyházi gimnáziumokba járó diákok befogadói viselkedését is befolyásolták az iskolai sztereotípiák, különösen az irodalomtanítási sé mák. Közülük is sokan munkásruhába öltöztetik a szereplőket, haladó forradalmi mozgalmak tekintik a TÖMEGIR-t, valamiféle jelképnek Annuskát. Figyelemreméltó, hogy ennek ellenére a diákok valamivel nyitottabbak, mint az érettségizettek és a diplomások. Meggyőzőnek tűnő bizonyítéka ennek az is, hogy a diákok közül többen közelítik meg Wolandot, de például az is, hogy a Komszomol-tag szerepét magyarázni próbálják. Alig van valaki, aki megérezné Bulgakov gyilkos iróniáját, de jellemző a racionalizáló eljárások közötti különbség, ha árnyalatnyi is. „Ilyet egy Komszomol-tag nem tesz”, mondják a felnőttek, és ritkán indokolják, hogy miért nem. Talán azért, mert ez a norma jobban beléjük súlykolódott. A felnőttek megfelelnek Berliozról és csak a KOMSZOMOL-tagsággal kapcsolatos normákra figyelnek. A diákok között viszont többen vannak olyanok, akik viszonylatban gondolkodnak: ezek (Berlioz és a Komszomol-tag) egy táborban vannak, ezért nem történhet ilyesmi.

Elgondolkodtató az is, hogy egy olyan ország olvasói, akik eléggé sok viccet hallanak és mondanak, mennyire nem értik ezt a fajta humort. Lehet, hogy a nagy többség csak a csiklandozó és a sztereotíp humort érti igazán? Vagy csak a maga helyén, a maga műfajában érti a humort? Miért ne lehetne ezt a történetet legalább humoros történetként olvasni, vetődhet fel a kérdés. Természetesen lehet, és így olvasták — vagy legalább is megpróbálják — így is. A legtöbben azonban — mint általában az olvasók szerte Európában — történetet akarnak olvasni, és ezt erőltetik már az első mondatról, az első szereplő megjelenésétől kezdve. Lehetnek jó néhányan, akik egy eddig tabu-témát jelentő korszakról, egy irracionálisan kegyetlen, zsarnoki időszakról akarnak ismereteket szerezni, ezért sem fogják humorát, mert kiszűrik a „komoly” információk közül a „humorosakat”. Érzékelhettük, mennyire sürgetik a történetet, a kalandot, a krimi, a ki kivel van tisztázódását, a jó befejezést. Igenám, de ez a regény nem igen engedi magát lektúrként olvasni. Már csak azért sem, mert nehéz szereplőivel rokonszenvezni, még nehezebb azonosulni. Ebből a szempontból is érdekes a regény nyelvét talán legkevésbé értő, a legszegényebb ismerettárral rendelkező csoport, a dolgozók gimnáziumába járó olvasók viselkedése, akiket talán éppen naivitásuk juttatta olykor, például Woland megközelítésében előnyösebb helyzetbe. Esetük azt a feltevést látszik erősíteni, ha lektúrnak nem is, de regényként azok számára is olvasható ez a mű, akik eddig jobbára csak a hagyományos módon megformált, az olvasói horizontot megváltoz-

tatását nem igen kívánó olvasmányirodalmat fogyasztottak. Így jelenthetett számukra is megválaszolható kihívást ez a mű. A „megválaszolható kihívás” persze korántsem jelenti azt, hogy könnyű a válasz, és hogy gyakori az érdemi válasz.

Az első (tegyük hozzá, az egyik legnehezebb fejezet) olvasásának „nyomon követésével” érzékelhettük, hogy a regény csaknem minden olvasójának kihívást jelentett. Jóval kevesebben maradtak közömbösek, mint más művekkel való találkozáskor. Érzékelhettük természetesen azt is, hogy a válasz sok esetben csak csodálkozás (ilyen is van?), sok esetben leegyszerűsítő, mondhatni „dimenziótlanító” (az öt dimenziót négyre vagy háromra visszaállító) okoskodás, sok esetben világnézeti önigazolás. Akadtak azonban olyanok is, akik már az első fejezet után bulgakovul válaszolnak: felveszik Woland lapjait, játékba elegyednek, cimborálnak vele.

B) UTAZÁS EGY REGÉNYBEN

(A MESTER ÉS MARGARITA BEFOGADÁSA FOLYAMATÁNAK VIZSGÁLATA GIMNAZISTA ÉS TANÁRJELÖLT OLVASÓI KÖRÉBEN)

Az olvasás esemény, az olvasat pedig egy dinamikus történés lenyomata. A lenyomatok sajnos, mindössze annyit árulnak el magáról a történésről, mint az őslények megkövült lábnyomai: elég keveset, de a szakember gondos munkával felépítheti belőle a saurust. Ilyen nyom egy olvasáskutató számára egy „tetszett, mert”- vagy egy „azt jelentette számomra, hogy”- kezdetű mondat. Ritkábban adódik (mint amilyen ritkán kerül egészben mocsár-konzerválta őslény), hogy az olvasáskutató az olvasás folyamatáról, a jelentés és az értelmezés történetéről ne csak az olvasatból tudjon meg valamit. A jól-rosszul, de mindenképpen csak töredékesen megfogalmazott értelmezésekből rekonstruálni az olvasást mint belső történést ugyanúgy nem lehet, mint kilesni az olvasót olvasás közben, de meg lehet kérni az olvasót arra, hogy szakítsa meg az olvasást a kutató által meghatározott helyeken és gondolkozzon egy kicsit azon, amit olvasott, és irányítani lehet ezt a műveletet megfelelő kérdésekkel. Ez az eljárás persze eléggé durva beavatkozás abba az önszabályozó rendszerbe, amelyet az olvasó és a szöveg alkot,⁸ még akkor is, ha a kutató olyan kérdéseket tesz fel az olvasónak, amelyek eléggé gyakran előfordulnak az olvasói gyakorlatban, mint például: milyennek tartja a szereplőket? mit gondol, hogyan folytatódik? mi jutott eszébe erről? mit akarhat mondani ezzel az író? megváltozott-e a véleménye valamelyik szereplővel kapcsolatban? A kutatónak természetesen számolnia kell a laboratóriumi helyzet következményeivel: a mérőműszerei jócskán befolyásolhatják a mérés eredményét, a nem egészen steril műszerek még fertőzést is eredményezhetnek. Mindezt mérlegelve vállalkoztunk arra, hogy húsz végzős gimnazista⁹ és tizennyolc magyar irodalom szakos tanárjelölt¹⁰ olvasói

⁸ Wolfgang Iser: The Act of Reading. London — Henley, 1978. Routledge — Kegan Paul.

⁹ A pécsi Uránváros Komarovról elnevezett középiskola negyedik, felerészben matematika tagozatos, felerészben általános tantervű gimnáziumi osztályának tagjai, kilenc fiú és tizenegy lány.

¹⁰ A szombathelyi Tanárképző Főiskola másod- és harmadéves, népművelés — magyar és könyvtár — magyar szakos hallgatói, hat fiú és tizenkét lány.

magatartását és viselkedését *A Mester és Margarita* című regény olvasása¹¹ közben figyeljük meg, oly módon, hogy tíz alkalommal szakítottatva meg az olvasási folyamatot, összesen ötvenöt kérdés megválaszolását kértük tőlük. (A regény elolvasása után velük is elkészült a kutatás legfontosabb részét képező, igen sok részletre kiterjedő kérdőíves interjú, amelynek segítségével olvasói ízlésükről és értékrendjükről is információkat szerezhettünk.)

1) ÚTITÁRSAINK OLVASÓI HORIZONTJA

JAUSS szerint a befogadás feltétele az *esztétikai hatásra való ráhangolódás*. Hogy létrejön-e a ráhangolódás (vagyis az, hogy az olvasó úgy érezze, a „mese” róla, érte szól), az nagy mértékben függ attól, amit *befogadói attitűdnek*, *olvasói horizontnak* és még sokféleképpen neveznek. A befogadói attitűdön belül többen (Jauss, Józsa és mások) megkülönböztetik az *esztétikai* és a *nem esztétikai* (gyakorlati, mindennapi) tapasztalatok, attitűdök, értékalakzatok körét. Ami a magyar olvasók esztétikai horizontját illeti, annak egyik legjellemzőbbje az, hogy többségük egyrészt a Jókai-, Mikszáth-, Gárdonyi-, másrészt a Hemingway-típusú művekhez igazodik.

Olvasottságuk alapján a hivatásos irodalomközvetítő pályára készülő főiskolások *irodalmi horizontja* természetesen jóval tágasabb, mint a középiskolásoké, akik közül csak öten készültek irodalomközvetítői pályára (öten más tanári szakra, öten mérnöki, egy valaki orvosi pályára, négyen egyelőre nem kívántak tovább tanulni). Negyvennégy mű olvasottságát vizsgáltuk meg. Mindössze két regény akadt közülük, amelyek olvasottsága egyenlő arányú volt a gimnazistáknál és a tanárjelölteknél, ez a Pillangó és Virágot Algernonnak. A Mester és Margarita befogadása szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy számolhatunk-e olyan *olvasmányelőzményekkel*, mint a Faust, a Doktor Faustus, a Kastély (Kafka), a Koponyák hegye (Ördögh Szilveszter), az Aranyborjú, a Holt lelkek, a Svejik, a Biblia, a Bűn és bűnhődés. Nos, éppen ebben a tekintetben feltűnően nagyok a különbségek. A Bibliát kétszer, Ilf és Petrov regényét és a Faustot háromszor, Ördögh Szilveszter és Mann regényét négyszer, Gogol regényét ötször, Kafkát hatszor annyian olvasták a tanárjelöltek közül, mint a gimnazisták köréből. Dosztojevszkij regényét egyetlen gimnazistánk sem olvasta, a tanárjelölteinknek viszont háromnegyed része. Még ha rá is lehetne húzni egyetlen sémát erre a regényre, akkor is óriási hátrányban lennének a gimnazisták. Mivel többféle olvasmány-előzményt feltételez ez a — szinte a fél világirodalmat magába felszívó — műalkotás, a hátrány még nagyobb. Jelentősek, bár nem ilyen mértékűek a különbségek az *irodalommal kapcsolatos beállítódásukban* is. A tanárjelöltek számára egy irodalmi mű olvasása jóval inkább szellemi munkavégzés és alkalom az önvizsgálatra, az erkölcsi állásfoglalásra, mint a középiskolások körében; ezen kívül a rendet és egyensúlyt teremtő funkcióját is többen hangsúlyozzák, ebben a rétegben, mint a diákok között; azt a felfogást pedig, mely szerint egy jó regénynek kellemetlenségeket elfeledtető, közérthető olvasmánynak kell lenni, határozottan elvetik. Az önvizsgálat és az erkölcsi állásfoglalás a középiskolások olvasói horizontjának (más metaforával élve: olvasói stratégiájának) is központi eleme, ám jóval kevesebben vállalják közülük az olvasással járó szellemi munkavégzést,

¹¹ A középiskolásokat magyar tanárunk, Talló Jánosné, a főiskolásokat megbízottaink (akik később interjúkat is készítettek velük) kérték meg a regény elolvasására.

jóval többen hangoztatják, hogy egy jó regény elsősorban ismeretek forrása, és az irodalom szórakoztató, kikapcsoló funkcióját is jóval többen érzik lényeginek, mint a tanárjelöltek közül.¹²

Ami a *pragmatikus horizontot* illeti, ugyancsak jelentősek a különbségek, pedig életpaszttaluk időtartamában csupán három-öt év az eltérés. Mindkét körben a szeretet és a bizalom, valamint az örömmel végzett munka a legfontosabb érték. Mögöttük a tanárjelölteknél a művészi élmény, a függetlenség, az igazság és a szerelem sorakoznak, a gimnazistáknál viszont a család, a tiszta lelkiismeret, a fontosság és hasznosság tudata. Jellemző módon a művészi élmény fontosságának megítélésében különbözik leginkább: a tanárjelölteknek 75, a gimnazistáknak 25 százaléka sorolta a legfontosabb dolgok közé. Nem is kellene talán külön hangsúlyozni, hogy a *művészet megítélése* nem mellékes eleme egy olyan regénnyel kapcsolatos beállítódásnak, amelynek egyik vezető értéke éppen a művészet. Az sem lényegtelen, hogy a jó és rossz viszonyát is taglaló mű olvasói hogyan vélekednek a világ „előjéről”. Hat gimnazista és hét tanárjelölt állítja azt, hogy a világ alapjában véve jó, tizennégy gimnazista és tizenegy tanárjelölt, hogy jó is meg rossz is, vagyis a magabiztos illetve a felhőtlen optimizmus kevésbé jellemezte ezt a két réteget, mint inkább egy mérlegelő, egy realista vagy egy bizonytalan magatartás.

Elég csak a Mester sorsára, *boldogulás-kudarca*ra gondolni, hogy jogosultnak érezzük a „Mitől függ az ember boldogulása?” kérdés feltevését. A gimnazisták úgy érzik, ez elsősorban az ember tehetségétől, munkájától függ, és csak másodsorban politikai magatartásától, ennél is kisebb szerepe van az összeköttetéseknek, még kisebb az ügyeskedésnek, annak pedig, hogy valaki férfi vagy nő, alig-alig. A tanárjelöltek ezzel szemben úgy látják, hogy az összeköttetésnek van legnagyobb szerepe, egyforma szerepe van a munkának és a tehetségnek, a politikai magatartásnak és az ügyeskedésnek, valamint a gyengébb és az erősebb nemhez való tartozást is a figyelembe veendő tényezők közé sorolják.¹³ A gimnazisták szerint Magyarországon tíz ember közül öt végzi azt a munkát, amihez kedve van, a tanárjelöltek szerint csak hárman. A gimnazisták úgy vélik, tíz közül három nevezhető igazán boldognak és négy boldogtalannak, a tanárjelöltek ebben a tekintetben is borulátóbbak (vagy inkább realisabbak?), mert tízből csak kettőt tartanak boldognak és hatot boldogtalannak.¹⁴

2) BETAJOLÓDÁS ÉS ELHELYEZKEDÉS (1—2. FEJEZETEK)

A gimnazisták közül öten nem hallottak sem a *szerzőről*, sem a *regényről*, ketten csupán a szerző nevét ismerték, hárman drámaírónak vélték, heten orosz, ketten szovjet írónak gondolták. Hárman azt is megjegyezték, hogy a század-

¹² Az irodalommal kapcsolatos attitűd mérésére elsősorban egy Thursthone-típusú attitűd-skálát használtunk, amellyel az aktív-passzív beállítódást vizsgáltuk. (Leírását ld. Kamarás István: Az irodalmi érték esélye lektúrolvasásoknál. Bp. 1974. NPI. 48. 1.) Ezen kívül alkalmaztuk még azt a Likert-típusú attitűd-skálát is, amelyet Halász László és Nagy Attila alkalmaztak kultúrával és művészettel kapcsolatos aktív-passzív beállítódás mérésére (Halász László—Nagy Attila: Hatásvizsgálat könyvtárban I. 1974. NPI. 57—58. 1.) Ld. a kérdőív 30. kérdését.

¹³ Am ne feledkezzünk meg arról, hogy a tanárjelöltek között kétharmad-egyharmad a nő-férfi arány, míg a gimnazistáknál majdnem fele-fele.

¹⁴ A pragmatikus horizont vizsgálathoz kérdőívünk 22—27. kérdéseit használtuk fel, amelyeket Hankiss Elemér eszköztárából kölcsönöztünk.

fordulón, illetve a század elején élt. Négyen emlékeztek arra, hogy magyar tanáruk a Faust tárgyalásakor már említette Bulgakov nevét. Ketten a Fehér gárda szerzőjével azonosították. Mindössze egy diák mutatkozott igazán tájékozottnak, amikor a HALLOTTA-E A SZERZŐ NEVÉT? MIT HALLOTT RÓLA? MIT TUD RÓLA? kérdésekre válaszolt. Két tanárjelölt csupán a szerző nevét hallotta, a többiek leghíresebb regényét is megemlítették, öten a regény kiemelkedő értékét is hangsúlyozták, hárman „modern”, ketten a „szocialista realista” jelzővel minősítették. KIVEL MONDATJA EZT GOETHE? MIT JELENT AZ, HOGY „AZ ERŐ RÉSZE, MELY ÖRÖKKÉ ROSSZRA TÖR, S ÖRÖKKÉ JÓT MŰVEL? kérdeztük a mottó elolvasása után, arra számítva, hogy az olvasói horizontnak mind *esztétikai*, mind *filozófiai* mezőiről meg tudhatunk valamit. A gimnazisták közül öten, a tanárjelöltek közül viszont beten (!) hallgattak. Három gimnazista és négy tanárjelölt Faustra, egy tanárjelölt Margaritára (!) tippelt. Mindössze öt gimnazista és négy tanárjelölt fedezte fel a megszólalóban Mefisztót, egy tanárjelölt pedig az ördögöt. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a tanárjelölteknek háromnegyede, a gimnazistáknak viszont csak negyede olvasta a Faustot, zavarba ejtő ez a kép. Ami a szöveg jelentését illeti „Mefisztó rossz szándéka jóra fordul”, „Minden rosszban van valami jó”, „Az emberek között van jó is, rossz is, de nagyobb részük jóakaratú”, „Ha valakinek rosszat teszünk, az másvalakinek még jó is lehet”, ilyenféleképpen értették a diákok. Mindössze ketten hatoltak mélyebbre, akik így feleltek a kérdésre: „A teremtő tudásnak szerves része ez a rosszra törő és jót művelő erő”, „Az ördög megmutatja mi a rossz, ezáltal lehetőség nyílik arra, hogy kijavítsák”. A tanárjelöltek közül valamivel többen fedezik fel a *dialektikus gondolkodást*, a tagadás szellemének lényegét, de többen — főleg azok, akik Faustra tippeltek — ilyenféleképpen vélekedtek: „az emberben ellentétes erők vannak”, „a nagy egésznek alávetve megvalósítani magunkat”, „új utak keresése”, „önmagunkra való rádöbbenés”.

A nagy utazás című Semprun regény olvasói értelmezéseinek vizsgálatakor Józsa Péter megállapította, hogy a válaszokban „egy bizonyos filozófiai kultúra hiánya tükröződik”. Józsa sem képzelte azt, hogy bármely társadalom valamennyi rétege birtokában lehetne kora filozófiai vívmányainak, amit hiányol az, hogy „egy adott társadalomban a műveltség legfontosabb elemei ilyen-olyan módon leszivárognak az értelmiségből a kevésbé iskolázott rétegekbe is, s ebben az értelemben valamely országban a meghatározott problémafajtákra való különleges érzékenység vagy az irántuk való érzéketlenség végső soron tükrözi azokat a fő orientációs támpontokat és tengelyeket, amelyek körül és amelyek mentén az értelmiség elsősorban tájékozódik”. Józsa úgy tapasztalta, hogy nálunk ez a támpont a köztudatba belesulykolt *vulgáris determinizmus*, „amelynek szemében az egyén álláspontja merő szubjektivitás, visszfény, illúzió, s ami számít az csak az objektív meghatározottság”.¹⁵ Ez az alapállás nem kecsegtet túl nagy reményekkel akár Berlioz vagy Lévi Máté dogmatizmusának, akár a wolandi dialektikának a megítélését illetően. „A mű az értékrend hézagaiba hatol be”, állapította meg Józsa, de nem árt hangsúlyozni, hogy a hézag és az űr között minőségi különbség van.

A második fejezet elolvasása után kértük meg először olvasóinkat, hogy álljanak meg, és válaszoljanak kérdéseinkre. Ez a két fejezet — annak ellenére,

¹⁵ JÓZSA Péter: A szöveg értelme. = Az olvasás anatómiája. Bp. 1982. Gondolat K.

hogy a címszereplők még nem jelentek meg, és ez feszültséget okozhatott az olvasók egy részében — elég jó mintát kínál a regényből, hiszen megjelenik Moszkva is, Jeruzsálem is. A figyelmesen olvasó észreveheti, hogy a „két regényt” Woland, a köztük eltelt időt is megtestesítő „mérce” köti össze azzal, hogy ő meséli el Ivánnak és Berlioznak Jézus és Pilátus történetét, bizonyítékkul. Hogy az első fejezet „hullámvasúttechnikája”, hökkentései milyen mértékig teszik próbára az olvasót, arról az előző fejezetben rajzoltunk képet. Azzal, hogy Bulgakov a második fejezetben egy „másik regénybe” kezd bele, még csak fokozza a feszültséget, annál is inkább, mert Woland így vezeti be a bizonyító eljárást: „Nem kell ide semmiféle bizonyíték”.

A MIKOR JÁTSZÓDIK EZ A REGÉNY? kérdésre a tanárjelöltek döntő többsége a húszas éveket jelölte meg, a gimnazisták körében viszont nagy volt a bizonytalanság: négyen a XVIII. és a XIX. századba, hárman 1917 előttre, ketten az ötvenes évekre helyezték a TÖMEGIR-korszakot, és csak hatan a húszas és hárman a harmincas évekre. A MILYEN EMBERNEK TARTJA BERLIOZT? kérdésre adott válaszokat joggal érezhetjük kulcsfontosságúnak a *kialakuló olvasói álláspont* megítéléséhez. A gimnazisták közül tizenketten, a tanárjelöltek közül nyolcan találták rokonszenvesnek. Hat gimnazista a gyengéit is észrevette, de egyikük sem érezte ellenszenvesnek. A tanárjelöltek közül is csak négyen ítélték meg negatívan: szemellenzősnek, csak látszólag műveltnek, bértollnoknak és merevnek nevezve őt. Mi tévesztette meg többségüket? A gimnazisták elsősorban műveltségére hivatkoztak, de mással is megtoldották: „csak a munkájának él, és az idegenekkel is barátságos”, „a vallásban járatos, egyszerű életet élhet”. „Csak azt a nézetet fogadja el, amit bizonyítani lehet”, érvelt egy diák, Józsa Pétert igazolva. A Wolanddal rokonszenvező tanárjelöltek a műveltségén kívül még diplomatikusságát, türelmességét, határozottságát, tudatosságát is dicsérték Berlioznak, de többen műveltsége korlátait is érezték: hiúságát, dogmatikusságát, önteltségét és azt, hogy zavarba hozható.

MILYEN EMBERNEK TARTJA IVÁNT? kérdeztük ezután. Iván megítélése mindkét rétegnél eléggé egyértelműen negatív. A gimnazisták közül tizenhármán, a tanárjelöltek közül heten tartották egyértelműen ellenszenvesnek. A diákok azért, mert félművelt, meggondolatlan, udvariatlan és kötekedő, a tanárjelöltek pedig azért, mert műveletlen, dogmatikus, befolyásolható, tehetségtelen, merev, önállótlan. Hat tanárjelölt valamivel árnyaltabban látta őt, mint a gimnazisták. Észrevették, hogy „énjét beleviszi a műbe”, „tanulékony”, „ön-tudatos” stb. Iván negatív megítélése elsősorban a Berliozzal való azonosulás, a hozzá mérés következménye. A Wolanddal rokonszenvezők számára is vele türelmetlenebb Iván fölé helyezték Berliozt, akinek „ha nem is tetszett, de (...) fölkeltette érdeklődését”.

A KI ÉS MIT AKART A KÜLÖNÖS ISMERETLEN? kérdésre három gimnazista képtelen volt válaszolni. Csak négyen tartották embernek (téritőnek, mágusnak, tudósnak), a többiek természetfeletti lénynek, közülük hárman ördögnek, hárman pedig istennek. A tanárjelöltek közül öten gondolták embernek (vallásos filozófusnak, tudósnak, zavaros nézetű külföldinek, hipnotizőrnek), nyolcan természetfeletti lénynek, közülük ketten ördögnek, a többiek Krisztusnak, „az igazság képviselőjének”, „tudásuk határait értékelhető lénynek”, „sátánnak”, „az ember lelkiismeretének”. Hatan bizonytalanok: „Júdához hasonló mágus”, „misztikus ember vagy szélhámos”, „talán a gonosz, aki felborítja a rendet”, „mágikus erejű ember”. A többség Berliozzal azonosulva vagy legalábbis az ő bőrébe bújva érzékeli és ítéli meg Wolandot. A diákok közül csak

egy valaki rokonszenvezett vele egyértelműen, a tanárjelöltek közül pedig hárman. Legtöbbjük horizontjába nem fért bele, és ezt a feszültséget vagy azzal próbálták feloldani, hogy Wolandot „*hatályon kívül helyezték*” azzal, hogy meseszerűnek, természetfelettiinek nyilvánították, vagy mindenáron megpróbálták belegyömöszölni — akár Berliozt — pragmatikus horizontjukba. Kevesen érezték meg az első fejezet szereplőinek *merőben aszimmetrikus* viszonyát, azt, hogy „közönséges embereket” megmérő *mércét*, Wolandot, az eszmét, más kategóriába kell helyezni. Persze Berlioz bőrében maradvá ez lehetetlen volt. Olyasmi történt, amiről Józsa így ír: „A regényolvasók nagy része a figurák cselekvését kizárólag morális — sőt moralista — szempontból ítéli meg, nem keresik a viselkedésükben testet öltő társadalmi erőket, elemzés helyett, mondhatnánk, *ítélkeznek*”.¹⁶ De nem csupán erről lehet szó, hanem arról is, amire Szilágyi Ákos hívta fel figyelmünket,¹⁷ aki megkülönböztette az egyén erkölcsi problémáival azonosuló *moralista* és a világképre támaszkodó *etikai* attitűdöt. Ez utóbbit képviseli maga Woland is, így aztán nem csak azonosulni, hanem egyszerűen bármit is kezdeni vele nehéz azoknak az olvasóknak, akiknek olvasói horizontja nélkülözi ezt az etikai nézőpontot. Számukra Woland vagy túl közel került (mint egyszerű mágus), vagy túl távol (mint valami természetfeletti hókus-pókusz, amihez nem igen lehet közünk nekünk, a világot természettudományos alapon magyarázóknak, akit legfeljebb holmi írói szeszélynek könyvelhetünk el). Csak ritkán került *optimális távolságra*, pedig onnan hatolhatna be legkönnyebben az értékrend hézagaiba.

A MILYENNEK TARTJA PILÁTUST? kérdésre adott válaszok megítélésakor feltétlenül figyelembe kellett venni azt, hogy a tanárjelölteknek csak kétharmada, a gimnazistáknak pedig csupán egyharmada olvasta a Bibliát (illetve a Bibliából valamit), tehát az olvasói horizontoknak több mint felében nem található a bibliai Pilátus mint értelmezési keret, amely a bulgakovi Pilátussal szembesülhetne. A gimnazisták közül öten, a tanárjelöltek közül kilencen ítélték el, az utóbbiak elsősorban azért, mert önző, a hatalmat élvező és kiszolgáló. Mindössze egy gimnazista rokonszenvezett vele (mert Pilátus meg akarta védeni Jézusát), és csak két tanárjelölt látott benne több pozitívumot (erőtlen jóakaratát, szerepében való boldogtalanságot), mint negatívumot. A gimnazisták többsége az esendő, a meggyötört, a lehetetlen helyzetben lévő embert látta benne. A tanárjelöltek valamivel többet megéreztek Pilátus tragikumából: „rádöbben céltalan életére, de változtatni rajta nincs ereje”, „kegyetlen, de boldogtalan, meghajol a hatalom előtt, érez, de változtatni képtelen”, „kiszolgáltatott zsarnok, tragikus hős”, „gyarló ember, szándéka nem válik tétté”. Ha a *kulturális minták* közül hiányzott is Pilátus, jó néhány hasonlónak nevezhető hőstípus található, elsősorban a tanárjelöltek olvasmányáiban. Pilátus észleléséből arra lehetett következtetni, hogy *jelentését* jóval könnyebben fogják megfejtetni, mint akár Berliozét, akár Wolandét, hogy majd a Pilátus-jelentést hogyan *értelmezik*, az már jóval nehezebben jósolható meg ebben a stádiumban. Ennek puhatolására is tettük fel azt a kérdést, hogy MI LEHET AZ ISMERETLEN CÉLJA AZZAL, HOGY EZT A TÖRTÉNETET ELMONDJA BERLIOZNAK ÉS IVÁNNAK? Ezt az író eléggé egyértelműen érzékelteti azzal, hogy az a Woland (aki Kanttal villásreggelizett, aki így kiált fel: „Hol nem jártam én már életemben.) bizonyíték helyett — perdöntő bizonyítékul — idegenszerű akcentusát

¹⁶ JÓZSA Péter: i. m.

¹⁷ SZILÁGYI Ákos: Az ész szaltó mortálója. = Filmkultúra, 1980. 6. sz.

elhagyva kezdi mesélni a történetet, az igaz történetet. Ezzel együtt sem meglepő, hogy négy gimnazista és két tanárjelölt erre a kérdésre még nem tudott válaszolni. Mindkét csoportban hárman úgy vélték, Jézus, egy tanárjelölt és három gimnazista azt gondolta, hogy Isten létét akarja bizonyítani számukra Woland. Négy gimnazista és két tanárjelölt úgy érezte, hogy Woland ki akarja zökkenteni, meg akarja hökkenteni, állásfoglalásra akarja késztetni őket. Három gimnazista szerint az ismeretlen azt akarja elérni, hogy máskor ne mondjanak ki túlságosan könnyedén nagy horderejű kijelentéseket. Három tanárjelölt kézzel-lábbal tiltakozik a biztonságot jelentő ráció „irrationalizálása” ellen, ilyenféleképpen: „Nem tudom, hogy mi lehetett a célja, de semmiképpen sem az, hogy Jézus létét bizonyítsa”, „Csak azt akarta bizonyítani a dogmákkal szemben, hogy Jézus csupán ember volt”. Csupán egy tanárjelölt és egy gimnazista próbált meg hidat verni a „kétféle regény” között ily módon: „Az ismeretlen és Jézus közötti hasonlóságot akarta felvillantani”. Négy tanárjelölt messzebb jutott el, mondhatni *etikai nézőpontból* értelmezik a jeruzsálemi történetet: „Magát az igazságot mondja el Woland”, „Arról szól, hogy a szándék még nem tett”, „az erkölcsi magasabbrendűség példázata”, „Azt mutatja be, hogyan változott meg Pilátus Jézus hatására”. Úgy tűnik, hogy a Mester és Margarita gimnazista és tanárjelölt olvasói a második fejezetben kezdődő „klasszikus regénnyel” boldogulnak könnyebben, az első fejezet bulgakovi (woland) ironiája elől a rációt képviselő „nagy műveltségű” Berlioz fedezékébe menekülnek.

3) MEGLAZULNAK A FOGÓDZÓK (3–5. FEJEZETEK)

Az újabb kérdés-sorozat az ötödik fejezet elolvasása után következett. A harmadik fejezetben elpusztul az a hős, aki az olvasók jó részének szilárd pontot, az *azonosulás* lehetőségét jelentette. Iván kínálkozna helyette, aki (a negyedik fejezetben) üldözőbe veszi Wolandot, csakhogy az örülten viselkedő költővel már nehezebb felvállalni az azonosságot, még *rokonszenvezni* sem könnyű vele. Különben is hamar kiderül, hogy az üldözött, a leleplezött orránál fogva vezetik, hogy megközelítőleg sem szabályos krimi vagy kalandregény ez. Az olvasók egy része még mindig abban reménykedhet, hogy *kalandregényként*, Woland utáni *nyomozással* folytatódik, vagyis végre igazán *izgalmas* lesz a regény, és az ötödik fejezetben ismét változik a kép és a stílus. Az író — ismét hangnemet váltva, az olvasóval bizalmaskodó konferanszié szerepében szólalva meg — boszszantóan ráérősen foglalatosskodik a Gribodjedov-ház *leírásával*, alkalmat adva a vájtfülű olvasónak, hogy a „papírkiutalás”, ... az „elvtársnő”, „beutaló”, „közös konyha” segítségével pontosítsák az időt és a helyszínt, és arra is, hogy észrevegyék a jeruzsálemi és a moszkvai palota közötti áttűnést. (Például a jeruzsálemi „Istenek! Mérget, ide azt a mérget!” és a Gribodjedov-ház ugyancsak oszlopos termében elhangzó „Istenek, isteneim, mérget nekem, mérget!” összecsengését.) A Gribodjedov-ház örült, ám az olvasók egy részét bizonyára inkább untató forgatagában csak nagysokára bukkan fel az ismerős Iván, gatyában, gyertyával. Így még nehezebb vele azonosulni, legfeljebb sajnálni lehet, hiszen elvesztette cselekvőképességét. Lesznek azonban olvasók, akik észreveszik, hogy az „aranysegéllyel ellátott, illatozó, drága bőrből készült kanna” TÖMEGIR-igazolványát elvesztő és azt egy szentképpel felcserélő Iván fürdése a Moszkva folyóban jelképes értelmű: a megtisztulás, a keresztkedés szertartása. A gyertya pedig a megvilágosodása.

MI OKOZTA BERLIOZ HALÁLÁT?, kérdeztük először. A gimnazisták többsége ésszerű *magyarázatot* keresett. Heten közönséges balesetnek tartották, négyen pedig olyan balesetnek, amely rossz lelkiállapot következménye volt. Heten úgy vélték, hogy Wolandnak is köze lehetett a balesethez, de hogy milyen értelemben, ezt csak ketten részletezték: egyikük már nem varázslónak, hanem örültnek tartotta az ismeretlent, másikuk úgy gondolta, Woland tudja, hogy Berlioz fel akarja jelenteni, és védekezik. A tanárjelölteknek csak kisebbik fele keresett mindenáron ésszerű magyarázatot. Négyen egyszerűen véletlennek tulajdonították a dolgot, hárman hipnózisra, ketten kiöntött olajra hivatkoztak. Hárman hitetlenségében látták halála okát, a többiek az „eleve elrendelésre”, a „szükségyszerű véletlenre” és „ismeretlen erőre” hivatkoztak.

MÓDOSULT-E IVÁN RÓL ALKOTOTT VÉLEMÉNYE?, kérdeztük ezután. Kilenc gimnazistának és hat tanárjelöltnek nem. Három gimnazistához és nyolc tanárjelölthöz közelebb került, mert hűséges barátnak bizonyult, mert határozottságot, felelősségérzetet mutatott, mert a tettek mezejére lépett. „Ezt csak álmódja Iván”, próbált rendet teremteni a rendetlen regényben egy tanárjelölt. „Benne is működik egy akaraton túli erő”, vélekedik egyik társa. Egy diák „kifejezetten csalódott” benne, mert „esztelenül viselkedett, ateista hite megingott”.

Ezután tettük fel az első *értelmezésre* vonatkozó kérdést: MIT GONDOL, MIT AKAR BULGAKOV ELMONDANI, BEMUTATNI EBBEN A REGÉNYBEN? Ezzel a kérdéssel nem az volt a célunk, hogy azt állapítsuk meg, hogy öt fejezet elolvasása után mennyit fejtett meg a regényből, és az sem, hogy egyre beljebb haladva a műbe, mennyire közelít az olvasók értelmezése egy „abszolút” jelentéshez. Az olvasás, a befogadás folyamatát célszerűbb, mint W. Iser is ajánlja, az *esztétikai jelnyelvre való fokozatos ráhangolódásnak* elképzelni, vagyis egy olyan befogadói pozíció fokozatos kialakulásának, amely egyre inkább nevezhető esztétikai észlelésformának, amely lehetővé teszi, hogy a mű hathasson.

Öt gimnazista és ugyanannyi tanárjelölt teljesen tanácstalan volt. Négy tanárjelölt és három gimnazista elsősorban korrajzot érzett ebben a „furcsa” regényben. Két gimnazista csak a sematikus „kora problémái”-val válaszolt, egyik társuk pedig így: „Eltűlözve mutat be embereket és a társadalom problémáit”. Nem sokban különböztek a tanárjelöltek ilyen típusú válaszai sem: „A Szovjetunió életét, fejlődésének visszasságait”, „A moszkvai irodalmi élet visszasságait”, „ironikusan bemutat egy réteget”. „Különböző embertípusokat mutat be”, válaszolta az egyik tanárjelölt, „az emberek valódi arcát” válaszolta egy gimnazista (mellesleg Ilf és Petrov olvasója). Egy gimnazista (a Doktor Faustus olvasója) a Fausthoz érezte hasonlónak Bulgakov regényét. „Nem tudom mi a célja, de biztos, hogy nem valamiféle különleges lények hatalmának a bemutatása”, védekezett körömszakadtáig egy középiskolás diáklány, akinek Playth Üvegbura című regénye volt a Bulgakov-regényt megelőző olvasmánya. Két gimnazista és egy tanárjelölt valamiféle filozófiai következtetést olvasott ki a szövegből: „Sorsunk előre be van ütemezve”, „Az ember nem maga irányítja életét, hanem valami földön túli lény”, így a gimnazisták; „Életünk nem csak akaratunktól függ” így egy tanárjelölt. Mindössze egy gimnazista és négy tanárjelölt került közelebb a szöveghez: „Az ember egymagában semmire sem juthat, ezért ilyen társakra is szüksége van, mint Woland”, válaszolta az egyik gimnazista. „Lám a véletlen milyen zavarokat tud okozni ennek a parazita társaságnak az életében, én is beleavatkoznék az életükbe”, felelte az a tanárjelölt, aki dogmatikusnak érezte Berliozt. „A jó és a rossz kapcsolatáról, a véletlen és

a meghatározottság viszonyáról”, válaszolta az a társa, aki szükségszerű véletlennel” magyarázta annak a Berlioznak a halálát, akit félművelt hivatalnoknak érzett. „A materialista és az idealista világnézet ütköztetése mellett általános emberi problémákról: az érdekről, a felszínességről, az emberi kicsinyességről”, válaszolta a tanárjelölt, aki Berliozt nagy tudású, művelt embernek ítélte elsöre, halálát pedig véletlen balesetnek érezte, annak ellenére, hogy Woland megígérte. „Az emberek tűrőképességét, az igazsághoz való viszonyát mutatja be, valamint azt, ki hogyan cselekszik a rendkívüli helyzetekben, és hogy egyáltalán hányan élnek tudatosan, nem kiszolgáltatottan, valamint még talán az élet labilitását és a dolgok örök bizonytalanságát”, elemezte a mű addig elolvasott részét finom érzékkel az a tanárjelölt, aki ugyan nem tudott mit kezdeni a mottóval, de jól tájolt be a moszkvai történet időpontját, aki Berliozt „szimpatikus, határozott egyéniségnek” érezte, Wolandot pedig „eszmei alaknak, az antitézis képviselőjének”, aki a jeruzsálemi történettel „egyszerűen csak az igazságot akarja bizonyítani”.

Jól érzékeltetik ezek az *értelmezések* a regény elején kialakuló olvasói állapontnak (egy hasonlattal élve: az olvasói stratégiának) a *meghatározó szerepét*, ugyanakkor megváltoztathatóságát is, azt a jelenséget, amit W. Iser „*vándor nézőpontnak*” nevez. A vándorló nézőpont nem csak az egyik szereplőtől a másikhoz pártoló, nem csak az újabb információk birtokába jutó olvasó fokozatosan változó álláspontját jelenti, hanem azt is, hogy az olvasó a *kapcsolatok egyre növekvő hálózataként* megjelenő szöveggel találkozik (amely egyre gazdagabb, és ugyanakkor egyre eredetibb lesz), hanem saját (addigi) *olvasói produktumára*, saját olvasatára is. Az *önreflexió* sajátos esete ez. Az eredetibb, elemzőbb értelmezéseknek egy része azt is érzékelteti, hogy a vándorló nézőpont mozgását mennyire korlátozza egyrészt az olvasói horizont esztétikai és pragmatikus szférája, másrészt az első benyomások a „*lecövekelő*” olvasói álláspont.

4) AZ OLVASÓ IS JALTÁBA POTTYAN. (6—7. FEJEZETEK)

Sztravinszkij doktor diagnózisának egy fontos kifejezése, a „téves interpretációk” és az eszméletét veszítő Iván utolsó szavai, az „Engem már csak Pilátus érdekel... Poncius Pilátus...” újabb lehetőség az olvasónak, hogy összeszedve a szálakat ismét változtasson nézőpontján, emlékezve arra, hogy Iván poemájának Jézusa is „téves interpretáció” volt, hiszen „hús-vér eleven Jézussá sikeredett”. (Talán még az is eszébe juthat az olvasók egy részének, hogy Berlioz halálát követően Annuska nevének hallatára előbb a „napraforgó olaj”, majd „Poncius Pilátus” asszociálódott Iván számára.) A következő fejezetben azonban ismét „a regényből kiüzetve” érezheti magát az olvasó. Az első fejezet hűvös-udvarias filozófus Wolandja most nem érvel, hanem hülyéskedik, szórakozik, leckéztet. Újabb áldozata, Sztjopa Lihogyjev nem igen alkalmas arra, hogy az olvasó vele azonosuljon. A magát a regényből kiüzetve érző olvasó persze kárpótolhatja magát, hogy a narrátor jelentéktelennek tűnő mellékmondatokban sok mindent „kifecseg” a sztálini időszakról; az eltűnő emberekről, az embereket eltüntető rendőr eltűnéséről, arról a rettegésről, amely Lihogyjevet fogja el, amikor meglátja Berlioz ajtaján a pecsétet, ami a „pecsét előtt teljességgel ártatlannak látszott”, de most veszélyesnek tűnő beszélgetésükre emlékezteti. Kérdés, hogy az olvasó, mennyire képes átváltani ezekre a

hangnem-váltásokra. Ennek a fejezetnek a végén, Sztjopa Lihogyejev Jaltába pottyánása után tettük fel a MIT AKARHAT WOLAND ÉS KÜLÖNÖS TÁRS-
SAI? MILYEN SZEREPET SZÁNT NEKIK AZ ÍRÓ? A kérdés megválaszoló-
sághoz most már támpontokkal rendelkezik az olvasó. Berlioz még ártatlan áldo-
zatának tűnhetett, ezzel szemben sem Husztov minősítése („talpnyaló, oportu-
nista, intrikus, pizsok fráter”) sem Sztjopa Lihogyejevvel való bánásmódját
nem ítélteti az olvasó méltánytalannak, sőt az is felmerülhet a Berlioz-pártiak-
ban, hogy a szerkesztő Lihogyejev cimborája volt. Négy gimnazista és két tanár-
jelölt teljesen tanácstalan volt. Ezúttal mindkét csoportban jóval kevesebb ész-
szerűsítési kísérlet akadt: csak két tanárjelölt tartja agyrémnak, hallucinációnak
(Lihogyejevénak), és csak három gimnazista véli őket zűrzavart és rémületet
keltő bűnszövetkezet tagjainak. Egy gimnazista úgy véli, hogy Wolandék „a
kor hibáit testesítik meg”, hárman viszont — éppen ellenkezőleg — azt gon-
dolják, hogy éppen Woland az, aki próbára teszi a kor hibáit személyesítőket.
A tanárjelölteknek ez a leggyakoribb értelmezés, bár ebben a körben is előfordul
olyan magyarázat, mely szerint Wolandék „a társadalom visszasságait képvise-
lik”, visszaélnek az emberek gyengéivel”, és négyen csupán addig jutnak el,
hogy valamiféle erőt, démoni erőt képviselnek. A többiek a kisszerű embereket
megdöbbeneti akaró, a képmutatást és a hatalommal való visszaélést leleplező,
a lelkiismeretet megszemélyesítő erőknak vélik.

Az egyik tanárjelölt szerint Woland „a Mester, vagyis a Megváltó, démon
alakjában, ám ez a megváltás egyeseknek fájdalmas lesz”. Ez az olvasó az első
öt fejezet alapján a sci-fi műfajba sorolta ezt a regényt, ugyanakkor Berliozban
észrevette a dogmatikust, és szellemesen, furcsa anti-szentháromságnak” titu-
lálta Wolandékát, és ő volt az, aki kijelentette, hogy ő maga is beleavatkozna
egy olyan parazita társaság életébe, mint a TÖMEGIR. Esete jól példázza az
olvasói horizont összetettségét és rugalmasságát: valamint azt is, hogy a műfaji
eltájolás, a viszonylag széles kulturális ismerettár, az ironia iránti érzékenység
hogyan ötvöződik a mű befogadására egyre nagyobb esélyt adó olvasói beállító-
dással. Akadt egy szép példa az olvasói „pálfordulásra”, amely mögött jól ki-
érezni a dinamikus történetet. Az a Berliozsal rokonszenvező tanárjelölt, aki
Wolandban az igazság képviselőjét, Pilátusban a státusában magát kényelmet-
lenül érző embert, Hontalanban az érzékeny lelket sejtette meg, és a labilis
világban éléshez elengedhetetlen tudatosság megméretését érezte a regény üze-
netének, így látja Wolandék szerepét. „Valamire ráéreztetni az embereket, igazi
énjüket kibányásztatni a sok hétköznapi sallangból, meztelenre vetkőztetni őket,
és szembeállítani egy eszmei tükörrel.”

Szemléletes bizonyítéka ez a példa annak, amit Gadamer a befogadás leg-
fontosabb feltételének tart: a *másság elismerése és felismerése* képességének.
Természetesen az empátia is fontos feltétele a befogadásnak, de nem a művel
és a szereplőkkel való empátiás egylényegűség, hanem a *másságba való beleélés*
kell ahhoz, hogy kialakuljon az olvasó és a mű közötti párbeszéd. Azt is jól
érzékelteni ez a példa — és később majd jó néhány hasonló — hogy a művel
való kapcsolatfelvétel kudarcai is a kialakuló kapcsolat szerves részét képez-
heti, hogy ez is a művön belül történik, ez is része az értelmezési folyamatnak.

AZ EDDIG MEGISMERT SZEREPLŐK KÖZÜL KI A LEGROKONSZEN-
VESEBB? KI A LEGELLENSZENVESEBB? Így szólt a következő kérdés. Érde-
mes áttanulmányozni a válaszokat összegező táblázatot:

	rokonszenves		ellenszenves	
	20	20	20	20
	18 tanárjelölt közül	gimnazista közül	18 tanárjelölt közül	gimnazista közül
Jesua	9	9	0	0
Berlioz	10	4	1	1
Iván	5	9	2	1
Pilátus	1	5	4	2
Woland	2	1	6	7
Behemót	2	0	2	6
Lihogyejev	0	1	2	2
Kajafás	0	0	1	2
Korovjov	1	0	6	7

Mindkét csoport olvasói álláspontjának legfőbb jellemzője az, hogy Berlioz nem egyszerűen rokonszenvesebb Wolandnál, hanem az, hogy Woland áldozatával inkább rokonszenveznek, Wolanddal pedig jóval inkább ellenszenveznek.

A szilárd pont mindkét csoport számára Jézus volt. Iván megítélése az elmeklinikára kerülése után határozatlan megváltozott, méghozzá pozitív irányban, ennek elsősorban az is oka lehet, hogy többek számára ő az a szereplő, aki majd kideríti a zavaros ügyeket, leleplezi Wolandékat, aki igazságot oszt, de talán az is, hogy többen a katarzistra való kijelöltetését is megsejtették. Elgondolkodtató különbségek érzékelhetők Pilátus és Behemót megítélésében a két csoport között. A gimnazisták nem tudnak, feltehetően a *humor- és ironiaérzék* elégtelensége miatt, vagy nem akarnak, mint a számukra ellenszenves vagy legalábbis gyanús és homályos Woland „munkatársával” rokonszenvezni Behemóttal, ugyanakkor jóval megértőbbek Pilátussal szemben, mint a tanárjelöltek.

A MIT ÉREZ VALÓSÁGOSNAK ÉS MIT MESESZERŰNEK EBBEN A REGÉNYBEN? kérdés (szétválasztva azt, ami művészien szervesül) esztétikai szempontból nem a legszerencsésebb, ám a befogadói gyakorlatot figyelembe véve mindenképpen indokolt. Az általános olvasói gyakorlattal számolva arra kell számítani, hogy a „meseszerű” többnyire negatív, a „valóságos” többnyire pozitív minősítést is jelent. Három gimnazista az egész mesének tartja. Mércéjük az Ifjú gárda, az Acélt megedzik, a Nyomorultak, Dumas regényei és a Két Lotti: ezekhez képest csak mese ez a regény. Tizenkét gimnazista és tizenhárom tanárjelölt Wolandék viselt dolgait tartotta mesének, egy tanárjelölt és egy gimnazista a bibliai történetet is. Mást tartottak valóságosnak a tanárjelöltek és a gimnazisták. A főiskolások elsősorban a társadalmi kérdéseket (a TÖMEG-IR-t, a „szocialista polgárt”, a „személyi kultuszt”, a „társadalmi környezetet”), a középiskolások a bibliai történetet. Kevésszámú kivétel is akadt, egy gimnazista (a Bulgakov-regény előtt Kafka Per-ét olvasta), aki szerint a mese és a valóság szétválaszthatatlan ebben a regényben, egy tanárjelölt, aki az ördögöt meseszerű, tevékenységének következményeit valóságosnak tartotta, és egy másik tanárjelölt, aki szerint a valóságos problémák jelennek meg meseszerűen.

Ezután kértük fel először olvasóinkat a mű *értékelésére*: MI A VÉLEMÉNYE A REGÉNYRŐL?, kérdeztük. A gimnazisták között egy sem akadt, aki egyértelműen elmarasztalná a regényt, de többségüknek csak kisebb-nagyobb fenntartásokkal tetszett. Öten érdekesnek, hárman meseszerűnek, ketten-ketten titokzatosnak, izgalmasnak, elgondolkodtatónak, valóságízűnek, furcsának és olvasmányosnak tartották. A tanárjelöltek között három negatív véleményű is

akadt: „zavaró, hogy sok szálon fut a cselekmény”, „ellenszenves, idegesítő”, „nem az én műfajom”. Hárman elég bizonytalanok voltak: „sokértelmű”, „nem rossz”, „a mese és a valóság határán”. Ketten mellette is, ellene is érveltek: „kicsit zavaros, de izgalmas, filozofikus gondolatokkal teli”, „túl zavaros a cselekmény, persze ebben rejlik az értéke”. A többieknek egyértelműen tetszett, mert „jó, érdekes, groteszk”, „mert izgalmas a kérdésfeltevése”, „mert az abszurdot keveri a valósággal”, „mert érdekes, hogy a társadalmi háttér csak jelzésekben jelenik meg”, „mert érdekes a probléma lélektani megközelítése, és az, ahogy a hagyományos realizmus keveredik a modern irodalomra jellemző abszurditással”.

5) OSTOR VAGY MÉRCE? (8—12. FEJEZETEK)

A következő kérdéseket még a címszereplők megjelenése előtt tettük fel, a 12. fejezet elolvasása után. A nyolcadik fejezetben az olvasók „párbajsegédként” résztvehetnek Iván vagy Sztravinszkij oldalán, az elmeorvosnak és az elmebetegnek is, meg az igazság birtokosának is minősíthető költőnek a „párviadalában”. A „párviadalra” beöltöző Iván a vérvörös zefirpizsamát választja, nem véletlenül, hiszen Pilátus vérvörös bélésű fehér köpenyt viselt. Hogy Iván kataritikus változáson megy keresztül, azt egy nem lényegtelen apróság is jelzi: elhatározza, hogy „ironikusan fogja szemlélni ezt az egész csodálatosan berendezett intézményt”, s el is nevezi magában a rendelőt „gyári konyhának”. A „párviadal” természetesen egyenlőtlen, hiszen Iván oldalán csak a bizonyíthatatlan igazság áll. A kilencedik fejezetben lehetőséget kap az ebben a körben eddig legellenszenvesebbnek mutakozó szereplő, Korovjov, hogy „pótvizsgát” téve Nyikanor Ivanics megleckéztetésével próbálja meg visszanyerni az olvasók kegyét, kitéve annak, hogy a kistílú szélhámossal szemben gátlástalan bajkeverőnek minősüljön. Mivel Korovjov tetteinek pozitív „mögöttes értelme” a tudatos késleltetés miatt csak idővel világosodhat meg az olvasó számára, viselkedését jogosan ítélheti az olvasó ellentmondásosnak és zavarbaejtőnek. Ez alól csak azok lehetnek kivételek, akik szemében az áldozatok (és az általuk képviselt világrend) egyértelműen negatívnak minősülnek. (Márpedig sok mindent fel lehet hozni Nyikanor Ivanics mentségére, végtére Ő is kiszolgáltatottja mind az ínséges lakáshelyzetnek, mind annak a hatalmi rendszernek, ahol ő „alkutya-ként” is „főkutya” a Szadovaja 303/B. számú házban.) A többiek gondolkodhatnak úgy, hogy az áldozatok megleckéztetése ugyan jogos, de a módszerek és az ítéletek keménysége is vitatható. (Különösen zavarbaejtő a feljelentő eltüntetése.) Sokáig kell még az olvasónak arra várnia, hogy a Woland-csapat érdemleges ellenzóvel, a lövöldöző hatósággal kerüljön össze, ami visszamenőleg is magyarázható Wolandék erőszakalkalmazását. Az igazi magyarázat természetesen nem ez, hanem az, hogy Wolandék — egyéni módon, művészi találékonysággal — tulajdonképpen a moszkvai módszereket alkalmazzák, ám az olvasónak még időre van szüksége, hogy erre is rájöjjön. A tizedik fejezet olvasásakor úgy tűnhet, az olvasónak, hogy most már végre Ilf és Petrov modorában¹⁸ folytatódnó humoros vagy szatirikus regényt olvashat, ám a kettéhasadt tudatú Iván elmélkedése (a tizenegyedik fejezetben) ugyancsak elbizonytalaníthatja. Az olvasónak nem csak a régi és az új Iván között kell választani, hanem a határo-

¹⁸ Csupán Varenha árnyékszékbeli megverése számítana „stílustörésnek” ebben a modorban.

zottan rokonszenvesebbnek mutatkozó, új Iván Woland általi minősítésén („Hülye!”) is el kell gondolkodnia, valamint Iván reagálásán, aki ezen „egy cseppet sem sértődött meg, inkább csak kellemesen meglepődött”. Woland kijózanító gyógymódja, úgy tűnik, eredményesnek bizonyult. Woland újabb megjelenése a varietében kinek a helyzetkomikumot, kinek a szatírárt igazolhatja, kinek az ilf-petrovi, kinek a bulgakovit, különösképpen azoknak, akik felfigyeltek a moszkvaiak megváltozásával kapcsolatos fejtegetésre is. Woland nem vádolja a moszkvaiakat — azon kívül, hogy itt is szeretik a pénzt és könnyelműek — mással, mint azzal, hogy belsőleg nem változtak meg, és még annyit tesz hozzá — sejtelmesen és mégis nagyon is konkrétan — hogy „a lakáskérdés is elrontotta őket”. Büntetésük — az átmeneti időre fejtő Bengolszkijén kívül — ez alkalommal nem túlságosan szigorú, kapkodásuk a pénz és a ruhák után azonban legalább annyira szomorú, mint nevetséges, igaza van Szemlejarovnak, ragyogó számaik „rossz szájízt hagynak maguk után”.

A MILYEN EMBERNEK TARTJA KOROVJOVOT? kérdés az „ember” miatt talán nem a legszerencsésebb. A sugalmazás következményeit a válaszok minősítésénél feltétlenül figyelembe kell venni. Korovjov minősítése érthetően nem túl hízelgő. A gimnazisták közül hatan csalfnak, négyen kegyetlennek, négyen szolgálékúnak tartották, csupán hárman találtak számára valami mentesítést: humorát és eszét dicsérik. A tanárjelöltek körében sem volt kedvezőbb a kép, azzal a különbséggel, hogy hárman „nem tudommal” válaszoltak. Nyolcan elítélték, mert „erőszakos, számító”, mert „visszaél az emberek gyarlóságával”, mert „visszaél hatalmával”, mert „szélhámos”. Többen Cipollához hasonlították, mások talpraesettségét, élelmességét, jó emberismeretét is megemlítették, de erőteljesebben hangsúlyozták jellemtelenségét, erőszakosságát. Bár ennek a kérdésnek a megfogalmazása nem volt a legszerencsésebb, mégis jól érzékelhetjük az esztétikai és a pragmatikus horizont működését. Akik Cipollához hasonlították, nem veszik észre, mekkora a különbség Cipolla és Korovjov áldozatai között, és nem veszik észre azt sem, hogy Korovjov csak eszköz, katalizátor. Érthetően a *moralizáló megítélés* dominál, és még csak el-elvétve bukkan elő az etikai: „Woland jobbkeze, leleplezi Moszkva valódi arcát”, „kegyetlenül vágja az emberek szemébe az igazságot”. Azzal a válaszlehetőséggel, hogy „Rossz kérdés, mert nem is ember”, jellemző módon, senki sem élt.

A MI A VÉLEMÉNYE NYIKANOR IVANICSRÓL, A LAKÓBIZOTTSÁGI ELNÖKRŐL? kérdésre eléggé különböző módon válaszoltak a gimnazisták és a tanárjelöltek. A gimnazistáktól Nyikanor Ivanics fele annyi szemrehányást sem kapott, mint Korovjov, sőt, hatan kifejezetten rokonszenvesnek (tisztességes, becsületes, dolgoz embernek) ítélték. A „becsületes kisember” és a „becsületes dolgozó” irodalmi sztereotípiái is működtek, de erőteljesebben a pragmatikus olvasói horizont, az *olvasók értékrendje*. Mindössze három gimnazista ítélte el kategorikusan, a többiek inkább gyarlónak (pipogyanak, kisstilú szélhámosnak), inkább Korovjov áldozatának tartották, mint bűnösnek. A tanárjelöltek többsége pénzsovárnak, hatalmával visszaélőnek, korlátolt kispolgárnak, megvesztegethetőnek ítélte. Ami ezek után meglepő az az, hogy még a tanárjelöltek egy ilyen emberrel szemben sem találták megfelelőnek Korovjov eljárását, mert szerintük embertelen. És vajon Wolandét a varietében? Feltették a MI JUTOTT ESZÉBE WOLANDÉK ELŐADÁSA KÖZBEN? kérdést is. A két csoport ez alkalommal is eléggé különbözőképpen reagál. A tanárjelöltek körében az *esztétikai horizont* alakította legerőteljesebben az olvasói beállítódást: kilencen Cipollához hasonlították Wolandot. A megalázó helyzetbe kerülők szemszögéből minősítették

Cipolláéval Woland viselkedését, aki — a nagyon is aktív, nagyon is tudatos Cipollával szemben — mindössze megjelent és megállapította, hogy nem változtak, de mentséget is talált számukra. Egyiküknek Az ember tragédiája és a Faust jutott eszébe, de nem indokolta meg, miért. Mindössze négyen érezték meg, hogy itt valami megmérettetik, s Woland a mérce. Egyikük Wolandot idézte, aki szerint az emberek semmit sem változtak az új társadalomban, másukuk így válaszolt: „A pénznek igenis szaga van. Egy átmeneti társadalom átmeneti ruhái. Átmenet a kabát és a rongy között.” „Ő volt az, akinek groteszk ábrázolása miatt tetszett a regény, aki szerint Wolandék „etikai büntetés végrehajtói”, és neki volt az összes szereplő közül Behemót a legrokonszenvesebb. A gimnazisták körében a két leggyakoribb válasz ez volt: 1) ilyesmi lehetetlen, 2) ilyesmi igenis lehetséges. A lehetetlent hangsúlyozók érvelése sokat elárul a *pragmatikus olvasói horizontról*: „érdekes lenne látni, de nagy hülyeségnek tartom, mert megvalósítani lehetetlen”, „lehetetlen az ilyesmi, mert különben örjítő lenne, ha így bele lehetne látni a gondolatainkba”. Feltételezem, hogy ilyesféle érzések, szorongások bujkáltak azokban is, akik Wolandot Cipollával azonosították. A dolog lehetetlenségét hangsúlyozók hatásos bűvészműtatvány-nak tartották azt, ami a varietében történt. Ketten a gimnazisták közül is úgy érezték, Wolandék tisztességes embereket aláztak meg, és mindössze hárman gondolták úgy, hogy „az emberek lealjasodásának lehetett tanúja az olvasó”, „kapzsi és nagyravágyó emberek bűnhődtek”, „ha ez igazából megtörténne, sokat meg lehetne ismerni az emberek jelleméből”. Mivel magyarázható ez az ellenérzés olyan olvasók körében, akiknek nagy többsége nem értett egyet a „Nem szeretem azokat a könyveket, amelyek felzaklatnak és arra próbálnak kényszeríteni, hogy önmagammal szembenézzek” kijelentéssel? Feltehetően elsősorban a *szembesítés* módja az, ami zavarta őket. Nem elég csak *fejetlen ironia* érzékre gondolni, hanem elsősorban a *bulgakovi világlátás, a bulgakovi filozófia* iránti érzéketlenségre. A Berliozt felvállaló és Wolandot taszítónak érző beállítódásra, mely nem igen érzékeli, hogy Wolandék inkább nézői mint előidézői a moszkvaiak által előadott — mellelleg *szociológiai hitelű* — életképeknek.

A „társadalmi visszasságok leleplezése” sztereotípiát látványosan nem működik egy olyan regény esetében, amelynek „*társadalmi küldetése*”, nem a megszokott és realisztikus, tárgyias és közérthető „szolgálatirodalom” formájában jelenik meg, hanem az olvasók többsége számára egészen új *poétikai rendszerben*.¹⁹ Így aztán jogosnak érezhetjük a TALÁLKOZOTT-E AZ EDDIG FELBUKKANÓ REGÉNYALAKOKHOZ HASONLÓ EMBEREKKEL AZ ÉLETBEN? MÁS REGÉNYEKBE? kérdéseket, mely az olvasói horizont esztétikai és a pragmatikus mezőinek tartalmát firtatja. Öt gimnazista és ugyanennyi tanárjelölt mindkét kérdésre nemmel válaszolt. Három gimnazista kijelentette, hogy sok ilyen ember van az életben „akik beszélnek, de nem érzik át beszédük tartalmát”. A gimnazisták közül a legtöbben a lakóbizottsági elnökhöz hasonló figurákkal találkoztak a való életben, és Iván, Berlioz és Bengalszkij „alteregója” is felbukkant életükben. A tanárjelölteknek is Nyikanor Ivanics, Iván, Lihogyejev, Berlioz és a Gribodjedov-ház vendégei voltak ismerősek, de egyiküket barátja Wolandra emlékeztette (azt, aki Wolandban az igazság képviselőjét érezte meg, aki ráébreszti az embereket igazi énjükre). Ami a regény-

¹⁹ KULCSÁR SZABÓ Ernő: Irodalomértés és a magyar epikai hagyomány. = Valóság, 1982. 10. sz.

alakokat illeti, a tanárjelölteknel leggyakoribb a Cipolla—Woland párhuzam. Előbukkan még ebben a körben a Woland—Mefisztó, a Korovjov—Cipolla, a Woland—Osztap Bender párhuzam is. A gimnazisták körében csak a Behemót—Murr kandúr, a Woland—Mefisztó párhuzam.

6) A SZÍNRE LÉPŐ HŐSÖK MEGMENTIK A REGÉNYT (13. FEJEZET)

Az olvasók jelentős részét roppantul zavarta az, hogy a címszereplők még nem léptek színre, joggal várhattuk, hogy színrelépésük (a Mesternek Iván szobájában való megjelenése és történetének meghallgatása) után sokakban összeállt az a kép, amelyet a több szálon futó regény és a vándorló nézőpont állandóan *módosított*, sok esetben éppen *feldarabolt*. MILYEN EMBERNEK TARTJA A MESTERT?, kérdeztük először a tizenharmadik fejezet elolvasása után. Őt gimnazista egyszerűen rokonszenvesnek, hatan rokonszenvesnek és szerencsétlennek, hárman rokonszenvesnek és gyarlónak, egy diáklány gyengének, egy másik Woland szövetségesének tartotta, aki Woland hatására írta meg Pilátus-regényét. Művelt, komoly, álmodozó, romantikus, jószándékú, gyámoltalan, becsületes, jószívű, érdekes, nyílt, egyenes, sokoldalú, megértő, mélyenérző — ilyen jelzőkkel ékesítették a Mestert gimnazista hívei, csupán egy valaki tartotta közülük jó írónak is. A korszemlekre, a körülményekre vagy a kritikusokra, mint sorsának, közérzetének, személyiségének alakítóira mindössze hárman utaltak. A tanárjelöltek nagy többsége is határozottan rokonszenvezett a Mesterrel, mindössze hárman voltak bizonytalanok megítélésében: „beteg”, „nem képes harcolni, mert meghasonlott, jogosan”, „nem őrlt, csak idegkimerült, oka Mogarics”. Tiszta, romantikus, tehetséges, jó emberismerő, igazságszerető, korán jött értelmiségi, az új iránt fogékony, érző lelkű, művelt, alkotó, kedves, tele érzelmeikkel, önfeláldozó, így jellemezték őt a tanárjelöltek. Jól érzékelhetően többen fedezték fel benne az *értelmiségit*, az alkotót, a művészt. Akadtak finomabb diagnózisok is: „az őrltségben menedéket találó tehetséges ember”, „önfeláldozó, nem keseríti meg kedvese életét”, „érzékeny, Margaritával együtt valahogy felülemelkednek, néha szinte lebegnek a város felett”. Ennek a költői képnek a szerzője a személyi kultusz hangulatát érezte a regényben, ugyanakkor Berliozt tartotta legrokonszenvesebbnek. Wolandot először Krisztusnak, aztán Ördögnek képzelte, aki a jót és rosszat is láttatni akarja. Nem véletlen, hogy ő is a Mestert helyezi el legkönnyebben a helyére, mint a klasszikus mintákat legjobban megközelítő regényalakot.

Az ikerkérdés természetesen a MILYEN EMBERNEK TARTJA MARGARITÁT? volt. Tizennégy gimnazista és tizenhárom tanárjelölt egyértelműen rokonszenvesnek tartotta, a gimnazisták, mert szereti a szeretetreméltó Mestert, biztatja a nagy művészt, önzetlen, becsületes, áldozatkész; a tanárjelöltek pedig, mert igazi múzsa, áldozatkész, céltudatos, érzékeny, erős, okos, tiszta, szenvedélyes, nem középszerű. Mint érzékelhető, a tanárjelöltek közül többen érezték meg Margaritában a *független személyiséget*, a gimnazisták inkább csak a Mester függelékeként értékelik. Így aztán nem is meglepő, hogy egy tanárjelölttel szemben négy gimnazista nyilatkozott elítélően Margaritáról. Egyikük (még A nap szerelme és az Aranyecset hatása alatt) nem érezte eléggé meggyőzőnek Margarita szerelmét, másikuk a kor tipikus úriasszonyát látta benne, akit az öltözködésen kívül semmi sem érdekel, a harmadik nem tartotta tisztességesnek, mert nem vált el férjétől, a negyedik pedig egyszerűen semmirekellő

léha asszonynak nevezte. Még ketten — egy tanárjelölt és egy gimnazista — rótták fel, érdemei elismerése mellett, Margarita bűnéül a házasságtörést.

Bulgakov egy sokak számára ismerősnek tűnő, szerelmi történetet szőtt bele a bonyolult szövedékbe. Olyan rétege ez a regénynek, amelynek stílusa ironikus rájátszás a *romantika* hagyományaira. Az olvasói horizontokról jól ismert, sokszor használt szerelem-sztereotípiák váltak le és léptek működésbe. Ilyen sémákkal felvértezve érthetően kevesen ismerik fel a szürke háttér mögött (és miatt) a rendhagyó figurákat, a Moszkva felett lebegő szerelmespárt, akiket egy ugyan-csak rendhagyó érték, egy műalkotás is összeköt, amelynek Margarita, mint felfedezője, szinte társszerzője is. Egy „szerelmespár” séma működésének köszönhető az a vélemény (egy gimnazistáé), mely szerint „a regény megszületése után már nem olyan szoros a kapcsolatuk”. Ő is — megjegyzem a művel foglalkozó irodalmárok nagy többsége is — figyelmen kívül hagyta Margarita kijelentését, mely szerint abban a regényben az ő élete van megírva. Mindezt megerősítik a MIT GONDOL, MI LESZ A SZEREPÜK A REGÉNYBEN? kérdésre adott válaszok. Már önmagában az is, hogy hat gimnazista és két tanárjelölt nem tudott válaszolni arra a kérdésre, illetve az, hogy egy tanárjelölt csupán azt válaszolta, hogy „főszereplökké válnak”, három gimnazista pedig azt, hogy „egymásra találnak”. Három gimnazista és négy tanárjelölt azt remélte, hogy majd ők veszik fel a harcot Wolanddal, egy gimnazista és egy tanárjelölt Faust és Margit szerepét osztja rájuk, négy tanárjelölt és két gimnazista pedig a jó ügy, az igaz ember képviselőinek tartotta őket. Mindössze hárman jutottak közelebb hozzájuk: egy gimnazista, aki szerint „a kor visszasságain és az értékek elhomályosulásának folyamatán keresztül mutatja be, hogy mi az a szerelem”, egy tanárjelölt, aki szerint „történetük a Hontalant is önkritikára bírta”, és egy társa, aki arra számít, hogy „Wolandtól kapnak majd segítséget, hiszen áldozatok”. Meg lehet érteni a bizonytalanul válaszolókat. Végül is Bulgakov a huszadik századi Moszkva realitásával szemben a „moszkvai hiánycikket”, a szerelmet előző századi romantikus minták alapján tudja ábrázolni, némi szelíd iróniát ötvözve hozzá, de érzékeltetve a szerelem pátozát is. Önmagával a romantikus szerelmi sémával tehát nem sokra megy az olvasó. A címszereplők „szerelmének” megfejtése csak a műbe foglalt kódrendszer felismerésével lehetséges.

7) ELBIZONYTALANODÓ ÉS MEGVILÁGOSODÓ OLVASÓK (14—15. FEJEZETEK)

Woland „áldozatai” újabb típussal bővülnek. Berlioz eltávozott az élők sorából, Iván megőrült, Nyikanor Ivanicsot, majd a feljelentőjét is a rendőrök (pontosabban: az „ismeretlen polgártársak”) vitték el, a varieté közönsége megszegyenült. Esetük végső soron Woland nélkül is magyarázható lenne, de a harmadik kakasszóra (sajátos módon, de nem véletlenül, Moszkvában szólal meg a kakas, nem Jeruzsálemben és egy kisstilú gazember árulását jelzi) az ablakon kirepülő Varenuha esete már nehezen értelmezhető természettudományos alapon. A következő fejezet a „valutabevallási happeninggel” az olvasó számára megint aféle Ilf—Petrov-i szatírának tűnhet, persze Bulgakov is igényt tarthat a társ-szerzősége, hiszen Nyikanor Ivanics is hitet tesz az ördög mellett akár Iván, és ő is lemond evilági pozíciójáról („De az ördögbe is, miféle elnök vagyok én? Úgy értem, hogy ha igazi elnök volnék, akkor azonnal észre kellett volna ven-

nem, hogy a gonosszal van dolgom"!). Mindezt éppen a hatalom emberei előtt teszi, ahol a hatalom kisembereiről nem kevesebbet állít, mint hogy „mind egy szálíg tolvajok”. Bővül és konkrétabbá válik a társadalomkép, ugyanakkor bonyolódik is, hiszen fel-felbukkannak azok az erők és hatásuk, amelyekkel megméretik ez a világ. Sőt, a két világ átjátszik egymásba, az ördög „civilben”, a civil Varenuha árnyék nélküli árnyékfiguraként jelenik meg. Ennek érzékelését próbáltuk letapogatni többek közt a MILYEN EMBERNEK TARTJA VARENUHÁT? kérdéssel is. Rimszkijt mindkét csoportban egyforma arányban minősítették pozitívan és negatívan, meglepő azonban, hogy a gimnazisták Varenuhát is hasonlóan ítélték meg: hatan mellette (mert mozgékonyak, tettekrekészek, udvariasnak, megbízhatónak, becsületesnek, ügybuzgónak látták), nyolcan ellene (mert hazudósna, bosszúállónak, talpnyalónak, sunyinak, gyenge jelleműnek, sötét alaknak tartották) szavaztak, hárman Woland áldozatának érezték. A tanárjelöltek bizonytalanabbak voltak az árnyékát vesztő adminisztrátor megítélésében: hatan nem tudták hová tenni, hárman úgy gondolták, Woland megfélemlítette, egyikük úgy vélte, átpártolt Woland oldalára, másikuk pedig éppen ellenkezőleg azt hitte, hogy szellemmé változva az igazság szócsöve lesz. Négyen tartották becsületesnek, hazug embernek, ketten pedig csak meggondolatlanoknak. A tanárjelöltek közül csupán hárman álltak a pártjára, mert pontos, mert bátor, mert kisember léte szembe mer szállni a hatalmat képviselő Rimszkijjel.

Azután tettük fel második alkalommal a regény átfogó értelmezésére vonatkozó kérdést: MEGVÁLTOZOTT-E A VÉLEMÉNYE AZZAL KAPCSOLATBAN, HOGY MIT AKAR KÖZÖLNI AZ ÍRÓ EBBEN A REGÉNYBEN? A gimnazisták körében kétirányú változást figyelhettünk meg: Ötről kilencre nőtt a „nem tudommal” válaszolók aránya, a válaszolók feleletei viszont árnyaltabbak, magabiztosabbak. Többen érezték úgy, hogy valós társadalmi kérdésekről van szó, hogy a kor gyengéit leplezi le az író, és így az emberek igazi arcát ismerhetjük meg. A tanárjelöltek körében felére (háromra) csökkent a teljesen tanácstalanok aránya. „Az ember alapvetően bűnös, a bűnéért számolnia kell”, válaszolta egyike azoknak, akik első alkalommal csak egy nagy kérdőjelet tettek. Többük értelmezésében árnyaltabban és pontosabban jelent meg a társadalmi problematika. Egyesek az időpontot jelölték meg pontosabban, mások már nem csak az irodalmi élet, hanem az egész társadalom kritikáját is érzékelték. Nem tarthatom véletlennek, hogy a *szociológiai és társadalomkritikai* mozzanatokkal bővülő, illetve ebben a vonatkozásban árnyaltabbá váló értelmezések éppen azoké, akik Woland szerepét ilyenféleképpen fogalmazták meg: „Felismeri az ellentmondásokat, rávilágít azokra”, „ráébreszti az embereket, igazi énjüket kibányásztatni a sok hétköznapi sallangból”. Ők lehetnek azok az olvasók, akik nem csak a közérthető szolgálatirodalom, hanem a bulgakovi regény formájában is felfogni, befogadni képesek a *társadalmi-politikai üzenetet*. A tanárjelölteknek egy másik csoportja a regény *emberi, lélektani, ontológiai* dimenzióit látta élesebben, érezte át mélyebben. Az a tanárjelölt például, aki az első alkalommal még csak a különböző embertípusok bemutatásában látta az író célját, most „a lelkiismeretükkel viaskodó emberekről” beszél.

Ezután kérdeztük meg másodszor, hogy AZ EDDIGIEK ALAPJÁN KIKET TART ROKONSZENVESEKNEK ÉS KIKET ELLENSZENVESEKNEK A REGÉNY SZEREPLŐI KÖZÜL? A címszereplők megjelenése után mindkét csoportban természetesen elsősorban a rokonszenves szereplők sorrendje változott meg. Mindkét olvasó csoportban a Mester került az élre, a gimnazistáknál mindenki, a tanárjelölteknél a nagy többség őt említette a rokonszenvesek között.

Margaritát csak két gimnazista találta ellenszenvesnek, tizenegy rokonszenvesnek, a tanárjelöltek közül senki sem emelt vétőt és kilencen tartották rokonszenvesnek. A legszembetűnőbb változás az, hogy az eddig bizonytalankodók nagyobb része most véleményt formált, döntött. Egyik csoportban sem változott Jesua és Pilátus megítélése, a többi szereplőé azonban kisebb-nagyobb mértékben másként alakult. Egyre többen vonták meg rokonszenvüket Woland áldozataitól, és egyre többen ítélték meg őket Wolandhoz hasonlóan, elsősorban a tanárjelöltek közül, ebben a körben Lihogyejevet hatan, Varenuhát öten, Rimszkijt és Nyikanor Ivanicsot négyen találták ellenszenvesnek, és csak Rimszkijjal rokonszenveztek ketten. Nem, illetve nem egészen ebben az irányban változott Woland megítélése. A tanárjelöltek között ugyan kettőről négyre nőtt a vele rokonszenvezők kisebbsége, a gimnazisták körében hétről tizenkettőre növekedett a Wolandot ellenszenvesnek tartók tábor. A gimnazisták most is ugyanúgy, a tanárjelöltek azonban lényegesen eltérően ítélték meg Berliozt, mint először. Első alkalommal tíz tanárjelölt állt ki mellette és egy ellene, most csak egy mellette és négy ellene. Ennek elsődleges oka jóval inkább az, hogy a Berlioz-típusú értelmiséggel szemben megjelent a Mester-típusú, az alkotó és az áldozat, mint az, hogy Woland nézőpontjával azonosulva minősítették volna a Mester által képviselt értékeket nem tűrő hatalom képviselőjét. Még egy, az előbbieknél kevésbé erőteljes változást érdemes megemlíteni: mindkét csoportban növekedett az Iván iránti rokonszenv. Részben az áldozattal, részben az eszmélkedővel, részben pedig a Mester által kiválasztott személy iránti rokonszenv érződött a tanárjelöltek és a gimnazisták válaszaiban egyaránt.

8) EGY DOGMATIKUS ÉS EGY DIALEKTIKUS MEGMÉRÉTTETÉSE (16—18. FEJEZET)

A kivégzés című fejezetben újabb szereplő jelenik meg: Lévi Máté. Az ő szemével nézheti, az ő indulataival azonosulva élheti át az olvasó egyik választottjának, Jesuának a szenvedését. Ezután ismét egy Ilf—Petrov szatíra bulgakovi átirata következik, éneklő automatává változó hivatalnokokkal, a főnök helyén ülő zakóval, majd a következő fejezetben ismét megjelennek a „bajkeverők”, és az „embertelenül” szigorú vizsgabizottság először a moszkvai lakásra pályázó Poplavszkijt, azután a msáodlagos frissességű tokhalon nyereszkeskedő büfést buktatják meg emberségből.

A tizennyolcadik fejezet elolvasása után először erre a kérdésre kértünk választ, hogy HOGYAN ÍTÉLI MEG LÉVI MÁTÉ VISELKEDÉSÉT? Lévi Máté kulcsfigura. A hűséges, de dogmatikus tanítványt Woland a tény-árnyék elmélet nagymestere hisztérikusan gyűlöli, saját mestere, a fény képviselője, pedig erősen kritizálja. Berlioz, Iván és Lévi Máté felfoghatók mint a *dogmatizmus* különböző irányzatának képviselői. Iván az, aki kitör, vagy inkább kigyógyul ebből a körből. A másik kettő hozzá képest statikus figura, de jelentősen különböznek egymástól. Lévi Máté fanatizmusa nem csak szenvedélyes, hanem áldozatkész is, Berliozé kifejezetten önző, érdekelvű. Sajátos, hogy mindketten istenellenesek, ám Berlioz „hivataltól”, pontosabban a hivatallal azonosulva isten-tagadó, Lévi Máté viszont az általa istenített embert cserbenhagyó istent gyalázó. Mindkét csoportban mindössze egy-egy személy akadt, aki ellenszenvesnek találta Lévi Mátét; a tanárjelölt, mert „indulatos”, a gimnazista mert „esztelen”. A gimnazisták körében valamivel több volt a fenntartás, közülük öten, a tanár-

jelöltek közül ketten ítélték meg hibáit és erényeit mérlegelve. A többiek egyértelműen pozitív figurát láttak benne, humánus, tiszta, bátor, hűséges, érzékeny, elkötelezett embert és igaz barátot. A hibáit is hangoztatók így érveltek: „hűséges, de forrófejű”, „hűséges, de régimódi”, „jó ember, de meggondolatlan”. Az eszme korlátozott hívét, szellemi értelemben nem hűséges (mert elfogult, leegyszerűsítő) tanítványt mindössze két tanárjelölt érezte meg benne.

Bár a varieté előadás óta Woland jobbára a háttérben maradt, és inkább „beosztottjainak” engedte át a terepet (korántsem adva nekik szabad kezet, csupán a kivitelezés formájában és stílusában engedve meg nekik egyéniségük érvényesülését, akik még így is szuverénebb alkotónak érezhették magukat, mint a TÖMEGIR bármely tagja), jogosnak érezhetjük a MOST HOGYAN LÁTJA WOLAND-NAK ÉS SEGÍTŐTÁRSAINAK A SZEREPÉT? MIT GONDOL, KIT VAGY MIT KÉPVISELNEK? kérdést. A gimnazisták közül öten határolták el magukat élesen, mert „sok emberi életet tönkretettek, aki nem érdemelte, azzal is kegyetlenek voltak”, „a sátán negatív képviselői”, „mindenki dilis lesz, akivel találkozunk”, „visszaélnék a hatalmukkal”. Nyolcan pozitív és negatív vonásokat is felsoroltak: „jót művelnek, de néha túlzásba viszik a dolgokat”, „a társadalom számára káros embereket büntetnek, de sátániak”. Öten ítélték meg őket egyértelműen pozitívan, elsősorban az igazságszolgáltatásban látva szerepüket. Míg a gimnazistáknak a fele, addig a tanárjelölteknek negyötöde változtatta meg véleményét, a tanárjelölteknek inkább negatív, mint pozitív irányban. A velük ellenszenvező tanárjelöltek szélhámosnak, az „anarchia démonainak”, „hatalmat képviselőeknek”, „az emberben csak rosszat látó sátáni erőeknek”, „gátlástalanul és igazságtalanul büntetőeknek”, hatan az igazságszolgáltató, lelkiismeretébresztő, erkölcsi elv nevében büntető erőeknek tartják őket.

9) AZ ÜNNEPELT HŐSNŐ KIPRÓBÁLJA HÍVEIT (19—22. FEJEZETEK)

Négy Margarita-fejezet következik, amelyek a hagyományosabb olvasói viselkedésformák aktivizálódását segíthetik elő, hiszen — végre — tartósan jelen van az eddig annyira hiányolt pozitív hős, akivel történik valami, akinek érzéssel és viselkedésével sokkal inkább lehet azonosulni, mint az eddig felbukkanó szereplők bármelyikével. Még boszorkányként is. A Margaritával kapcsolatos viszony próbája természetesen a hősnő és Woland szövetsége. Számítani lehet arra, hogy ennél a pontnál sok olvasóban elválílik a rokonszenv és az azonosulás. Továbbra is szimpatizálhatnak vele, mint azzal a személlyel, aki, ha kell, az ördöggel is cimborál egy jó ügy érdekében, de zavarba is hozhatja őket az, hogy milyen élvezettel, beleéléssel alakítja ezt a szerepet Margarita.

A sátán báljának megnyitása előtt tettük fel azt a kérdést, hogy MIT SZÓL MARGARITA VISELKEDÉSÉHEZ? Bemutatkozásakor mindkét csoport rokonszenvével tüntette ki a végre-valahára megjelenő hősnőt, aki jó néhány olvasó egyetlen szilárd pontjává vált, méghozzá olyképpen, hogy ő és a Mester képviselik nem is annyira a moszkaiakkal, mint inkább Wolandékkal szemben az emberit. A gimnazisták közül csak hárman marasztalják el, ketten, mert „elvakult szerelmesként viselkedik”, egy pedig mert „beleőrült bánatába”. A tanárjelöltek közül négyen nem tudtak vele kibékülni, mert „egy hipnotizőr banda a leggyengébb pontját érintve kerítette hatalmába”, mert bosszúálló, mert „előbb és másképpen kellett volna változtatni az életén”, ketten pedig úgy

éreztek, hogy megfeledkezett a Mesterről és így boszorkánysága öncélúvá vált. A gimnazisták egy része a „kicsit fura, de nagyon tetszik” állásponton volt, másik részük ilyen-olyan okból értelmét is látta „elboszorkányosodásának”, mert „most ismerte meg az élet örömeit”, mert „szabadulni kíván múltjától és mindent megtesz szerelméért”.

„Nem a földi öröm után vágyott, amikor láthatatlanná vált, pedig módja lett volna rá. Nemcsak egyszerűen levezte indulatait, hanem igazságot is szolgáltatót, amikor szétverte Latunszkij lakását. De, hogy emberi mivoltából nem vetkőzött ki teljesen, azt a kisgyerekekkel való bánásmódja igazolja”, válaszolta egy gimnazista fiú. Első találkozásukkor a kor tipikus úriasszonyának látta Margaritát, akit az öltözködésen kívül semmi sem érdekli. Mivel magyarázható, hogy ez az olvasó kikerült ennek, a férfiak körében roppant erős sztereotípiának szorító gyűrűjéből? Wolandot is ellenszenvesnek érezte, de szerepét az önvizsgálatra készítésben látta, és úgy vélte, Woland majd Margarita életébe is bele fog szólni. Woland áldozatainak többségét felszíneseknek, jellemteleneknek, szélhámosoknak tartotta, de Berliozban, Rimszkijben és Varenuhában rokonszenves vonásokat is felfedezett. Nem tartom véletlennek, hogy a „változtasd meg életed!” parancsa elől kitérni képtelen másik szereplő, Iván volt számára a legrokonszenvesebb, rokonszenvesebb, mint a Mester, akit műveltnek, de korába nem illő álmodozónak tartott. Nem könnyű egyetlen jelzővel minősíteni a matematikusnak készülő fiú olvasói beállítódását, az azonban mindenképpen jellemzője, hogy mind *észlelő beállítódását*, mind a *mozgósított sztereotípiákat* (amelyek között, mivel irodalmi olvasottsága eléggé csekély, jóval gyakoribbak a köznapi, mint az irodalmi sztereotípiák) ellensúlyozni képes nyitottsága. Egy hasonlattal élve azt lehetne mondani, hogy eléggé szerencsés távolságból, se nem túl messziről, sem nem túl közelről nézi a művet. Így aztán képes váltani (feladni a kényelmes sztereotípiákat), és *érzéseitől függetlenül megítélni* egyes szereplők jelentését.

A tanárjelöltek többsége is hasonló okokból ítélte rokonszenvesnek Margarita viselkedését, mint a diákok, de akadtt egy-két jellegzetes eltérés is. Egyikük János Vitézhez hasonlította, ketten pedig úgy érezték, nem csak Latunszkijon áll bosszút, hanem addigi életén is. Ők megéreztek valamit a „*redukált individumokkal*” szembenálló „*integrált személyiségből*”,²⁰ és nagyon valószínű, hogy egyik társuk is, aki azért rokonszenvezett vele, mert „cselekszik és gondolkodik”, megérezve, hogy nem is is annyira a Mester, mint inkább Margarita hasonlít Faust-ra.²¹

Azt is megkérdeztük, hogy ROKONSZENVESEBBÉ VAGY ELLENSZENVESEBBÉ VÁLT MARGARITA BOSZORKÁNNYA VÁLÁSA UTÁN? Tapasztalhattuk, hogy a *rokonszenvesnek meglehetősen különböző fokozatai, indítékai és tartalmi lehetőségek*. Joggal tettük fel ezt a kérdést, mert a wolandi szférába és ugyanakkor önköréből énkörébe lépő Margaritát sokan továbbra is rokonszenvesnek, de idegenebbnek, csodásabbnak látták, nehezebben illeszthető bele olvasói (és azon belül mind irodalmi és mind pragmatikus) horizontjukba. A gimnazisták közül hatan, a tanárjelöltek közül öten nem változtatták meg véleményüket, mindannyiuké egyértelműen pozitív maradt. A diákok nagyobb részének pozitív, a tanárjelöltek többségének negatív irányban változtak érzelmi. A gimnazisták érvei sok mindent megmagyaráztak: „természetesen visel-

²⁰ KISBALI László és KISS Ilona már idézett kategóriái.

²¹ Több irodalmár is így látja, köztük Kisbaliék is.

kedik, nem affektál”, „talpraesettebb, szebb és okosabb lett”, „boldogabb lett”, ezek a gyakoribbak, néhányan pedig így érvelnek: „megmaradt így is embernek”, „nem a könnyebbik megoldást választotta”. A tanárjelöltek mindkét előjelű érvei között jóval több volt mind a moralizáló, mind az etikai. Egyrészt hűségét és erkölcsi bátorságát, másrészt éppen hűtlenségét, kegyetlenségét és a bosszuállást kifogásolták. A gimnazisták közül többen röppentek fel Margaritával, a tanárjelöltek többsége lenn maradt a földön, szigorúan kémelve öt távcsöveikkel.

Margarita megjelenésével „átrendeződik” a regény. Most már sokan a hősnő, Margarita regényeként olvassák. Vele szembeállítva Woland lehet visszahúzó erő és szövetséges is. Viszonyuk értelmezése kulcsfontosságú mozzanat a regény értelmezésében. Ezért tettük fel a MIT AKARHAT WOLAND MARGARITÁVAL? kérdést, amelyre négy gimnazista és öt tanárjelölt „nem tudommal” válaszolt. Hat gimnazista és kilenc tanárjelölt úgy gondolta, hogy eszközként akarja felhasználni gonosz terveihez. Az egyik tanárjelölt úgy érezte, hogy Woland „a Mestert akarja eltenni láb alól, méghozzá éppen a Margarita közreműködésével”. Egy gimnazista lány még tovább ment: „Be akarják venni bandájukba. Különben eddig is befolyásuk alatt állt, parancsukra ösztönözte a Mestert arra, hogy megírja a rá bajt hozó regényt”. A „hű szerelmes” és a „műzsa” *sztereotípiáin* kívül tehát „a könnyen elcsábítható” és a „gaz csábító” sztereotípiái is megjelentek. Mindössze öt gimnazista és csak három tanárjelölt gondolta, hogy Woland segíteni akar, összehozni őt a Mesterrel („de nem földi utakon”), hangsúlyozta az egyik tanárjelölt. A matematikusnak készülő gimnazista pedig így értelmezte ezt a kapcsolatot: „Segíteni, visszaállítani azt, amit a társadalom elrontott, visszaadni neki testi-lelki szabadságát”.

10) ÖSSZEFUTNAK A SZÁLAK (23—32. FEJEZETEK)

A bulgakovi „feketemisén” résztvevő Margarita — szemben a középkori legendák Margaritáival, akik testüket és lelküket az ördög rendelkezésére bocsájtják — tiszta marad, a bál számára inkább tisztítótűz, mint pokol, hiszen együtt szenved Fridával, meg is tisztul, hiszen saját boldogságának is része, önmaga által szabott feltétele lesz Fridáé, kettejük szerelme összeszővődik mások boldogságával. Kockázatos kérdésével bizonyítja az erő része előtt, hogy kettejük kapcsolata nem kétszemélyes önzés, hanem *értékeket* (regényt, mások iránti szolidaritást) *létrehozó erőtér*. Talán több olvasó is visszaemlékezik a Woland szobájában lejátszódó kulcsjelenetnél Margaritának arra a kijelentésére (amelyet a Mester mond el Ivánnak), hogy a Mester regényében az ő élete van megírva. Így a kézirat visszaszerzésében Margarita egzisztenciálisan érintett. A következő kérdéseket az epilógus előtt tettük fel, miután *már összefutottak a szálak, és a három dimenzió szereplői egy tér-idő síkba kerülnek*. A „megoldás” újabb gondokat okoz a hagyományos regények hagyományos megoldásaihoz szokott olvasóknak. Kevés a lezáruló, több *a nyitva maradó bizonyosság*. Iván megkapja a tanítványi címet, de egyelőre még az elmeegógyintézetben marad, Pilátus kiszabadul, de a Mester nyugtalanul kérdezi Wolandot, hogy „Nekem is vele kell mennem... amoda?” vagyis a holdsugarörsvényen, a kertben, ahol Ő vár rá. Gondolkodhat az olvasó, miért nem akar csatlakozni a Mester regényének hőseihez (akiket ugyan nem ő talált ki, akik mellett inkább csak tanúságot tett egy művészi eszközökkel megformált üzenetben). Pilátus érdekében Jézus járt közben, akivel a hegemon beszélgetni akart, de a Mester is közre-

működik „megváltásában”, így regénye befejezése, a „Szabad vagy! Szabad! Ő vár reád!” nem csak írói, hanem alkotói, megváltói tevékenység is, amely még Wolandékhoz is hasonlítható, ugyanakkor afféle nászajándék is Margaritának, aki nem csak múzsája és megmentője, hanem legautentikusabb olvasója is (mert róla szól) a regénynek. A másik lehetséges út a pincelakás földi paradicsom, de a Mester által is megátkozott városba nem vezet vissza út. A *menny-föld-pokol* hármasság a földhözragadt evilági (ám még ma is élő) képzeletvilág szűkös-szegényes lenyomata. A regénybeli ötödik dimenzióban többféle „mennyország” felé vezet az út. Az egyik ama bizonyos kert, a másik a „hagyományos” örök fény, a harmadik a bulgakovi—woland-i örök nyugalom, amelyet Bojtár Endre „kulturális-történelmi túlvilágnak” nevez, amelyet Woland közlése szerint Jesua kért számukra. Kitől? Ez a kérdés is nyitva marad, akár csak a „Mindig úgy van, ahogy lennie kell: erre épül a világ!” értelmezés. „Nem előrehaladó, kumulatív elbeszélés ez, hanem befelé mélyül” írja KISBALI László, és joggal nevezi Bulgakov művét *nyitott regénynek*, a világról szóló *diskurzusnak*. Ebbe az olvasónak is bele kell kapcsolódnia, ha a regény olvasójává akar válni. Folyhat arról is diskurzus, hogy MIÉRT SZABADÍTOTTÁK KI A HELYTARTÓT?, aki a lehető legnagyobb bünt, az értékeket fel nem vállaló gyávaságot követte el. Őt (!) tanárjelölt tanácstalan volt. Négy tanárjelölt és kilenc gimnazista úgy érezte, megbűnhődött, két tanárjelölt és két gimnazista úgy véli, Pilátus megbánta tettét, két gimnazista és egy tanárjelölt pedig azt gondolta, alkalmat kap bűne jóvátételére. Két gimnazista túl szigorúnak tartotta Pilátus büntetését, és ezért indokoltnak a felmentést. Egy gimnazista szerint Isten, egy másik szerint Jézus bocsájtott meg neki. Egy gimnazista lány igen eredeti módon érvelt: „Azon kívül, hogy megbűnhődött, azért szabadította ki őt a Mester, mert rájött, hogy nincsen joga mások életét irányítani”. „Azért, mert kell árnyéknak lenni”, válaszolta egy tanárjelölt, Woland kiváló tanítványaként, egy társa pedig az ember legnagyobb értékére a szabadságra hivatkozott, mint a hegemon szabadságát visszaadó Mester kiváló tanítványa.

A HOGYAN ÉRTELMEZI A BEFEJEZÉST? kérdésre három tanárjelölt (!) — ők úgy érezték, minden összezavarodott — kivételével mindenki válaszolt. Igaz, hét gimnazista és ugyanennyi tanárjelölt csak „minden jó, ha a vége jó”, „Wolandék igazságot szolgáltatottak”, „megérdemelték jutalmukat” és ezekhez hasonló megállapításokat tettek. Négy gimnazista úgy vélte, hogy a boldogság elérhetőségét illetően a befejezés kissé pesszimiztikus állásfoglalás, miszerint az a földön nem valószínű meg. Őt tanárjelöltnél is előfordult ilyen értelmezés, ám ők valamivel árnyaltabban, illetve más mozzanatokat is figyelembe véve fogalmaztak: „A hétköznapi életben nincs helye az igazi szerelemnek”, „Ez a kor nem fogadja be az újat, ezekre a valóságban nincs megoldás”. Egy gimnazista és négy tanárjelölt természetfeletti beavatkozás szükségességének bizonyítását érezte a befejezésben. A nagy többség értelmezése előjelét tekintve tehát két kategóriába sorolható: 1) a főhősöknek szurkolók, akik a befejezést jóra fordulónak, szerencsésnek tartják; 2) az emberiségért, az értékekért, a társadalomért aggódóké, akik borulátónak ítélik azt a szemléletet, mely szerint az értékek megmentése csak az evilágból való kimenekítéssel lehetséges. Két értelmezés elűt ezektől. „Pesszimizmus az optimizmusban, vagyis egy különös, szomorkás utópia”, írta a matematikusnak készülő gimnazista fiú. „A társadalom majd valamikor megteremtí a fő értékek, a munka, a humánus, az életöröm, a szabadság, a szerelem kibontakozásának feltételeit”, válaszolta az egyik tanárjelölt.

ÉS MOST HOGYAN LÁTJA WOLAND SZEREPÉT?, kérdeztük, ötödször firtatva a sokak szemében mindvégig bajkeverőnek tekintett „ismeretlen” értelmezését. Mindkét csoportban többen ismét megváltoztatták véleményüket, első sorban a gimnazisták, akik közül már csak ketten tartották rosszindulatúnak. „A boldogság segítője”, „igazságosztó”, „a bűnös emberiséget megtisztító”, ilyen jelzőkkel illették négyen „rajongói”. Öten, akik „megkedvelték”, a mottóra utaltak vissza, „az erő részében” ismervé fel Wolandot. Ketten még messzebbre jutottak: „Woland és Jesua szövetségese és ellenfele is, a Mestert és Margaritát nem tudta Woland hatalmába keríteni”, válaszolta egy gimnazista lány, aki Margaritában az integrált személyiséget fedezte fel, akinek a Biblia volt a Bulgakov-regényt megelőző olvasmányélménye. „Egyenrangú társa, de egyben árnyéka is a fénynek”, feleli a matematikusnak készülő fiú. A tanárjelöltek közül ketten még mindig a rossz szellemének tartják, de egyikük elismeri, hogy nélküle a jónak sem lenne értelme. Négyen a bűn megismertetése eszközének érzik. „Inkább démon, mint sátán, a rosszat is tagadja, rombol is, igazságot is oszt”, válaszolta az a tanárjelölt. A többiek, hatan pozitív szerepű tényezőnek tartják, jótevőnek, ítélethirdetőnek, a bűnre ráébresztő igazságtevőnek, de többen még mindig úgy érzik, hogy visszaél hatalmával.

11) ÉRTÉKELES, ÉRTELMEZÉS, HATÁS

Az epilógus szerves része a regénynek, újabb, igen kemény próbatétel, hiszen sokak számára ez jelenti a már régen áhított *ésszerű magyarázatot*. Igaz, akik már legalább alapfokon megtanultak bulgakovul, gyaníthatják, hogy ez azoknak a magyarázata, akik hevesen tagadják a természetfelettit, mert katalizátor volt abban a folyamatban, amelyben lelepleződött a szégyellni való természetes énjük. Az epilógus sugallta „lényegében nem történt semmi” a bulgakov-i szelvéletet elsajátító olvasó számára azt jelenti, hogy „történhetett volna, ha nem szalasztják el az alkalmat”. Így lehet az epilógus a „transzcendens” befejezés „immanens” antitézise, próbatétel, vagyis nyelvvizsga Bulgakovból, optimális esetben *megerősítés és összegezés* is.

MI A VÉLEMÉNYE A REGÉNYRŐL?, így hangzott az utolsó kérdéscsoport első kérdése. A mérleg több szempontból meglepő. Meglepő, hogy végül is a tanárjelöltek körében valamivel pozitívabb, ami arra utal, hogy végül többeknek sikerült függetleníteni magukat kedvezőtlen első benyomásaiktól, vagy éppen a kedvező benyomások után következő csalódásoktól, jobban sikerült megosztani és átcsoportosítani érzelmeiket a *rokonszenves* és a *fontos* hősök között. A gimnazisták körében négy elutasító és egy bizonytalan, a tanárjelöltek között négy bizonytalan illetve kitérő („el kell még egyszer olvasnom”) válasz volt. A gimnazistáknál hét, a tanárjelölteknél három fenntartásos pozitív, a gimnazistáknál hat, a tanárjelölteknél tizenegy egyértelműen pozitív vélemény alakult ki. A másik meglepetés a gimnazistáknak a vártnál kedvezőbb véleménye, ugyanis sem irodalmi olvasmányaik, sem legnagyobb irodalmi élményeik össze-tétele alapján nem várhattunk volna ennyire kedvező megítélést.

A gimnazisták fenntartásai: időnként nem könnyen olvasható, szokatlan a Biblia ilyenfajta szerepeltetése, hihetetlen, voltak unalmas részek. A tanárjelölteké: nem szerencsés a földöntúli megoldás, furcsa világ, nehezen érthető. A gimnazistáknak első sorban azért tetszett, mert „rámutatott az emberek hibáira”, „bizonyította, hogy ilyen körülmények között is van lehetőség a tiszta

életre”, „érdekes volt a szomorú valóság humoros megfogalmazása”, „izgalmas volt”, „sok mai társadalmi probléma is megfogalmazódott”, „a végére minden rendbe jött”. A tanárjelölteknek meg elsősorban azért tetszett, mert „elgondolkodtatott”, „társadalomkritikát adott”, „érzékelte az emberek kiszolgáltatottságát”, „hatalmas fantáziával végül is reális képet festett”.

A MIT NEM ÉRTETT BELŐLE? kérdésre csak két gimnazista és három tanárjelölt nem válaszolt. Öt gimnazista két negatív véleményű is) úgy érzi, mindent megértett. A tanárjelöltek közül egy sem mondja, vagy egy sem meri ezt mondani. Négy gimnazista még mindig nem érti, miért kellett Berlioznak meghalnia, hárman Woland szerepét nem látják még eléggé tisztán. Egy fiúnak Pilátus és Kajafás viszonya nem eléggé világos, egy másiknak pedig az, hogy a címszereplők miért nem követték Wolandékat. Ketten Varenuha elvarázsolódását és a bált nem értik. A tanárjelöltek elsősorban „a különböző történetek összeszővődését”, „az időjátékot”, „a mese és a valóság viszonyát” és a befejezést nem érezték még egészen, ketten a Mester és Pilátus viszonyát.

A MONDOTT-E VALAMI ÚJAT A REGÉNY? kérdésre hét gimnazista és három tanárjelölt nemmel válaszolt, négy tanárjelölt pedig nem válaszolt. Igen-nel válaszolt, de nem fejtette ki négy gimnazista és egy tanárjelölt. Egy gimnazista lány „fantáziáját”, egy fiú pedig „emberismeretét” tartotta újszerűnek. Két gimnazista *társadalomkritikájában*, egy tanárjelölt pedig a harmincas évek Szovjetuniójának bemutatásában jelölte meg az újat. Két gimnazista és két tanárjelölt *erkölcsi elvek* (a legnagyobb bűn a gyávaság, az áldozatvállalás kötelessége) kimondásában látta az újat. Egy tanárjelölt az ördög megjelenítését találta újszerűnek, egy társa pedig azt, hogy „a sátáni vonal nagyobb fantáziájú mint a Fausté, mert Woland intellektuálisabb, művészlélek és jó”, és azt is érdekesnek találta, hogy „Moszkvát a Vörös tér nélkül, emberi viselkedéseken keresztül mutatja be”. Sajnos, nem tettük fel a „Miben erősítette meg ez a regény?” kérdést, pedig a megerősítés, az ismert még jobb megismerése, az ismerős még bensőbbé válása elemibb erejű hatás lehet, mint a „vadonatúj-donság”.

Negyedszer is feltettük a szereplők megítélése felől érdeklődő MOST KIKET TALÁL ROKONSZENVESNEK ÉS KIKET ELLENSZENVESNEK? kérdést. A jobb áttekinthetőség kedvéért táblázat érzékelteti az „utolsó ítéleteket”:

	rokonszenves		ellenszenves	
	a 20 gimnazista közül	a 18 tanárjelölt közül	a 20 gimnazista közül	a 18 tanárjelölt közül
Mester	16	11	0	1
Margarita	15	11	0	0
Iván	15	7	0	1
Jesua	10	5	0	0
Lévi Máté	9	6	0	1
Woland	10	6	0	3
Sztravinszkij	5	0	0	0
Berlioz	5	3	0	3
Behemót	7	4	4	3
Azazello	7	3	2	2
Pilátus	6	5	2	3
Korovjov	6	2	4	4

Hella	7	2	1	2
Rimszkij	3	0	5	5
Varenuha	3	0	5	5
Nyikanor Ivanics	0	0	3	5
Annuska	0	0	3	3
Lihogyev	0	0	2	5

Jól látszik, hogy a gimnazisták *kötődtek jobban a szerepükhöz*. Elnézőbbek voltak, megbocsátóbbak még azokkal szemben is, akik kedvenceik kibontakozását akadályozták. Úgy is mondhatnánk, *kevésbé kritikusak*, mint a tanárjelöltek. Iván, Woland és Berlioz megítélésében tapasztalhatók a legnagyobb különbségek. Mindhárom szereplővel a gimnazisták rokonszenveznek inkább, ám ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a köztük lévő viszonyokat is ők érzékelik megfelelőbben. Mi magyarázza azt, hogy a gimnazisták jobban kedvelik Woland „sleppjét”, és közülük is leginkább Hellát és Azazellót és legkevésbé Korovjovot? Kézenfekvő válasz lenne, hogy humorérzékük, de valószínűbb, hogy a *helyzetkomikum* iránti erőteljesebb vonzódásuk. Azazello kiüntetett helyzete annak köszönhető, hogy ő volt Margarita „lovagja”, Behemótnak és Korovjovnak pedig nehezen bocsátják meg a „durva tréfákat”. Bár mindkét csoportban a Wolanddal kapcsolatos érzések változtak meg leginkább, még hozzá pozitív irányban, eléggé egyértelműnek tűnik, hogy a többség a *„szerelmespár” regényét* olvasta, természetesen nem kizárólagosan, de elsősorban velük azonosulva.

MILYEN HATÁST GYAKOROLT ÖNRE A REGÉNY?, így szólt az utolsó kérdés. Számolni kellett azzal, hogy ezt a legnehezebb megfogalmazni, hogy más és más lett volna a válasz, ha a kérdést a regény elolvasása után több ízben is feltettük volna, valamint azzal is, hogy az olvasók is érzik, hogy válaszuk nem csak a művet, őket is minősíti. Ezekben a válaszokban nem színről színre, hanem csak „homályosan, tükörben” láthatjuk a mű lenyomatait. Mégis érdekes őket szemügyre venni az utazás egyik végállomásán. Az egyiken, hiszen a regény és az olvasó találkozásának története ezzel nem fejeződik be. Bármikor folytatódhat, amikor eszükbe jut, ha valamelyik értelmezésével találkozunk, ha megvitatják, ha szóba kerül, ha újra elolvassák. A válaszok tehát csak *részeredmények*.

A mérleg mindkét csoportban pozitív. Még azok is, akiknek nem tetszett most ilyenféleképpen fogalmaznak: „Azt mondtam, nem tetszett, most pedig azt, hogy még egyszer el kellene olvasni. Első olvasásra ugyanis csak a Pilátus-történet és a Mester sorsa ragadott meg igazán” (gimnazista), „Valós problémákat vet fel, de a szellemek szerepeltetése zavart okozott bennem” (gimnazista), „Elkápráztatott és idegesített. Újraolvasom” (tanárjelölt). Két gimnazista és négy tanárjelölt jelezte még, hogy *újra elolvassa*. A gimnazisták körében gyakoribb a „tetszett, mert *szórakoztatott*”, és a „tetszett, mert *érdekes volt*”, a tanárjelöltek között viszont a „tetszett, mert *elgondolkoztatott*”. Többen többféle hatásról számolnak be, ami egyszerre érzékelteti azt, hogy a *nyitott mű* többféle olvasói „befejezésre” adott lehetőséget, és hogy az olvasók éltek is vele, valamint azt is, hogy jónéhány olvasónál „nem állt össze” a számukra

„többszálú” regény. „Leginkább a Mester és Margarita kapcsolata ragadott meg, Wolandék meghökkentettek, Moszkva elkésért, a bibliai téma újszerű volt”, válaszolta az a 21 éves könyvtár-magyar szakos tanárjelölt, aki a Mesteren és Margaritán kívül Berliozt is kivételes egyéniségnek tekinti a moszkvaiak között, akinek fokozatosan nőtt a rokonszenve Woland iránt, aki nem győzi hangoztatni, hogy eddig orosz íróktól egészen másféle regényeket olvasott. A gimnazistáknál fordult elő gyakrabban a „megdöböntő” és a „megdöböntött”. Nem annyira a *katarikus*, az egyszerre *érzelmi és értelmi megrendülésre*, hanem inkább a *meghökkenésre és elszörnyülködésre* utalnak ezek a szavak, mint például annak a gimnazista lánynak a válaszában, aki ezt írta: „Megdöböntő a világ, vagyis az, hogy az emberek mennyi rosszat hordoznak magukban, bár akad közöttük becsületes is. Ebből a könyvből az ember kettőssége derül ki.” A tanárjelöltek válaszaiban előforduló „megrendítő” és „megrázó” kifejezéseket tartalmazó válaszokból (három ilyen volt) nagyobb valószínűséggel következtethetünk *katarikus megrendülésre*: „Megrendítő! Az embereket semmi sem tudja kikököteni öncélú életükből. Wolandék korlátlan hatalma azonban zavarba ejtett”, „Megrázó, hogy az embereket csak ilyen eszközökkel lehet ráébreszteni tetteik következményeire”. Mindkét eset azt is bizonyítja, hogy a wolandi, vagyis a *bulgakov* módszerrel kapcsolatos *fenntartásaik* mindvégig akadályozták a regény még eredményesebb bensővé tételeét és hatását. Szerintem a „meggyőzőtt”, „megerősített” szavak legalább annyira lehetnek a katarzis jelei, mint a „megrendített”, „megrázott”. A *megerősítés* lehet *önigazolás* is, és lehet *felismerés* is, *eddig tudásunk igazi birtokbavétele*. „Megerősített sok dologban, például abbéli hitemben, hogy minden illékony és labilis, abban, hogy ha valaki érthetetlen, attól még nem biztos, hogy hülye, valamint arról, hogy az igazság olyan, mint a szike, fáj, de gyógyít”, válaszolta egy 21 éves könyvtár-magyar szakos tanárjelölt, aki első látásra észrevette Wolandban az „eszmei alakot”, az igazság képviselőjét, „aki kibányásztatja az emberek énjét a hétköznapi sallangokból”. Ő volna az a szerencsés vagy éppen bennfentes, vajtfülű olvasó, aki „vette a lapot”, akinek sikerült mindent megfejteni, helyére tenni? Korántsem. Ő is csak azok közé tartozott, akik egyszerre tartották rokonszenvesnek Wolandot és Berliozt, akik sok kérdésre válaszoltak „nem tudommal”. Hogy lehet-e mégis katarzisként (vagyis egyszerre érzelmi-értelmi megrendülésnek) nevezni azokat az eseteket, amikor az érzelmi megrendülés egyik eleme éppen a Berlioz iránt érzett sajnálat, erre a kérdésre nem könnyű válaszolni.

A hatást firtató kérdésekre adott válaszok több szempontból is elgondolkoztatóak. Legegyszerűbb esetek még a *pozitív és negatív hatásról egyaránt beszámoló válaszok*, annak ellenére, hogy a különböző előjelű hatások összegezésé nem könnyű feladat a kutató számára. Ezeknél is nehezebben megfejtethők a *pozitív hatásról beszámoló sommás, lekerekített összegeзések*, mert ezek előzményei a legtöbb esetben váltakozó előjelű, erősen változó tartalmú élmény- és értelmezés-rétegek, amelyek ismeretében váratlan fordulatnak kell tekinteni a „nagyon tetszett”, a „szívesen olvasnék hasonlót”, „sokatmondó, izgalmas, érdekes”, „még egyszer elolvasnám, pergő és érdekes volt” és hasonló válaszokat. A *mélyebb hatást jelző és a hatás tartalmára és irányára* (tehát nem csak előjelére) utaló válaszoknak csak kisebb része hasonlít annak a tanárjelöltnak a kijelentésére, aki ezt írta: „Gazdagította ismereteimet, a nézőpontokat, ahonnan a különböző dolgokat szemlélhetjük, meggyőzött arról, hogy elképzelesem, gondolataim, elveim mellett érdemes kiállni”. Nagyobb részük *egymással*

ellentétes irányú hatáselemből építkező összhatásról árulkodik, amelyek olyan értelmezésekre épülnek (illetve olyan értelmezéseket tesznek lehetővé) amelyeket következetlennek, *ellentmondásosnak* is minősíthetnénk.

C) HOGYAN OLVASSUK BULGAKOV SZÖVEGÉT? (A 24. FEJEZET MEGÉRTÉSENEK VIZSGÁLATA)

A regényt ismerő ötvenhárom olvasóval^{*22} még egyszer elolvastattuk A Mester és Margarita huszonnegyedik, A Mester kiszabadítása című fejezetét, hogy képet kapjunk egyrészt arról, *hogyan értik Bulgakov nyelvét*, másrészt arról, hogy *hogyan értelmezik* a regény egyik legfontosabb fejezetét. Ez az a fejezet, amelyben először „összefutnak a szálak”. Wolandon és teljes kíséretén kívül megjelennek (vagyis a regény jelenidejében először találkoznak) a címszereplők, felbukkan a feljelentő Alojzij Mogarice, a vámpírkodó Varenuha, az ártányból malacképű polgártárssá visszaváltozó Nyikolaj Ivanovics, a boszorkánnyá váló Natasa, a lépcsőházban pedig Annuskával is találkozhatunk. Megjelenik Frida is, jó néhány szereplőről pedig szó esik, így Pilátusról, Ivánról, Latunszkijról, Lapsonnyikováról, Rimszkijról, Jacques úrról és Mengel báróról.

1) SZÖVEG

Ebben a fejezetben viselkedik legfurcsábban az idő. „Megáll, sőt reverzibilissé válik, miközben rendületlen nyugalommal halad lineárisan előre megszokott ütemében”, írja Szenté Péter²³, aki arra is felhívja a figyelmet, hogy a Mester megjelenéséig mindössze egyetlen pillanatig tartó, majd ezután körülbelül éjjel egy óráig tartó történetben a *hagyományos igazságok* érvénytelenné válnak. Woland ugyan igazat ad a Mesternek, aki szerint „az életben általában sose fordul elő, hogy minden úgy legyen, mint azelőtt”, mégis „hálózobájában minden ugyanúgy volt, min a bál előtt” (hiszen az is csak egy pillanatig tartott: éjfélről éjfélre), mégis teljesíti Margarita kérését (tudjuk, csak egy rövid, átmeneti időszakra), hogy „legyen minden úgy, mint azelőtt”, és vissza is kerülnek az Arbat mellékutcájának alagsori (most már — Alojzij Mogarice „jóvoltából” — fürdőszobás) lakásába, „ahol minden pontosan ugyanolyan volt, mint az elmúlt esztendő ama tragikus őszi éjszakája előtt”. Szállásadója csak álmodta Alojzij Mogaricsot, előkerült az elégett kézirat, Hella átlőtt ujjáról eltűnt a seb, Frida mellé nem teszik többé oda a kendőt. Mindeközben mozdulatlanul süt odafent a többször is megemlített éjféli telihold.

Az „ünnepi éjféli” (ahogy Woland nevezi) és a hétköznapi idő ellentétét, ahogy Szenté írja „egy körkörösén létrejövő hipotetikus, a regény végére még

²² 27 nő és 26 férfi; 4 középiskolás, 7 diploma nélküli szellemi dolgozó, 14 szakmunkás, 21 humán értelmiségi (köztük 10 könyvtáros, 5 népművelő, 2 pedagógus, többségük irodalom szakos is), 5 egyéb értelmiségi és 3 egyetemi hallgató; 20-an 25 évesnél fiatalabbak és csak heten idősebbek negyven évesnél.

²³ A Mester kiszabadítása című írásában, amely fontos támpontokat jelentett számomra ennek a fejezetnek az értelmezéséhez. A kézirat a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában található.

igazolandó végső azonosságnak” az erőterében zajlanak az események. Úgy tűnik, mintha minden kétszer történne meg, csak másodjára fonákul, ellentétére fordulva: hiába igazolja Woland a Mester állítását, mégis „ugyanúgy lesz”: Azazello háttal a célnak is átlövi a kártyalapon megjelölt szemet, Behemót két pisztollyal sem találja el; az elégett kézirat előkerül, a kórházi nyilvántartási lapja viszont elég; Natasa boszorkánnyá lesz, Varenuha viszont meg akar szabadulni a vámpírszereptől; az ékszerész nő lakásában ajándékba kapott aranypatkó a bálkirálynőtől a cseplesz Annuskához kerül, majd visszakerül. Ez a hosszú ideig csak pillanatnyi idő-vákuum mintha magába szippantaná az elmúlt időt is, hiszen a Mester Pilátus szavait ismétli meg (Ó, istenek, istenek”), Behemót Azazellóval huzakodva a kórházi jelenetet parodizálja („Hidd el, minden éjjel megjelenek neked, holdsugárköntösben, mint a szegény Mester”), amikor pedig Woland el akarja zavarni a kandúrt, ő a büféssel példálózik („Talán bizony illik ilyen ünnepi éjszakán kétfelé osztani a vendégsereget Messzire, mint a mihaszna büfés: elsőosztályú és másodosztályú frissességekre?”). Azzal pedig, hogy Woland egy alkalommal „lovagoknak” nevezi Korovjovot, a jövőre, az utolsó fejezetben történő színváltozásra utal, amikor Korovjov Fagót bíborlila palástos lovaggá változva száll tova aranyláncos paripáján.

Pontos igazságok mondatnak ki ebben a fejezetben, olykor ünnepélyesen, olykor félvállról, olykor ironizált pátosszal. Woland szájából az immár szállóigévé váló „kézirat sosem ég el”, Behemót szájából a valahonnan már ismerős „a történelem majd igazol bennünket”, Korovjovtól halljuk, hogy „ami látható, azt akárki könnyen eltalálja”, a Mester mondja ki, hogy „ha nincs dokumentum, akkor ember sincs”, és ugyancsak Wolandtól halljuk, hogy „az irgalmasság néha álnokul, váratlanul behatol a legkisebb résen is”. Ha az öt kijelentés szövegekörnyezetét megvizsgáljuk, a *patetikus*, az *ironikus*, a *humoros*, az *abszurd*, a *tragikus* és a *satirikus* különféle ötvözetait állapíthatjuk meg. Lényegesen különbözik ennek a fejezetnek az atmoszférája, stílusa, *érték-szerkezete* mind az első fejezet finom iróniájától, mind a varieté-jelenet harsány humorától, mind a gribodjedovi vacsora tüzijátékától, mind a címszereplők olykor érzelmesre stilizált románcától. Woland szobájában, vagyis az ötödik dimenzióban megjelenik az evilági is, méghozzá mindkét változatában: mind a redukált individuum (Natasa, Mogarice, Varenuha és Nyikolaj Ivanics) mint az integrált személyiség (a Mester és még inkább Margarita) formájában. A redukált személyiségek tulajdonképpen csak szerepet váltanak. Wolanddal nem is kerülnek dialógus-viszonyba, hiszen Behemót, Azazello és Korovjov intézik ügyeiket, Natasa ügyében pedig Margarita közvetít.

Natasa kiválik a redukált személyiségek köréből, de nem úgy mint Iván, aki lényegében változik meg, Natasa csak átváltozik. Míg a címszereplők ellenfelei vámpírból, ártányból visszaváltoznak, neki — úrnője jogán, mint a népmesékben — sikerült átlibbenni a másik dimenzióba. Nyikolaj Ivanovicsnak még az időleges átváltozás sem sikerül tökéletesen, hiszen a két mellső lába között szorongatott aktatáska — vagyis lényege — vele maradt, s arra kötelezi, hogy „éber” legyen, eredeti külsejének visszaállítását is elsősorban azért követeli, hogy nehogy valahogyan egy illegális gyűlésen való részvételre kényszerüljön.

Ebben a regényben a szereplők közötti viszonyok a legtöbb esetben eléggé aszimmetrikusak. A nagyhatalmú Berlioz meglehetősen magas lóról beszél Ivánnal, annak ellenére, hogy barátja. A Mester és Iván viszonya a tanítómester és a tanítvány kapcsolata (a Mester például „fiatal gyerekek” nevezi őt Woland előtt), Woland pedig mint úr és mérce mindenki felett áll, de alá-fölérendeltségi viszonyban van Jesua és Lévi Máté, Pilátus és Lévi Máté, Woland és Lévi Máté, Lihogyejev és Rimszkij, Rimszkij és Varenuha, házmaster és lakó, orvos és betege. Az egyenrangúbb viszonyok dialógusai sem igazi dialógusok, hiszen Jesua egyrészt kiszolgáltatott rab, másrészt erkölcsileg Pilátus felett álló isteni vagy egészen rendkívüli emberi személy. Még a Mester és Margarita dialógusa is eléggé féloldalas, hiszen kezdeti szakaszában Margarita (aki „rajongva tisztelt mindenkit, aki valamiben kitűnt”) inkább felnéz a nagy Mesterre, művét szolgálva, később pedig a magabiztos Wolandnál vizsgáló Margarita az elesett Mester támasza.

Ezen az „ünnepi éjszakán” Margarita olyan személyként van jelen Woland szobájában, aki egyszerre bálkirálynő és boszorkány, aki egyszerre büszke asszony és minden ostobaságra képes, kétségbeesett szerelmes. Félig-meddig ő is az ötödik dimenzióban van, ezért nem zavarja Woland szobájában sem meztelensége. De nem csak azért: emberi szépségének és tisztaságának, a bál szertartásában megtisztultságának is jelképe meztelensége. Mint „eleve szabadságra elrendelt” személy van itt jelen, aki önmagához is (előbb-utóbb) még meztelenségéhez is) viszonyul, nem csak Wolandhoz. Boszorkányként is megmarad rajongó, kacérkodó, a játékba belemelegedő, nemrég visszanyert igazi életét (az evést és ivást is) élvező, olykor affektáló („jaj, én úgy izgultam”), könnyező, elkeseredő húsvér-lélek embernek, de kedvvel és szenvedéllyel kapcsol vissza boszorkány-szerepébe is. Mégis, ha élvezi is ezt a játékot, boszorkányként is Margarita marad.

Oroszul a boszorkány ved'ma. Ennek a szónak „az, aki ismer” jelentése is van. Margarita boszorkányként a megismerés örömeivel is kísérletez. Felülről rálátást és bepillantást nyer Moszkváról, megismeri a folyóparton az időtlen, a bálon a „történelmi” boszorkányvilágot. Az irodalmi előképekhez viszonyító boszorkánysága eléggé rendhagyó, hiszen elmarad a rituális egyesülés a sáttánnal, nem lesz a Nagy Bakkecskéé, mint Brjuszov Renátája. (A folyóparton megjelenő kecskelábú démon szolgál neki.) Így aztán a pokolba alászálló fiát elkísérő Máriára (az apokrif ortodox irodalom kedvelt témája) legalább annyira emlékeztet Margarita.

Igen sokszólamú a viselkedése, amikor kérnie kellene. Ígérete van, mégsem kér. Nemcsak büszkeségből, hanem félelemből és bölcsességből is. „Soha nem kér semmit. Ne is kérjen, kivált olyanoktól, akik erősebbek magánál. Akkor majd maguk fogják felajánlani, önként megadnak mindent. Üljön le büszke asszony!” igazolja Woland Margarita viselkedését. Fontos Mozzanat, hogy Woland ekkor „lehúzza róla a nehéz köntöst”, („kopott, zsíros háziköntösét”) amely akkor került Margaritára, amikor Woland hallgatásától elbátortalanodott, és meztelenségét feszélyezni kezdte. Ebben a hozzá nem méltó, mondhatni vezeklő-viseletben gondol öngyilkosságra Margarita, ebben futja el szekét a könny, ebben állja ki a próbát, immár másodszor is. A második próba által megtisztultan ül Margarita Woland mellé, aki őt bizalmasan, de tisztelettel Margónak szólítja.

Ekkor az eleve szabadságra rendeltetett Margarita furcsa döntést hoz: Frida ügyében jár közre, pedig már „ki akarta ejteni a lelkében előkészített sorsdöntő szavakat”. Amikor Wolanddal kijelenteti, hogy „Az irgalmasság néha álnokul, váratlanul behatol a legkisebb részen is”, Bulgakov egyszerre érzékelteti Margarita gyengeségét és erejét. Aki a lelkekbe lát, tudhatja, hogy Margarita nem „kivételesen jószívú, nemes lelkű teremtség”, — ha nem is egyszerűen „léha, könnyelmű nő”, mint ahogy ríposztozva Margarita önmagát jellemzi — hanem csak érzékeny, nem csak az értékre, a kitűnőségre, hanem a szenvedésre is, a felelőtlenség („hiú reményeket támasztottam benne”) és a felelősség keveredik és okoz kínzó feszültséget benne. „Miért pont Fridát kell megváltania? Egyáltalán, hogyan kerül Frida a gyilkosok és pénzhamisítók kompániájába?”, kérdezi Szenté Péter, és helyesen úgy gondolja, hogy „talán nem tévedés ezt azzal indokolni, hogy alakja a Faust Margit-figurájára utal. Az egyébként gyermektelen Margarita saját alteregóját váltja meg, létének egy más közegben possibiliis alternatíváját”. Igaza van abban Wolandnak, hogy Margarita irgalmassága nem jellemének, értékrendjének tengelye, mégsem véletlenszerű, hiszen Margarita olyan személyiség, aki alkalmas az irgalmasságra, nyitott a jóra. Amikor Woland — mondhatni, Behemót stílusában — arról beszél, hogy „az egyetlen megoldás talán, hogy rongyokat szerezzünk, és gondosan betömködjük hálószobám minden hasadékát”, elismeri Margarita hatalmát, kijelöli saját hatáskörét, tulajdonképpen leleplezi magát, aki csak része az erőnek. Így válik Margarita, amellet, hogy megmarad Woland szolgálatában is, a másik rész, a jó eszközévé, illetve így részesedik a másik fajta hatalomból is. Amíg Margarita intézkedik, Woland mint egy duzzogó gyerek, tüntetően a glóbuszt forgatja.

A Mester már diadalmas fekete selyemköpenyben látja viszont Margaritát, aki ebben a jelképes ruhadarabban is „ugyanúgy” viselkedik, mint azelőtt. Aki nemrégien még — Hella szerepét átvéve — Woland lábát kenegette (a mintegy bibliai jelenetet parodizálva), most felindultan a Mester elébe térdel. A Mester megjelenésével indul meg az idő, az ötödikbe behatol a normális dimenzió, és megjelenik előbb a tragikus, majd Mogariccsal, Nyikolaj Ivanoviccsal a szatirikus szólam. Kiderül, a Mesteren sincs hatalma Wolandnak. Woland az „akinek van, annak megadatik” elv alapján jutalmaz, a Mester azonban kifosztott, tönkretett, elfáradt és elgyávult ember, rajta már Woland sem segíthet, mert Margarita segítségével sem tud magán segíteni: feladja írói hivatását, önmagának jobbik részét. Úgy tűnik, a Mester jóvátehetetlen bűne annak a Moszkvának, amely Woland látogatása után, tisztító tüzei ellenére is ugyanolyan maradt. Amikor Woland Alojzij Mogarics megírására biztatja a Mestert, ő elmosolyodik. A fíntor elsősorban Woland megjátszott naivitásának szól. A Mesternek igaza van: „az effélét a Lapsonnyikovék úgysem adnák ki”. Wolandnak is igaza van, amikor azt mondja az írás mesterének, hogy „valamiről csak kell írni”, hiszen az alkotó ember felelősségére hivatkozik. Szenté Péter úgy véli, hogy a Mester figurája ellentéte Bulgakov Molière-drámája hősének: ő nemcsak elkeseredésében mond le az alkotásról, hanem magánemberi tisztaságának megőrzése érdekében is, a dráma hőse viszont — akár Margarita — mindent hajlandó feláldozni azért, hogy alkothasson. Csakhogy: megőrizhette-e magánemberi tisztaságát hivatása feladásával? A Mester azért mégsem afféle gomböntőkanálba való mihaszna, hanem egy nagy tett véghezvivője. „A művész, aki megírta Poncius Pilátus történetét”. A bűne az, hogy számolt a valósággal és a maga gyengeségével. Ha az írónak nem is, ennek a műnek jövőt jósolhat Woland. Nem könnyű ennek a magyarázata, hogy miért hahotázott Woland mennydörgésszerű

robajjal, amikor meghallotta azt a Mestertől, amit ő nagyon is jól tudott, hogy Ponczius Pilátusról írt regényt. Talán többről is szó van, mint a meglepetés mímeléséről, hiszen Woland ugyanúgy hahotázik majd akkor is, amikor — a „Búcsú és örök nyugalom” fejezetben — Margarita azt követeli Wolandtól, hogy bocsássa el Pilátust. Végül is Woland az, aki Berlioznak és Ivánnak elmeséli Ponczius Pilátus történetét, vagyis a Mester regényét, ő a történet hitelességét igazoló szemtanú, aki ott volt Ponczius Pilátussal az oszlopcsarnokban, a kertben és az emelvényen is, vagyis korántsem közömbös számára ez a téma.

2) MI MARADT MEG AZ EMLÉKTÁRBAN?

A regényt már legalább egyszer elolvasó ötvenhárom kérdezőt közül csak egy akadt, aki semmire sem emlékezett ebből a fejezetből, egy olvasó pedig csak arra emlékezett, hogy Margarita meztelen volt. A többiek, vagyis az ötvenhárom közül ötvenegyen emlékeztek legalább arra, hogy akkor találkoztak a címszereplők (közülük harmincan is, hogy a Mestert az elmeorvosintézetből szabadították ki). Tizenketten (elsősorban az értelmiségiek) Frida felmentésére, tizen (elsősorban a humán értelmiségiek) a kézirat megkerülésére, hatan pedig a pincszoba visszaszerzésére is emlékeztek. A huszonnegyedik fejezetben szereplők közül Wolandra, Margaritára és a Mesterre csaknem mindenki emlékezett, de Behemótra tíz közül csak kilencen, Korovjovra csak nyolcan, Azazellora csak hatan, Hellára, Mogaricsra és Annuskára csak öten, Fridára és Natasára csak hárman, a malacképű Nyikolaj Ivanovicsra csak ketten, Varenuhára még kevesebben (tehát kevesebb mint 10 százalék) emlékeztek. Ami a szereplők fontosságát illeti, feltűnő, hogy Fridára kevesebben emlékeztek, mint Hellára vagy Annuskára. Jellemző, hogy Fridára és Alojzij Mogaricsra elsősorban a humán értelmiségiek emlékeztek.

Ötvenhárom Széchenyi Könyvtár

3) SZÓKINCS

Ha ez a regény diskurzus a világról, akkor ez a fejezete sajátos diskurzus a diskurzuson belül. Kellemes, szellemes, bölcs, szenvedélyes jelzőkkel jellemezhető diskurzus, amelyet olykor „társasági mutatóványok” szakítanak meg, elsősorban Woland társai jóvoltából, de Margarita is részt vesz benne, amikor tíz körmével nekiesik Alojzij Mogarics ábrázatának. Az ominózus jelenetet követő szóváltás igen jellemző részlete a diskurzus könnyedebb rétegének: „Általános kavarodás támadt. — Mit csinálsz Margó? — kesergett a Mester. — Ne hozz szégyent a fejünkre! — Tiltakozom! Ez nem szégyen! — bömbölte a kandúr. Végül is Korovjovnak sikerült elrángatnia Margaritát Mogaricstól. — Tudniillik be akart költözni a lakásába, ugyebár? — folytatta Azazello a vallatást bensőségesen”. A „szégyen” különböző értelmezése jól érzékelteti a különböző dimenziók találkozását. Egyébként az ötödik dimenzió nyelvének egyik rétege az „urak asztalának” választékos nyelve. Igaz, frakk nélkül, „neglizsében” ejtőznek Wolandék, csak beszédük választékos fordulatai utalnak arra, hogy „noblesse oblige”.

Vajon az olvasó mennyire képes ezen a nyelven bekapcsolódni a bál utáni diskurzusba, és képes-e követni a váratlan stílusfordulatokat, nem kapkodja a fejét, amikor a „frakk”, a „kaviár”, a „titulál”, a „Messire”, a „kandeláber” után ilyen szavakat hall, mint az „ártány”, „cseplesz”, „nemtudomka”?

A másodszer olvasás után huszonhárom szó (illetve kifejezés) értelmezésével próbáltuk mérni olvasóink szókincsét, vagyis e szöveg olvasására való alkalmasságának egyik mutatóját és a következő eredményt kaptuk.

	Az ötvenhárom kérdezett közül	
	elfogadható választ adók	„nem tudom”-mal válaszolók
hallucinál	52	—
kaviár	50	—
illegális irodalom	50	—
titulál	49	—
vámpír	48	—
globus	48	1
ihlet	48	3
holdfény-pájszma	48	4
nemtudomka	46	4
akkurátusan	45	1
Kreml	41	—
kandeláber	40	5
Szadovaja	40	5
akcentus	36	—
frakk	36	—
éget-mégett	32	15
Messire	25	3
gyémántos donna	24	9
hányta a keresztet	21	1
noblesse oblige	21	29
ártány	16	10
cseplesz	11	34
opusz	10	16

Jóval kisebb volt az elfogadható válaszok aránya a szakmunkások és a diploma nélküli szellemi dolgozók körében. Kétségtől erősen befolyásolhatja az atmoszféra érzékelését, ha valakinek a kandeláber olvastán temetési füstölő vagy krematórium jut eszébe, ha valaki a „noblesse oblige”-t „tisztá szesz”-nek, vagy ivásra felszólításnak értelmezi. Megfosztja a groteszk képet finom iróniájától, ha a Margaritának vehemensen udvarló malacképű polgártársat (akinek dokumentjébe is belekerül — „rendőrségnek és házastársnak való bemutatás céljából” — hogy ártány minőségben volt szállítóeszköz) egyszerűen csak disznónak, és nem kiherélt kandisznónak képzelel el az olvasó (márpedig egyharmad részük éppen ezért nem ízlelhette meg ennek a szónak a savát-borsát). Nem mindegy az sem, hogy a magára keresztet hányó Annuskát a rontástól magát megóvni akaró, vagy egyszerűen csak imádkozó perszónának képzelel az olvasó.

4) A MŰVÉSZI TÖBBÉRTELMŰSÉG ÉRTÉSE

„Ebben a huzagúságban az a legérdekesebb, hogy az első szavától az utolsóig koholmány”, így minősítette Woland Behemót történetét (sivatagi bolyongásáról, a tigris elejtéséről és megevéséről), amelyet a többiek hazugságnak minő-

síttettek. Behemót meglepetésükre azzal válaszol, hogy „a történelem majd igazol bennünket”. Woland a mindennapi hazugságoktól különbözteti meg ezt a, ha tetszik, művészi hazugságot, Behemót pedig az önelégült politikusok és a koránjött forradalmárok, a blöffölők és az igazságukban bízók érvelését idézi. Tizen-nyolcan (a kérdezettek egyharmada, elsősorban a szakmunkások, a diploma nélküli szellemi dolgozók és a fiatalabbak) nem tudnak mit kezdeni Bulgakov finom és rafinált iróniájával. Négyen úgy vélik, hogy Woland is azt akarja mondani, hogy Behemót hazudik. Közelebb járva az igazsághoz, hárman úgy gondolják, hogy ez nem igazi hazugság, csak füllentés, ketten, hogy Behemót-nak jó fantáziája van, ketten pedig, hogy ez egy ilyen földöntúli lény esetében minden további nélkül igaz lehet. Tizenhárman (elsősorban értelmiségiek) — nem teljesen alaptalanul, ám eléggé leegyszerűsítve — hogy hazugságainkban mindig van valamilyen valóság-elem, valamilyen igazságmag, ami viszont Behemót koholmányából hiányzik, tehát ez nem a valóság elferdítése, hanem, mint Woland mondja, merő koholmány. Hárman (egy szakmunkás, egy egyetemi hallgató és egy könyvtáros) jól érzik meg; koncepciói perekre és a koholt vádakra gondolnak. Egy mérnök pedig úgy véli, hogy „abban a társadalomban mindenki hazudik, úgy hát ott a hazugság számít igazságnak, amihez képest Behemót koholt történetét valóban hazugságnak lehet tartani”.

Feltűnően kevesen veszik észre az iróniát Behemót válaszában: „A történelem majd igazol bennünket”. Öten teljesen tanácstalanok, a nagy többség pedig teljesen komolyra veszi, és úgy érti, hogy Behemót az igazság győzelmére (kilencen), a ma még meg nem értett, és a jövő által igazolt emberekre (tizenegyen), a csodákra képes emberre (hárman), s ma még hihetetlennek tűnő, de a jövőben bekövetkező eseményekre (hárman), az ártatlanság bebizonyosodására (ketten) gondolnak, de van aki a gondolatok örökkévalóságára, a gonosszal szembeni tehetetlenségükre, a személyi kultusz áldozataira, a Mester regényére, a történelmi események különböző értékelésére tippel. Azok, akik mindezen felül azt is megérik, hogy Behemót idézi-parodizálja ezt a kijelentést (öten akadtak ilyenek) kizárólag diplomás férfiak köréből kerültek ki.

Amikor Korovjov azt bizonyítgatja Margaritának, hogy Azazello tetszés szerint talál bele a szívnek bármelyik pitvarába, és Margarita „De hisz az mind el van rejtve”! felkiáltással nyugtázza, Korovjov azt recsegi, hogy „Az a vicc az egészben, hogy el van rejtve! Ami látható, azt akárki könnyen eltalálja”. Szenté Péter a Hamletben talál erre a „korovjovizmusra” párhuzamot: „látsziko-t nem ismerek... ezek, valóban, látszanak, mert játszhatók; Az enyém belül van, és nem látja szem, Csak dísz és boglára gyászmezem”. Bizonyos, hogy a szövegösszefüggésben Korovjov bölcselkedése többet jelent, mint hogy Azazello a közvetlenül nem látható célpontra is biztosan lő. A szakmunkások, a középiskolások és a diploma nélküli szellemi dolgozók többsége ésszerű megfontolásokból nem értenek egyet ezzel a kijelentéssel, mondván, nem elég látni a célt, el is kell tudni találni. Az egyetértők egyik fele evidenciának tartja Korovjovnak ezt a kijelentését, és csak másik részük, a válaszolóknak nem több mint negyedrésze, elsősorban a humán értelmiségiek adnak ilyen válaszokat, hogy „a rejtett tulajdonságokat is meg kell ismerni” (egy adminisztrátor nő és egy férfi szakmunkás), „Woland világában a mögöttes tartalom meglátása a lényeg” (könyvtáros), „néha a látható vezetí legjobban félre az embert (népművelő), „az emberi gyenge nem látható, mégis végig lehet sérteni az embereket” (segédrendező), „Ami fontos, az a szemnek láthatatlan, a szívvel lát jól az ember, lásd Kis herceg” (könyvtáros nő), „a gondolkodó embernek az összes választási

lehetőség közül kell kiszűrni, mely az, amit ő keres” (színész), „az igazi, a nehezebb célok nincsenek közszemlére kitéve” (népművelő, könyvtárosnő). Hárman (egy szakmunkásnő, egy adminisztrátornő és egy mérnök) vitatkozva Korovjovval és a vele egyetértőkkel azt állítják, hogy sokan a látható dolgokat sem veszik észre.

5) AZ ÖTÖDIK DIMENZIÓ ÉSZLELÉSE

Sokaknak megoldhatatlan feladatot jelent, és ezeknek az olvasóknak egy része, szinte Berliozt utánozva görcsösen kísérleteket tesz, hogy valamiképpen racionalizálja a csodát. Margarita kérdésére, hogy „vajon nem hallatszott-e ki innét a muzsika, általában a báli zenebona?” Korovjov így válaszolt: „Úgy kell ezt megrendezni, hogy ne hallatszék. Akkurátusan kell megszervezni.” Amikor pedig Margarita tovább firtatja („No és ha... és ha bejönnek a lakásba, és letartóztatják?”), ezt válaszolja a földöntúli karnagy: „Föltétlenül idejönnek, elbűvölő tündérkirálynőm, föltétlenül. Érzi a szívem, hogy ez lesz a vége. Nem most jönnek persze, hanem majd, ha elérkezett az ideje. De akkor már nem lesz érdekes.” Hiába adja meg a rejtély kulcsát Korovjov, a „Hogyan nem hallották a nagy zenebonát a lépcsőházban figyelő detektívek?” kérdéseinkre a kérdezetteknek csak a kétharmada (az értelmiségiek négyötöde, a szakmunkásoknak csak egyharmada) válaszolt azzal, hogy a zenebona egy másik dimenzióban volt. Akadt, aki egyszerűen letagadta a detektíveket (egy szakmunkásnő), akadt, aki nem emlékezett a zenebonára (két szakmunkás és két szakmunkásnő), és voltak, akik azzal érveltek, hogy a bál csak látomás volt, egy illuzionista műve (két szakmunkás, egy adminisztrátornő és két könyvtárosnő), hárman pedig határozottan állították, hogy csak álom volt az egész (egy szakmunkásnő, egy népművelő és egy könyvtárosnő).

Egy középiskolás lány és egy adminisztrátornő pedig elhiszi Korovjovnak, hogy „úgy megszervezve, hogy nem lehetett hallani”. Sokkal közelebb járt az igazsághoz az a középiskolás lány, és az a mérnök, aki emlékezve az éjfélről éjfélre tartó bálra, azzal érvelt, hogy az egész csak egy pillanattal tartott.

„Bocsánat, te voltál... azazhogy, akarom mondani ön volt az... — Zavartan elhallgatott, mert nem tudta, hogyan szólítsa a kandúrt. — Ön az a kandúr, aki felszállt a villamosra?” kérdezi Behemótot mineműsége felől a Mester, majd így dönt: „Szerintem Ön nem is egészen izé... kandúr.” „Mire gondolt, mi, ha nem kandúr?”, kérdeztük az olvasókat, akik közül elég sokan rokonszenveztek is Behemóttal. Hatan teljesen tanácstalanok (valamennyien értelmiségiek). Tizenkilencen (elsősorban a szakmunkások és középkáderek), akik egyébként Wolandot az ötödik dimenzióba helyezték el, embernek tartják Behemótot, még hozzá úgy, hogy az ember vagy állat kérdésben döntöttek így „Nem csak kandúr” válaszolja egy könyvtárosnő óvatosan. Hatan ördögnek és rossz szellemnek, tizenegyen földöntúli lénynek tartják. Ezen kívül még az „emberi módon viselkedő ördög”, a „Woland segítőtársa”, a „valami rendkívüli”, a „kísértetember”, az „emberszabású, a mindenható hatalmat megszemélyesítő személy” megoldások szerepeltek.

Az ötödik dimenzió és a többi dimenzió (a Woland által elmesélt, a Mester által megírt és Iván által megálmodott múlt, valamint a Woland által megmért moszkvai valóság) kapcsolatának észlelésére vonatkozott a „Hol szerepel még a regényben a telihold? Van-e összefüggés ezek között a jelenetek között?”

kérdésünk. Heten (többségük értelmiségi) „nem tudom”-mal, „nem emlékezem”-mel válaszoltak, de a többiek többsége sem tudott két-három esetről többet említeni, pedig a telihold úgyszólván az egész regényben, de minden fontosabb pontján jelen van, és a regény három szereplőjének (a Mesternek, Pilátusnak és Ivánnak) nincs nyugta a holdfényben. A „tizenkétszer holdra” büntetett Pilátusra tizen, a teliholdtól meggyötört epilógusbeli Ivánra kilencen, Margarita repülésére kilencen, a Mester és Iván első találkozására hatan, a Berlioz halála előtti teliholdra ketten, a Júdás meggyilkolásáról tanúskodó teliholdra szintén ketten emlékeznek. Ami az összefüggéseket illeti, a kérdezettek kétharmada teljesen tanácstalan, de a többiek is eléggé bizonytalanok. Néhányan azt válaszolják, hogy a fontos, néhányan, hogy a fantasztikus, néhányan, hogy a végzetes, néhányan pedig, hogy a szép események történnek telihold idején, és csak hárman érzik, hogy szinte minden lényeges a különböző dimenziókat összekötő telihold égisze alatt történik, pedig a telihold, mint ezt Szent Péter írja, „túl azon, hogy elengedhetetlen tartozéka mind a húsvétnek, mind a Walpurgis-éjnek, szinte minden színben és fejezetben megjelenik, és külön hangsúlyt is kap egyik-másik eseménnyel kapcsolatban”.

6) A KÉZIRAT ÉS AZ IHLET

A „nincs dokument, tehát ember sincs” Mester-aforizmát kivétel nélkül mindenki helyesen értelmezte, ugyanilyen „egyértelműnek tűnt mindenki számára az, hogy miért jelentette fel Alojzij Mogarics a Ponczius Pilátusról szóló regény szerzőjét, ami a történelmi helyzet elég pontos észleléséről tanúskodik. Ehhez képest meglepően sokan bizonytalankodtak az immár klasszikussá váló „A kézirat sosem ég el” értelmezésében. Eléggé sok ez esetben is a racionalizáló védekezés a művészi kétértelműséggel szemben. Nyolcan úgy gondolják, arról van szó, hogy az elégett kéziratot a szerző memóriája pótolja. Kilencen arra hívatkoznak, hogy Woland és a hozzá hasonló földöntúli erők képesek a megtörténtek semmissé tételére. Egy szakmunkás úgy emlékezik, hogy nem is égett el a kézirat. Akad, aki némiképpen leegyszerűsítve úgy értelmezi, „a kézirat ebben az esetben a Biblia”, „ha adott korban nem értették meg, más korban esetleg sikere lehet”. Az eszme maradandóságát, elpusztíthatatlanságát tizenkilencen (a szakmunkások negyede, az értelmiségiek fele) teszik értelmezéseik központi gondolatává.

„Tehát vissza az arbati pincelakásba? De ki fog akkor írni? és az ihlet, az álmodozás?”, kérdezi Woland a Mestert, olvasóinktól pedig arra a kérdésre vártuk a választ, hogy „Miért fontos Woland számára az ihlet és az álmodozás?” Természetesen a válaszok Woland értelmezéséhez is fontos adalékot jelentenek. Hatan tanácstalanok. Többen kifejezetten Wolandra vonatkoztatják a kérdést, hárman Woland ötleteire gondolnak, „mert Woland álmvilágban él” válaszolják ketten, „hogy minél több ember felett legyen hatalma” válaszolja egy egyetemista. Féltucatnyian ilyen közhelyekkel válaszoltak: „az álmodozás alatt sok mindenre rá lehet jönni”. Kilencen azzal válaszolnak, hogy „ez a Mester számára fontos”. Négyen úgy vélik, hogy az ihlet és az álmodozás kivétel nélkül minden ember számára fontos, ketten, hogy ez az élet értelme, egy népművelő még nyomatékosabban így válaszol: „az az ember értékes, aki álmodozik”, egy könyvtárosnő pedig így: „ez ad erőt a mindennapi élet elviseléséhez”. Négy

humán értelmiségi igen nagyfokú érzékenységről tanúskodva azt feleli a kérdésre, hogy „Woland annak a világnak a szülötte, amely forrása az ihletnek és az álmodozásnak”.

7) MARGARITA ÉS WOLAND

Ők a kulcsszereplői ennek a fejezetnek: a szellem, az erő része és a gyarló, ugyanakkor és éppen ezért csodálatos ember. „No de mi értelme lett volna, hogy olyasmit intézzek el, ami, hogy újra elmondjam, egy másik hatóságra tartozik? Egy szó mint száz, nem én fogom elintézni, hanem maga.”, mondja Woland Margaritának, kissé idegesen, és amikor Margarita azt kérdezi, hogy „És az én szavam elég ehhez?” megerőltetve a választ, azt mormolja: „No, intézze már el, mit kéreti magát”. Margarita ilyen módon nem csak mint „műkedvelő boszorkeny”, hanem — éppen Woland által elismerve, kinevezve — egy másik „hatóság” képviselőjeként is jelen van az ötödik dimenzióban, de úgy hogy mindvégig megőrzi eredeti emberi mivoltát, sőt emberségében még el is mélyül. „Ameny-nyiben még szükség van rám, szívesen elvállalok mindent, amit rábíz. Egy cseppet sem vagyok fáradt, és nagyon jól mulattam a bálon. Ha még tovább tartana, készségesen odatartanám térdem, hogy ezrével csókolják meg a gyilkosok, akasztófavirágok.” Végso elkeseredésében, sírva mondja már ezt Margarita Wolandnak, miután arra gondolt, hogy a vízbe öli magát. Szó sincs arról, hogy „mégis csak kedve támad, hogy Wolandékhoz csatlakozzon”, mint ahogy jó néhány olvasó gondolta. Bizonyítéka ennek, hogy már rajta van Woland zsiros háziköntöse, mert szégyelleni kezdte addig természetesen viselt meztelenségét. Arra a kérdésre, hogy „Miért nem feszélyezte Margaritát meztelensége?” eléggé kevesen (tizen, elsősorban az értelmiségiek) válaszoltak úgy, hogy ez egy más dimenzió és csak ketten gondolják azt, hogy meztelensége tisztaságának, megtisztultságának jelképe. Ezzel szemben hárman azzal érvelnek, hogy boszorkány volt, négyen pedig azzal, hogy mások is voltak ott meztelenül. Még jó néhányan próbálnak egyszerű magyarázatot adni azzal például, hogy „érdeke volt, hát eltűrte”, „láthatatlan volt”, „úgy érezte, hogy álmodik”, „önkívületi állapotban volt”, „varázslat alatt volt”. (Többségük középiskolás, szakmunkás és diploma nélküli szellemi dolgozó.) Akadnak (három szakmunkás), akik a másodszori elolvasás után sem emlékeznek arra, hogy Margarita meztelen lett volna. A „Miért nem maradt a Mester előtt meztelen?” kérdésre kilencen nem tudtak válaszolni. A szakmunkások többsége úgy véli, félt, hogy a Mester nem értené meg viselkedését, hogy igen kínosan érezné magát, az értelmiségiek többsége viszont azzal magyarázza, hogy a Mester egy másik dimenziót képvisel, ahhoz kell Margaritának alkalmazkodni, az oda való tartozás, visszatérés jelzése az öltözk.

A „Miért nem akart kéréssel előhozakodni Margarita?” kérdésünkre a legtöbben (elsősorban a szakmunkások) azt válaszolják, hogy büszkeségből, emlékezve arra, hogy Woland is büszke asszonynak nevezte őt, amikor lehúzza róla a „nehéz köntöst” maga mellé ültette az ágyra. Többen azzal magyarázzák a húzódozását, hogy nem akarta kérésével végleg elköteleznie magát a sátánnak, néhányan azzal, hogy meg volt illetődve, néhányan pedig úgy érezték, hogy nem akart önzőnek látszani. Többen arra gondoltak, hogy Fridának és a Mesternek is elkötelezte magát, de csak egyet kérhet, ezért nem szólal meg. Woland végül is igazolja Margarita viselkedésének helyességét azzal, hogy mennydörgő hangon egyszerre ismeri el könnyeit és büszkeségét.

A „Miért sóhajtott hangosan a kandúr és miért mosolyodott el gúnyosan Woland, amikor Margarita azt kéri, hogy Fridának ne tegyék többé az ágya mellé a zsebkendőt, amelyikkel gyereket megfojtotta?” kérdésünkre a legtöbben (tizenegyen, elsősorban a középiskolások, az adminisztrátorok és a szakmunkások) azt válaszolják, hogy tudták, hogy Margarita óhaja más. Ez igaz is, csak ezek az olvasók nem érzékelik eléggé az óhaj és a kötelesség, vagyis a kétféle felelősség ütközését Margaritában. Megfelelkeznek arról, hogy Margarita egyszerűen nem csak rajongója és „titkos felesége” a Mesternek, hanem mint azt nemsokára éppen Woland előtt ki is jelenti, életét tette a műre, amelyről más alkalommal már kijelentette, hogy tulajdonképpen róla szól. Márpedig a Mester műve a lelkiismeretről és az igazságról, a bűnről és a bűnhődésről is szól. (Nem véletlenül jelenti ki Behemót „szenvedélyesen” a Gribodjedov-ház csinovnyikja előtt, hogy Dosztojevszkij halhatatlan.) Persze azoknak, akik észelvű magyarázatot keresnek (húszan tartoznak közéjük), logikusnak tűnhet egy olyan magyarázat, hogy Behemót és Woland arra gondol, hogy „Margarita egy bűnös nővel foglalkozik, ahelyett, hogy megcsinálná a szerencséjét”. Behemótra még csak illene az ilyenfajta gondolkodás, Wolandra azonban nem. Tizenötén, zömmel humán értelmiségiek úgy vélik, a gúnyos reagálás oka a könyörületesség, amire Woland nem is reagálhat másképpen. Arra a kérdésre, hogy mit akart Woland azzal mondani, hogy „az irgalmasság néha álnokul behatol a legkisebb résen is” eléggé sokféle, az esetek többségében meglehetősen tanácsstalanságot érzékeltető válaszok érkeztek. Egyesek úgy értelmezik Woland válaszát, hogy jól meg kell gondolnunk, kivel szemben vagyunk irgalmasok, mások pedig úgy, hogy Woland képmutatással vádolja Margaritát. Akad olyan vélemény is, mely szerint éppen Fridának nem szolgálja érdekeit az irgalmasság, akinek még vezekelnie kell bűnéért, és olyan is, hogy Woland szemében az irgalmasság öncsalás. Ezek pedig elsősorban értelmiségi vélemények. A többiek körében a leggyakoribb válasz az, hogy szánalomból senkin sem lehet segíteni. Érvényesebbnek tűnik azoknak az értelmezése, akik szerint Margarita lelkébe megmagyarázhatatlan irgalmasság jutott be. Tízen úgy vélik, Woland szavaiból az csendül ki, hogy az irgalmasság Woland számára olyan, mint ördögnek a szenteltvíz. Ők csak arról felelkeznek meg, hogy Woland nem egyszerűen az ördög, hanem az erő részeként az. Kevesen akadnak, akik felfedezik ebben a mondatban az iróniát, mint például a könyvtárosnő, aki szerint ez a kitétel „rettenetesen gúnyos, hiszen két olyan ellentétes fogalom, mint az irgalmasság és az álnokság kerül együvé”. Figyelemre méltó az az értelmezés is, egy idősebb tisztviselőé, amely szerint „A segíteni akarás reményét a legszörnyűbb pokolban sem lehet elnyomni”, és egy középiskolás fiú véleménye is, amely szerint ez a mondat arról tanúskodik, hogy Woland sem mindenható.

Az „Őszintén megvallom, léha, könnyelmű nő vagyok” kijelentést is értelmeztettük, két kérdésre várva választ: „Őn is ilyennek tartja Margaritát? Mit gondol, valóban léhának tartotta magát Margarita?” A kérdezettek négyötöde határozott nemmel válaszolt mindkét kérdésre, de mindössze hatan indokolták meg. A legtöbben azzal, hogy aki irgalmas és önzetlen, nem lehet léha és könnyelmű. Az igennel válaszoló tíz főnyi kisebbség többsége megszorításokkal él. Polgári szemszögből nézve lehet léhának nevezni, válaszolta egy népművelő és egy mérnök, „Bukdácsoló, esendő ember, aki a boldogság kék madarát üldözte”, felelte egy gondnok, „Inkább könnyelmű, nem volt pontos képe magáról, unta a férjét, szerette a Mestert”, mondotta egy középiskolai tanárnő. Globális értékelése alapján meglehetősen árnyalatlanak tűnik a Margaritáról alkotott kép.

Mintha a rajongó és az „irgalmas” Margarita szólalna meg az olvasókból. Igaz, a kutató döntésre kényszerítette őket, mégis jellemzőnek tarthatjuk az igen-nem-típusú válaszok ilyen nagy arányát.

A nagyon nehéz „Miért bízta Woland Margaritára Frida felmentését?” kérdésre adott válaszok is sokfélék. Jó néhány válaszból az derül ki, hogy az olvasók egy része (elsősorban a szakmunkások és az adminisztrátorok) a történetet próbálja magában felépíteni, méghozzá a maga számára elfogadható történetet. Hogy értelme legyen a „Próbára tettük” mondatnak, afféle mesei próbatételnek magyarázza féltucatnyi olvasó azt, hogy Woland Margaritának engedte át Frida ügyét. Ez az ügy nem is érdekelte Wolandot, válaszolja egy szakmunkás, arra hivatkozva, hogy míg Margarita Fridával foglalkozott, Woland a glóbuszt nézegette. Két könyvtárosnő arra gondol, hogy Woland bálkirálynői hatalmát engedi gyakorolni Margaritának. (Nem veszik figyelembe, hogy a bálkirálynőség feladat, szolgálat vagy vezeklés volt, hatalom nem járult hozzá. Hiába állt fő helyen, szolgálatban volt, egy nem is könnyű szerepet kellett eljátszania. (Egy szakmunkás Woland pedagógiai érzékét dicséri: „azért bizza rá Fridát, hogy ne kerüljön ki az eset hatása alól”. Néhányan arra hivatkoznak, hogy Margarita immár Woland beosztottjai közé tartozik, és ez a feladat éppen neki jut. Többen (középiskolások és szakmunkások, de egy könyvtáros is akad közöttük) lekicsinyítik az ügyet, mondván, ezt az apróságot Margarita is el tudja végezni. Jellemző észelvű értelmezési kísérlet (egy könyvtárosnőé), amely szerint egy ember lelkiismeretfurdalását egy képzeletbeli lény nem szüntetheti meg. (Természetesen nem elsősorban lelkiismeretfurdalás, hanem büntetés megszüntetéséről van szó.) Ehhez hasonlítható az a magyarázat is (egy könyvtárosnőé), hogy Margarita, mint nő, jobban átérezheti Frida problémáját, ami ugyancsak tartalmaz érvényes mozzanatot. „Ez nem Woland asztala”, jelenti ki Wolandot ismételve, de ezzel meg is elégedve három könyvtáros és egy népművelő Nyolcan — jóval közelebb jutva az igazsághoz — azzal magyarázzák Woland döntését, hogy olyan ember képes felmenteni Fridát, akiben van irgalmasság. Ugyancsak a humán értelmiségiekre jellemzőek azok a válaszok (tucatnyi ilyen akad), amelyek szerint Woland nem akar, illetve nem tud jóságos és irgalmas lenni. Egy könyvtárosnő úgy gondolja, hogy Woland csak látszólag engedi át Margaritának az ügyet, tulajdonképpen ő „intézkedett”. Ennek ellentmondani látszik az, hogy Frida Margarita felé nyújtja karját, Margarita pedig „méltóságteljesen” feloldozza őt, Woland pedig csak a földre zuhanó Frida eltüntetését vállalja magára. Féltucatnyian (zömmel értelmiségiek) Woland korlátozott hatalmára hivatkoznak. Egy népművelő azzal érvel, hogy Frida felmentéséhez csak Margaritának van erkölcsi alapja, egy könyvtáros pedig azzal, hogy „a lelkiismeret birodalmában megszűnik Woland hatalma”. „Csak isteni erő irgalmazhat, márpedig Margarita az, isteni lény” érvel egy könyvtárosnő. Ezzel a figyelemre méltó értelmezéssel nincsen ellentétben az, hogy Margarita — felrúgva a konvenciót, mely szerint anyagi műzsát kellene megtestesítenie — boszorkány szerepben Woland szolgálatába szegődik, hiszen Woland nem kívánja tőle az átlényegülést, csak a szerep jó alakítását. (Más kérdés, mi lett volna, ha Woland megkívánja, hogy a feketé misék hagyományai szerint Margarita testileg-lelkileg odaadja magát a sátánnak.) Azt hiszem, közel járhatnak az igazsághoz azok (két könyvtáros), akik úgy magyarázzák a Frida-ügyet, hogy „az ember nagy hatalommal rendelkezik, a segíteni tudás hatalmával”.

A rendkívül nehéz „Miért hahotázott Woland, amikor meghallotta, hogy a Mester Pilátusról ír regényt?” kérdésre kilencen (zömmel szakmunkások) meg

sem kísérlék a választ. A többség — természetesen — megpróbálja egyértelművé tenni ezt a többjelentésű hahotát. Sokan teljesen ésszerűnek tartják a kacajt, hiszen nevetséges, „hogya a Mester egy ilyen jelentéktelen személyről írt”, „hogya egy olyan személyről írt regényt, aki annyira különbözik tőle”, „hogya egy ilyen régen élő személyről valaki regényt próbáljon írni”. Néhányan úgy gondolják „Pilátus kárán örvendő Woland”. Három könyvtárosnőnek, egy népművelőnek és egy muzeológusnak eléggé meglepő módon az jutott eszébe, hogya hátha Woland maga Pilátus. Egy népművelő Woland barátjának és vitatkozó társának tartja Pilátust. Hatan azzal magyarázzák Woland hahotáját, hogya éppen Moszkvában a harmincas években Pilátusról és Jézusról regényt írni, egy ördögi lény számára feltétlenül mulatságos dolog. Hárman arra hivatkoznak, hogya Woland személyes ismerősét üdvözölheti a regény címszereplőjében, ketten pedig arra, hogya Woland róla beszélgetett Berliozzal és Ivánnal a Patriarsije Prudin. Mindössze hárman említik meg azt, hogya Woland csak úgy tett, mintha meglepné az, amit hall. Az olvasók, úgy tűnik, nemigen vették figyelembe, vagy ha igen, nem tudtak mit kezdeni azzal, hogya Woland mennyőrgésszerű hahotájától senki, még a Mester sem ijedt meg, és még nem is csodálkoztak, Behemót pedig még tapsolt is helyeslése jeléül. Valószínű, hogya ezúttal senkit sem nevetett ki Woland, mégha gúny is ötvőződik az inkább örvendő, elismerő „Nahát!” „De még ilyet!” jelentésű hahotába. Kétségkívül igazuk van azoknak, akik úgy ítélték, hogya Woland „érdekelte a dologban”, hogya őt „érzékenyen érintette a téma”, hogya „Woland maga az idő, amiben benne van Pilátus is”.

Láthattuk, csaknem mindegyik olvasójának több-kevesebb nehézséget jelentett egy olyan diskurzusba bekapcsolódni, amelynek színtere az ötödik dimenzió, ám nyelve mégsem egyszerűen az ötödik dimenzió nyelve. Erre a regényre is áll az, amit Bahtyin a regényről általában ír, hogya „művészi egységbe szervezett, társadalmilag különböző beszédmodok, sőt néha különböző nyelvek, egyéni beszédstílusok összekapcsolódása.”²⁴ Nemcsak a dimenzió belüliek és az oda bepottyánók beszéde és nyelve különbözik, hanem különbözik a szerepek és a személyek nyelve is. Woland vendégei egy előkelő úr fogadásán vesznek részt, ezért — elsősorban Korovjov, Azazello és Behemót — úgy viselkednek, mint ilyen alkalmakkor az urak asztalánál illik. Az úriemberként viselkedés azonban olyan mértékű fesztelenséggel ötvőződik, ami inkább egy vurstli hangulatára jellemző. A két szólamhoz egy harmadik is kapcsolódik, az olyan bölcsességeké, mint „A történelem majd igazol bennünket”, „Ami látható, azt akárki könnyen eltalálja”. A Mester megjelenése után változik az összkép, eluralkodik a személyesebb, valamint a patetikusabb és a tragikusabb hangnem. Mogarics, Natasa, Varenuha és a malacképű polgártárs megjelenésével újabb szólamokkal, egyrészt a redukált individuumoknak, másrészt a másféle társadalmi rétegek képviselőinek beszédével egészül ki az addig is több szólamú kompozíció. Az olvasó számára ismerős és a furcsa hangok művészi egysége az olvasók jelentős hányada számára hangzavarnak, vagy élvezhető, de nehezen megfeyjthető kompozíciónak tűnt.

Legalább ilyen bonyolult ennek a szövegnek az értékszerkezete, hiszen eléggé különböző értékvilágok montirozódnak egybe, és a világos ellentéteken kívül bonyolult értékegyüttesek is kialakulnak. Mind az ellentétes, mind a harmonizálóbb értékegyütteseket átszővi az irónia, ám esetenként más és más

²⁴ A szó a költészetben és a prózában. = M. M. BAHTYIN: A szó művészete. Bp. 1976. Gondolat. 173—216. l.

töménységben. Olykor a szatíra, olykor a groteszk, olykor a humor, olykor a tragikum, olykor a pátosz, néha meg egyszerre több szólalás kíséretében. A rendőrségnek és a házastársnak (a sorrend igen jellemző) bemutatandó igazolás értelmezése jóval egyszerűbb, mint az igazolást kiállítónak az a megjegyzése, hogy „a keltezéssel az igazolás érvényét veszti”, ami nem csak arra utal, hogy az idő Wolandék számára egészen mást jelent, mint a természetes hétköznapi lineáris idő-folyam, hanem az igazolások igazságának és érvényességének erős korlátaira is utal.

Az olvasók egyik része a „ha már mese, legyen egészen mese”-elv alapján megpróbál mindent a fantasztikum, a mese és az álmvilág dimenziójában értelmezni. Jellemző, hogy akad olvasó, aki még a titkosrendőröket is beavatottaknak, Woland embereinek képzeli, de ez egy szélsőséges eset, Margarita boszorkányságának önkényes meghosszabbítása azonban eléggé jellemző.

A másik védekezési mód — amely az előbbinél kétszerte gyakoribb — a racionalizálás. Ennek többféle válfajával is találkozhattunk. Néhányan mindent észelvekkel próbálunk magyarázni, még Wolandot is, mások Wolandon kívül mindent. Sokan megpróbálják egyértelműen körülhatárolni, meddig a mese, mettől a valóság, és így sajátos dualisztikus értelmezések alakulnak ki. Erre elsősorban a Woland és Margarita közötti munkamegosztás magyarázatai jellemző példák. Tapasztalhattuk, hogy nemcsak az iróniával átszőtt bölcselkedésnek a befogadása okoz nehézséget, hanem a humor és az irónia, valamint a groteszk és az irónia ötvözetek is. A szatíra nyelvét még elég jól értették az olvasók, de az iróniával átszőtt pátosz „lefordítása” már nem ment könnyen.

A regény olvasóinak nagy többsége számára még az egyértelműen rokonszenves Margarita értelmezése is komoly nehézségeket okozott és meglehetősen durva leegyszerűsítéseket is eredményezett. Sokan szerepével vagy egyes tulajdonságaival azonosították őt, és nem fedezték fel benne az integrált személyiséget, azt az embert, aki — mert nyitott és szabadságával élő személy — sosem teljesen azonos önmagával, pedig Pilátuson és Ivánon kívül ő volt az a szereplő, akibe bele is engedett látni Bulgakov. Margarita mutatta magát, de a jeleket, amelyekkel mutatta magát, csak elég kevesen értették.

IV. A BEFOGADÁS

A) ROKONSZENVEK, ÁLLÁSFOGLALÁSOK, ÉRTELMEZÉSEK (A MESTER ÉS MARGARITA HŐSEI ÉS A MAGYAR OLVASÓIK)

„Normális regénynek is tarthatják az olvasók A Mester és Margaritát, hiszen története van, szereplői vannak. Szereplői között olyanok is akadnak, akikkel azonosulni lehet, olyanok is, akiket jóknak vagy rosszaknak lehet ítélni, tehát elítélni és szeretni is lehet őket. Furcsának, szokatlannak is érezhetik ezt a regényt, mert szereplői közül némelyik már ismert más regényekből, némelyik vadonatúj, némelyik ember, némelyik nem; némelyik igazi regényhős, némelyik egy regénybeli regény hőse, némelyikkel könnyű szót érteni, némelyikről nem igen lehet tudni ki lakozik benne. Többüket elég nehéz szeretni. Az a hős, aki tisztességes, már a gyávaságig gyámoltalan. Aki normálisan mer viselkedni a sok képmutató között, és meri kimutatni érzéseit, az az ördöggel kezd cimborálni és egy seprűnyélen átrepül egy másik létrendbe. Hiába adja meg a receptet maga Woland fény-árnyék elméletével, a fényből és árnyékból összegyúrt lények észlelése és értelmezése ugyancsak próbára tette az olvasók többségét.

A regény első fejezetének befogadásával és az egész regény olvasásának folyamatával foglalkozó fejezetekben megpróbáltam érzékeltetni, hogy amit Allport általánosságban mond az észleletről, az az olvasatra is igaz. Az észlelet (az érzékelés és a jelentés egységeként) olyan *procepció*, amelyet az *egyén kognitív stílusán* kívül *kulturális sémák* is erőteljesen meghatároznak.

Különböző befogadás-vizsgálatok azt mutatják, hogy az olvasók egy része szinte kizárólag a *cselekmény mozzanatait* regisztrálja, a tények és a jelenségek szintjén marad. Számukra a szereplők különböző színű társasjáték figurák, akik különböző mezőkre lépnek, egyesek célbaérnek, másokat kiűtnek. Ilyen olvasási stratégiával aligha közelíthető meg A Mester és Margarita, nem is akadt sok olyan olvasó a kérdezettek közül, akit egyértelműen ebbe a kategóriába sorolhattunk volna. Az olvasók másik része az *érzelmi-azonosuló* kategóriába sorolható. Rájuk elsősorban az olvasók *megítélése* és elfogadása-elutasítása jellemző, vagyis egy meglehetősen szubjektív viszonyulás. Az olvasók harmadik csoportja az egész *átfogására* törekszik, de ez csak nagy vonalakban, felületesen sikerül, mert egyrészt *hiányzik belőlük az elemző készség*, másrészt az értelmezés nem igen áll másból, mint *sémakészletük* működtetéséből. Az olvasók negyedik és ötödik csoportjára az *elemző-összegző* olvasási mód jellemző, egyik részükre a *személyes és az inkább analitikus*, másik részükre a *társadalmat illetve a világot átfogó és az inkább összegező*²⁵ olvasási mód. Természetesen ez utóbbi két olvasási mód jelentheti A Mester és Margarita befogadása számára a legkedvezőbb feltételt.

A szereplők észlelésén, értékelésén és értelmezésén keresztül ennek a fejezetnek az olvasója ízelítőt kaphat a *regény hatásáról és értelmezéséről* is. A

²⁵ Ennek a kategóriarendszernek a forrásvidéke Józsa Péter írása: JÓZSA Péter — Jacques LEENHARDT Két főváros, két regény, két értékrend. Bp. 1981. Gondolat 38—42. 1.

hatás eléggé jól modellezhető a szereplők elfogadásával és elutasításával, minősítésével, a regény értelmezése pedig érzékelhető az egyes szereplők értelmezéséből, hiszen a szereplők értelmezése — különösképpen egy ilyen regény esetében — aligha képzelhető el a szereplők közötti viszonylatok értelmezése nélkül.

1) ROKONSZENVESEK ÉS ELLENSZENVESEK

Tíz szereplővel kapcsolatban tettük fel a „Mennyire tartja őket rokonszenveseknek?” kérdést, és a „nagyon rokonszenves”, „inkább rokonszenves, mint ellenszenves”, „bizonyos tekintetben rokonszenves, más tekintetben ellenszenves”, „inkább ellenszenves mint rokonszenves”, „teljesen ellenszenves” minősítéseken kívül a „nem tudom eldönteni” és a „nem emlékszem rá” válaszokkal is élhettek a kérdezettek.

Öt százalék²⁶ alatt volt azoknak az olvasóknak az aránya, akik *nem emlékeztek eléggé* Wolandra, a Mesterre, Margaritára és Pilátusra ahhoz, hogy állást foglaljanak mellettük vagy ellenük, Jesua és Behemót esetében 8—10, Iván, Lévi Máté, Berlioz és Korovjov esetében 11—15 százalék volt az alig és csak homályosan emlékezők (az esetek egy részében, persze, valószínűleg az állásfoglalás elől ily módon kitérők) aránya. A különböző nemű, korú és foglalkozású olvasók között jelentős eltérés ebben a tekintetben nem mutatkozott. 3 és 14 százalék között volt azoknak az olvasóknak az aránya, akik *nem tudtak (vagy nem akartak) dönteni*. Margarita esetében volt a legalacsonyabb, Berlioz esetében pedig a legnagyobb arányuk. Ebben a tekintetben már jelentősebb mértékben eltért a különböző olvasórétegek viselkedése. Jellemző, hogy a Mester megítélésében a műszaki értelmiségiek, Jesua és Lévi Máté megítélésében a humán értelmiségiek, Berlioz megítélésében pedig a középiskolás diákok voltak bizonytalanabbak, mint a többiek. Három szereplő akadt, akiket az összes (225) megkérdezett véleménye alapján *egyértelműen rokonszenvesnek* minősíthetünk; sorrendben: Jesua, Margarita és a Mester. Három szereplő esetében éppen hogy *a rokonszenv felé billent a mérleg nyelve*: Ivánról, Lévi Mátéről és Behemótról van szó. Wolandra, Korovjovra és Pilátusra (átlagosan) legalább *annyi pozitív szavazat jutott, mint negatív*. Berlioz volt az a szereplő, aki *inkább ellenszenvesnek* mint rokonszenvesnek ítéltetett. Korovjov, Behemót, Lévi Máté és Berlioz megítélése volt legkevésbé egyöntetű.

A *férfiak és a nők* öt szereplőt (Jesua, Margarita, a Mester, Iván és Berlioz) csaknem teljesen egyformán ítélték meg. A használt négyfokú skála segítségével szemléltetem a két nem eltérő állásfoglalásait:

	férfiak (n = 106)	nők (n = 119)
inkább rokonszenves	Behemót Korovjov Woland	Lévi Máté Pilátus

²⁶ A száz százalék 225 fő.

is-is	Lévi Máté	Behemót
	Pilátus	Woland Korovjov
inkább ellenszenves		Korovjov

A férfiak részéről valószínűleg az *ironia*- és a *humorérzék*, a nők részéről pedig feltehetően a nagyobb mértékű *empátiás megértés* (a „hűséges” Lévi Máté és a „szegény önmardosó” Pilátus megértése) magyarázhatja elsősorban ezeket az eltéréseket.

Az átlagtól az egyik irányban a középiskolások állásfoglalásai térnek el legjobban, akik a szereplők többségét rokonszenvesebbnek ítélik, mint a többiek, a másik irányban pedig a műszaki értelmiségek állásfoglalásai, akik a szereplők nagyobb részét ellenszenvesebbnek ítélik, mint a többiek.

	középiskolás diákok (n = 29)	összes kérdezett (n = 225)	műszaki értelmiségek (n = 20)
nagyon rokonszenves	Mester Margarita Jesua	Jesua Margarita	Jesua
inkább rokonszenves	Lévi Máté Iván Berlioz Woland Pilátus	Mester Lévi Máté Iván Behemót Woland Korovjov Pilátus	Margarita Mester Iván Lévi Máté Behemót Woland
is-is	Behemót Korovjov		Pilátus Berlioz Korovjov
inkább ellenszenves		Berlioz	

Kétségtől a *középiskolás diákok* Berlioz értékelése a legszembetűnőbb. Nincsen még egy olvasóréteg, ahol Berlioz rokonszenvesebb lenne Wolandnál. Azért is zavarba ejtő ez, hiszen éppen középiskolásoknál kerül a rokonszenveslista élére a Mester, a Berlioz-félék egyik áldozata. Magyarázhatnánk úgy is, hogy Berliozban is az áldozatot látták. De miért éppen csak ők? Lehetséges, hogy

a ráció emberét, a művelt ateistát értékelték benne. De miért ők leginkább, miért nem a műszaki értelmiségiek? Mivel a regényhősök percepciója procepció, vagyis értelmezés is, értelmezési keretet is meghatározó *értékrendben* is kereshetjük a magyarázatot. Hogy a műszaki értelmiségiek körében a szaktudás és az ész fontosabb érték, mint más rétegekben, valamelyest már magyarázat arra, hogy ők is az átlagosnál nagyobb mértékben rokonszenveztek Berliozsal. Az, hogy ebben a körben a szeretet és a szerelem kevésbé fontos, a függetlenség és az erő pedig fontosabb érték, mint más rétegekben, magyarázhatja azt, hogy a három legrokonszenvesebb szereplő körükben valamivel hűvösebb fogadtatásra talált. Vélhető, hogy a Mestert nem egyszerűen függetlenségét feladó embernek, hanem még afféle „lilalelkű” művészfélének is érezhették.

Hogy éppen a középiskolás diákok körében talált legmelegebb fogadtatásra a Mester és két tanítvány, Lévi Máté és Iván, valószínűleg azzal is magyarázható, hogy ennek a rétegnek a képviselői a többiekhez képest fontosabbnak tartották a következő értékeket: örömmel végzett munka, tiszta lelkiismeret, rend, nyugalom, béke. Berlioz „ajnározása” viszont ezzel aligha magyarázható. Közelebb vihet a rejtély megfejtéséhez az, hogy a középiskolás diákok érték-rangsorában az önbizalom és a jó fellépés valamivel, a fontosság és a hasznosság tudata pedig sokkal előbbre került. Berlioz kétségkívül ilyen értékeket is képvisel, de ez a magyarázat még nem tűnik eléggé meggyőzőnek. Talán közelebb juthatunk a titok megfejtéséhez, ha számításba vesszük, hogy a vizsgált rétegek közül éppen a középiskolások *irodalommal kapcsolatos beállítódása* tért el több ponton leginkább a többiekétől. Ők tekintették az irodalmat leginkább ismeretek forrásának, kellemetlenséget feleltető eszköznek, ők érezték leginkább igaznak azt a megállapítást, hogy „a jó slágerszövegek éppúgy jóra, szépre tanítanak, mint a jó versek”, valamint azt is, hogy „azt várom a művésztől, hogy rendet, egyensúlyt teremtsen”. Vegyük még hozzá azt is, hogy a zömmel harmadikos-negyedikes középiskolásoknak egytizede sem olvasta az Elveszett illúziók-at, a Bűn- és bűnhődés-t, a Kastély-t, az Aranyborjú-t, és a Svejket is csak minden negyedik (míg a műszaki értelmiségiek közül — a Hasek regény kivételével — mindegyiket hatszor-tízszer annyian), akkor kikerekedhet egy több tényezőes magyarázat, amelyben legalább akkora szerepe van az eléggé szegényes *irodalmi* ízlésnek, az alacsony szintű *íróniaérzéknek*, a meglehetősen passzív és eléggé élvezet-elvű irodalmi beállítódásnak, valamint az egy jelzővel nehezen jellemezhető, de a csoportra jellemző jegyeket is felmutató értékrendnek.

A középiskolás diákokat *vallásos* társaikkal, műszaki értelmiségeket *humán* értelmiségekkel hasonlíthatjuk össze:

	középiskolás diákok (n = 29)	vallásos diákok (n = 20)	műszaki értelmiségiek (n = 20)	humán értelmiségiek (n = 25)
nagyon rokon- szenvés	Mester Margarita Jesua	Jesua	Jesua	Margarita
		Margarita		Mester
	Lévi Máté Iván		Margarita	

inkább rokon- szenves		Mester Pilátus Iván	Mester	Jesua
	Berlioz Woland Pilátus		Iván Lévi Máté Behemót Woland	Woland
is-is	Behemót	Woland Behemót Lévi Máté Korovjov		Iván Pilátus Korovjov
	Korovjov	Berlioz	Pilátus Berlioz Korovjov	Behemót Lévi Máté
inkább ellen- szenves				Berlioz

A két diákcsoport állásfoglalása leginkább a két „dogmatikus”, Berlioz és Lévi Máté megítélésében különbözik. Kérdés, hogy *nyitottságukban* és *írónia-érzékükben* múlják-e felül a vallásos diákok társaikat, vagy az istentagadó Berliozt és az isteni tanítást jószándéka ellenére is meghamisító tanítvány iránti ellenszenvük magyarázza elsősorban viselkedésüket. Még azzal is számolni kell, hogy a Berlioz megítélésében egy ellenkező előjelű — vallásos dogmatikus (egy Lévi Máté-típusú) — előítélet is szerepet játszhat. Magyarázatra szorul még a Mester és Pilátus eltérő megítélése is. Pilátus megítélésében talán fokozottabb mértékben vehették figyelembe büntudatát, a Mesternél pedig gyávaságát. *Értékrendjük* valamelyest igazolja ezeket a feltevéseket, hiszen a vallásos diákok körében értékelődik legmagasabbra (a vizsgáltak között) a tiszta lelkiismeret, a hit, a lelki béke és a szeretet.

A „két kultúra” képviselői Jesuát, a Mestert, Wolandot és Lévi Mátét ítélik meg eltérő módon. Az, hogy a humán értelmiségiek a *dialektika* képviselőjével jóval inkább rokonszenveznek, mint a fény hűséges és *dogmatikus* szolgájával, nem is annyira eltérő értékrendjükkel, mint inkább a különböző *olvasási stratégiákkal* magyarázható. A humán értelmiségiek jóval inkább tekintik az irodalmi művek olvasását szellemi munkavégzésnek, állásfoglalásnak, és jóval kevésbé megnyugtató-zsongító eszköznek, mint a műszaki értelmiségiek. Természetesen eltérő *irodalmi olvasmányszerkezetük* is fontos magyarázó tényező, hiszen körükben másfélszerte-kétszerte olvasottabb a Faust, a Holt lelkek, az Aranyborjú, a Kastély, és a Saulus (Mészöly Miklós regénye), hogy csak a Bulgakov-regényhez „hasonló” olvasmányokat említsem. Hogy mi magyarázza azt, hogy a műszaki értelmiségiek rokonszenv-listáján Jesua megelőzi a Mestert, a humán értelmiségieknél pedig fordítva, arra könnyű magyarázatot adni. Számitásba kell venni a „hasonló foglalkozású” humán értelmiségiek nagyobb fokú azonosulását, valamint a másik értelmiségi réteg ódzkodását a Mester nem eléggé célratörő viselkedésétől.

A humán értelmiségiek és a szakmunkások rokonszenveztek leginkább Wolanddal, ám feltehetően más miatt szimpatizáltak vele. Erre utal az is, hogy a szakmunkások Behemót és Korovjov társaságában helyezik a rokonszenv lét-rán valamivel magasabbra Wolandot, mint a többiek, Ivánt és Pilátust viszont jóval mögéjük. A humán értelmiségiek Wolandot Jesua közelébe helyezik, de segítőtársait kevésbé tüntetik ki rokonszenvükkel. Feltételezhető, hogy jóval inkább *humoros* figurának tekintik Wolandot, mint a többiek, ám az sem kizárt, hogy társaival együtt *jó ügyet* szolgáló szabadcsapatnak, ám ennek ellent mond az, hogy a jó ügy mellé álló Ivánnal szemben ők a leginkább tartózkodók.

A bölcsészek állásfoglalása nagyobb mértékben egy ponton, Pilátus megítélésében tér el a többiekétől (a vallásos diákokat kivéve), akik ugyanilyen mértékben rokonszenveznek vele. *Irodalmi olvasottságuk* (a Faustot háromnegyed részük, Ördögh Szilveszter A koponyák hegyén című regényét kétötödrészük olvasta) és irodalmi beállítódásuk (amelyet valamennyi csoport közül leginkább jellemez a szellemi munkavégzés, az önvizsgálat és a szembesülés igénye) jöhet számításba elsősorban magyarázatként. Pilátus megítélésében az ellenkező végletet a vallásos értelmiségiek képviselik, akik egyébként Berlioz iránti ellenszenvükkel is kitűnnek, a többiek közül. Az istenembert eláruló miatt Pilátust elítélő vallásos emberre is gondolhatnánk. Ezt a feltevést nem erősíti az, hogy a vallásos diákok körében Pilátus ugyanolyan rokonszenves, mint a Mester.

A különböző olvasórétegek véleményét figyelembe véve legegyöntétűbb Jesua és Margarita megítélése, Lévi Máté, Wolandé és Pilátusé tér el legjobban. A csoportokon belül (vagyis az egyéni jellegű) véleményeltérések alapján Behemót, Berlioz és Korovjov esetében a legnagyobbak. Egyes olvasórétegek (a középiskolások, a szakmunkások és a középfokú végzettségű szellemi dolgozók) választásai az érzelmi-azonosuló olvasási stratégiák gyakoribb előfordulását, más rétegeké (például a humán értelmiségé) elemző-összegező olvasási rétegeké (például a humán értelmiségé) elemző-összegező olvasási stratégiák jelentős arányát sejteti, és mindezt a továbbiakban még bizonyítani kell.

2) A MEGÍTÉLÉS VÁLTOZÁSA ÉS STABILITÁSA

A kisebb minták adataira támaszkodó, már idézett két tanulmányból érzékelhettük, milyen mértékben változott egyes szereplők megítélése, most a „Van-e olyan szereplő, és ha igen, ki az, akivel kapcsolatban a regény olvasása közben megváltozott a véleménye?” kérdésre adott harmadfél-száz válasz alapján képet nyerhetünk a szereplők megítélésében mutatkozó stabilitásról és a változás irányáról:

	a véleményt változtatók %-a	a változás iránya	
		pozitív %	negatív %
Woland	35	30	5
Pilátus	29	20	10
Iván	29	26	3
Behemót	18	12	6
Margarita	17	15	2
Korovjov	15	11	4
Lévi Máté	12	5	7
Mester	10	6	4
Berlioz	3	1	2
Jesua	2	2	0

A legegyöntetűbben és pozitívan megítélt Jesua mellett — némi meglepetésre — Berlioz megítélése mutatkozik *legstabilabbnak*, pedig egy-egy csoport határozottan jobban, illetve kevésbé rokonszenvezett vele, és négy olvasórétegben (bölcsesek, középiskolás diákok, műszaki értelmiségiek, humán értelmiségiek) eléggé nagy volt a szóródás megítélésében.

A *változások iránya* egy esettől (Lévi Máté) eltekintve pozitív, az esetek nagyobb részében egyértelműen pozitív, Woland rokonszenvesebbé és Lévi Máté ellenszenvesebbé válásában ok-okozati összefüggést, elemző-összegző olvasási stratégiák működését sejthetjük.

A *legstabilabbnak* a diploma nélküli szellemi dolgozók véleménye bizonyult. Ebben a körben összesen 98 százalékot tesznek ki a véleményváltozások. Az átlagosnál (70 százalék) jóval stabilabb még a humán értelmiség véleménye. A *legmobilabb* (Mert leginkább befolyásolhatóbb? Mert legnyitottabbak? Ez még kérdés) a műszaki értelmiségé (275 százalék) és a vallásos diákoké (290 százalék) volt. Kérdés, milyen mértékben és milyen értelemben rétegspecifikus a vélemény stabilitása-mobilitása? Elképzelhetőnek tűnhet, hogy azokban a rétegekben mobilabb, ahol jobban tetszett a regény. Nos, a regény értékelése és a szereplők megítélésének változékonysága között nincsen számottevő — sem pozitív, sem negatív előjelű — összefüggés. Lehet a mobilitás a *befolyásolhatóság*, a *nyitottság* (az előítéletmentesség) jele is, vagy éppen a *katartikus élményt* is jelezheti. Egy-két jel mintha utalna az utóbbira, ugyanis legmobilabbnak mutakozó vallásos diákok válaszoltak legtöbb igennel az „Illik-e a regény valamelyik részletére, jelenetére ez a kifejezés, hogy megrendítő?” kérdésre, és a meglehetősen stabil véleményű humán értelmiségiek válaszoltak a legtöbb nemmel.

A nők és a férfiak véleményváltoztatása mobilitásának eltérése egészen minimális, mindössze Woland és Margarita esetében tapasztalható legalább tíz százalékos eltérés.

Érdeemes összehasonlítani véleményváltoztatásban legmobilabbnak bizonyuló két réteget:²⁷

²⁷ Zárójelben a pozitív irányú eltérések százalékarányát közlöm.

a véleményt változtatók százalékaránya			
		műszaki	
	összes	értelmiségek	vallásos diákok
	kérdezett	(n = 20)	(n = 20)
Woland	35 (30)	70 (45)	50 (36)
Pilátus	29 (20)	30 (15)	57 (57)
Iván	29 (26)	25 (25)	57 (57)
Behemót	18 (12)	40 (20)	28 (14)
Margarita	17 (15)	35 (20)	36 (29)
Korovjov	30 (15)	30 (15)	35 (21)
Lévi Máté	12 (5)	15 (5)	14 (7)
Mester	10 (6)	25 (5)	7 (0)
Berlioz	3 (1)	0 (0)	0 (0)
Jesua	2 (2)	5 (0)	14 (14)

Szembevetendő, hogy a vallásos diákok véleményváltozásainak jóval nagyobb százaléka pozitív, mint a műszaki értelmiségieké. Feltűnő, hogy éppen Pilátus és Iván azok a szereplők, akik a vallásos diákoknál a legrokonszenvesebbek közé kerültek. Őket, úgy látszik, fokozatosan megszerették. A műszaki értelmiségek láthatóan igencsak küszködtek Wolanddal, és a küzdelem eredménye egy „pozitív is meg negatív is” megítélés lett. Most már tudjuk, hogy nem csak pozitív, negatív és „is-is”-típusú véleményeket, hanem — az esetek nagyobb részében — pozitívabbá vagy negatívabbá váló véleményeket takar ez az átlag. A vallásos értelmiségen kívül a műszaki értelmiségi olvasókban találhatunk rá a Margaritával legkevésbé rokonszenvező rétegre. A véleményt változtatók között mindkét olvasó csoportban az átlagosnál többen vannak azok, akik — talán boszorkánnyá válása, talán az ördöggel cimborálása, talán irracionálisnak tűnő viselkedése miatt — elfordultak tőle.

Ami Woland megítélését illeti, az őt leghűvösebben fogadó vallásos értelmiségek véleménye a legstabilabb (18-ból 18⁰/₀).²⁸ Ugyanennek a rétegnek a véleményformálása még két esetben tér el a többiekétől és Lévi Máté megítélésében. Kétharmad részük véleménye fordult kedvezőbbre Pilátus és negyedrészüknél Lévi Máté esetében. Ez azért érdekes, mert ez a réteg volt legszigorúbb Pilátussal szemben (annak ellenére, hogy kétharmad részük még javított is osztályzatán), és Lévi Mátét is hidegebben fogadták az átlagosnál. A *humán értelmiségek* Pilátus megítélésében térnek el a többiektől számottevően: 40 százalékuk változtatja meg véleményét (az átlagos 30⁰/₀-hoz képest), és 36 százalékuk pozitív irányban (az átlagos 20⁰/₀-hoz képest). A *sakmunkások* a két címszereplő megítélését változtatták meg legnagyobb, az átlagosnál is nagyobb arányban. A túlbuzgó tanítványt legmelegebben fogadó *középiskolás diákok* Lévi Máté megítélését változtatták legnagyobb arányban kedvezőre (17⁰/₀). A *bölcsészek* és a *humán értelmiségek* Pilátus megítélésében különböztek leginkább a többiektől. A vallásos diákokon kívül ebben a két csoportban változott legnagyobb mértékben pozitívrá (31⁰/₀ és 36⁰/₀) a helytartó megítélése.

²⁸ Az első százalékarány az összes, a második a pozitív változások arányát jelzi.

Megállapíthattuk, hogy a szereplők megítélése az esetek 17 százalékában (még hozzá az esetek háromnegyed részében pozitív irányban) az olvasás közben megváltoztatott vélemény. Azt is tapasztalhattuk, hogy két szereplő, Berlioz és Jesua megítélése mutatkozott stabilnak. Két olvasórétég, a szellemi dolgozók és a humán értelmiségiek véleményei viszonylag keveset változtak, kettőé, a műszaki értelmiségé és a vallásos diákoké pedig meglehetősen sokat. A kérdések nagyobb része továbbra is nyitva maradt.

3) AZONOSULÁS A SZEREPLŐKKEL

A legrokonszenvesebb hősök élén Jesua és Margarita állt, és csak kissé leszakadva követte őket a Mester, majd csaknem ugyanekkora távolságra Lévi Máté, Iván és Behemót következtek, és csak ezután Woland, majd Berlioz zárta a sort. Az azonosulás sorrendje másképpen fest: a kérdezettek 41 százaléka érezte magához legközelebb Margaritát, 35 százaléka a Mestert, csak 15 százalékkal követte őket Jesua, 13 százalékkal Woland és Iván, majd 9 százalékkal Pilátus, 8-cal Lévi Máté és Behemót, 4-gyel Korovjov, és 3-mal Berlioz zárta a sort. Megállapítható, amit már jó néhány kutatás bizonyított, hogy a rokonszenv és az azonosulás különböző, de egymást kölcsönösen meghatározó (esetenként egymást tartalmilag át is fedő) kategóriák. A legrokonszenvesebb hőssel háromszor kevesebben voltak képesek több-kevesebb mértékig azonosulni, mint a második legrokonszenvesebb szereplővel. Több magyarázat is feltételezhető: a) a két címszereplő befogadására több séma, több hasonlónak érzett hős mintája kínálkozott, b) többen egy regénybeli regény figurájának érezhették Jesuát, tehát nem „igazi” regényhősnek, c) nehezen esik olyan szereplővel azonosulni, akit elpusztítanak, őt inkább szánni lehet, kitartani mellette, dicsőíteni, de nem belebújni a bőrébe, d) azzal is számolni kell, hogy többen Jesuát isteni és nem emberi lénynek érezték, ezért nem engedhették magukhoz eléggé közel. A Wolandnál jobban kedvelt Lévi Mátéval kevesebben azonosultak, mint az „erő részével, amely örökké rosszra tör, s örökké jót művel”, és még néhány „következetlenség” fordul elő.

Az újabb rejtélyekre magyarázatot adhat az azonosulás rétegenkénti eltérő módja. Sokan nyilván azt várták, hogy a férfi olvasók számára — tekintve, hogy a főbb szereplők döntő része férfi — jóval több azonosulási lehetőség adódik, még akkor is, ha a nő olvasók esetében fejlettebb empátiaérzéssel számolhatunk. Kutatásunk nem igazolta ezt a feltevést:

	a szereplőkkel azonosuló	
	férfiak % _o -a	nők % _o -a
	(n = 106)	(n = 119)
Mester	35	35
Margarita	25	55
Woland	15	13
Iván	13	12
Behemót	12	5
Jesua	11	18

Pilátus	10	8
Lévi Máté	7	8
Korovjov	6	2
Berlioz	3	3

Igazán jelentős eltérés tulajdonképpen csak a két címszereplő esetében tapasztalható, akiket a férfiak és a nők egyformán kedveltek. Hogy a szelíd vagy a szenvedő Jesuát avagy éppen az istenembert érezték magukhoz közelebb a nők, ugyancsak megválaszolandó kérdés.

A többiektől a vallásos diákok magatartása tért el leginkább nagy mértékben a többi diákétól is:

	a szereplőkkel azonosuló		
	összes kérdezett %/o-a (n = 225)	vallásos diákok %/o-a (n = 20)	középiskolás diákok %/o-a (n = 29)
Margarita	41	29	41
Mester	35	21	45
Jesua	15	14	7
Woland	13	7	7
Iván	13	36	25
Pilátus	9	50	10
Lévi Máté	8	14	14
Behemót	8	0	3
Korovjov	4	0	3
Berlioz	3	0	7

Nem volt tehát véletlen a *vallásos diákok* feltűnő rokonszenve Iván és főleg Pilátus iránt, hiszen éppen ők voltak azok, akiket legközelebb érezték magukhoz, vagyis a gyarlókat, a szenvedőket, a megváltozókat. Igazolódott a középiskolások Iván iránti rokonszenve is. Némi fény derült Berliozzal való rendhagyó viszonyulásukra is: úgy tűnik, sokan csak *kivülről rokonszenveznek vele*, csodálják vagy sajnálják, de igazán nem szeretik az „istentelen nagyméretű”, fekete csontkeretes pápaszemmel ékeskedő istentelen szerkesztőt.

A három értelmiségi réteg és a bölcsészek azonosulási hajlama és iránya is eléggé eltér egymástól, és több vonatkozásban az átlagtól is:

	a szereplőkkel azonosuló			
	bölcsészek	értelmiségek		0/0-a
	0/0-a	műszaki	humán	vallásos
	(n = 45)	(n = 20)	(n = 25)	(n = 20)
Mester	40	05	36	30
Margarita	36	40	52	38
Jesua	30	0	24	30
Woland	20	10	20	0
Iván	16	15	4	38
Lévi Máté	13	5	4	18
Behemót	9	0	8	7
Pilátus	7	15	4	14
Berlioz	4	5	0	0
Korovjov	4	0	0	7

A Mestert hűvösebben fogadó műszaki értelmiségek közül azonosulnak legkevesebben a Mesterrel, Jesuával a humán rétegek és a vallásos értelmiségek azonosulnak leginkább, feltehetően nem egészen azonos indítékokkal. Wolanddal leginkább az a két réteg azonosult, akik a vele leginkább rokonszenvezők között is szerepeltek. A *szakmunkásoknak* csak 6 százaléka azonosult vele, ami azt látszik igazolni, hogy ők is inkább csak kívülről *csodálták* vagy *szórakoztak* rajta. (De ki azonosul egy bohóccal, egy minket bolonddá tevővel?)

Tisztult a kép. Kiderült, hogy a rokonszenvek egy része mögött *érzelmi azonosulás* áll. Kérdés maradt, hogy kivel is, mivel is azonosultak Pilátus vagy Margarita személyében. A legrokonszenvesebbek bizonyult Jesuával, mint „partikularitások nélküli emberrel”, sem volt könnyű azonosulni. Csodálni lehetett, de ugyanolyannak érezni már csak kevesen tudták.

4) KIKKEL TALÁLKOZTAK MÁR?

Eddig inkább az irodalmi mintákat említettem, ám legalább ilyen fontos értelmezési keretet jelenthet az *élettapasztalat*, az „ezzel már találkoztam valahol” érzése. A nem emberi létrendbe sorolható lények, Woland és társai, valamint Jesua említésére számíthattunk legkevesébe. Így is történt: Jesuát a kérdezettek 11, Wolandot 12, Korovjovot 13, Behemótot 16 százaléka. Lévi Máté követi őket 18, Pilátus 21 százalékkal. Ezt is indokoltnak érezhetjük, hiszen ők sem valóságos, hanem bibliai figurák. Margaritát a kérdezettek 24, a Mestert 29, Ivánt 32, Berliozt pedig 43 százaléka említette. Talán sokakat meglep, hogy éppen Berlioz vezeti a listát, ám ne feledjük, ő volt a második helyen említett Ivánnal együtt az a két szereplő, aki mindvégig (Berlioz a haláláig) a földön maradt, nem vált sem boszorkánnyá, sem egy isteni személy beszélgető társává, sem az örök nyugalom lakójává. Ha ez így van, akkor ez nem éppen a földhözragadt, elvonatkoztatni képtelen gondolkodás jellemzője lenne? Nem várhattuk volna joggal, hogy több, a Mesterhez, Margaritához, Jesuához és főleg Lévi Mátéhoz és Pilátushoz hasonló embert fedeztek volna fel embertársukban? Könnyebb lenne válaszolni a kérdésekre, ha tudnánk, kiket is látnak az olvasók ezekben

a szereplőkben, akiknek többségéről a legtöbben úgy érezték, még nem találkoztak velük. Az átlagostól legeltérőbb magatartást tanúsító három réteg válasszai ezeknek a talányoknak a megfejtéséhez is hozzásegíthetnek:

	azok, akik úgy érzik találkoztak már velük			
	összes kérdezett 0/0-a (n = 225)	humán értelmiség 0/0-a (n = 25)	közép- iskolás diákok 0/0-a (n = 29)	vallásos diákok 0/0-a (n = 20)
Berlioz	43	48	38	36
Iván	32	32	25	21
Mester	29	36	10	21
Margarita	24	32	24	14
Pilátus	21	36	14	14
Lévi Máté	18	28	3	21
Behemót	16	20	0	7
Korovjov	13	24	7	7
Woland	12	36	0	0
Jesua	11	28	3	0

Ami leginkább szembetűnő, az, hogy a humán értelmiségiek jelentős része mindegyik szereplőt ismerősnek tartotta, ami nem magyarázható csupán nagyobb élettapasztalatukkal. A humán értelmiségieknek az ismertség átlagos százalékaránya — nevezhetjük ismerősségi mutatónak — 29 százalék. Nem csak a kevesebb élettapasztalattal rendelkező középiskolások körében alacsonyabb ez a százalékarány (12 és 14%), hanem a műszaki értelmiségieknek (18%), és a vallásos értelmiségieknek (20%), ami arra utal, hogy többféle ismeret, többféle *élmény*, többféle *tapasztalat* ötvöződik a „mintha már találkoztam volna vele” érzésben. Hogy ez az arány a nyilvánvalóan kevesebb élettapasztalattal rendelkező bölcsészeknél is eléggé magas (20%), arra utal, hogy az *irodalmi élmények* szerepével is számolni kell. Arra is gondolhatunk, hogy az irodalmi élmények és az élettapasztalatok kölcsönösen felerősíthetik egymást, ötvözetük pedig erősítheti az *emberismeret* és az *empátia-érzék*et. Az is valószínű, hogy egyes társadalmi rétegekben — pl. az értelmiség körében — az élettapasztalat és az irodalmi élmények jobban átszövők egymást mint más rétegekben. Nem állíthatjuk tehát, hogy a valahonnan ismerős regényhősökkel könnyebben azonosulhat az olvasó, azt már jóval inkább, hogy azokkal nehezebben, akikre „nem emlékezik”.

A Mestert magukhoz legközelebb érzőknek csak 39 százaléka érzi, hogy már találkozott vele, és a Mesterrel „találkozóknak” csak 34 százaléka tud azonosulni vele, ezzel szemben a Mesterrel nem azonosulók 63 százaléka úgy érzi, nem is találkozott vele, és a Mesterrel nem találkozóknak 69 százaléka viselkedik közömbösen a Mesterrel szemben. Hasonlók az arányok Margarita esetében is. Mindkettőjüknél 45 százalék körül van azoknak az aránya, akik mindkét kérdésre (Közel érzi-e magához? Találkozott-e vele?) nemmel választottak, a többi szereplő esetében 80—90% körül van ezeknek az aránya. Úgy tűnik, sem a rokonszenv-ellenszenv kialakulásában, sem az azonosulásban, sem a hatásban nem játszik olyan szerepet az *ismerősség* érzése, mint — ezt még

bizonyítani kell — az értelmezésben, vagyis könnyebben „helyére teheti” az olvasó azokat a szereplőket, akikről úgy érzi, már valahol találkozott. A Mester és Margarita esetében volt a legnagyobb (26 és 25%), és Behemót, Korovjov és Berlioz (5—2%) esetében legkisebb azoknak az aránya, akikkel „ismeretlenül is” azonosultak. Ha eltekintünk Jesua (13%) és Woland (12%) — akikkel „nem is találkozhattak” — pozíciójától, ez a sorrend meglepően hasonlít a rokonszenvsorrendhez. Valamit ez is elárul a tetszés-nem tetszés titkából: az olvasók egy részét, úgy látszik, az *újdonság* varázsa ejti meg, „meglátják és megszereztik” az addig ismeretlen regényhősöket.

5) A MEGÍTÉLÉSEK ÉS „MEGÉRZÉSEK” MÉRLEGE

A vizsgált *négy dimenzió* közül — a rokonszenv, az azonosulás, a vélemények stabilitása, az ismerősség — közül az ismerősség érzésében tért el legjobban a vizsgált tíz csoport viselkedése, legkevésbé pedig a rokonszenv dimenzióban. Mind a négy dimenziót figyelembe véve a tíz *olvasó réteg* közül a vallásos olvasók viselkedése tért el legjobban, eléggé nagy mértékben a humán és a műszaki értelmisége, valamint a középiskolás diákoké is.

A tíz szereplő közül Woland megítélésében és „megérzésében” tapasztalható a legnagyobb eltérés a tíz olvasóréteg között, de nem sokkal kisebbek Iván, Pilátus, Margarita és Berlioz esetében sem. Woland megítélésében elsősorban a vallásos értelmiség (akik a legcsekélyebb mértékig sem voltak képesek azonosulni vele), a humán értelmiség (akik a szakmunkásokkal együtt leginkább rokonszenveztek vele) és a műszaki értelmiségi (akiknek állásfoglalása a leg-radikálisabban változott mindkét irányban az olvasás folyamán) véleménye tért el legjobban. Jesua megítélésében legjobban a humán és a vallásos értelmiség (akik legkevésbé rokonszenveztek, de az átlagosnál nagyobb mértékben azonosultak vele, és közülük érezték legtöbben, hogy már találkozott vele) különbözött leginkább a többiektől. A Mester megítélésében a középiskolás diákok (ők rokonszenveztek és azonosultak vele leginkább, az ő véleményük volt a legstabilabb) és a műszaki értelmiségi (akik legtartózkodóbban fogadták, akik közül legtöbben pártoltak el tőle a regény olvasása közben) bizonyultak leginkább rendhagyónak. Berlioz megítélésében két réteg különült el a többiektől: a vele inkább rokonszenvező középiskolás diákok és a vele szemben leginkább tartózkodó, őt jó ismerősként üdvözlő vallásos értelmiségi. Margarita megítélésében a nők és a diploma nélküli szellemi dolgozók váltak ki a többiek közül nagymértékű azonosulásukkal. Iván megítélésében a „tanítványok”, a két diákcsoport mutatkozott rendhagyónak: ők rokonszenveztek és azonosultak vele legnagyobb mértékben. Pilátus rendhagyó megítélője a vele legjobban rokonszenvező bölcsések és a rokonszenvük kimutatása mellett vele azonosulni is képes vallásos diákok, valamint az őt legerőteljesebben elutasító, ugyanakkor őt „jól ismerő” vallásos értelmiségi voltak.

6) JELLEMZÉS ÉS ÉRTELMEZÉS

Négy féle kérdést tettünk fel a legfontosabb szereplők értelmezését vizsgálva: a) megkértük az olvasókat, jellemezzék őket röviden. Többnyire jelzőket kaptunk válaszul, amelyekből elsősorban a szereplők *észlelésére* (pontosabban *procepciójára*) és *értékelésére* következtethettünk; b) előre megadott értelmezése-

ket minősítettünk velük, vagyis ezek segítségével *értelmeztettünk* a regény hősei közül hetet; c) *értelmeztettünk* néhány szereplő egy-két *megnyilatkozását, cselekedetét*; d) *értelmeztettünk* néhány, *szereplők közötti interakciót*.

A szereplők jellemzésére — esetenként eltérő arányban — a kérdezetteknek csak 76—91 százaléka vállalkozott. Jellemző módon a legtöbben Berlioz minősítése elől tértek ki. Ugyanez volt a helyzet a rokonszenv-ellenszenv megítélésében is. Jóval nagyobb volt a megnyilatkozásokra és az interakciókra vonatkozó kérdésekre nem válaszolók aránya. Az általunk felkínált értelmezések minősítésére a kérdezettek 95—97 százaléka válaszolt.

a) *Woland* leggyakoribb minősítései így alakultak:

igazságot szolgáltató	19
gonosz, ördögi	19
korlátlan hatalmú	9
durva, nyers	8
értelmes, okos	5
célratörő	5
titokzatos, misztikus	4
gunyoros, ironikus	3 százalék

Ilyennek látták legtöbben Wolandot, és csak alig néhányan ismerték fel benne a kritika és a dialektika szellemét, a mércét, amihez a jelen méretik, a másik létrend képviselőjét. Igazságot tevőnek elsősorban a diákok, okosnak, de hatalmával visszaélőnek a vallásos értelmiségiek, okosnak, igazságosnak és titokzatosnak elsősorban a vallásos diákok. A negatív és pozitív minősítések aránya nagyjából egyenlő, ez megfelel Wolandnak a rokonszenv listán elfoglalt „rokonszenves is meg nem is” pozíciójának.

A felkínált tíz értelmezés²⁹ közül átlagosan 2,5-öt választottak. Az egyetértés sorrendje így alakult:

a kritika és a dialektika megtestesítője,	
aki leleplezi az emberi fogyatékosságokat	62
jóság és gonoszság, Isten és Ördög keveréke	37
emberi értékeket képviselő és segítő lény	33
gunyoros, tréfálkozó, játékos lény	24
maga a történelem, hozzá és vele méretik a jelen	21
igazságosan döntő, Istent helyettesítő lény	18
kiváló művész	17
gonosz szellem, aki elpusztít, megaláz,	
kényére-kedvére változtat meg embereket,	
visszaél hatalmával	13
isteni jóság és szeretet, ördögnek álcázva	12
egy isten nélküli földöntúli világ uralkodó szelleme, akiben nincs jóság és gonoszság,	
csak gúny és bölcsesség	12 százalék

²⁹ Az értelmezési sémák részben szakértői, részben laikus megközelítések, amelyek természetesen az egyes szereplők esetében eléggé különböző mértékig merítik ki a figura szerepét, karakterét.

Általában ugyanazok tartották mércének, akik meglátták benne a kritika és a dialektika szellemét. A benne az emberi értékek képviselőjét, az igazságon döntő lényt és az ördögnek álcázott isteni jóságot látók is a legtöbb esetben ugyanazok. Megfigyelhető, hogy csak feleannyian értettek egyet olyan értelmezésekkel, amelyek tükrében Woland többféleképpen megítélhető lény, mint azokkal, amelyek egyértelműen pozitív vagy inkább pozitív figurának láttatják.

Négy olvasórétég értelmezései térnek el nagyobb mértékben a többiekétől. A középiskolás diákok azzal, hogy ők jóval kevésbé látják Wolandot a dialektika és a kritika szellemének, tehát inkább afféle igazságot osztó mesehősnek. A vallásos diákokra is jellemző ugyanez, azzal a különbséggel, hogy ők hajlanak arra leginkább, hogy kiváló művésznek tekintsék Wolandot, akit titokzatosnak is elsősorban ők érezték. A műszaki értelmiségiek azzal különböznek a többiek-től, hogy kétszerte nagyobb arányban tartják gonosz szellemnek, de gunyoros, játékos figurának is, és jóval kisebb részük igazságot osztó, Istent helyettesítő pozitív lénynek. A humán értelmiségiek egyik csoportja elsősorban a jóság és gonoszság keverékének, a másik pedig leginkább mércének tekinti.

Woland és Lévi Máté kapcsolatának értelmezését vizsgálva a következő kérdést kapták a kérdeztettek: „Jézus küldötteként Lévi Máté jön Wolandhoz. Ingerülten, gúnyosan viselkednek egymással. Lévi Máté a gonoszság szellemének és vén szofistának nevezi Wolandot, Woland pedig rabslolgának Lévi Mátét. Mi az oka ennek az ellentétnek?” Minden ötödik esetben „nem tudom” a válasz, a szakmunkások pedig (akik elsősorban gunyoros, tréfálkozó, játékos figurának tartják) majdnem fele hallgat. A legtöbben (13%) Lévi Mátét Isten képviselőjének és az ördögnek az ellentétét látják kapcsolatukban, elsősorban a középiskolás diákok (akiknek nagy része a jóság és gonoszság keverékének látja Wolandot, s úgy látszik mindent összevetve inkább ördöginek) és az őt elsősorban gonosz szellemnek tartó műszaki értelmiségiek. A szolga és a szabad lény ellentétét érzi a válaszolók 9 százaléka (és a vallásos diákok 36%-a). Két különböző világ képviselőjének tartja a kérdeztettek 8 százaléka (elsősorban a vallásos értelmiség), 8 százaléka tartja a dialektika és a dogmatika, 5 százaléka a jó és a rossz (elsősorban a vallásos értelmiség), 4 százaléka (a vallásos fiatalok 14%-a) pedig a tagadás és a hit képviselőinek. Mit jelent a „két világ”? Egymást kizáró, ellenkező előjelű vagy másféle, egymást kiegészítő világokra gondolnak-e a válaszolók? Erről csak annyit tudhatunk meg, hogy azok közül, akik Wolandot a gonoszság képviselőjének tartják, egy sem válaszol így, de azok közül sem, akik Wolandban a mozgást, a történelmet, a mércét látják. A dogmatika és dialektika képviselőit azok látják bennük, akik Wolandban a kritika szellemét érzik meg. Ők azok, akik függetlenül tudják Lévi Mátét Jesuától, képesek meglátni benne egy számukra is rokonszenves eszme dogmatikus képviselőjét.

„Miért Woland jutalmaz Isten helyett?” kérdeztük Woland szerepét, és Woland és Jesua viszonyát is tisztázandó. A kérdeztettek 38 százaléka nem tudott válaszolni (a diákoknak 56%-a). A válaszolók legnagyobb része, 11 százaléka (elsősorban a szakmunkások) úgy vélekedik, hogy ez Woland hatásköre. 6 százaléka azt gondolja, hogy Woland közelebb áll az emberekhez, mint az Isten, 4 százaléka azzal érvel, hogy Woland Isten helyettese (így látja a vallásos értelmiségiek 26%-a), ugyanennyien gondolják azt, hogy Jesua adja a fényt, Woland a nyugalmat (a vallásos diákok 21, és a vallásos értelmiség 29 százaléka van ezen az állásponton), valamint azt, hogy Woland nagyobb hatalom Jesuánál. Néhányan (3%) úgy vélik, Woland tudja reálisabban megítélni a Mestert, ugyan-

ennyien pedig azzal érvelnek, hogy a Mester nem hívó, ezért foglalkozik ügyével Woland.

Azt a kérdést is feltettük, az előbbihez hasonló céllal, hogy „Mi a viszony Woland és Jesua között?” Ezúttal a kérdezettek 40 százaléka maradt néma. Legtöbben (13%) ellenfeleknek tartják őket (a szakmunkások és a középiskolás diákok között kétszer ennyien). Többen (6%) kiegészítő szerepüket hangsúlyozzák, ugyanennyien pedig azt, hogy mindketten ugyanarra törekcsenek. Valamivel kevesebben (5%) dialektikus egységüket hangoztatják (a vallásos értelmiségiek körében háromszor ennyien). Néhányan úgy érzik, Jesua és Woland egyenlő félként tisztelik egymást, ugyanennyien pedig azt, hogy mindkettőjük szellem, de Jesua a hatalmasabb (a vallásos diákok között ötször ennyien vannak a hasonló véleményűek). Akad olyan álláspont is, amely szerint jó barátok (3%) és olyan is, amely szerint Woland az ember világához, Jesua az isteni miliőhöz tartozik. Ellenfeleknek elsősorban azok tartják őket, akik a gonoszt, egyenlőknek azok, akik az igazságosan döntő, Istent helyettesítő személyt, más módszerekkel és eszközökkel ugyanarra törekvőnek pedig azok, akik a kritika és a dialektika megtestesítőjét látják Wolandban.

A Woland értelmezése két rétegben nevezhető viszonylag egyértelműnek, a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek körében. Mindkét rétegben eléggé egyértelműen Woland az ördög, akit a gonoszság, gonoszkodás, a gúny és a tréfákozás egyaránt jellemz. Ez a szakmunkásokat inkább mulattatja, a műszaki értelmiségieket inkább bosszantja. Most már igazán nem tarthatjuk véletlennek, hogy a szakmunkások éppen Behemóttal és Korovjovval egyetemben kedvelték jobban, mint a többiek. Igazolódott az a feltevés is, mely szerint a férfiak jobb humor- és ironiaérzéke játszhatott komoly szerepet abban, hogy az erősebb nem képviselői jobban rokonszenveztek Wolanddal, hiszen a regény férfi olvasói kétszerte nagyobb arányban tartották Wolandot gunyoros tréfacsinálónak, mint a nők, és jóval kisebb arányban gonosznak, ám jóval nagyobb arányban az emberi értékeket képviselő és segítő lénynek, mint a másik nemhez tartozók. Ez viszont azt is jelenti, hogy nem csak a tréfacsinálót értékelték benne jobban, hanem a „humanistát” is. Az is bizonyos, hogy a nő olvasókat mind Woland stílusa, mind nem elegendőnek bizonyuló humor- és ironiaérzékük akadályozta abban, hogy felfedezzék benne az emberi értékek képviselőjét.

Eléggé különbözőképpen értelmezik Wolandot az öt eléggé eltérően megítélő humán értelmiségiek és vallásos értelmiségiek. A Wolanddal leginkább rokonszenvező humán értelmiségiekben többféle Woland-kép él: a) az igazságtevő, b) a jóság és gonoszság keveréke, c) a másikkal egyenlő, d) a másiknál nagyobb szellem. A vallásos értelmiség Woland-értelmezése jóval egyöntetűbb: legtöbbször az erő kisebb hatalmú részének, végrehajtójának tartja. Egyik részük inkább a rossz, másikuk inkább az igazság képviselőjének. A középiskolás diákok értelmezéseinek jó része meglehetősen ellentmondásos: egyszerre látják benne — sugallatra — az igazság képviselőjét és az ördögöt. A vallásos diákok Wolandképe jóval árnyaltabb: legtöbbször az értelem, a szabadság és a tagadás szellemét, a másik szellemmel egyenlő rangú titokzatos lényt látnak benne.

b) Jesua jellemzésére csak a kérdezettek 85 százaléka vállalkozott (pedig őt találta csaknem mindegyik réteg a legrokonszenvesebbnek). A minősítések sorrendje így fest:

megértő	15
naiv	9
passzív	7

bátor	5
álmodozó	4
bölcs	4
igazságszerető	4
isteni	4
a bibliai Jézus	3
ember	3
papírfigura	2
türelmes	2
tiszta	2 százalék

Az összkép jóval inkább pozitív, mint negatív előjelű. A középiskolás diákok kétszerte-háromszorosa nagyobb arányban érzik naivnak, bátornak és bölcsnek, mint a többiek. A vallásos olvasók, különösen a vallásos értelmiségiek jóval nagyobb arányban tartják legjellemzőbb tulajdonságának a megértést, mint az olvasók többi csoportja.

A felkínált értelmezési lehetőségek közül — átlagosan kettőt érezvén magukénak — így választottak:

az önzéssel és a hatalommal szemben fellépő szeretet megtestesítője	70
a Bibliában szereplő Jézus Krisztus, az isten, aki feláldozta magát az emberekért	35
rokonszenves eszméket hirdető forradalmár filozófus	34
kitűnő emberismerettel rendelkező pszichológus	28
a hatalommal szemben fellépő forradalmár tettekre képtelen álmodozó	24
	9 százalék

A vallásos olvasók, a műszaki értelmiségiek és a szakmunkások értelmezései ütnek el leginkább a többiekétől. A vallásos diákok inkább a bibliai szelíd Jézust, a vallásos értelmiségiek a szeretet eszméjét, a hatalommal szemben képviselő Jesuát látják benne. A műszaki értelmiségiek és a szakmunkások első-sorban passzívnak, valamint tehetségesnek, de tehetetlennek látják őt. A középiskolás diákok értelmezései meglehetősen ellentmondásosak. Közülük látják benne legtöbbször a bibliai Jézust, vagyis az olvasóknak az a csoportja, akik közül legkevesebben olvasták a Bibliát (csak 37⁰/₀-uk, átlagosan 57⁰/₀). A férfiak között jóval többen vélik benne felfedezni a forradalmárt, mint a nők körében. Igazolódott az a feltevés, hogy Jesuával egyaránt átlagosnál erősebben azonosuló humán értelmiségiek és vallásos értelmiségiek indítékai különbözőek voltak. A vallásos értelmiségiek Jesua-képében eléggé egyértelműen a szeretet és a megértés uralkodik, a humán értelmiségiek körében viszont többféle Jesua-kép el: egyesek a bölcs embert, mások az emberfelettit, megint mások a forradalmárt látják benne.

c) A Mester jellemzésére a kérdezettek 81 százaléka vállalkozott. A következő kép alakult ki róla:

esendő, gyenge, kishitű	18
művész	8
idealista	8
passzív, célt vesztett	6
tiszta	5

okos	4
céltudatos	4
a gyakorlatban csődöt mondott zseni	4
őrült	3 százalék

Leginkább a vallásos diákok minősítései tértek el a többiekétől, akik tehetségesnek, de gyengének tartják a Mestert. Ők rokonszenveztek és azonosultak vele legkevésbé. Még egy jellegzetes eltérés akadt: a humán értelmiségiek közül kétszer, a vallásos olvasók közül háromszor annyian tartották a Mestert művésznek. Bár a felkínált értelmezések között ugyanannyi negatív, mint amennyi pozitív előjelű akadt, az összkép az értelmezések minősítése alapján határozottan pozitívabb, mint a spontán megnyilatkozások tükrében. Mint Woland és Jesua esetében egy-egy értelmezési lehetőség domináns helyzetbe került az olvasók választásaiban (Woland mint a kritika és a dialektika képviselője, Jesua mint a szeretet képviselője a hatalommal szemben), a Mesterrel kapcsolatban kínáltak között nem akadt olyan, amelyet a többiekkel szemben eléggé egyértelműen választott volna a többség:

tehetséges tudós és művész, kicsinyes korának áldozata	56
igazi művész, bibliai témaválasztása	
eredeti gondolat, bátor tett	42
tehetséges, de tettekre alkalmatlan értelmiségi	36
gyarló és esendő ember,	
aki nem képes önmagáét vállalni	25
a művészetben csalódott és a szerelemben menekülő ember	11
gyáva, tehetetlen ember, aki elhagyja szerelmét és a művészi pályát	8
őrült	6 százalék

Négy réteg értelmezései térnek el a többiekétől: a műszaki értelmiségiek tehetsége mellett tehetetlenségét és gyávaságát hangsúlyozzák, a bölcsészek elsősorban a korán jött művészt látják benne, a középiskolás diákok bátorságát és tragikus sorsát, a vallásos diákok pedig tehetsége mellett gyarlóságát emelik ki.

„Miért vonul be a Mester az elmeegógyintézetbe?” kérdeztük. Tíz közül kilencen válaszoltak, és csak a középiskolások körében volt nagyobb arányú a hallgatás (28%). A legtöbben, elsősorban a vallásos értelmiségiek (29%), úgy vélték, hogy a Mester békére vágyott (17%). A kérdezettek 12 százaléka azt gondolta, hogy feladta a küzdelmet, önmagát, meghátrált, 8 százaléka, hogy elkeseredett, 6 százaléka, hogy rendhagyó. A válaszolók 5 százaléka úgy érzi, itt szabadabb, 5 százaléka úgy véli, itt akarja átvészelni a rossz időket, 4 százalék tehetetlenségének jelét látja benne, ugyanennyien úgy gondolják, Margaritát akarja megkímélni magától, nem akarja őt egy rendszer által üldözött ember személyében kompromittálni (így látta a vallásos diákok 14 százaléka) ugyanennyien pedig úgy vélik, erőszakkal vitték ide. Mindössze néhányan (2%) gondolják, hogy megőrült. A válaszokból úgy tűnik, hogy az elhallgatás, mint művészi eszköz, kockázattal jár (a felszínes olvasás elsiklik felette). Sokak figyelmét elkerülte egy befejezetlen mondat: „Negyedórával azután, hogy sze-

relmem elment, kopogtattak az ablakon . . .”, valamint az is, hogy „Ivánt szemlátomást felzaklatta, amit hallgatója a fülébe gyönt”. Bulgakov hangsúlyozza, hogy ezt csak Iván hallotta, a legelső, az idézett mondat kivételével. Nos, úgy tűnik, az olvasók nagy része sem hallotta, és az sem tűnt fel nekik, hogy „január derekán ugyanebben a kabátban, amelyen már gombok sem voltak, dideregve megálltam kicsiny udvaromban”. Sem az esős őszi és a januári nap között eltöltött idővel, sem a kabátgombokkal nem tud elszámolni az olvasók többsége. Ezért adnak olyan válaszokat, hogy „erőszakkal vitték” (pedig kiderül, hogy ide már önszántából ment), „Margaritát akarta megkímélni”, „magányos”, „megőrült”, „itt szabadabb”, „békére vágyik”. Egy-két olyan válasz is akadt, amely arról tanúskodik, hogy meghallották a Mester suttogó szavait: „mert lakásából kitűrták”, „önkéntes száműzetés”, „nem lehet senki sem próféta . . .”, „mert Jézusról írt könyvet”, „a racionalizmus elől az irracionálisba menekül”. Ebbe a kategóriába sorolhatók azok is, (a válaszolók 6 százaléka), akik azzal indokolták a Mester tettét, hogy a címszereplő rendhagyó ember, „kilóg a sorból”. A Mestert rendhagyónak gondolók szinte valamennyien azok közé tartoznak, akik szerint a Mester igazi művész, akinek bibliai témaválasztása eredeti gondolat, bátor tett, vagyis pozitív értelemben tartják szabálytalan embernek.

Érzelkelhető, hogy sokan *pszichológiai vagy erkölcsi problémákra* egyszerűsítik le a kérdést: „feladta önmagát, meghátrált”, „kényelmes, lusta”, „elhiszi, hogy nem normális”. Többen csak a Mester és Margarita viszony keretében értelmezik az esetet: „Margaritának visszaadja a szabadságot”, „Margarita előtt szégyenkezik kudarca miatt”, „mert Margarita elhagyta”, „Margarita sem tudta azt nyújtani, amit szeretett volna”. Érzelkelhető, ahogy az olvasók számára kedves vagy megragadható szereplők „eltakarják előlük” a regényt, nem engednek rálátni az összefüggésekre. Akik azzal magyarázzák a Mester tettét, hogy „beleőrült a szólásszabadság hiányába”, „bölcsen nem látta értelmét ellenállni az erőszaknak”, „rendhagyó”, azoknál még érezhető, hogy világuk és a mű világát egy közlekedő edény-rendszer köti össze, amit hétköznapi nyelven olvasásnak szoktunk nevezni.

Fontosnak tartottuk a *Mester megítélése és értelmezése* szempontjából a „Miért nem érdemli meg a Mester az örök fényt?” kérdés feltevését is. „Nem tudommal” válaszolt a kérdezettek 25 százaléka, ugyanennyien gondolták úgy, hogy a Mester gyenge volt, leginkább a vallásos olvasók (42%). Szemben velük a kérdezettek 14 százaléka úgy véli, hogy a Mester a nyugalmat kívánja. „Nem szolgált rá”, válaszolta a kérdezettek 11 százaléka, de nem indokolta, miért nem. A kérdezettek 4 százaléka gondolja azt, hogy a magány emberibb, mint a fény, ugyanennyien azt, hogy egy halandó nem kerülhet a halhatatlanok közé, és ugyancsak 4 százaléuk érzi azt, hogy ez büntetés kritikussága, lázadása miatt. Most válik világossá, hogy sokan nem csak áldozatnak, hanem bűnösnek is tartják a Mestert, többen pedig — éppen azért, mert csak *moralizálva* közelítik meg — eléggé bizonytalanok abban, mennyiben bűnös, mennyiben áldozat, mennyiben hős. (Részben igazuk van, persze, azoknak, akik szerint az „örök fényre” csupán az méltó, aki nem törődik annyira az emberi követelményekkel, mint a Mester.) Igazolódott a feltevés, mely szerint a humán értelmiségek a hasonló foglalkozású Mesterrel az átlagosnál nagyobb mértékben rokonszenveznek, a műszaki értelmiségek pedig a passzívnak, nem eléggé célratörő Mestert hűvösebben fogadják. A humán értelmiségek közül sokan felmentik a Mestert művészi teljesítménye miatt, a mérnökök viszont — tehetsége elismerése mel-

lett — tehetetlenségét kárhóztatják, és a vallásos olvasókon kívül elsősorban ők érzik úgy, hogy a Mester nem szolgált rá a fényre. Igazolódott egy másik feltevésünk is: a vallásos diákok szigorúbban ítélték meg (feltehetően a jézusinak értelmezett jesuai mérce alapján) a Mester gyávaságát, mint diáktársaik, és ezért közeledtek hozzá óvatosabban.

d) *Margarita* minősítésére tíz közül kilencen vállalkoztak, és a következő *Margarita-kép* alakult ki:

önzetlen, áldozatkész	12
határozott, bátor	9
hűséges	8
jelentéktelen, csak a Mestertől nyeri fényét	6
igazi nő	6
a szerelem megtestesítője	5
szeszélyes	4
szabados	3
jó	2
tiszta	2
romantikus	2
szép	2
a boldogságért áldozatra képes	2 százalék

A vallásos olvasók véleménye tér el legjobban a többiekétől, akik elsősorban a boldogságért áldozatot vállaló embernek látják *Margaritát* (29⁰/₀-uk!). A vallásos diákok ötször annyian látják benne a szerelem megtestesítőjét, mint a többiek. Nem vallásos diáktársaik elsősorban hűségesnek tartják. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a vallásos olvasók inkább felfedezik benne az integrált személyiséget.

A regény szövetéből kiszakítva a két címszereplő kapcsolata nem sokkal több, mint egy „szerelmi történet”. Persze, ez a „nem sokkal” azért elég ahhoz, hogy még önmagában sem helyezhető el a „love story” kategóriában. Bizonyíték erre az is, hogy az, ami a Mestert megdöbbenettette, nem is annyira *Margarita* szépsége volt, hanem „a szeméből áradó rendkívüli magányosság, amit senki sem vett észre”. Nos, ezt az olvasók nagy része sem vette észre. Valószínűleg azért nem, mert a rendhagyó sárga virág ellenére is elég jól alkalmazható *Margaritára* valamelyik *naïva séma*. Hogy *Margarita* nem egyszerűen csak szerelme a Mesternek, hanem műzsája és egy nagy mű felfedezője és hűséges védelmezője is, ezt az olvasóknak elég nagy része megérezte, mert ilyenfajta *irodalmi* előképek is akadtak „embertárunkban”, de azt, hogy a Mester regényéhez *Margaritának* személyes köze is van, hogy az *létkérdés* is számára, már kevesebben, pedig *Margarita* „váltig állította, hogy ebben a regényben az ő élete van megírva”. Ha most *Margaritát* tekintjük a Mester regénye befogadójának, és az ő befogadói magatartását vizsgáljuk, akkor őt a regényt értő, a problémával azonosuló olvasójának kell tekintetünk. Az ő „magánossága” ugyanis csak *Pilátuséhoz* mérhető, akinek egyetlen társa kutyája, akiről a lelkebe látó *Jesua* megállapíthatja, hogy „túláságosan zárkózott vagy, elvesztetted a hitedet az emberekben”. Ezt *Margarita* is magára vonatkoztathatta, hiszen ő is palotában élt, mint *Pilátus* („gót stílusú magánpalotában”). Vannak — jó néhány „laikus olvasó” és a rádióváltozatot elkészítő *Török Tamás* — akik *Pilátus* és *Margarita* hasonlóságát a gyávaságukban látják, azzal érvelve, hogy

Margarita gyáván elhagyta a Mestert, amikor ő az elmeklinikára került. Nincs igazuk, mert Margarita „megtett minden tőle telhetőt, hogy valamit megtudjon róla, de persze hiába”. Margarita ennek ellenére vádolta magát, hogy akkor éjjel eljött a Mestertől, de az író felmenti: „valójában mi sem változott volna, ha Margarita akkor éjjel ott marad.” Amikor pedig lehetősége nyílik arra, hogy bátor legyen — Woland révén — így is viselkedik. Az olvasók inkább az áldozatkészségét hangsúlyozzák, nem érzékelve eléggé, hogy Margarita számára az „áldozat” inkább a szabadulást, az *értékekkel gazdagodást*, az emberebb emberré válást jelenti. Önfeladása egyben önmagára találás is. Azok, akik úgy érzik, hogy Margarita a Mester nélkül „fénytelen csillag maradna”, valamit megsejtenek abból, hogy szerelmükben az erosz, a vágy mellett fontos szerepet játszott a filia is, a másik személy tisztelete és (elsősorban Margarita részéről) az agapé, az áldozatos szeretet, de az áldozatot hozó amikor kiüresítette magát, meg is szüntette addigi ürességét, megtöltve olyan értékekkel, amelyek után sóvárgott. Szerelmük szövetség is lett, egy úgy szolgálatában, amelyet a hatalom „pilátuskodásnak” nevezett. A „szabadság, szerelem” az ő kapcsolatuk mottója is lehetne. Ebből a szabadság az, amit az olvasók nagy része nem érzékelt eléggé.

A felkínált öt értelmezés közül tulajdonképpen csak hármat választottak, mert kettővel alig néhányan értettek egyet:

egy igaz ember, aki ki meri mutatni érzéseit	
egy olyan világban, ahol mindenki hazudik	62
csodálatos, bátor asszony, aki a szerelem	
nevében fellázad a szürkesség és az önzés ellen	57
egy nagy mű felfedezője és írójának önzetlen	
pártfogója	45
babonás nő, aki nem csak hisz a	
boszorkányságban, hanem maga is műveli	5
könnyelmű, léha asszony, aki hűtlenül elhagyja	
a férjét, és elcsavarja egy nagy művész fejét	2 százalék

A kérdezettek kétharmada a három első értelmezés közül kettővel teljesen egyetértett. Három réteg Margarita-képe mutatott jellegzetes megkülönböztető jegyeket: a két diákcsoporté, akik önzetlen és hűséges múzsának, valamint a vallásos értelmiségé, akik elsősorban önzetlennek és áldozatkésznek tartják.

A kérdezettek csak kétharmada válaszolt árnyaltabban a „Mit sugott Margarita a Mesternek?” kérdésre. (A kérdés a bál utáni, a Woland szobájában lezajló jelenetre utal, amikor Margarita szerelme fülébe súgja a szerinte „legnagyobb csábítást”, amit a Mester elutasít, amit Woland korántsem tart annyira csábítónak.) Erre a kérdésre három közül csak ketten válaszoltak. A legtöbben (28⁰/₀) azt, hogy ezután együtt élnek szerelemben, elég sokan (16⁰/₀) pedig azt, hogy megjelenik a regény. A válaszolók 4 százaléka szerint Margarita arra akarta rávenni a Mestert, hogy legyenek Woland cimborái, néhányan (2⁰/₀) pedig azt gondolták, hogy Margarita azt jelenti a Mesternek, hogy anyának érzi magát. Azok, akik Margaritában könnyelmű, léha asszonyt vagy boszorkányt láttak, a „csábítást” szó szerint értelmezik. Úgy gondolják, hogy Margarita valóban ámitja-csábítja a Mestert azzal, hogy megjelenik a regénye. Az sem véletlen, hogy a

Margaritában a szürkeség ellen a szerelem nevében fellépő bátor asszonyt látók azok, akik szerint a halhatatlanságot ígéri kedvesének Margarita. A művészi sikerre elsősorban a humán értelmiségiek és a vallásos értelmiségiek, a Wolanddal való cimborálásra, valamint a szerelemre és sikerre ugyancsak vallásos diákok tippeltek. Látszik, hogy a többség elsősorban a szerelmes párra összpontosított, de nem vették eléggé figyelembe Wolandot. Miért gondolta volna Woland csábítóbbnak a művészi sikert, mint az örök nyugalomra való örök együttlétet, az új művek műhelyét?

e) Iván minősítésére tíz közül kilencen vállalkoztak, a következőképpen:

változásra, fejlődésre képes	19
izgága, nevetséges	11
gyenge, befolyásolható	11
jelentéktelen	5
buta	5
sajnálatra méltó	4
tehetségtelen	3 százalék

Ez esetben is a vallásos olvasók minősítései különböztek legjobban a többiekétől, akik valamivel jobban rokonszenveztek vele az átlagosnál: körükben kétszer annyian látták benne az alakuló ember modelljét, fele annyian tartották nevetségesnek, ugyanakkor szellemi képességeiről is ők nyilatkoztak szigorúban.

Iván esetében térnek el legjobban az olvasók a spontán minősítések és felkínált értelmezések minősítései: az előbbieket summázata negatív, az utóbbiaké pozitív. Számolni lehet ez esetben is a sugalmazással, ám más tényezőkkel is: a rávezetéssel és meggyőzéssel ugyanúgy, mint a szereplő megítélésében mutatkozó bizonytalanság megnyilvánulásával. Számolni kell azzal is, hogy a felkínált értelmezési lehetőségek segítettek megfogalmazni azt, amit saját szavaikkal nem sikerült az olvasókkal. Végül azt se feledjük, hogy a jellemzések arról tanúskodnak, hogy az olvasók *milyennek látják* a szereplőt, az értelmezések minősítése pedig arról, hogy *miben látják értelmüket*. A felkínált értelmezések minősítései így alakultak:

a Mester szellemi örököse, az egyetlen moszkvai (Margaritán kívül), aki megérti, mi történt, aki rádöbben élete ürességére	56
olyan ember, aki levonja az események tanulságait, belátja korlátoltságát, rádöbben addigi élete ürességére	44
tehetséges fiatal költő, akit a különleges események az örületbe kergettek	24
Wolandék áldozata, akik azért állnak bosszút, mert le akarta leplezni csalásaikat	16
gyenge idegzetű, hiszékeny ember, aki teljesen feladja saját énjét, és a Mester hatása alá kerül	16 százalék

Akik egyetértettek az első értelmezéssel, általában a másodikkal is. Az olvasók különböző csoportjai meglehetősen élesen különböznek Iván (és természetesen Iván kapcsolatainak, különösképpen Wolanddal és a Mesterrel) értelmezésében. A nők és a szakmunkások elsősorban hiszékenynek, befolyásolhatónak és áldozatnak tartják. A vallásos diákok butának, de fejlődőképesnek, a Mester gyarló örökösének tartják. A vallásos értelmiségiek Iván-képe a legpozitívabb: becsületesnek, tehetségesnek és fejlődőképesnek tartják. (Ne feledjük, Iván jóval rokonszenvesebb volt a vallásos olvasók körében, és ők is azonosultak vele leginkább.) A középiskolai diákok Iván értelmezése a legellentmondásosabb: egyik részük a Mester szellemi örökösének, másik részük könnyen rászédhető izgágának tartja, elég sokan mindkettőnek. Az eddigiek közül kétségtelenül Iván értelmezése tűnik a legheterogénebbnek, a legbizonytalanabbnak és a legellentmondásosabbnak.

f) Pilátus minősítésére tíz közül csak nyolcan vállalkoztak:

bűntudatos	15
zsarnok	12
a hatalom kiszolgálója	9
ingadozó	8
okos	5
emberi	5
gonosz	4
áldozat	4
gyarló	4
kétszínű	4
jóindulatú	4
gyáva	2 százalék

Hiába tanította az olvasók számára a legrokonszenvesebb szereplő, Jesua azt, hogy „a legnagyobb bűn a gyávaság”, csak minden ötvenedik válaszoló jellemezte így Pilátust. Ebben a tekintetben is nagyon különbözött a többségtől a vallásos értelmiségiek csoportja, hiszen körükben nem kevesebb, mint 29 százalék volt az öt gyávanak tartók aránya. A humán értelmiségiek elsősorban jóindulatúnak és emberinek, a műszaki értelmiségiek okosnak és a hatalom kiszolgálójának, a nők bűntudatosnak, a középiskolás diákok pedig zsarnoknak tartották. Az összkép tehát eléggé egyértelműen negatív. Ugyanilyen az értelmezések összképe is:

a hatalom kiszolgálója	59
magányos, kiábrándult	56
zsarnok szerepre kényszerülő, érzékeny ember	40
ingadozó	39
jószándékú, de gyenge	31
emberségesen próbálja gyakorolni a hatalmat	16
kétszínű	13
zsarnok	12
zsidógyűlölő	11 százalék

Általában azok tartják zsarnoknak, kétszínűnek és zsidógyűlölőnek Pilátust, akik a hatalom kiszolgálójának is. Nagyjából egybeesnek a következő három értelmezéssel egyetértők körei is: azok, akik Pilátust magányosnak és kiábrán-

dultnak, azok, akik őt a zsarnok szerepre kényszerülő érzékeny embernek tartják, és azok, akik benne a hatalom emberséges képviselőjét megpróbáló embert látják. A műszaki, valamint a humán és a vallásos értelmiségiek Pilátus-jellemzései teljes összhangban vannak Pilátus-értelmezéseikkel. A Pilátussal legjobban rokonszenvező és azonosuló csoport, a vallásos diákok Pilátus képében a magányosság, a bűntudat, az emberség és a jószándék az uralkodó elemek. Igazoltnak látszik az a feltevés, mely szerint a vallásos diákok — akiknek értékrendjében a tiszta lelkiismeret is domináns érték — Pilátussal lelkiismeretfurdalását és bűntudatát értékelve rokonszenveztek és azonosultak, tehát egy olyan szereplővel, aki az olvasók többségének ellenszenves volt.

Pilátus értelmezéséhez talán az a jelenet segít hozzá legjobban, amikor titkára egy második pergament is átnyújt neki. „Ez is órála szól?”, kérdezi Pilátus titkárát, az „meglepő módon” válaszol: „nem, sajnos, nem”. A pergamen elolvastán Pilátusnak furcsa látomása támad: a fogoly feje „elúszott valahová, s helyette másik fej jelent meg a vállán”, amely távolról sem hasonlított Jézuséra. Az „igazság országát” hirdető Jesua feje helyébe kerülő fej az „világi országot” jelképezi, amelynek ő nem csak hatalmása, hanem rabja is. A látomás a pergamenen olvasható, félértelméről szóló törvény szigorú betartására figyelmezteti helytartóját „elveszett!”, „elvesztünk!”, így értelmezi a látomást Pilátus, és eszébe jut egy „bádat ötlet”, a halhatatlanság, amely „elviselhetetlen bánatot” keltett benne. A következő kérdés, amelyet Jesuának feltesz, így szól: „Mondtál-e valaha valamit a nagy császárról?” „Kinek a fejét látta Pilátus? Kire vonatkozik az »elvesztünk«? Miért jelent elviselhetetlen fájdalmat a halhatatlanság?” kérdeztük az olvasóktól. Az első kérdésre tíz közül csak nyolcan, a másodikra kilencen, a harmadikra csak heten tudtak válaszolni. A vallásos olvasók mindhárom kérdésre valamennyien válaszoltak. A kérdezettek csak 15 százaléka fedezte fel a látomásban a császárt; a humán értelmiségieknek is csak 24 százaléka, a vallásos értelmiségieknek viszont 64 százaléka. A többiek magának Pilátusnak a fejét (21%), valamint Jesuáét (18%), a gonoszét (4%), és Kajafását (3%) látják. A középiskolás diákok észlelése és értelmezése a legpontosabb: 40 százaléuk Jesuára tippel.

A Jesuára vonatkozó „elveszett” után elhangzó „elvesztünk” a kérdezettek 7 százaléka fejedelmi többesnek értelmezte. Ugyanennyien a zsarnokságra, 4 százaléuk pedig a rómaiakra tippelt. A kérdezettek 26 százaléka pedig nagyvonalúan azt válaszolja: „mindenki”. Csak a válaszolók egyötöde értelmezi helyesen a Pilátus és Jesua közötti kapcsolatot, azt válaszolva: „Jesua és Pilátus”. A nagyvonalú általánosítás a bölcsészek körében volt a leggyakoribb és a vallásos olvasók közül válaszoltak legtöbben pontosan.

A harmadik kérdésre a legtöbben (20%) azt válaszolták, hogy azért jelent Pilátus számára elviselhetetlen bánatot a halhatatlanság, mert Jesua válik halhatatlanná és nem ő. Ez a válasz a műszaki értelmiség (35%) és a középfokú végzettségű szellemi dolgozók (32%) körében a leggyakoribb. A kérdezettek 13 százaléka Pilátusra gondolva azt válaszolja, hogy számára a halhatatlanság örök szenvedés lesz. Így látja a vallásos diákok 21 és a vallásos értelmiségiek 30 százaléka. Hogy a Pilátus látomásában megjelenő fej a gonoszé, elsősorban azok gondolták, akik Pilátust önmardosó és a zsarnok szerepére kényszerülő érzékeny embernek tartották.

g) *Berlioz* jellemzésére vállalkoztak a legkevesebben, a kérdezetteknek csak háromnegyed része:

okos, művelt	13
nagyképű	12
a rendszer kiszolgálója	6
dogmatikus	6
karrierista	5
hitetlen	5
félművelt	4
sajnálatra méltó	3 százalék

Félműveltnek elsősorban a szakmunkások, okos, nagyképű karrieristának a műszaki és a vallásos értelmiségiek, okos ateistának a középiskolás diákok, okosnak és hitetlennek pedig a vallásos diákok tartják *Berlioz*t.

A felkínált öt értelmezés mindegyikével eléggé sokan egyetértenek (átlagosan kettővel), de egyik értelmezés sem válik uralkodóvá, legfeljebb egy-egy rétegben:

a dogmatikus gondolkodás képviselője	40
félművelt, öntelt alak	40
hatalmával visszaélő bürokrata, aki miatt nem tudnak a Mesterhez hasonló igazi tehetségek érvényesülni	35
nevetséges példája annak a típusnak, aki mindent észérvekkal akar megmagyarázni	31
művelt ateista, akit nem lehet eszményeitől eltántorítani, akit csak tisztességtelen módszerekkel lehet félreállítani	29 százalék

A legutóbbi értelmezés jóval gyakoribb a nők (39%), mint a férfiak (18%) körében, és elsősorban természetesen a *Berlioz*zsal inkább rokonszenvező, mint őt elutasító középiskolások körében gyakori (65%) ez az értelmezés. Leginkább a humán értelmiségiek (64%) tartják *Berlioz*t dogmatikusnak, legkevésbé pedig a középiskolás diákok (10%). Igazolódott az a feltevés, mely szerint a vallásos diákok nem annyira a dogmatikus, mint inkább az istentagadó *Berlioz*t ítélik el, valamint az is, hogy az észelvűvel elnézőbben bánnak a műszaki értelmiségiek. (Az átlagos 31 százalékkal szemben ennek a rétegnek csak 15 százaléka tartotta *Berlioz*t nevetséges racionalistának.)

A jellemzések és az értelmezés-minősítések alapján kialakult *Berlioz*-képet hitelesítendő tettük fel a „Van-e jelentősége annak, hogy egy komszomolista vezette villamos vágta le *Berlioz* fejét?” kérdést. Nyilvánvaló, hogy egészen másképpen válaszol erre a kérdésre az, aki csak *Berlioz*zsal azonosul és az, aki *Berlioz* — *Woland* viszonylatot értelmezi, a társadalmi-politikai összefüggéseket is figyelembe véve. Tíz közül kilencen feleltek erre a kérdésre, de a leggyakoribb válasz az volt, hogy a komszomolistának nincsen jelentősége. Sokukban talán fel sem merült, hogy milyen súlyos hiba lenne egy funkció nélküli jelenet beiktatása éppen egy ilyen regénybe. Persze, az így válaszolók jelentős része nem egy „ilyen” regényt olvasott, megpróbált a maga módján alkalmazkodni egy „ilyen” regényhez. Nem véletlen, hogy legnagyobb arányban a szakmunkások

(51⁰/₀), a műszaki értelmiségiek (55⁰/₀) és a középiskolás diákok (59⁰/₀) adtak tagadó választ. (Feltételezhetjük, persze, hogy a „nincs”-cselel válaszolók egy — valószínűleg kisebb — része úgy gondolta, hogy abban a társadalomban nincsen különösebb jelentősége annak, hogy komszomolista valaki vagy sem. Ezt az álláspontot természetesen nem tekinthetjük elhibázottnak.) Csupán igen-nel a kérdezettek 17 százaléka válaszolt. A válaszolók harmada valamiféle magyarázatot is adott, legtöbbször azt, hogy ez egy groteszk motívum, többen azt, hogy így lehet a történetet időben elhelyezni, néhányan pedig azt, hogy „valami politikai jelentősége van a dolognak”. Ketten — észrevéve a bulgakovi fintort — úgy vélik, hogy az ifjúság leszámol a dogmatizmussal, ketten azt gondolják, hogy az istentagadót istentagadónak kellett elgázolnia. A helyzet groteskségét elsősorban a humán értelmiségiek érzik meg, és a bölcsészek körében leggyakoribb az igenlő válasz.

h) Lévi Máté jellemzésére tíz közül csak heten vállalkoztak:

hűséges	14
fanatikus	12
primitív	7
szolga	6
életét megváltoztatni képes	5
Jesua tanait aprópénzre váltó	4
jószándékú	3
dogmatikus	3 százalék

A Lévi Mátét szolgának tartók egy része, elsősorban a szakmunkások, hűséges szolgának, a többiek inkább szolgálékúnak érzik. A műszaki értelmiségiek elsősorban fanatikusnak, a vallásos értelmiségiek jószándékúnak, de butának, a középiskolás diákok ezúttal (beleértve a vallásos diákokat is) egyértelműen pozitív figurának, aki hűséges, jószándékú, életének megváltoztatására képes embernek tartják. Nem könnyű megmagyarázni, hogy miért tartották rokonszenvesebbnek Lévi Mátét a mérnökök, mint a humán értelmiségiek, amikor az előbbiek kétszerte annyian tartják Jesua követőjét fanatikusnak. Arra is gondolhatunk, hogy a „fanatikus” jelentése eléggé különbözhet ebben a két rétegben. Ami biztos: a műszaki értelmiségieknek 35 százaléka tartja Wolandot az ördög, Lévi Mátét pedig Isten vagy Jesua képviselőjének, a humán értelmiségieknek viszont csak 4 százaléka. Ezzel szemben a mérnökök közül egy sem akad, aki Lévi Mátét dogmatikusnak tartaná, az utóbbiak körében viszont 20 százalék körül van arányuk. Még egyet ne feledjünk, Berliozban is csak feleannyian látták meg a dogmatikust a műszaki értelmiségiek közül, mint a humán értelmiségiek körében.

i) *Behemót* jellemzésére tíz közül nyolcan vállalkoztak. Legtöbbször (20⁰/₀) pajkosnak, bohónak, fele ennyien Woland eszközének tartották. A kérdezettek 7 százaléka látta őt rokonszenvesnek, ugyanennyien gunyorosnak és cinikusnak, 6 százalékot tesz ki a *Behemót*ot kegyetlennek, 4—4 százalékot az őt ravasznak, fantasztikusnak és ellenszenvesnek, 3 százalékot a bajkeverőnek tartók aránya. *Behemót* mérlege jellemzése alapján pozitív, különösen a humán és a vallásos értelmiségiek körében.

j) *Korovjov* jellemzésére tíz közül nyolcan vállalkoztak, és a legtöbbször Woland eszközének, szolgájának (12⁰/₀) tartották. Kegyetlennek tartotta a kérdezettek 10, humorosnak 8, gúnyosnak 4, szélhámosnak 4, ellenszenvesnek 4,

fantasztikusnak 3, rokonszenvesnek 2, tudatosabbnak, mint Behemót, 2 százaléka.

A műszaki értelmiségiek jóval nagyobb arányban tartják Korovjovot kegyetlennek, mint a többiek, a vallásos értelmiségiek pedig — akár Behemótot — inkább rokonszenves, mint ellenszenves figurának: humorosnak, gunyorosnak, szélhámosnak.

Hogyan lehetséges az, hogy olyan olvasók jellemezték Behemótot és Korovjovot pozitív tulajdonságokkal, akik kevésbé rokonszenveztek velük, mint a többiek? Arról lehet szó, hogy *mulattatták* őket, mert „jópofák” voltak. Ne feledjük, a rokonszenv egyben *erkölcsi állásfoglalás* is, és az „etikus” olvasó még kedves csirkefogókat sem enged közel magához. Másról is szó lehet: éppen a regény legértőbb olvasói minősítették őket legpozitívabban, akik nem is annyira kedvező színekkel, mint inkább pontosan jellemezték őket, pontosabban látva funkciójukat, mint a többiek.

k) A *moszkvaiak* nem egyszerűen a háttér, a díszlet, hiszen Woland küldetése az ő megmérettetésük. Megítélttük őket a regény olvasóival is:

áldozatok és bűnösök egyszerre	57
hatalomra jutó és a hatalomtól megszédülő emberek	30
a szocializmust építő, de gyarló, esendő emberek	29
csak a jelennek élő, önző, távlatok nélküli emberek	28
a sztálinizmus áldozatai	25
alacsony életszínvonalon élő, sokat nélkülöző emberek	13
a mai szovjet társadalom tipikus képviselői	11 százalék

A legutóbbi értelmezés a műszaki értelmiségiek körében háromszorta volt gyakoribb. Főképpen ezzel tértek el értelmezéseik a többiekétől. Áldozat-mivoltukat és a hatalom bűnös voltát leginkább a bölcsészek, önzésüket és bűnösségüket a két diákcsoport, nyomorúságos életszínvonalukat és egyéb mentségeiket a vallásos értelmiség, a szocializmus gyermekbetegségeit és a sztálinizmus bűneit a human értelmiség hangoztatja erősebben, mint a többiek.

7) KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSÚ REDUKCIÓK A SZEREPLŐK BEFOGADÁSÁBAN

„A mű narratív sémája nem az eseményeket és a változásokat előidéző szándékos cselekvés okozati viszonyaiban elrendezendő séma, nem előrehaladó, kumulatív elbeszélés, hanem befelé mélyül. Nem a következmény viszonyaiban rendeződik el, hanem a kifejtés és az értelmezés viszonyaiban. Egy esemény azáltal lesz a narratív viszonyok csomópontja, hogy nem következik be. A Mester és Margarita nyitott mű, nem tükörkép, hanem diskurzus a világról”, írják Kisbali László és Kiss Ilona. Ebbe a diskurzusba kellene bekapcsolódnia az olvasóknak, ami egyáltalán nem könnyű, hiszen az olvasók többsége hallgatni, szemlélni, élvezni szokta a regényeket. Ami végképpen nem könnyű: meghallani a különböző diskurzusok közötti áthallásokat, kitölteni a diskurzus kipontozott részeit,

folytatni a megszakadó diskurzust. Ebből a „hangzavarból próbálnak” az olvasók „értelmes” hangokat kihallani, ha másképpen nem megy, a „zavaró hangok” kikapcsolásával.

A) Fény-árnyékból fekete-fehér

Woland egyik szeme fekete, a másik zöld, Margarita elkényeztetett úri-asszonyból lett műzsa, majd „politizáló” boszorkány, a Mester a Pilátus-regény bátor írója és gyáva elárulója, a nyakában ikonnal ördögöt űző Iván egy vallás-ellenes költemény szerzője, ugyanakkor a biblia történet folytatását mint az igazságot megálmodó ex-költő, Lévi Máté a hűséges, de tanítóját nem értő tanítvány, Pilátus rettenthetetlen katona és gyáva uralkodó. Hogy érthetővé váljék a diskurzus, akár csak két szereplő között, az olvasók jelentős része a fényből és árnyékból összegyúrt személyekből egyértelmű fekete-fehér figurákat gyártott, a következő módokon:

a) *A szereplők: cselekedeteik.* Így lesz Wolandból bajkeverő, Margaritából házasságot törő, Berliozból póruljárt, a Mesterből örült, szerelme elárulója. Nagyvonalúan elvonatkoztatva külsejétől, gesztusaitól és szavaitól Wolandban első megjelenésekor többen csak egy udvarias járókelőt látnak, aki segítségére siet a csukló költőnek. Amikor Woland kijelenti, hogy Berlioz nem fog aznap este a TÖMEGIR-ben elnökölni, „mert Anunska már megvette a napraforgó-olajat, sőt nem csak megvette, hanem ki is öntötte”, többen úgy vélik, Woland egyszerűen megjósolja az eseményeket, mégpedig azt, hogy Annuska Berlioz felesége leönti étolajjal férje ünneplőjét. Ezekben az esetekben — leggyakrabban a szakmunkások, a középiskolai diákok és a középfokú végzettségű szellemi dolgozók körében — a kategorizálás és a minősítés is elmarad, a regény hősei egyszerűen egy történet szereplőivé válnak.

b) *A szereplők: sorsuk.* A fény-árnyék szereplőkkel nehéz rokonszenvezni, nehéz megítélni őket, de lehet őket *sajnál*ni. Így válik „szegény szerencsétlenné” elsősorban a középiskolás diákok szemében Berlioz, a Mester, a vallásos diákok szemében Pilátus, a középiskolás diákok és a vallásos olvasók szemében Pilátus és többek szemében a Mester. Jellemző, hogy akkor nő meg jelentős mértékben Iván iránt a rokonszenv, amikor bekerül az elmeógyógyintézetbe, és nem akkor, amikor szembeszáll a gonosszal (annak ellenére, hogy akkor még Woland nagyon sokak szemében ugyanaz, aki Iván szemében).

c) *Megismerés helyett ítélkezés.* Az erkölcsi ítélkezés az olvasó elemi szükséglete. Módjai, szintjei igen különbözők lehetnek: ítélkezhet az olvasó egy-egy eszményhez mérve, állást foglalhat átfogó *etikai rendszere* alapján, lehet az ítélet pozitívan és negatívan megítélt jellemvonások eredője. Lehet megbélyegzés és lehet mennybevitel. „Se törpe, se óriás”, hanem egyszerűen magas” figyelmezteti az olvasót Bulgakov, többen mégis gnómnak látják Wolandot, még többen, a válaszolók 40 százaléka pedig az első fejezet elolvasása után örültek. Megkapja az örült címkét Iván és a Mester is, miként Margarita a házasságtörő, Korovjov a szadista címet, érvek és bizonyítékok nélkül; elsősorban a diákoktól, a műszaki értelmiségiektől és a középfokú végzettségű szellemi dolgozóktól, de olykor a humán értelmiségiektől is.

d) *Korrelációs sémák.* Egy kiragadott vonáshoz, ahhoz illeszthetőket kapcsolva alakítanak a személyből ideálgált papírfigurát. Így lesz több esetben a középiskolás diákok körében a művelt ateista Berlioz csak a munkájának élő

és az idegenekkel barátságos úriember, másoknál pedig a „vallásban járatos” és az „egyszerű életet él” (gondoljunk a Gribodjedov-ház lucullusi lakomáira!), a „művelt ateista” vonzata. Hasonló módon vált az olvasók több csoportjában is a valóban mozgékony Varenuha tettekre, megbízható és becsületes tisztviselővé.

e) *A szereplők: egyetlen tulajdonságuk.* Ez a leggyakoribb változata a személy egydimenziós papírfigurává egyszerűsítésének. Margarita szeszélyes, Lévi Máté indulatos, fanatikus (főképpen a műszaki értelmiségiek körében) és Berlioz művelt (elsősorban a diákok és a nők körében) és hitetlen (főleg a vallásos diákok körében) Jesua naiv, tiszta, álmodozó (mindhárom változat elsősorban a diákok körében), Iván izgága, befolyásolható, buta.

f) *A szereplők azonosítása más művek hőseivel.* Az első fejezet olvasásakor Wolandot kalandregények kémeivel azonosították, leginkább a diákok. Wolandot legtöbbször természetesen Mefisztóval, eléggé sokan (főleg a diákok) Cipollával, néhányan Osztaf Benderrel azonosították. Többen vélték felfedezni Behemótban Murr kandúrt, és olyan olvasó is akadt, aki Margaritában a „szerelméért a világ végéig is elmerészkedő” János vitézt ismerte fel, Petőfi „népmesei” hőseit.

g) *A szereplők azonosítása történelmi személyekkel.* Elsőre természetesen sokan azonosítják Berliozt a zeneszerzővel. Az olvasók negyede-harmada Jézussal azonosítja a Jézus létezését bizonyító Wolandot, és többen a regény második feléig kitartanak elképzelésük mellett. Eléggé sokan azonosítják Jesuát a bibliai Jézussal, legtöbbször a nem vallásos diákok, legkevésbé a vallásos értelmiségiek közül.

h) *A szereplők eszmékkel való azonosítása.* Jézusban sokan a jóság, Berliozban a haladás, Wolandban az igazság, Margaritában a szerelem vagy a rombolás képviselőit látják. Akad néhány diák, akik — valószínűleg iskolai sztereotípiák hatására — Wolandban és társaiban a „társadalmi visszasságok” képviselőit látják. Jó néhányan — elsősorban a diákok, a szakmunkások és a középfokú végzettségű dolgozók közül — Varenuhában a hatalom ellen bátran fellépő kisembert látják.

i) *Szereplők: szerepek.* Ez volt a második leggyakoribb leegyszerűsítési eljárás. Margaritát majd mindegyik csoportban többen látják tipikus úriasszonynak, Wolandot bűvésznek és művésznek. Jellemző, hogy a Mestert elsősorban a humán értelmiségiek tartják művésznek, Jesuát a férfiak forradalmárnak, Wolandot a diplomás olvasók filozófusnak, Lévi Mátét a szakmunkások hűséges szolgának, Pilátust a diákok zsarnoknak.

Hangsúlyoznom kell, hogy a felsorolt „hiba-típusok” nem azonos szinten helyezkednek el. Miért ne lehetne a szereplőket más művek hőseivel vagy akár eszmékkel azonosítani? Akkor lehet hibás eljárásról beszélni, amikor az olvasók a lehetséges értelmezésmódokkal rosszul élenek, amikor leegyszerűsítik a szereplők feladatkörét, jellemét stb. Hogy melyik értelmező eljárást tekintjük helyesnek vagy helytelennek, az a műfajtól is függ. Egy „eszmeremény” hőseit helyes eszmékkel azonosítani, egy „jellemregény” hőseit nem. Mivel ez a regény legalább annyira „eszmeremény” mint „jellemregény”, a felsorolt „hiba-típusok” közül a szereplőknek cselekedeteikre (a) és egyes tulajdonságaikra (e) való leegyszerűsítése tekinthető a legsúlyosabb hibának. Jóval kisebb hiba a szereplők sorsukra redukálása (b). A többi nem feltétlenül vezet hibás értelmezésre. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a felsorolt redukciók egy része a regény „belakása” közben jellemezte az olvasói magatartást, jelentős részük azonban az értelmezés egészét is meghatározta.

B) A szereplők közötti kapcsolatok leegyszerűsített észlelése és értelmezése

Az olvasók többsége több-kevesebb sikerrel képes volt legalább is a kapcsolatok egy részének megragadására, ám az esetek jelentős részében az olvasók vagy az egyik szereplővel azonosulva vagy rokonszenvezve, vagy túlon túl is kívül vagy felül maradva észlelte és értelmezte a szereplő közötti kapcsolatokat.

a) *Az egyik szereplő bőrébe bújva.* A Patriarsije Prudin megjelenő Wolandot az olvasók egy része először németnek, majd franciának véli, előbb Berlioz majd Iván szemével látva őt. „A téglá magától nem esik senkinek a fejére”, jelenti ki Woland, és — Berlioz fülével hallva — az olvasók egy része (főleg a diákok) így értelmezi: valaki, ha nem éppen éppen Woland, Berlioz életére tör. Az első fejezetben túljutó olvasók harmadának Berlioz is és Woland is rokonszenvesnek tűnik. Sok esetben azért rokonszenveznek Wolanddal, mert Berlioz is érdeklődést mutat iránta, a tudós kollégát tisztelve benne. Iván sokak számára éppen az udvarias és művelt Berlioz szemszögéből tűnik félműveltnak és kötekedőnek. Szerepet játszhatnak a lektűrök sztereotípiái is abban, hogy a diák-olvasók egy része Margaritát csupán a Mester bolygójának értelmezi, aki tőle kapja fényét, aki nélkül Margarita teljesen jelentéktelen figura lenne. Meg sem fordul fejükben ennek a fordítottja (ami, persze ugyanilyen leegyszerűsítés lenne). Nem értik meg — mert a Mesterrel azonosulnak — hogy a redukált személyiségek tömegében elsősorban nem a Mester, hanem Margarita a kivétel: ő az integrált személyiség. Margaritával jóval többen azonosulnak, mint a Mesterrel, és egy részük a hűséges és áldozatkész Margarita szemszögéből ítéli meg a Mestert gyávának, hűtlennek, árulónak. Lévi Máté többen rokonszenves, mint ellenszenves. Közülük jó néhánynak Woland kioktatása és elmarasztaló ítélete után még rokonszenvesebbé válik, mert vagy Lévi Mátéval vagy urával Jesuával azonosulnak: elsősorban a diákok és a szakmunkástanulók. A többség Ivánt a Mester szellemi örökösenek tartja, ám egy jelentős kisebbség — Iván bőrébe bújva — úgy érzi, hogy a költő a Mester (vagyis egy megzavarodott, eltaposott, önmagához hűtlen ember) hatása alá kerülve feladja saját énjét.

b) *Kiegészítő szerepek.* Már a cím is sokakban szerepeket (mestert és tanítványt, szobrászt és modelljét) sugallt. Még meg sem szólal Iván és Berlioz, az olvasók már „tudják” — külsejük alapján —, hogy Berlioz és Iván gazdag és szegény, tanító és tanítvány, gyáros és munkás, apa és fia. Később, további fejezetek elolvasása után éppen az okozott gondot sok olvasónak, hogy már nem működhetnek ezek a szereppár-sémák.

c) *Elvont sémák kaptafájára húzva.* Számos esetben az egész regény értelmezését meghatározta az, hogy a Woland és Berlioz közötti kapcsolat valamiféle jó — rossz sémában értelmeződött. Amikor Woland azt közli Berliozzal, hogy éppen egy Komszomol-tag vezette villamos fogja fejét levágni, ezt sokan azért tartják lehetetlennek, mert Berlioz jó, és a Komszomol is a jó ügy oldalán áll. Ilyen sémában értelmezve lesz Pilátusból véreskezű, érzéketlen zsarnok, Woland a rossz és Lévi Máté a jó képviselője. Így vélik Margaritát elég sokan az ördög cimborájának. Amikor a bál után, Woland szobájában Margarita a Mester fülébe súgja „a legnagyobb csábítást”, az olvasók egy része határozottan hallja, hogy a „boszorka” azt súgta, legyenek az ördög cimborái.

d) *Áldozat és bűnbak.* Azok közül, akik egy-egy szereplőből áldozatfigurát készítettek, többen áldozat és bűnbak viszonyinak értelmezik Berlioz és Woland, Iván és Woland kapcsolatát, mindkét esetben Wolandot kiáltva ki bűnbaknak.

Sokan még Nyikanor Ivanicsot is becsületes kisembernek, Woland áldozatának tartják.

e) *Az egyik fél hatályon kívül helyezése.* Néhányan végig kitartanak amellett, sokan csak a regény elején vélekednek úgy, hogy Woland nem más, mint hallucináció, hókuszpókusz, akit nem lehet és nem kell komolyan venni, és nem tekintik kommunikáló félnek, csak Berlioz lelkiállapota lenyomatának. Ennek is van irodalmi hagyománya. A Karamazov-testvérek vagy a Doktor Faustus olvasója természetesen először arra is gondolhat, hogy az ördög a szereplő képzetének „materializálódása”. (Csak akkor követnek el hibát, ha akkor is kitartanak ebbeli hiedelmük mellett, amikor már nyilvánvalóvá válik, hogy nem erről van szó.) Nem emberi, tehát felfoghatatlan és értelmezhetetlen. Ez a magatartás természetesen kihathat a regény egészének értelmezésére, és ilyen olvasatokat eredményezhet: „ebben a bolond világban semmi sincsen a helyén, minden a visszájára fordult”, „a káosszá váló világot mutatja be” vagy — ami gyakoribb — Woland, akár mint mérce, akár mint az ötödik dimenzió egyszerűen kimarad az értelmezésből: „egy író sorsának ábrázolásával a 30-as évek szovjet művészvilágát mutatja be”, „a szerelem mindent legyőz”.

C) Az összefüggésrendszer leegyszerűsítése kapcsolatokra

A regény menetének előrehaladtával egyre növekvő hálózatrendszer okozta feszültség megszüntetésének egyik gyakori módja a kapcsolatrendszernek egyetlen kapcsolatra, illetve párhuzamosan futó kapcsolatokra való leegyszerűsítése, a „zavaró mozzanatok”, a „zavaró harmadik” kiiktatásával.

a) *Egydimenziós regény.* Mit sem törődve a „többiekkel” (vagy azokat csak epizód szereplőknek tekintve) jó néhányan hagyományos szerelmes regényként olvassák a művet. Egyesek kékeslila románc képviselőinek, mások Faustnak és Margitnak, megint mások csábítónak és elcsábítottnak, művésznek és múzsának tekintik a főszereplőket. Elsősorban a diákok és a többségükben nőkből álló közép fokú végzettségű szellemi dolgozók tartoznak ebbe a körbe. Természetesen sokaknak gondot okoz Woland elhelyezése ebben a sémában, aki mégiscsak eléggé nyomatékosan jelen van, még a szerelmes pár életében is. Az egyik leggyakoribb megoldás: Woland a jötevőjük. A másik: Woland a gonosz, aki ellen a tiszták szöveteztek, akiket még ő sem tud megrontani, akiket végül is kénytelen Jesua parancsára békén hagyni, engedni őket az örök nyugalomba visszavonulni.

b) *A kapcsolatokból kiszakított kapcsolatok,* vagyis az összefüggések meg látásának hiánya. Ez a gyakoribb eset. Sokan így értelmezik Berlioz és Woland, Pilátus és Jesua, a Mester és Margarita, Iván és a Mester kapcsolatát. Berliozt többen éppen olyan kivételnek tartják ebben a kisszerű világban, mint a Mestert, és ezért nem értik (főleg a szakmunkások, a diákok és a mérnökök), hogy miért éppen egy Komszomol-tag vezette villamos vágja le „szegény Berlioz” fejét. Ily módon közelítve nem fedezi fel a nagy többség (a kérdezettek 85 százaléka) a Pilátus látomásában megjelenő fejen Tibérius császár arcvonásait. Elkönyvelték, hogy Pilátus gonosz és gyáva, nincs szükségük egy harmadikra, hiába esik szó a felségsértésről szóló törvényről, és a császár feje helyett egyesek Jesua fejét, mások a gonoszét, megint mások magának Pilátusnak a fejét látják. „A Mester és Margarita szinte lebegnek a város felett”, fogalmazza meg az egyik olvasó igaz találóan, mégis kiderül, hogy olyan magasan lebeg velük együtt, hogy semmit sem vesz észre a „lenti dolgokból”, és magánügyük történetének

értelmezi a regényt. Ugyanő és a hozzá hasonló beállítódású olvasók nem hallják meg, hogy a Mester azt győnta Iván fülébe, hogy a börtön utáni vákuumból menekült a bolondok házába. Úgy értelmezik a Mester önkéntes száműzetését, hogy ezzel Margaritát akarta megkímélni, nem akarván keseríteni életét.

c) *A szellemi interakciók kiiktatása.* Hogy Pilátussal Iván is, a Mester is és Margarita is kapcsolatba kerül, méghozzá igen bensőséges kapcsolatba, anélkül, hogy találkoznának vagy beszélgetnének egymással, csak eléggé kevesen veszik észre. Hiába jelenti ki Iván, hogy „engem már csak Pilátus érdekel”, és álmodja meg ő a regény harmadik részét, Margarita azt állítja, hogy a Mester regényében az ő élete van megírva. Ezt sem hallja meg sok olvasó. Lehet értelmezni Pilátus regényét úgy, mint a bibliai történet parafrázisát, lehet úgy is, mint tanúságtételt egy történeti eseményről (ne feledjük, a Mester történész volt), amelynek Woland szemtanúja volt, egy biztos: a Mester beleavatkozhat Pilátus sorsába, szabadon engedheti. Az olvasók nagy része ezt sem veszi észre.

B) ÁTFOGÓ ÉRTELMEZÉSEK

1) SZAKÉRTŐK ÉS LAIKUSOK ÉRTELMEZÉSEINEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Kérdőíves interjú nyitott kérdéseire adott válaszok illetve napilap recenziók, folyóiratkritikák, tanulmányok és monográfiák összevetése több szempontból is problematikus, mégsem teljesen lehetetlen, és természetesen nem is teljesen haszontalan. Az összehasonlításnál a szakértőknek csak azokat a megállapításait vettük alapul, amelyek a mű alapgondolatára, átfogó értelmezésére vonatkoztak, de nem magukat az értelmezés-egészeket, hanem azok összetevő elemeit tekintettem az összehasonlítás alapjának:

értelmezés-elemek	16 ország* 107 szakértőjének %-a	a 25 magyar szakértő %-a	255 magyar olvasó %-a
a jó és rossz viszonya	29	32	15
transzcendencia	27	24	9
társadalomkritika	24	36	15
a hatalom és az értékek ellentéte	22	44	10
alkotás, művészet	16	24	4
igazság, igazságszolgáltatás	14	24	9
személyiség, teljesedés, elidegenedés	13	28	4

* Köztük Magyarország is.

értelmezés-elemek	16 ország 107 szakértőjének 0/0-a	a 25 magyar szakértő 0/0-a	255 magyar olvasó 0/0-a
gyávaaság, felelősség, lelkiismeret	13	16	7
kisszerűség, haszonelvűség, önzés	12	8	7
passzivitás, cselekvés, menekülés	12	24	2
bűnhődés, megváltás, remény	12	8	1
szabadság, determinizmus	11	20	3
lét, nemlét, katasztrófa	11	8	1
szerелеm	9	6	7
Woland a mérce, a történelem	8	24	1
az ember	9	16	4
szeretet, emberség	6	8	5
nyitottság, dogmatizmus	6	8	2
értékvesztés, értékhiány	6	12	1
szenvedés	6	8	0
sérelem, megtorlás	6	4	0
Woland a megváltozás parancsa	5	4	1
káosz, örűltség	3	0	2
anyagi és szelleml viláé ellentéte	3	4	2
az új esélye	2	4	0
rend, törvényesség	2	8	0
a címszereplők magánemberek	2	8	0
öröm, játék	2	8	0
erkölcs	1	0	5
az ember manipulálható	0	0	2
az irodalmi élet	0	0	1
van esélye a jónak	0	0	1
Jézus valóban élt	0	0	2
tisztaság, szépség	0	0	1
az ördög nem létezik	0	0	1

Feltűnhet, hogy a magyar szakértők oszlopában majdnem mindegyik tételnél magasabbak az arányok. Ennek oka elsősorban az, hogy a külföldi értelmezések között magasabb egyfelől a napilapokban megjelenő rövidebb, publicisztikusabb írások, másfelől pedig a filológiai megközelítések aránya.

Az összevetés egyik legszembetűnőbb tanulsága a szakértők és a laikusok értelmezéseiben lévő elemek előfordulásának és gyakoriságuk sorrendjének számottevő hasonlósága. Ez a hasonlóság a különböző felkészültségű olvasók genetikus programjának hasonlóságán, a mindannyiuk értékrendjét és ízlését meghatározó európai kultúrán és történelmi tapasztalataik hasonlóságán kívül magával a bulgakovi szövegnek a hatásával magyarázható. Felvethető, hogy a szakértői interpretációk is hatottak az olvasói értelmezésekre. Magyarországon természetesen szinte kizárólag csak a magyar szakértők értelmezései befolyásolhatták a laikus olvasatokat, ám a kutatás eléggé egyértelműen azt bizonyította, hogy a szakértői értelmezések hatása még a hivatásos olvasói pályára készülő bölcsészek körében sem volt számottevő.

Jelentősek természetesen az eltérések is. A laikus értelmezések többsége — természetesen — több elemből áll, mint a laikusoké, átlagosan mintegy két és félszer több elemből. A laikusok értelmezéseiben jóval nagyobb az aránya az olyan értelmezés-elemeknek, amelyek erősen redukáló, csupán egyféle szöveget figyelembe vevő értelmezésére utalnak. Elsősorban azok az értelmezés-elemek tartoznak ezek közé, amelyek a szakértői elemzések között nem szerepelnek. A szakértői értelmezésekben is eléggé gyakori értelmezés-elemek közül a szerelem, a hatalom, a jó és rossz viszonya és a társadalomkritika az olvasói értelmezésekben az esetek döntő többségében maga az értelmezés. Ha az értelmezés-elemek számát tekintjük 100 százaléknak, a szakértők és a laikus értelmezés-halmazainak keresztmetszete ilyen képet mutat:

	az értelmezés-elemek $\frac{0}{10}$ -a az összes értelmezés-elemhez a szakértőké	a magyar olvasóknál
a jó és rossz viszonya	10	12
transzcendencia	9	7
társadalomkritika	8	12
a hatalom és az értékek	8	8
alkotás, művészet	6	3
igazság, igazságszolgáltatás	5	7
személyiség, kiteljesedés	4	3
gyávaság, felelősség	4	6
kisszerűség, haszonelvűség	4	6
bűnhődés, megváltás	4	1
szabadság, determinizmus	4	2
passzivitás, cselekvés	4	2

az értelmezés-elemek $\frac{0}{0}$ -a
az összes értelmezés-elemhez
a magyar
a szakértőké olvasóknál

lét, nemlét, katasztrófa	4	1
szerелеm	3	6
Woland a mérce	3	1
az ember	3	3
szeretet, emberség	2	4
értékvesztés, értékhiány	2	1
szenvedés	2	0
sérelem, megtorlás	2	0
Woland a megváltozás parancsa	2	1
őrütség, káosz	1	1
az anyagi és a szellemi világ	1	2
az új esélye	1	0
öröm, játék	1	0
rend, törvényesség	1	0
erkölcs	1	4
az ember manipulálható	0	2
Jézus valóban élt	0	2
tisztaság, szépség	0	1
az irodalmi élet	0	1
az ördög nem létezik	0	1
összesen	100%	100%

A társadalomkritika, a jó és a rossz viszonya, az igazság, a gyávaság és a felelősség, a kisszerűség és a haszonelvűség, a szerelem, a szeretet, az erkölcs, az ember manipulálható és a Jézus élt: ezek az értelmezés-elemek találhatóak nagyobb arányban a laikusok körében, és — még egyszer hangsúlyozom — az esetek háromnegyed részében ezek voltak maguk az értelmezések. A transzcendencia, az alkotás és a művészet, a szabadság és determináció, a bűnhődés és megváltás, a lét és nemlét, a sérelem és megtorlás: ezek az értelmezés-elemek pedig a szakértők körében találhatóak nagyobb arányban, és — szintén ne feledjük — az esetek nagy többségében még két másik értelmezés-elemmel együtt. Az olvasók értelmezés-halmazában nagyobb részarányt képviselnek a szociológiai és az etikai, a szakértőkében pedig a filozófiai-ontológiai értelmezés-elemek. Jellemző, hogy a szakértők érzékenyebben reagáltak a regényben azoknak a szövegeire, amelyekben az alkotás és a művészet értékek szerepeltek, ami természetesen foglalkozásukkal is magyarázható.

Csupán a magyar, a szovjet, az angol-amerikai, a német és a lengyel értelmezések összevetésére nyílt lehetőség, mivel a többi országból illetve nyelvterületről nem áll rendelkezésre elegendő számú. Az öt nyelvterület irodalmárainak értelmezéseiben a sajátos jegyek így alakultak:

		az átlagosnál
	jóval nagyobb az arányuk	nagyobb az arányuk
szovjetek	passzivitás és cselekvés	alkotás, művészet az ember
lengyelek	gyávaság, felelősség igazság bűnhődés őrültség, káosz	transzcendencia Woland a megváltozás parancsa szenvedés sérelem
angol-amerikai		alkotás, művészet társadalomkritika transzcendencia kisszerűség, haszonelvűség
németek	társadalomkritika	kisszerűség, haszonelvűség lét és nemlét hatalom
magyarok*	hatalom és az értékek személyiség rend, törvényesség	alkotás, művészet passzivitás és cselekvés jó és rossz szerelem szabadság az ember

A német értelmezésekre jellemző leginkább a szociológiai, a lengyelekre az etikai és a teológiai, az *amerikaiakra* a teológiai és a szociológiai, a *magyarokra* pedig a filozófiai-antropológiai megközelítések. Az eléggé heterogén összetételű szovjet értelmezések összességükben inkább egyes értelmezés-elemek hiányával vagy az átlagosnál jóval alacsonyabb arányával jellemezhetők, így például különösképpen az *igazság*, a *bűnhődés*, a *lét-nemlét*, a *szenvedés*, a *szerelem* és az *értékvesztés* értelmezés-elemek hiányoznak a szovjet értelmezésekből, de jóval alacsonyabb az átlagosnál a *társadalomkritika*, a *gyávaság és felelősség* értelmezés-elemek aránya is. Ugyanakkor két dologról semmiképpen sem szabad elfeledkezni. Az egyik: a szovjet irodalmárok között folyt a legélesebb vita a műről, ami azt eredményezte, hogy közülük többen elsősorban a vitában felmerülő kérdésekre és részkérdésekre összpontosítottak. A másik: a szovjet irodalmárok foglalkoztak legalaposabban a regénnyel kapcsolatos filológiai és műfaji kérdésekkel. Igen jellemző, hogy angol és amerikai értelmezésekben az átlagosnál gyakrabban előforduló *transzcendencia* és *társadalomkritika* értelmezés-elemek elsősorban a széles körbe eljutó napi- és hetilapokban (Time, Times, Newsweek, Times Literary Supplement) megjelenő írásokban fordultak elő. A lengyel értelmezésekre feltűnően jellemző etikai érzékenységgel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a magyar, szovjet-országi, bolgár és lengyel olvasa-

* Ezúttal csak a megjelent értelmezéseket veszem figyelembe.

tokat összevető, két magyar novella (Sánta: Nácik és Örkény: Meddig él egy fa? című novellák) befogadását vizsgáló nemzetközi összehasonlító kutatásban is feltűnő volt az átlagosnál jóval gyakoribb etikai és moralizáló megközelítés a lengyel értelmezésekben.* Úgy tűnik, hogy a laikusokra és a szakértőkre egyaránt jellemző lengyel olvasói beállítódás egyik tipikus vonását sikerült megragadni. Érdemes megjegyezni, hogy Magyarországon még nem közzétett, ám a kutatási koncepciót erőteljesen befolyásoló, a kutatóműhely ösztönzésére létrejött értelmezések (Szente Péter, Gábor György, Fábri Anna, Radnóti Sándor, Bojtár Endre, Barabás Judit, Kisbali László és Kiss Ilona írásai) sajátos, erre a körre jellemző elemei a *passzivitás és cselekvés, a transzcendencia, a személyiség, a szabadság, a nyitottság és dogmatizmus, a szenvedés*.

2) A SZAKÉRTŐK ÁTFOGÓ ÉRTELMEZÉSEI

Elsősorban az értelmezők olvasói beállítódása alapján, vagyis aszerint, hogy a regény melyik szövegére illetve mely szövegeire reagáltak legérzékenyebben, a szakértői értelmezések kétharmad részét a következő kategóriákba lehet sorolni: szociologizáló és történeti-társadalmi, moralizáló és etikai, antropologizáló és antropológiai, ontologizáló és ontológiai, hitbuzgalmi és teológiai, valamint az általánosságok szintjén maradó, a regényből a jó és rossz problematikáját kiragadó értelmezések. Elsősorban az utóbbiak között, de a többi kategóriában is akadnak meglehetősen leegyszerűsítő, és természetesen egészen árnyalt értelmezések is.

a) *Szociologizáló és történeti-társadalmi értelmezések*: Ezek egyik csoportjába azok tartoznak, amelyek a regény középpontjában a *bürokrácia* (a Newsweek kritikusa), a *sztálinizmus* (E. N. Mahlow), az *új rendszer polgára* (C. Auras), a *kelet-európai értelmiség sérelemtörténete* (Balassa P.) áll.

Abban, hogy ez a regény az íróját — mint kelet-európai értelmiségit — ért sérelem megbosszulása is, valamint, hogy ennek a bosszúnak a következményei a regényben kimutatható művészi fogyatékosságokban is megragadhatók, egyetértek Balassa Péterrel. Abban már nem, hogy a Mester és Margarita egyszerűen sérelem-történet lenne. Pedig sok jel erre mutat. „Áttekintve sajtókiadvásaim albumát, a szovjet lapokból származó 301 véleményt számoltam össze, amelyek tíz éves irodalmi tevékenységemet méltatják. Ebből 3 dicsérő, 298 pedig támadó, sértő volt. Ez a 298 vélemény írói életem tükré”, írja 1930-ban Bulgakov a kormányhoz intézett levelében. Őt bulgakovizmussal, a Mestert pilátizmussal (a magyar fordításban „pilátusknadás”) vádolják. Csakhogy ez a regény nem csupán sérelemtörténet, hiszen a Mester (mint sértett és megsértődött) nem csak áldozat, hanem vétkes is, ezért nem kerül az örök fénybe, másrészt nem csak a Mester regénye, hanem Margaritáé és Iváné, sőt Pilátusé is. Rájuk — és így a regény egészére már nem húzható rá ez a séma.

Egy másik csoportba azok sorolhatók, amelyek szerint az *uniformizált tömeg* (V. Levin), az *egyén és az állam ellentétének pesszimiztikus bemutatása* (A.

* FOGARASSY Miklós — KAMARÁS István: Olvasó a labirintusban. Bp. 1981. Tankönyvkiadó.

Altsuler), a *hatalom* és a szellem képviselőinek az ellentéte (Elbert J., H. Ssachno) áll a regény középpontjában. A Time kritikusa úgy gondolja, hogy a regény a politikai hatalom és az emberi jószág ellentétének ábrázolásával, a rokonszenvesen induló, de a szovjet valóság poklába kerülő kommunizmust tárja elénk. Mindezek meglehetősen leegyszerűsítő, szociologizáló értelmezések. Nem áll ez az Ancsel Éva vezette szeminárium elgondolására, akik szerint Moszkva bűne az, hogy *megállt történelme*; Gábor Györgyére, aki szerint a bürokratikus és dehumanizált világgal, amelyre a *hatalom és a hatalmat elszenvedők ellentéte* jellemez, Woland személyében ugyancsak az embertelenség áll szemben; és Szente Péterére, aki szerint a *harmincas évek szocialista fejlődése* mérettetik meg a mozgó-mozgatóval, aki a megváltozás parancsát képviseli. Az NSZK-beli R. Beermann értelmezése is igazi történeti-társadalmi megközelítés, amennyiben ő a regényben érzékeltetett *tömeges elidegenedést* a regény szövegei alapján azzal magyarázza, hogy nem vált bensővé Moszkvában a forradalmi öntudat és a szocialista lelkiismeret.

b) *Moralizáló és etikai értelmezések*: E. Stenbock—Fermor, K. Szimonov és Simon L. a *gyávaság és a bátorság* kérdését érzi a regény súlypontjának. Szovjet irodalmárook, N. P. Utyehin, J. Vinogradov és I. F. Bélza szerint Bulgakov regénye elsősorban az *erkölcsi tartópillérek* szükségességét hirdeti. Vinogradov szerint az *erkölcsi sztoicizmust*, N. P. Utyehin szerint az *erkölcsi felelősséget* és a személyes *önrendelkezést*, I. F. Bélza szerint a rövid életű vulgárszociológiai áramlatokkal szemben az *erkölcsi állandóságot*. Varga M. szerint a földöntúli tereken is folytatódó *bűnhődés*. S. Baranczak szerint pedig a *lelkiismeret lázadása* a regény üzenete. A két legeredetibb és valóban etikai értelmezés ebben a kategóriában D. G. B. Piperé és Serfőző Lászlóé. Az amerikai kutatók szerint hiába az eszmények, az álmok és a mítoszok, mert a bűn elkerülhetetlen, ám még sincsenek hiába, mert katalizáló hatásukra a bűnt elkövetőben feltámad a *büntetlenség igénye* is. Serfőző László az *értelmiség árulásának* és a felelősségnek a kérdését látja legfontosabbnak, és Iván alakjában is a *felelősség* fejlődését, amelynek mozgatója az a Woland, aki az önmagukkal szemben felelőtlen, *partikuláris* vágyaikat elhatalmasodni engedők „rossz szelleme”.

c) A mű lényegét a *jó és rossz ellentéte*re illetve viszonyára leegyszerűsítő magyarázatok a lengyel, a magyar, a szovjet, a francia, az angol és az amerikai értelmezésekben egyaránt előfordulnak, és eléggé hasonlítanak is egymáshoz. E. Thompsoné annyiban tér el a többiekétől, hogy ő egy *anti-volterianus* regényként fogja fel a Mester és Margaritát, mely szerint a jó és rossz kibékíthető, és valóban minden jóra fordul, keserű szájjal nélkül, nem úgy mint a Candide-ban. D. Gallagher értelmezése pedig annyiban különbözik a többiekétől, hogy szerinte a regény egyszerűen azt sugallja: az *ember rossz*.

d) *Hitbuzgalmi és teológiai értelmezések*. A leegyszerűsítő, az inkább csak vallásos és hitbuzgalmi jellegű értelmezések közé sorolhatók azoké, akik (mint a Yale Review és a Times Literary Supplement kritikusa, J. Delaney és B. Czeszko) az önző, a haszonelvű, a materialista világot a *metafizikai* síkkal, a *túlvilággal*, a *vallásos reménnyel*, a *földöntúli erő*kkal állítják szembe. V. Fosty — ugyancsak nem kissé lekerekítve — az ember (vagyis az ördög) és az Isten (a természetfeletti) szerinti bölcsesség szembeállítását tekinti a mű lényegének. Jóval inkább nevezhető teológiaiainak E. Ericson értelmezése, aki szerint a *materialista perspektíva* nyomorúságos elégtelenségét bizonyítja a regény, valamint azt, hogy az élet magában foglalja a misztikus elemet is. A. C. Wright hasonlóképpen a regény *egészséges gnoszticizmusát* hangsúlyozza, mely azt érzékelteti,

hogy az ember megismerhetetlen, és nem ura a világnak. „Az egész regény annak a ténynek a bizonyítása, hogy az ember nem kormányozza a világot, mint azt gondolja. A probléma az, hogy az ember halandó, méghozzá hirtelenhalandó, képtelen következő napjait garantálni”, írja a kanadai kutató, aki szerint Bulgakov koncepciója — fundamentális optimizmusával, az igazság önmagába vetett hitével — akkor is szélesebb a hagyományos keresztény felfogásnál, ha művének üzenete nem különbözik lényegesen a Biblia üzenetétől.

e) *Antropologizáló és antropológiai értelmezések.* Ebben a kategóriában még a leegyszerűsítő — antropologizáló — értelmezések is tartalmaznak fontos rész-igazságokat. Ilyen a szovjet M. Vulisz értelmezése is, aki szerint a regény legfőbb mondandója az, hogy a rossz azért rossz, mert embertelen, és ilyen honfitársáé, L. Szargináé is, aki szerint a *hatalommal felruházott ember akaratának* próbára tévése áll ennek a regénynek középpontjában. Valóban antropológiai értelmezés Alföldi Jenőé, aki szerint az *emberi személy* legjellemzőbb jegyei, a *szabadság, az alkotás, a szerelem és az öröm* ennek a regénynek a tárgya.

f) *Ontologizáló és ontológiai értelmezések.* A regény jó néhány értelmezője szerint ez a mű az *igazság* győelmét hirdeti (Szöllősi K., Pogány B., S. Siwowski, Koroknai Zs.). D. Fanger valamivel árnyaltabban fogalmaz: az *igazság létezik*, ám eléréséhez emberi intuícióra van szükség. A szovjet A. Szkorino szerint a regény azt sugallja, a világ megismerhetetlen, ebből pedig a *passzivitás életfilozófiája* következik. Az NSZK-beli E. Etkind pedig így foglalja össze a regény tanulságát: a világ jóval bonyolultabb, mint gondoljuk. Valóban ontológiai megközelítésű értelmezés a cseh E. Olonováé, aki szerint Bulgakov Goethével vitatkozik, amikor művével azt bizonyítja, hogy „a megismételhetetlen pillanat megállítható és megtölthető sajátos tartalommal”. Főja Géza értelmezése is igazi „létértelmezés”: a *létben* elképzelhetetlen a gonoszság olyan túlsúlya, mint a földi létben. E. Bazzarelli így foglalja össze értelmezését: a *szeretet több mint az igazság*. Egyrészt az *érossza* vagyis a szabadság szeretetére, másrészt a *krisztusi szeretetre* gondol, amelynek, hogy megvalósulhasson, a lelki szenvedés, lázas keresés a feltétele. Bojtár Endre szerint a bulgakovi menippea rögeszméje a *szabadság*, méghozzá a *katasztrófának* kitett szabadság, amely csak egy sajátos, „kulturális-történeti túlvilágban” valósulhat meg. Fábri Anna szerint is a szabadság a regény vezető eszméje, értéke, a szabadság mint a *világ értelmezésének antidogmatikus módja*.

Az antropológiai, az ontológiai, a történelmi-társadalmi, az etikai és a teológiai értelmezések elvben egyenlő értékűek, és azt bizonyítják, hogy mindezek a megközelítések érvényes értelmezéshez vezethetnek. Láthattunk arra is szép számmal példát, amikor etikai értelmezés helyett csak moralizáló, a teológiai helyett csak hitbuzgalmi, a történelmi-társadalmi helyett csak szociologizáló (vagyis vulgárszociológiai) értelmezések születtek. Az ilyen esetek nagyobb részében az értelmező csak egy szöveget vett alapul. A történelmi-társadalmi értelmezések ugyanis korántsem csak a „moszkvai szöveget” értelmezik, hanem a többi is, valódi történelmi-társadalmi elemzés tárgyává téve. Még egy fontos különbség van az etikai és a moralizáló, az ontológiai és az ontologizáló, az antropológiai és az antropologizáló stb. megközelítések között, mégpedig az, hogy a leegyszerűsítő megközelítések (hozzájuk tartoznak a jó-rossz dihotómiában gondolkozók is) nélkülözik az *esztétikai szempontot*; vagy túlságosan spekulatívak, vagy túlságosan pragmatikusak, nem veszik, vagy nem veszik eléggé figyelembe, hogy érzékletesen megjelenített irodalmi szöveg az, amit megfejteni és magyarázni próbálnak.

Essék szó most már a többi, az előbbi kategóriákba nem sorolt értelmezésekről is. Ezek egyszerre több kategóriába is besorolhatók, és egyszerre több mindent bizonyítanak: a) a diskurzusba bármelyik szövegen keresztül be lehet kapcsolódni; b) hogy az ontológiai, etikai, antropológiai, történeti-társadalmi és a teológiai értelmezések egymásba átválthatnak; c) egymást igazolhatják, d) egymással ötvöződve mélyebbre világíthatnak bele a műbe, ami természetesen nem jelenti azt, hogy mondjuk, egy antropológiai-etikai vagy egy ontológiai-teológiai megközelítés feltétlenül fölébe helyezendő egy „tisztán” etikai vagy egy „tisztán” ontológiai megközelítésnek.

g) *Társadalmi-antropológiai értelmezés* Király Gyuláé, aki úgy véli, hogy a regényben élénk táruló *szocialista új világ* nem a Marx megálmodta emberekkel működik, éppen ezért akadozva működik.

h) *Társadalmi-etikai értelmezés* az NSZK-beli F. Schonaeré, aki a *gyávaság* kérdését tekinti a mű központi problémájának, csak hogy Schonauernél a gyávaság nem okozat, hanem ható oka, magyarázata a politikai hatalommal való visszaélésnek. A lengyel K. Wolicki szerint a szerző a mindig erőszakos hatalommal szemben az *önmagát megalázó embert* állítja, de amikor az igazság országának eljövételét hirdeti, a marxizmust és a misztikát ötvözi. A szovjet-unióbeli viták egyik vezéregyénisége, V. Laksin úgy látja Bulgakovot, mint a *keresztény típusú szocializmus* hirdetőjét, aki az önelégült racionalizmussal szemben az erkölcsi értékeket állítja középpontba. A szovjet kutató szerint a sokak számára talányos és sokféleképpen magyarázott „Minden úgy lesz, ahogy lesz...” jelentése „az igazságba vetett halhatatlan bizalom”. V. Laksin szerint a regényben az igazság két részre oszlik: a megtorlásra és az irgalomra.

i) *Történeti-teológiai értelmezés* az amerikai J. Delaneyé, aki azt olvassa ki a regény különböző szövegeiből, hogy a *forradalom* nem hatott kedvezően az emberi természetre, marad a vallásos remény.

j) *Antropológiai-etikai értelmezés* a lengyel W. Maciagé, aki olyan értelemben érzi a regény alapgondolatának (és Woland fő feladatának) a *lelkiismeret felébresztését*, hogy az ember csak *döntéshelyzetben* vétekezhet és tehet jót.

k) *Antropológiai-teológiai értelmezés* Belohorszky Pálé, annak ellenére, hogy alapállása materialistának tűnik. Belohorszky P. számára a regény fő mondanivalója az, hogy az ember *metafizikai síkkal* is rendelkezik, ez a „*materialista transzcendentálódás*” a világot a konkrét érdekei síkján túl is szemlélő ember evilági tulajdonsága, akárcsak a szeretet.

l) *Antropológiai-ontológiai értelmezések* a romániai Szilágyi Júliáé, aki szerint a regény középpontjában az *alapértékek*, a szabadság, a személyiség és az igazság állanak, valamint Kisbali László és Kiss Ilona értelmezése, amelynek részleteivel már behatóan megismerkedtünk. Kisbaliék szerint a regény fő kérdése, hogy képes-e az egyén megélni életének feltételeihez való viszonyát. A válasz a regényben is megjelenő (Margaritában megtestesülő) integrált személy, aki azért képes erre, mert képes korlátai korlátlan kihasználására.

m) *Az etikai-ontológiai értelmezések közé* sorolható V. Woroszylskié, aki azok véleményét osztja, akik szerint a regény üzenete Jesuának az a megállapítása, hogy a legszörnyűbb bűn a gyávaság. A lengyel irodalmár szerint Bulgakov szerint a gyávaság az *értékek hamis rendjére* alapozó magatartás, például Pilátusé, aki semmit sem hajlandó kockára tenni az általa értéknek vélt dolgok közül, amikor a valódi értékekkel szembesül. Az olasz E. Bazzarelli azt emeli ki, hogy a rosszat elítélő Bulgakov a szeretet törvényét az igazságnál is magasabbra helyezi. Radnóti Sándor értelmezése is ebben a kategóriában helyezhető

el leginkább, aki a *szenvedést* mint a determinizmust hatástalanító *metaetikát* tartja a regény központi, igaz, szerintem nem következetesen végigvitt gondolatának. A finn J. Mallinen a drámai *küszöb-pillanatok* fontosságát hangoztatva (és a regényt ebben a tekintetben Dosztojevszkij műveihez hasonlítva) a regényből nem szociálpszichológiai, hanem etikai-filozófiai általánosítást hall ki: „A nyáj nem megy át a vizgán, a személy kínok között fejleszthető”. (Iván, Pilátus, Margarita, a Mester és Lévi Máté példáján kívül még Natasa esetében is bizonyítva érzi olvasatát.)

n) *Teológiai-etikai* értelmezésnek nevezhető M. Jovanovićé, aki a természetfeletti hitben és a szerelemben megnyilvánuló *szabad erkölcsi választások* lehetőségességének ábrázolásában érzi meg a regény üzenetét. A jugoszláviai irodalmár úgy véli, hogy Bulgakov művét a korai reneszánsz Assisi Szent Ferencre is jellemző szeretet-filozófiája hatja át, mely szerint a *szeretet* megelőzi a felismerést, és a személyesnek a személytelenbe való bevitelének esélyét bizonyítja Jesua és Pilátus, a Mester és Iván, Margarita és Frida kapcsolatában. (A Mester és Iván viszonyát nem érzem eléggé meggyőző bizonyítéknak.)

M. Jovanović, V. Woroszyński, Radnóti Sándor, J. Mallinen, Belohorszky Pál, Kisbali László és Kiss Ilona, valamint másik értelmezései is megerősítik: a regény a *határhelyzetekbe* kerülő emberek reagálásainak különböző változatait mutatja be. A határhelyzetek előidézője a mozgó-mozgató Woland, az erő része. Ezekben a határhelyzetekben a regény szereplői *értelmezni kénytelenek* létüket és magát a létet is. Ezek a határhelyzetek alkalmat és lehetőséget adnak a *személyes viselkedésre*, valamint arra, hogy felvállalják és sajátjukként élik meg életüket egy olyan világban, amely tudatosan elveti a személyközpontú kulturális hagyományt. Elsősorban Margarita, de a Mester és Iván is élnek a lehetőséggel, *jelként* fogják fel a határhelyzeteket (a szorongást, a boldogságkudarcot), igaz, nem csak saját erejükből, hiszen Wolandék jeleznek nekik, miként Pilátusnak Jesua. „Ha beszélgetnék vele,* bizonyára erősen megváltozna”, közli „ábrándosan” Jesua Pilátusnak, de Pilátus nem meri elfogadni ezt a kihívást sem. Kivételes ebben a tekintetben a Mester helyzete, aki a létezés tudományos és művészi tanulmányozása közben értelmezi a jeleket, és így bukkan rá az igazságra, amelytől később menekülni szeretne. A felismert lét egyiküknél sem a gondolkodás eredménye, legkevésbé Margaritánál, aki — mert az ő vákuuma a legerősebb — közülük legjobban *megnyílik a lét felé*, Margarita válik leginkább szabaddá, ő fedezi fel és éli meg a legtöbb értéket, köztük a Mester művét is, de az irgalom, a másokon segítség (ld. Frida) élményét is. A létet fedő fátyolt maga a lét képviselője húzza félre, de csak azok pillantják meg, ízlelik meg az áthatolhatatlan semmivel eltakart létet, akik ki tudják kerülni a lét „ontifikálásának” csapdáját, vagyis azt, hogy a létet tárgyi létezővel azonosítsák, mint azt a moszkvaiak tették.

Heidegger a létet erdőhöz, a létet értelmező filozófiai iskolákat ösvényhez hasonlítja. Ebbe az erdőbe, művébe invitál minket, olvasókat Bulgakov, és mivel a filozófusok ösvényeit benőtte már a bozót, jeleket fest a fákra. Nem kereszt-rejtvény ez az erdő, nem a jelek összeolvasása adja a megoldást, a „beküldendő sorokat”. Nincs megnyugtató közepe sem ennek az erdő-labirintusnak, ám a jelekhez jeleket téve (a mieinket) elbeszélgethetünk magával az erdővel, bármelyik úton elindulva, bármelyik jelhez kapcsolódva. Nem őserdő ez, hanem

* Patkányölőről van szó, aki — Jesua szerint — „Amióta a jó emberek elcsúfították az arcát, durva lett és kegyetlen”.

„megszerkesztett” erdő, annyiban, hogy diskurzusra alkalmassá tett erdő, amelyben persze el is lehet tévedni, akár a létben. Kövessük most nyomon azt a harmadfélszáz magyar olvasót, akik vállalkoztak arra, hogy a kérdéseinkre válaszolva beszámolnak erről az erdőjárásról.

3) AZ OLVASÓI ÉRTELMEZÉSEK SZERKEZETE

„Egy évben egyszer nagy bált a Messire, a hatalmas úr.
Ilyenkor fekszik a polgár az ágyában álmatlanul.

Margarita, Margarita, királynő voltál egy péntek
éjszakán

Margarita, Margarita, boszorkány lett egy leány.

Kimászik sírjából és hajnalig táncol a vendégsereg,
Elzúllott tündérek pezsgőbe fojtják szerelmüket.

Margarita, Margarita . . .

Jólelkű gengszterek, szélhámos zenészek, nagy társaság,
Kártyákat kevernek, idézik szellemed szép új világ

Margarita, Margarita . . .

Gyémánttűz lángol, az idő kitágul és gördül a tér
Reggel a tejboltban Künczlerné slafrokban csodát mesél.

Margarita, Margarita . . .”

Koncz Zsuzsa éneklí Bródy János olvasatát. Eltekintve attól, hogy a dalszöveg önálló mű, sokban emlékeztet a „laikus olvasók értelmezéseire” (Margarita kiemelése, a csoda, a szép új világnak vagyis az igazság győzelmének reménye stb.); a költői látomás megformálódásában feltehetően azok is szerepet játszhattak.

Előszörban a „Mit tart a regény legfontosabb gondolatának?” kérdésre adott válaszokat tekintettük a mű átfogó értelmezésének, de a „Mi a véleménye a regényről?” kérdésre kapott válaszokat is figyelembe vettük mint kiegészítő információt. Nem okozott különösebb meglepetést, hogy az esetek 13 százalékot kitevő részében nem kaptunk érdemi választ erre a kérdésre, mert egyszerűen képtelenek voltak megfogalmazni érzéseiket, gondolataikat. Arányuk a szakmunkások és a középiskolások körében volt a legnagyobb (20 és 16 százalék).

Az értelmezések 56 százaléka — ezt már érzékelhettük a laikusok és a szakértők értelmezéseinek összevetésekor is — „egydimenziós”, vagyis az olvasók nagyobb része csak egy szílat, egy síkot, egy gondolatot ragad ki a regényből. Ez a réteg is három csoportra osztható: egyik csoport csupán sommásan, közhelyekkel fejezi ki gondolatát („a szerelem mindent legyőz”, „a jó elnyeri jutalmát”), a másik csoport értelmezéseire érvek, eredetiség és elemzés jellemző, a harmadik csoportra egyik „szélsőség” sem. Ugyanilyen csoportokra osztható azoknak a rétege is (az előbbieknél felét teszik ki), akik több szálból, több szöveg olvasatából sodorják össze értelmezéseiket.

Az értelmezés formája és mélysége alapján a különböző rétegek között a következő különbségek érzékelhetők:*

* A számok a felsorolt olvasó csoportok %-át jelentik.

	egy szál		mélyen	több szál		mélyen
	sommásan	átlagosan		sommásan	átlagosan	
mind összesen	18	20	18	5	18	5
férfiak	16	18	25	5	16	8
nők	21	23	11	5	21	2
szakmunkások	31	20	6	0	17	3
műszaki értelmiség	10	20	30	5	25	5
középiskolások	21	38	3	0	21	0
bölcsészek	16	11	29	4	16	9
humán értelmiség	16	20	20	4	24	8
diploma nélküli szellemi dolgozó	16	16	19	11	22	5

A skála egyik végén a szakmunkások, a másik végén az értelmiségiek helyezkednek el. Azt, hogy a humán és a műszaki értelmiségiek között ebben a tekintetben — és ez ritka kivétel — alig van különbség, azzal is magyarázható, hogy a humán értelmiségiek között jóval nagyobb a nők aránya, márpedig a nők körében jóval magasabb volt a sommás, a közhelyekből építkező, és alacsonyabb a mélyebb, elemzőbb értelmezések aránya. Első pillanatra meglepően — ám végül is érthetően — magas a sommás vélemények aránya a bölcsészek körében, ami — bizonyos mértékig — az őket irodalmárrá képző intézmények színvonalával is magyarázható.

Az olvasói értelmezések egyharmada elvont jellegű (légyen az közhely vagy az olvasó személyiségét magán viselő, esetleg a szakértőkéhez mérhető eredeti gondolat), a többi vagy valamelyik szereplőhöz, vagy a történethez kötődik. Így például az értelmezések 11 százaléka csupán *Moszkvára* utal, általában csak a moszkvai szöveg alapján. Ez az arány a műszaki értelmiségiekénél 20 százalék, a humán értelmiségiek körében viszont egyetlen egy ilyen sem akad. Csupán a *Mester és Margarita szerelmére* utal az értelmezések 8 százaléka, ám a középiskolások értelmezéseinek 28 százaléka. Meg lehet kockáztatni, hogy a középiskolások majdnem harmada mint afféle szerelmes regényt próbálta olvasni ezt a regényt. A szakmunkások körében is eléggé magas az ilyen típusú értelmezések aránya (20%) „a műszaki értelmiségiek körében viszont egyetlen egy sem akadt. A csak a „jeruzsálemi színre” hivatkozók aránya a diploma nélküli szellemi dolgozók körében a legmagasabb (15%). Jellemző, hogy azoknak az értelmezéseknek az aránya, amelyekben Woland is szerepel, a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek körében a legalacsonyabb. A színhelyektől, szereplőktől, történésektől elvonatkoztató értelmezések aránya természetesen a bölcsészek (42%) és elsősorban a humán értelmiségiek (56%) körében a legmagasabb, és kirívóan alacsony a középiskolások körében (10%). Feltűnő, hogy ez az arány mennyivel magasabb (57%) a vallásos középiskolások körében. (Magas, 50 százalék, a vallásos értelmiség körében is.)

Azok az olvasók, akik egy szálát, egy gondolatot ragadtak meg értelmezésükben, közhelyek nélkül, ám nem különösebben mélyen, az esetek többségében a „moszkvai szöveget” értelmezik. Azok, akik közhelyekkel, sémákkal fogalmazták meg ezt az egy gondolatot, többnyire csak a „szerelmi szálát” ragadják meg. A „jeruzsálemi szöveg” pedig azokban az értelmezésekben szerepel leggyakrabban, akik több szálát, több szöveget felhasználva mélyebb, egyénibb és eredetibb gondolatokat fogalmaznak meg. Érdekes azt is említeni, hogy Woland azokban az értelmezéseiben bukkan elő leggyakrabban, akik a „Mi a véleménye erről a regényről” kérdésre adott válaszaikban mulatságosnak, komikusnak, humorosnak (vagy annak is) találták a regényt, ami kétféle következtetésre ad

lehetőséget: a) ezeknek az olvasóknak egy része Wolandékat egy „humoros regény” főszereplőinek tartja, afféle bohócoknak, b) a „Woland szövegéhez”, az „ötödik dimenzióhoz” közelebb kerülőket humorérzékük segítette ehhez, ez lehetett számukra a kapcsolási pont.

4) AZ OLVASÓI ÉRTELMEZÉSEK TARTALMA

Láthattuk, hogy a szakértők értelmezéseihez hasonlítva az olvasók értelmezései két és félszer kevesebb elemből álltak, ha tetszik, jóval szegényebbek voltak. Az összehasonlításakor azonban a szakértők értelmezéseiben előforduló értelmezés-elemeket vettük alapul; másképpen fogalmazva: a szakértőknek az „esztétikai” jelzővel inkább jellemezhető megközelítési módját, ami a regény különböző „szövegeinek” tudatos (mindenesetre a laikusok megközelítéseihez hasonlítva jóval tudatosabb) figyelembe vételén alapult.

a) A *történeti-társadalmi megközelítés* az olvasói értelmezések 33 százalékára jellemző, az értelmezések 6 százalékában, az esetek nagy részében szociologizáló értelmezésekről van szó, pedig csupán ez az elem jelenik meg, elsősorban a műszaki értelmiségiak értelmezéseiben kerül ez a tematika, ez a nézőpont monopolhelyzetbe. A férfiak körében kétszer akkora az ilyen típusú értelmezések aránya, mint a nők körében. A történeti-társadalmi megközelítés az esetek nagyobb részében ilyen fajta általánosságokat jelent, mint „a harmincas évek Moszkvája”, „társadalomkép”, „társadalomkritika”, „korkép”. Az ennél részletesebb értelmezésekben a *művészet és a társadalom* akkori viszonya jelenik meg leggyakrabban (az értelmezések 4 százalékában). Két százalékot tesz ki azoknak az aránya, akik a *mai világot*, és ugyanennyit, akik a *mai szocialista társadalom* képét látják a regénybeli Moszkva tükrében. Akadnak, akik az akkori *tömegember* (2%), a *bürokrácia* (2%), a *kispolgár* (2%) és az *értelmiség* (1%) megjelenítését emelik ki, és teszik értelmezésük egyik (vagy egyetlen) elemévé. Akad olyan értelmezés is, amely szerint az egymásnak ellentmondó *elv és gyakorlat* (1%) és olyanok is, amelyek szerint az új értékek befogadására alkalmatlan társadalom a regény fontos (vagy egyetlen) üzenete. A „sztálinizmus” kifejezés az értelmezések 4 százalékában szerepel.

b) A *hatalom* problémaköre eléggé gyakran ötvöződik a történeti-társadalmi megközelítéssel. Az összes értelmezéseknek a 15 százalékában fordul elő a hatalom kérdésének politikai vagy erkölcsi megközelítése. A leggyakrabban a bölcsészek és a humán értelmiségiak, legritkábban pedig a középiskolások értelmezéseiben fordul elő. Az esetek 4 százalékában az *erőszakot jelentő hatalom* gondolata fogalmazódik meg. Az árnyaltabb megfogalmazások között a leggyakoribb a *hatalom és az egyén konfliktusa* (3%) és az életet bénító, az árnyalatokat megszüntető, a *szabadságot korlátozó hatalom* (3%), de a *hatalomra jutó dogmatizmus* is előbukkan az értelmezésekben (1%).

c) A *művész, az alkotó ember* elsősorban az előbbieken ismertetett értelmezéstípusok motívuma, önmagában, mint maga az értelmezés eléggé ritka (1%). Az összes értelmezés 8 százalékában fordul elő ez az értelmezés-elem, ez az esetek felében meglehetősen elnagyoltan. Jellemző módon a humán értelmiségiak értelmezéseiben háromszor-négyszer nagyobb arányban szerepel, mint a többiekében, és teljesen hiányzik a mérnökök értelmezéseiből. Az árnyaltabb megfogalmazások egyik részében az *alkotó szellem* áttör a történelmi-társadalmi korlátokon (3%), egy kisebb részében a *Mester az élehetetlen művész* típusa, nem történelmi-társadalmi környezete, hanem ő maga hibáztatható.

d) *A jó és a rossz kérdése* az értelmezések 15 százalékában szerepel, a 3 százalékában pedig csak ez. A nők körében kétszerte gyakrabban, mint a férfiak körében, legnagyobb arányban a diploma nélküli szellemi dolgozók, legkisebb arányban a középiskolások és az átlagnál ritkábban a műszaki értelmiségiek körében; a vallásos olvasók között pedig kétszerte gyakrabban, mint a többiek-nél. A jó és a rossz harca, ellentéte 4, a jó és rossz viszonylagossága 3, a jó győzelme 2 százalékban szerepel az értelmezésekben. Többen (2%) úgy fogalmaznak, hogy a sátáni és a jézusi kiegészíti egymást, egy páran pedig (1%) a mottóval értelmezik a művet, mondván: „a sátán is tehet jót”.

e) *Az igazságszolgáltatás* az értelmezések 13 százalékában fordul elő, de csak a 2 százalékában ez az egyetlen elem. Az olvasók 4 százaléka az *igazság győzelmét*, valamivel többen (5%) Woland *igazságszolgáltató* szerepét emelik ki. Néhányan (2%) megalázó, „fasiszta” módszerei miatt alkalmatlannak tartják Wolandot az igazságszolgáltatásra, mások pedig közbeavatkozásának eredménytelenségét hangsúlyozzák.

f) *Az erkölcsi normák, emberi értékek és a humanizmus* az értelmezések 16 százalékában fordul elő, 5 százalékában csak ez. A nők értelmezéseiben háromszorta gyakrabban, mint a férfiakéban, a vallásos olvasókéban két és félszer gyakrabban, mint a többiekében. Az esetek nagyobb részében meglehetősen általános moralizáló és antropologizáló formában.

g) *A szerelem* az értelmezések 9 százalékában szerepel, és az esetek nagyobb részében monopol helyzetben, elsősorban a középiskolások körében, akik kétszer gyakrabban említik, mint a többiek, ugyanez tapasztalható a nők körében is.

h) *Az emberi magatartás és viselkedés* az értelmezések 18 százalékában fordul elő, és csak ez szerepel az értelmezések 5 százalékában. Az esetek felében csupán általánosságok: „az emberi lélek titkai”, „az emberi lélek ellentmondásossága”, „az emberi viselkedés”. Leggyakoribb ez a motívum a humán értelmiségiek értelmezéseiben. Az árnyaltabb megfogalmazások között az *eszméhez és önmagunkhoz való hűség* (2%), a *bűnös gyávaság és döntésképtelenség* (3%), az *állhatatosság szükségessége, az emberi személyiség stabilitása és viszonylagossága* (2%), a *félelem és gátlásosság* (1%) és a *dogmatikusság* (2%) szerepel, vagyis elsősorban etikai és moralizáló, másodsorban lélektani és pszichológiai megközelítések.

i) *Az emberi lét alapkérdéseit* az olvasói értelmezések 9 százalékában találhatjuk meg, 3 százalékában csak ilyeneket. Az ilyen típusú értelmezések egy része (2%) általánosságoknál maradó, de a többiek sem nevezhetők ontológiai értelmezéseknek, így például azoké (2%), akik szerint a regény a *káosz* elhatalmasodását fejezi ki, akik szerint az ember életét a *sors* határozza meg (1%). Akadnak azért valamivel árnyaltabb értelmezések is, például azoké, akik szerint a mű üzenete az, hogy *a lét küzdelem* (1%), akik szerint *Jesua az ember ideáltípusa* (1%), akik szerint *a világ nem változik*, ennek következtében az emberek sem (1%), akik szerint az aktuális érdekek vezérelte *partikularitás* jellemzi az emberek többségét (1%), akik szerint az ember csak a maga erejére támaszkodva emelkedhet *nembeli szintre* (1%).

j) *A valódi és az irreális viszonya* alkotja az értelmezések 4 százalékának lényegét, akik szerint a regény üzenete az, hogy „az ördög létezik”, hogy „Isten létezik”, hogy „van túlvilág”, ám az összes értelmezés 10 százalékában felbukkan ez az értelmezés-elem. Az esetek nagyobb részében nem a transzcendencia és az evilági létezés kapcsolatának megragadásáról van szó, mint a szakértők ese-

tében, hanem arról, hogy a reális és az irreális átláthatatlan, és ezért érdekes, de ugyanakkor idegesítő és nyugtalanító ötvözetet alkot. Az ilyen típusú értelmezés-elemek háromszorta gyakrabban fordulnak elő a meglehetősen észelvű beállítódású mérnökök értelmezéseiben, mint a többiekében.

5) AZ OLVASÓK SZEMBESÍTÉSE SZAKÉRTŐI VÉLEMÉNYEKKEL

Az olvasókkal minősítettett 21 értelmezést a regény lehetséges olvasatainak tekintettük. Az „értelmezés-teszt” összeállításánál* elsősorban oly módon vettük figyelembe a regény értelmezési lehetőségeit, hogy a valamilyen irányban leegyszerűsítő értelmezések képezzék a felsorolt vélemények többségét. A kérdés így hangzott: „Az alábbiakban irodalmárok, kritikusok, filozófusok véleményeit, értelmezéseit olvashatja. Hasonlítsa össze véleményét az övékével, és állapítsa meg, hogy teljesen vagy csak részben ért velük egyet, vagy ellenkezik-e véleménye!” A szakértői értelmezéseket ismerve felmentést kaphatunk a megtévesztés vádjától, hiszen közöttük is bőven akadtak olyan típusú leegyszerűsítések, mint amilyenekkel a kérdezetteket kínáltuk meg. Az egyetértések és az elutasítások arányát tekintve a felkínált értelmezési lehetőségek sorrendje a következőképpen alakult:

	a teljesen egyetértők és az elutasítók 0/0-a	az átlagosnál jóval** nagyobb arányban	
		egyetértők	elutasítók
Nincs veszélyesebb a bürokratikus hatalomnál, amely sakkfigurává fokozza le az embereket, és gátolja őket önmaguk szabad megvalósításában	67—6		középiskolások
Woland, a kritika szelleme leleplezi az öntelt, kicsinyes kispolgári életet élő embereket	60—5		szakmunkások
Egy mindennapi, de érzésekkel teli nő kiáll egy olyan ember mellett, aki különb kortársainál, és éppen ezért kora nem ismeri el	43—13	nők középiskolások	férfiak
A lapos igazságok és a hazugságok leleplezője segítségére siet azoknak, akik az alkotás, a lelkiismeret és a világnézet szabadságát hirdetik, azaz nem dogmatikusak	41—14	bölcsészek humán értelmiségiek	műszaki értelmiségiek

* Ebben a munkában Gábor György és Sente Péter is résztvettek.

** A dőlt betűvel szedettek a még nagyobb eltérést jelölik.

	a teljesen egyetértők és az elutasítók %-a	az átlagosnál jóval* nagyobb arányban	
		egyetértők	elutasítók
Egy író sorsának ábrázolásával a harmincas évek szovjet művészvilágát mutatja be a maga furcsaságaival	36—13	műszaki értelmiség	középiskolások szakmunkások
A harmincas évek szovjet valóságát mutatja be, érezkelteti a szocializmus építésének ellentmondásait	36—16	bölcsészek műszaki értelmiségiek	középiskolások
A hatalommal visszaélők és a hatalmat elszenvedők egyenlőtlen harcába az igazság nevében beleavatkozik az író képviselő Woland	40—24	férfiak humán értelmiség	nők műszaki értelmiségiek vallásos értelmiségiek
Wolandék nem ítélik meg, csupán olyan értékeket képviselnek mint a dialektika, a kritika, az ironia, a játék és az öröm, amelyek teljességgel hiányoznak a biztonságban élő, de szokásaikban raboskodó moszkvaiak életéből	34—22	humán értelmiség	középiskolások vallásos olvasók
A jóság tehetetlen, a művészen és a szerelmeseken nem a Jóisten segít, hanem az ördögi Woland, aki a mozdulatlan, változásra képtelen világgal szemben a változtatni akarást, a dialektikát és a szabadságot képviseli	30—24		vallásos olvasók műszaki értelmiségiek
A jézusokat ma is megfeszítik, ezt példázza a Mester sorsa	28—26	vallásos középiskolások bölcsészek	középiskolások
A szerelem és a művészet győz az embertől elidegenedett, embertelen hatalom felett	26—30	nők bölcsészek középiskolások	férfiak műszaki értelmiségiek
A sztálinizmus kíméletlen bírálat	25—30	bölcsészek humán értelmiség	középiskolások vallásos középiskolások
Woland Isten segítőtársa; Isten az ő közreműködésében menti ki a hitetlen és szeretet nélküli világból azokat, akik még hisznek és szeretnek	24—38	humán értelmiség	középiskolások szakmunkások műszaki értelmiségiek

	a teljesen egyetértők és az elutasítók %-a	az átlagosnál jóval* nagyobb arányban	
		egyetértők	elutasítók
A regény főhőse Iván, egy műveletlen, öntelt, dogmatikus fiatal költő, aki a lelki megrázkódtatások hatására megváltozik	15—53	vallásos olvasók	humán értelmiség
Az önzésnek, a kicsinyességnek és az embertelen hatalomnak nincsen ellenszere, a világ javíthatatlan: el lehet menekülni belőle, megváltoztatni azonban nem lehet	16—55	diploma nélküli szellemi dolgozók	műszaki értelmiségek vallásos értelmiségek bölcsesek
Ebben a bolond világban semmi sincsen a helyén, minden visszájára fordult, a sátán vette át isten szerepét	15—59	bölcsesek	humán értelmiségek vallásos középiskolások vallásos értelmiségek
Az ördög önkényesen szórakozik az emberekkel, kénye-kedve szerint bolondítja őket	13—64	műszaki értelmiségek	humán értelmiségek
Két egymást szerető ember megható története azt bizonyítja, hogy a szerelem mindent legyőz	10—60	nők szakmunkások középiskolások vallásos középiskolások	férfiak műszaki értelmiségek humán értelmiségek diploma nélküli szellemi dolgozók
Történjék bármi, a jó elnyeri jutalmát	10—65	középiskolások vallásos középiskolások	humán értelmiségek diploma nélküli szellemi dolgozók
Ennyire reménytelen világban, ahol az ember teljességgel tehetetlen és már semmiben sem tud hinni, már csak a túlvilági megoldásban lehet reménykedni	8—72	vallásos középiskolások	humán értelmiségek
Bizonyíték egy kisszerű, földhözragadt és hitetlen világ számára, hogy mégis van ördög, következésképpen Isten is	8—77	vallásos középiskolások vallásos értelmiségek	humán értelmiségek

A másoktól elfogadott és a saját magunk által megfogalmazott értelmezések közé természetesen nem lehet egyenlőségjelet tenni, ám azt, hogy melyik forrásból — a nyitott kérdésre adott válaszokból vagy a megadott értelmezéshetőségek minősítéséből — lehet többet megtudni az olvasói értelmezésekről, azt aligha lehet eldönteni. Kétség nem fér ahhoz, hogy a nyitott kérdések megválaszolásánál minél „laikusabb” egy olvasó, minél kevésbé gyakorlott esztétikai ítéletei és esztétikum-értelmezései árnyaltabb megfogalmazásához, annál hátrányosabb helyzetbe kerül. (Ahhoz nem férhet kétség, hogy az értelmezési lehetőségek mellett vagy azok elleni döntések jobban összehasonlíthatók, mint a „Mit mondott önnek ez a regény?”-típusú kérdésekre adott válaszok.)

Az értelmezés-teszt” eredményeinek értékelésekor legelőször is azt szükséges megállapítani, hogy ez a kép sokban emlékeztet az olvasók megfogalmazásai alapján kialakuló képre, hiszen a legtöbbször által választott értelmezések és a legtöbbször által megfogalmazott értelmezések eléggé komoly hasonlóságot mutattak. A legtöbb szavazatot kapó értelmezések között többnyire azok szerepeltek, amelyek, ha nem is „egydimenziós”, de nem is a regény valamennyi fontos szövegére épülő értelmezések voltak, és a *társadalomkritika*, a *hűség* és az *igazságszolgáltatás* szerepeltek ezeknek az értelmezéseknek a tengelyében. Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a többség által elfogadott értelmezések között olyanok is szerepeltek, amelyek a regény fontos szövegeire épültek, valamint azt is, hogy a legegységértelműbben elutasított értelmezések többsége köz- helyekre épülő, hamis értelmezés volt.

Akadnak olyan értelmezések, amelyek egymást kizárva sosem fordultak elő, mint egyszerre elfogadott vagy egyszerre tagadott értelmezések. *Egymást kizáró* helyzetbe került a magyar olvasók „értelmezés-univerzumában” A) a világnézet szabadságát hirdetőknak segítő, a hazugságot leleplező Woland, valamint a mások kárán szórakozó ördög; B) a dialektikát és a változást képviselő, a Jóisten helyett segítő Woland, valamint a jutalmát mindenképpen elnyerő jó; C) a szerelem győzelme és a sztálinizmus bírálata. A táblázatból láthattuk, hogy az egymást kizáró értelmezéseket választó olvasók összetétele jelentős mértékben eltért.

Négy értelmezés *függetlenségi* helyzetbe került az „értelmezés-univerzumban”, ami azt jelenti, hogy választásuk nem zárta ki, de nem is vonta maga után más értelmezések választását. A következőkről van szó: A) a nem ítélkező, csak értékeket képviselő Woland; B) az emberi értékeket elfojtó bürokratikus hatalom; C) a javíthatatlan világ, ahonnan csak menekülni lehet; D) az értékes, de a hatalom által elnyomott férfi mellett kiálló nő. A fennmaradó 17 értelmezés közül valamennyien *vonzatai* valamelyik, olykor egyszerre féltucatnyi értelmezésnek is.

Akik magukénak érezték a „szerelem mindent legyőz” értelmezést, az esetek döntő többségében „a szerelem és a művészet győzelme a hatalom felett” és „a jó mindig elnyeri jutalmát” értelmezéseket is. Hasonlóképpen igen gyakori a „bolond, visszájára fordult világ”, az „az ördög szórakozik” és „az ördög létezik, következésképpen az Isten is” együttes választása vagy elutasítása is, sőt ez az utóbbi két értelmezéssel egyetértők többsége az előbbi hárommal is egyetértett. Azok, akik „a jó mindig elnyeri jutalmát” és „az ördög létezik” értelmezésekkel egyetértettek, rendre kiválasztották a „már csak túlvilági megoldásban lehet reménykedni” értelmezést is, akik pedig a „szerelem mindent legyőz” és „az ördög létezik” értelmezésekkel egyaránt egyetértettek, a „Woland Isten segítőtársa” értelmezéssel is azonosulni tudtak.

Érezhető, hogyan alakulnak át részévé válva ennek az értelmezéshalmaznak ontologizálódva az ontológiai, antropologizálódva az antropológiai, hitbuzgalmivá a teológiai, rózsaszínűvé az optimista értelmezések és értelmezés-elemek, bizonyítva azt, hogy sokak számára a lét erdeje meseerdővé változott, ahol ugyan izgalmak és borzalmak is felbukkannak, akár a klasszikus mesében, de a végén minden szépen elrendeződik.

Csaknem minden esetben ugyanazok választották a „harmincas évek szovjet valóságát”, „a sztálinizmus bírálata” és a „az akkori művészvilág furcsaságainak ábrázolása” értelmezéseket. A „mesevilág”-értelmezések és a történeti-társadalomkritikai”-értelmezések halmazában „a művészvilág ábrázolása”, a „bolond világ”, „a jézusokat ma is megfeszítik” és az „Iván a megváltozás megtestesítője” a közös elemek, ezek találhatók mindkét értelmezés-halmaz peremén. Ennek a négy értelmezési lehetőségnek (más nézőpontból: értelmezés-elemnek) a peremhelyzete arra figyelmeztet, hogy ezeket az értelmezési lehetőségeket olykor eléggé különböző módon értelmezve választották azok, akik magukénak érezték. Így a „bolond világot” vonatkoztathatták Moszkvára és a világra, a megváltozott Ivánban egyesek a megváltás lehetőségét, a kegyelem munkálkodását, mások a „bolond világ” megváltozásának lehetőségét láthatták. Az olvasói választások alapján kirajzolódik az értelmezéseknek (értelmezés-elemeknek) egy harmadik halmaza is, amelyben két olyan értelmezés is található, amelyek kizárnak olyan értelmezéseket, amelyek a „mesevilág”-értelmezések halmazában találhatók, következésképpen a harmadik halmaz a „történelmi-társadalomkritikai”-értelmezések halmazához áll közelebb. Ebben a „történeti-ontológiáinak” nevezhető értelmezés-halmazban a következő értelmezések (értelmezés-elemek) találhatók: a „Woland leleplezi a kispolgárt”, a „Woland a dogmatizmus-ellenesek és a világnézet szabadságát hirdetők segítője”, „Woland a hatalmat elszenvedők segítője” és az „Isten helyett Woland a változás és a dialektika képviselője”. A „történeti-társadalomkritikai”- és a „történeti-ontológiai”-értelmezések halmazainak közös eleme a „kispolgárt leleplező Woland”, ami arra utal, hogy ennek az értelmezésnek is van egy konkrétabb és egy elvontabb jelentésváltozata.

6) ÖSSZEFÜGGÉS AZ ÁTFOGÓ ÉRTELMEZÉSEK ÉS A SZEREPLŐK MINŐSÍTÉSE KÖZÖTT

A „semleges” függetlenségi helyzetben lévő „Woland nem ítélkezik, csupán értékeket képvisel” értelmezéssel egyetértő olvasók Wolandot elsősorban „emberi értékeket képviselő és segítő lénynek” tekintik, aki „a kritika és a dialektika megtestesítője, aki leleplezi az emberi fogyatékosságokat”. Az „értelmezés-univerzumban” hasonló helyet elfoglaló „A kortársainál különb, de el nem ismert ember mellett kiálló nő” értelmezéssel egyetértők a Mestert inkább áldozatnak, sőt még gyávának is látják, Margaritát azonban igaz embernek. „aki a szerelem nevében fellázad a szürkeség és az önzés ellen”. Valószínűbb, hogy a Margaritával való feltétlen azonosulás (ami viszont Margaritának egy léttöbbletet létrehozó viszonylatból való kiragadását jelentette az esetek túlnyomó részében) befolyásolta az átfogó értelmezést, ám az is lehetséges, hogy a *pre-koncepció* eredményezte a címszereplők ilyen leegyszerűsítő észlelését és értelmezését.

A „mesevilág”-értelmezések között szereplő „a jó mindig elnyeri a jutalmát” értelmezést választók Wolandot mint igazságosan döntő, istent helyettesítő lényt

minősítik elsősorban, akiben „Az isteni jóság és szeretet ördögnek álcázva jelenik meg”. A jó, aki elnyeri jutalmát, szemükben a Mester, akit ők leginkább „a művészetben csalódott és a szerelembe menekülő embernek” tekintenek, Margarita viszont szemükben leginkább egy „babonás nő”, aki nem csak hisz a boszorkányságban, hanem maga is műveli”. A „szerelem mindent legyőző”-értelmezéssel egyetértők jelentős része a Mestert úgy látja, mint „gyáva, tehetetlen embert, aki elhagyja szerelmét és a művészi pályát”, Margaritát viszont csaknem valamennyien csodálatos, bátor asszonynak, „aki a szerelem nevében fellázad a szürkeség és az önzés ellen”. Az ugyanebbe az értelmezés-halmazba tartozó „az ördög szórakozik” értelmezéssel azonosulók nagy többsége Wolandot gonosznak, a Mestert gyávának, Margaritát léhának, házasságtörőnek és babonásnak tartja. (Nagyon jellemző az olvasói magatartás a műszaki értelmiség körében.) A „bolond világ” értelmezéssel egyetértők az Isten szerepét átvevő sántát gonosznak tartják, Margaritát pedig boszorkánynak. Az ugyancsak ebbe az értelmezés-halmazba tartozó „az ördög létezik, következésképpen Isten is” értelmezést választók, ha nem is tartják Wolandot gonosznak, de istent helyettesítő lénynek sem, hanem elsősorban csak művésznek, Jesuát pedig csak egyik részük tartja Istennek, a többiek rokonszenves eszméket képviselő forradalmár filozófusnak. Most már teljesen egyértelműnek látszik, hogy ez esetben nem megalapozott teológiai vagy ontológiai értelmezéssel van dolgunk.

A „Mesevilág”-értelmezéshalmaz peremén helyezkedik el a „már csak túlvilági megoldásban lehet reménykedni” értelmezés, amely tipikus ontologizáló-hitbuzgalmi értelmezés. Akik ezt érzik magukénak, Jesuát Istennek tartják, Wolandot viszont kiváló művésznek és ördögnek álcázott isteni jóságnak is tekintik, olykor ugyanazok az olvasók mindkettőnek egyszerre.

Akik a regényben a sztálinizmus bírálatát, illetve a harmincas évek szovjet valóságának az ábrázolását látják, Berliozt dogmatikusnak és a hatalmával visszaélő bürokratának tartják, Jesuát forradalmár filozófusnak, a Mestert pedig kik örültek, kik gyengének, kik áldozatnak, kik igazi művésznek.

Akik szerint Woland a dialektika és a változás, a moszkvaiak életéből hiányzó értékek és a lapos igazságok leleplezője, azok Wolandban „az emberi értékeket képviselő és segítő lényt”, a „kritika és a dialektika képviselőjét” és „igazságosan döntő, istent helyettesítő lényt” látják.

Hogy melyik esetben hogyan alakul az ok-okozati viszony, hogy mennyiben oka vagy következménye a szereplők minősítése az átfogó értelmezésnek (és fordítva), azt minden bizonnyal erőteljesen befolyásolja az *olvasási stratégia* is, márpedig — ne feledjük — A Mester és Margarita befogadásának legjobban megfelelő, a Rokonszenvek, állásfoglalások, értelmezések című fejezetben elemző-összegző olvasási stratégiának nevezett olvasói magatartásnak is van egy deduktív-elemző és egy induktív-összegező változata. Az „Utazás egy regényben” című, vagyis A Mester és Margarita olvasásának és befogadásának folyamatát vizsgáló fejezet inkább azt bizonyította, hogy az *átfogó értelmezés* és az ezt befolyásoló *prekonceptió*, valamint a *szereplők észlelése, értékelése és értelmezése* ugyanannak a folyamatnak a két oldala, és amennyiben elválaszthatók, egymást kölcsönösen meghatározónak kell tekinteni őket.

C) A HATÁS

Példányszáma és jelenlegi olvasottsága alapján A Mester és Margarita Magyarországon a hetvenes-nyolcvanas években *siker*es regény. Hogy nevezhető-e *nagyhatásúnak* is, ez ilyen típusú adatokkal aligha bizonyítható, hiszen ennek alapján legalább annyira ítéltető divatosnak, mint hatásosnak ez a mű. Valamit elárulhat egy mű hatásosságából *kedvelésének* mutatója, akár azt vesszük alapul, hogy olvasói közül hány százaléknak tetszett vagy nem tetszett, akár azt, hogy mekkora volt a közömbösök és mekkora a pozitívan vagy negatívan értékelők aránya. Kutatásunkban a „Megnyerte-e tetszését?” kérdésre a következő lehetőségek közül választhattak a megkérdezettek: nem tudom eldönteni — tetszett is, meg nem is — tetszett — nagyon tetszett — ez tetszett legjobban, eddigi olvasmányaim közül. A kérdezetteknek mindössze egy százaléka maradt közömbös, és egyetlen egy sem akadt, akinek egyáltalán nem tetszett, ami már önmagában eléggé egyértelmű bizonyíték a regény *hatásossága* mellett, nem sokat árulva el ennek mértékéről. A kérdezettek négy százaléka ezt a regényt tartotta eddigi olvasmányai közül a neki legjobban tetszőnek. A „nagyon” és a „legjobban” tetszett válaszok aránya alapján ez a regény sorrendben a bölcsészeknek (62⁰/₀), a 25—29 éveseknek (61⁰/₀), a vallásos értelmiségieknek (60⁰/₀) tetszett legjobban, legkevésbé pedig a 30—39 éveseknek (36⁰/₀), szakmunkásoknak (36⁰/₀) és a középiskolásoknak (28⁰/₀). Van bizonyos valószínűsége annak, hogy az előbbieik körében hatott inkább ez a regény, de akár még az ellenkezője is elképzelhető, legalább is jó néhány rendhagyó esetet lehet számolni. Ezért semmiképpen sem szabad megelégedni a „Tetszett-e?” kérdésre adott válaszokkal, ezért oly fontos a „Megkapta-e azt, amit várt a regénytől?”, a „Van-e valami, amit másképpen lát a regény hatására?”, „Illik-e a regény valamelyik részletére, jelenetére ez a kifejezés, hogy megrendítő?”, „Mit érzett, amikor befejezte a regény olvasását?” és ezekhez hasonló kérdésekre adott válaszokat is ismeri.

1) AZ ELŐZMÉNYEK

A kérdezettek 24⁰/₀-a *nem maga választotta* ezt a regényt. Nagyobb részük (17⁰/₀-uk) számára *kötelező olvasmány* volt a regény. Így olvasta a művet a középiskolások 59, a szakmunkások 26* és a bölcsészeknek 9 százaléka. Hogy mekkora szerepet játszott az *olvasási kényszer* hatás alakulásában, eléggé nehéz megállapítani, egy biztos: a művet kötelező olvasmányként olvasó középiskolás diákoknak sem tetszett kevésbé ez a regény, mint diáktársaiknak, akik maguk választották. A *kutatók kérésére* olvasta el a mintát képező olvasók hét százaléka, a műszaki értelmiségiek 35 százaléka** A legtöbben *barátaik és ismerőseik* ajánlására olvasták el a regényt (23⁰/₀), fele ennyien (11⁰/₀), *munkatársaik és osztálytársaik*, hat százalékaik valamelyik *családtag* ajánlására. A kérdezettek négy százaléka a *családi könyvtárban* talált rá, három százaléka *ajándékba* kapta, négy százaléka a *könyvtárban* böngészve bukkant rá, három százaléka *olvasott róla* valahol, két százaléka pedig a *rádióban vagy a tévében* hallott róla.

* A dolgozók gimnáziumának tanulóiról van szó, akik tanár ismerősük kérdésére olvasták el ezt a regényt.

** Ebből a rétegből adódott legkevesebb „spontán” olvasó.

A megkérdezettek fele a kérdőíves interjúk előtti hónapokban, tehát 1978—79-ben olvasta (a középiskolás diákok közül valamennyien). A kérdezés időpontjától számítva egy-két éve olvasta a kérdezettek 7, három-öt éve 15, öt évnél régebben 15 százaléka. A mintába kerülők 13 százaléka *kétszer vagy többször olvasta* a regényt, ami ismét bizonyíték hatásosságára. (Akik kétszer vagy többször olvasták, azoknak a nagy többsége a vizsgálat évében olvasta másodszor vagy többször.)

Arra a kérdésre, hogy *miért akarta elolvasni** — regényt kötelező olvasmányként vagy kérésünkre elolvasó összesen 25 százalékat kitevő hányadán kívül — a legtöbben (21%) azzal válaszoltak, hogy kíváncsiak az *újdonságokra*. Fele ennyien (12%) *a könyvet ajánlók véleményét* említették legfontosabb indítként. Minden tizedik azt felelte a kérdésre, hogy „*sokat várt a regénytől*”. A szakmunkások és a középiskolások között azonban egy ilyen olvasó sem akadt. Nyolc százalékat tett ki azoknak az aránya, akiknek figyelmét a mű *írója* hívta fel a regényre és három százalék válaszolt azzal, hogy *a szovjet irodalom érdekli*. Ez a két típus a humán értelmiség körében a leggyakoribb, körükben összesen 32 százalékat tesz ki arányuk. A kérdezettek hat százaléka (a humán értelmiségiek 13%-a) a *sztálini időszak szatírját* várta a regénytől. Akadtak olvasók (2%), akik *filozofikus* mondandója miatt szeretnék elolvasni és ugyanennyien, akiknek az érdeklődését a regénnyel *ellentétes megítélései* keltették fel. Akadtak olvasók (3%), akik *a cím alapján* választották ki ezt a regényt, elsősorban a szakmunkások (11%) és a középiskolások (10%) körében.

A kérdezettek fele (51%) három-hét nap alatt olvasta el a regényt,** a szakmunkások és a középiskolásoknak csak 37 és 31 százaléka. Akadtak szép számmal (12%), akik egy-két nap alatt vagy „*egyvégtében*” olvasták el a regényt. A többiek közül 15 százalék egy-két hétig, 16 százalék pedig három-öt hétig olvasta a regényt. A szakmunkások, a középiskolások és a műszaki értelmiségiek olvasták leghosszabb ideig a regényt. Fontos előzménynek tekinthetők a Bulgakov-regényt *megelőző olvasmányok*. A Mester és Margarita-nál kifejezetten alacsonyabb esztétikai értékű könyveket olvasott a kérdezettek 24 százaléka. (A bölcsészeknek csak 9, a középiskolásoknak viszont 35 százaléka.) Kizárólag ismeretközlő művet olvasott a válaszolók hét százaléka. (A műszaki és a humán értelmiségieknek 15—15%-a.) 23 százalékat tett ki azoknak az aránya, akik A Mester és Margaritával azonos színvonalú műveket olvastak. Ide tartoznak a középiskolások 41 százaléka, ám olvasmányaik nagyobb része iskolai kötelező olvasmány volt.

2) MEGNYERTE-E TETSZÉSÜKET?

„Megnyerte-e tetszését?” kérdésen kívül még két kérdést tettünk fel, hogy megismerjük a regény minősítését: „Mi a véleménye erről a regényről?”, „Mi a véleménye a regény művészi értékéről?”. Legtöbbször a válaszokat legkevesebb befolyásoló „Mi a véleménye...?” kérdésre kellett válaszolni, a művészi érték megítélésére pedig harmadikként került sor. A három kérdésre kapott válaszok alapján a regény megítélésének mérlege egyértelműen *pozitív*:

* A többszöri olvasás esetében a válaszok az első olvasásra vonatkoznak.

** Amennyiben valaki többször is elolvasta a regényt, az adatok ez esetben is az első olvasásra vonatkoznak.

Mi a véleménye?		Tetszett-e?		Értékes-e?	
egyértelműen pozitív	42 ⁰ / ₀	ez tetszett legjobban nagyon tetszett	4 ⁰ / ₀ 43 ⁰ / ₀	ennél értékesebbel még nem találkozott kiemelkedő értékű	2 ⁰ / ₀ 61 ⁰ / ₀
inkább pozitív mint negatív fokozatosan tetszett meg	32 ⁰ / ₀ 5 ⁰ / ₀	tetszett	28 ⁰ / ₀	értékes, de nem különösebben	15 ⁰ / ₀
közömbösen hagyott	8 ⁰ / ₀	közömbösen hagyott tetszett is meg nem is	1 ⁰ / ₀ 17 ⁰ / ₀	közepes értékű nem tudja eldönteni	4 ⁰ / ₀ 16 ⁰ / ₀
inkább negatív mint pozitív egyértelműen negatív	4 ⁰ / ₀ 6 ⁰ / ₀	nem tetszett	5 ⁰ / ₀	alig van valami értéke	2 ⁰ / ₀

Ez a kategorizálás természetesen még mindig meglehetősen durva, hiszen egymás mellé kerülhettek az elnagyolt, a bizonytalan és az árnyalt vélemények például a „tetszett is meg nem is” kategóriában, annyi mindenestre kiderült, hogy a megkérdezettek felének a véleménye meglehetősen egyértelmű, még-hozzá az esetek túlnyomó részében pozitív. Megállapítható az is, hogy a művet egyértelműen értékesnek tartók aránya jelentősen (mintegy 15 százalékkal), nagyobb a művet egyértelműen pozitívan fogadóknál. Miről is lehet szó? Az esetek egy részében valószínűleg arról, hogy az olvasó tisztában van a mű értékével, ám hatását illetően bizonytalanabb. Elképzelhetők olyan esetek, amikor az olvasó valahonnan tudja, hogy ez értékes mű, ő azonban másképpen értékeli, ám ezt nem közvetlen formában, hanem csak áttételen keresztül teszi, például a „Tetszett-e?” kérdésre válaszolva. Valószínűleg számolni kell olyan esetekkel is, amikor az olvasó nem vitatja — mert elhiszi másoknak, mert ő maga meg-érzi — a mű kiemelkedő értékét, de jelzi, hogy ez a regény nem az ő esete.

A művet minősítő különböző típusú pozitív és negatív vélemények általában együtt járnak. A bölcsészek tartják legmagasabb irodalmi értékűnek a regényt (85 százalékuk ítéli kiemelkedő értékűnek) és ugyanők azok, akiknek legjobban tetszett (62 százalékuk helyezte a tetszés-skála legmagasabb fokaira). A szakmunkások minősítéseit leginkább az „inkább tetszett, mint nem” és a „tetszett is meg nem is” vélemények legmagasabb aránya jellemzi elsősorban. A műszaki értelmiségiek körében volt a legnagyobb azoknak az aránya (25⁰/₀), akik képtelenek voltak irodalmi értékét megítélni (arányuk az irodalom szakos bölcsészek között is magas, 11 százalék volt) és ebben a körben voltak legszélsőségeesebbek a vélemények: az átlagosnál nagyobb (50 százalék) volt azoknak az aránya, akiknek ez a regény nagyon tetszett, és a legnagyobb (10 százalék) azoké, akiket közöm-

bösen hagyott. A középiskolások körében volt a legkevesebb „kiemelkedő értékű” és „nagyon tetszett” minősítés (35 és 28 százalék) és ebben a körben volt a leggyakoribb (20 százalék) a „fokozatosan tetszett meg” válasz is. A humán értelmiségiek az átlagosnál nagyobb arányú pozitív minősítésekkel tűnnek ki a többiek közül és ugyan-
 ebben a csoportban volt a legmagasabb (8 százalék) azoknak az aránya, akik összes olvasmányaik közül ezt tartották legértékesebbnek. A diploma nélküli szellemi dolgozók között akadt a legtöbb „rajongó”: 11 százalékuk állította, hogy az eddigi olvasmányaik közül ez a regény tetszett legjobban. A vallásos értelmiségiek minősítései a humán értelmiségiek és a bölcsészek minősítéseire emlékeztetnek leginkább. A vallásos középiskolások minősítései viszont eléggé eltérnek középiskolás társaikétól, még hozzá pozitív irányban.

Az ötfokozatú tetszés-skálát használva* a különböző rétegek között az alábbi sorrend alakult ki a regény fogadtatását illetően:

bölcsészek	1,53
25—29 évesek	1,51
vallásos értelmiségiek	1,39
vallásos középiskolások	1,33
20—24 évesek	1,22
férfiak	1,23
nők	1,17
műszaki értelmiségiek	1,10
humán értelmiségiek	1,08
30—39 évesek	1,00
diploma nélküli szellemi dolgozók	0,92
középiskolások	0,86
40 évesnél idősebbek	0,86
15—19 évesek	0,77
szakmunkások	0,61

Ez a tetszés-mutató sorrend jól érzékelteti azt, hogyan rejtik el a „tetszett”-típusú válaszok az értelmezésbeli (ezt már nem érzékelhettük) és a hatásbeli (ezt majd látni fogjuk) eltéréseket.

A nőknek és férfiaknak, a tizenéveseknek és a negyven évesnél idősebbeknek, a műszaki és a humán értelmiségieknek — legalábbis a tetszés-mutató alapján — ugyanúgy tetszett a mű, miközben átfogó értelmezéseik szereplőválasztásaik stb. mint tapasztalhattuk, számottevően különböztek.

Természetesen a „Mi a véleménye erről a regényről?” kérdésre adott válaszok jóval többet elárulnak egy mű fogadtatásáról, mint a döntést és a megfogalmazást is befolyásoló „Tetszett-e?” kérdés. A jobbik kérdésre adott válaszok értelmezése sem könnyű. A válaszok 12 százalékából alig-alig lehet megállapítani, hogy milyen előjelű is a vélemény. (Nem valamiféle részletező, „egyrészt-más-

* Amelyen a nagyon tetszett +2, a tetszett +1, a nem tetszett —1, a tetszett is meg nem is 0, a közömbösen hagyott ugyancsak 0 értéket képviselt.

részt-típusú” válaszokról van szó, hanem kihagyásos, a választ megkerülő és homályos szövegekről.) Az érdemi válaszok közül a leggyakoribbak (35 százalék) a regényt *szórakoztatónak, érdekesnek, lebilincselőnek* tartó minősítések. A válaszok egy tizede a „jó” vagy a „rossz” minősítés, 10 százalékot tettek ki a „nem egészen értettem” és 5 százalékot az „egyáltalán nem értettem” típusú válaszok. Nyolc százalék volt azoknak az aránya, akik *nehéznek* minősítették a regényt, és ugyanannyian azoké, akik *furcsának, idegenszerűnek* tartották. *Elragadtatással* nyilatkozott a regényről a válaszolók hét százaléka.

Valamivel többet árulnak el a regény hatásáról a „Megnyerte-e a tetszését?” kérdésekre adott *értékelő válaszok indoklásai*. A kérdezettek 9 százaléka (a nőknek 13 százaléka) *nem tudta* vagy *nem akarta* megindokolni értékelését, 17 százaléka pedig *mellette és ellene* is érvelt. A pozitív és negatív érvek többsége mindkét esetben egy elemű volt, a mellette szóló érvek átlagosan 1,2 az ellene szólók 1,3 elemből tevődtek össze.

A regény pozitívumai gyakoriságuk sorrendjében:

Ami tetszett benne	Válaszok %-a
hogyan szórakoztatott	17
gondolatai	13
társadalomkritikája	10
szerkezete	8
hatása	8
újszerűsége	7
azonosulni lehetett vele	7
fantáziája	5
a bibliai problémakör	5
stílusa	5
formája	4
a mese és a valóság keveredése	4
humora	4
az emberi viselkedés ábrázolása	3
az erkölcsi értékek	3
aktualitása	3
sokrétűsége	3
az új ismeretek	2
íróniája	2
Woland	2
mozgósító ereje	2
egyetemes vonatkozásai	1

Ami nagyon valószínűnek tűnik ebből a felsorolásból, az a regény *sokrétű hatása*. Úgy tűnik, hogy a regény egyaránt — ha nem is egyformán — hatott az *érzelmi* és a *gondolati* mezőben. Számottevő a *megformálás* hatására utaló válaszok aránya, nem kevésbé a regény *tájékoztató* szerepére utaló válaszoké. Az, hogy a *szórakoztatás* szerepelt leggyakrabban, önmagában még semmit sem bizonyít emellett, hogy ezt a regényt az így válaszolók mindegyike habkönnyű szórakoztató regényként olvasta volna, nem jutva mélyebbre a felszínnél. Hogy az így válaszolók jelentős részére többé-kevésbé mégis igaz lehet ez, az bizonyítja, hogy a szakmunkások, a középiskolások és a műszaki értelmiségiek

körében szerepelt leggyakrabban ez a motívum, vagyis azokban a rétegekben, amelyek *olvasói stratégiája* leginkább jellemezhető a feledtetés, a kellemesség, a szórakozás igénylésével. A „lektúr”-ízlésképlettel jellemezhetők és a „szórakoztató” választ adók körei között igen jelentős átfedést (jelentős erősségű korrelációt) tapasztalhattunk. Hasonló mértékű megegyezést rögzíthettünk az „elgondolkodtató”-típusú válaszokat adók és a „klasszikus”-ízlésképlettel jellemezhető olvasók között. A regény legfőbb értékét a társadalomkritikájában látók és még inkább a mű világával azonosulók a „modern”-ízlésképlettel jellemezhető olvasók körében találhatók, átlagosnál jóval nagyobb arányban.

A regény negatívumainak gyakorisági sorrendje így alakult:

Ami nem tetszett benne	A válaszok %-a
homályos részletek	29
stílusa	15
érthetlensége	13
unalmassága	13
valószínűtlensége	13
Wolandék	11
kusza szerkezete	7

Helyenkénti homályosságát elsősorban a középiskolások, valószínűtlenségét a műszaki értelmiségiek rótták fel a regény hibájául.

3) ELÉGEDETTEK-E?

Nagy mértékben befolyásolhatja egy mű értékelését az is, hogy *mennyire felel meg a várakozásoknak* és természetesen az is, hogy voltak-e várakozások. Természetesen egészen másfélék lehetnek az ismertetel és az ismeretlennel kapcsolatos várakozások. Másféle izgalommal tölti el az olvasót kedvenc írójának legújabb műve és másképpen egy kellőképpen beharangozott, ám de még olvasatlan szerző. A Mester és Margarita szerzője a magyar olvasó számára az esetek többségében az utóbbi kategóriába sorolható.

Akadtak néhányan, természetesen, akik már láttak Bulgakov drámát vagy olvasták a Fehér gárda-t, ám ezek a kérdezettek ötödét sem tették ki. A nagy többség (70%) nagyobb része a divatos, a hírhedt-híres, a botrányszagú regényt vette kézbe magyarországi megjelenése után nyolc-tíz évvel is. A kérdezettek egyötöde (zömmel humán értelmiségiek és bölcsészek) tartozik a regény magyarországi felfedezői közé.

A „Megkapta-e a regénytől azt, amit várt?” kérdésre* a válaszok a következőképpen oszlanak meg:

megkapta	31
nem várt semmit	23
többet	21
nem kapta meg	9

* Mivel a várakozás tartalma meglehetősen diffúz jellegű és menetközben is módosul, a válaszok értelmezése eléggé nehéz.

részben	4
más, mint amit várt	5
egyéb válasz	3
nem válaszolt	4 százalék

Mivel hasonló kérdés a magyarországi kutatásokban alig szerepelt*, csak annyit állapíthattunk meg, hogy az elégedettség szempontjából a regény mérlege pozitív, ami persze a minősítések ismeretében nem is meglepő. Az már elgondolkodtató, hogy a „tetszett”, a „nagyon tetszett” és az „ez tetszett a legjobban” válaszok összesen 75, a „megkapta” és a „többlet” válaszoké viszont csak 52 százalékot tett ki. Ebből az is következik, hogy a regényt kedvezően fogadók jelentős hányada nem várt semmi különöset a regénytől. A „nem várt semmit” válaszok a szakmunkások, a műszaki értelmiségiek és a diploma nélküli szellemi dolgozók körében voltak 7—12 százalékkal magasabbak az átlagosnál. A három csoport közül kettőben, a szakmunkások és a műszaki értelmiségiek körében, fogadták az átlagosnál hűvösebben a regényt.

Az *elvárások mértékét a fogadtatás hőfokát* tekintve a következő eseteket lehetett megkülönböztetni:

az átlagosnál

kisebb várakozás szakmunkások, műszaki értelmiségiek
hűvösebb fogadtatás

kisebb várakozás diploma nélküli szellemi dolgozók
átlagos fogadtatás

nagyobb várakozás középiskolások
hűvösebb fogadtatás

nagyobb várakozás humán értelmiség, vallásos középiskolások
átlagos fogadtatás

nagyobb várakozás bölcsészek, vallásos értelmiség
melegebb fogadtatás

Ami az *elégedettség mértékét* illeti, négy réteg tér el jelentősebb mértékben a többiektől: a *középiskolások* körében a legnagyobb (14^{0/0}) a „mást kaptam” válaszok aránya. Felvetődik a kérdés: pozitív vagy negatív jelentésű a „mást kaptam”, illetve az is, hogy kiknél pozitív és kiknél negatív. Két markáns arcélú alcsoportja van a „mást kaptam” választ adóknak: az egyikbe elsősorban azok tartoznak, akiknek újat is adott ez a mű, méghozzá nem csak tartalmában, hanem megformálásában is. Zömük bölcsész. A másik csoportba azok tartoznak, akik a „Mi a véleménye?” kérdésre a „nem egészen értettem”, vagy „nem értettem” kérdéseket adták. (Az ilyen válaszokat adók másik csoportja csak részben volt elégedett a regénnyel.) Zömük középiskolás diák. Hogy mi az a más, amit kaptak, erre is fény derül később.

A *humán értelmiségiek* és a *vallásos olvasók* körében az átlagosnál magasabb volt a „megkaptam”, a vallásos értelmiségiek körében viszont nem akadt

* A ritka kivételek között szerepel egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat, amely hét különböző dimenzióban vizsgálta a közművelődési könyvtárakat használók könyvtári olvasmányaival kapcsolatos elvárásainak és az olvasás eredményességének megfelelését. KAMARÁS István — Bryan LUCKHAM: Olvasmányválasztás Manchesterben és Miskolcon, Budapest, 1980. KMK.

egyetlen „nem kaptam meg” és „mást kaptam” válasz. Nem tarthatjuk véletlennek (sőt bizonyos mértékig éppen magyarázatnak), hogy a művet kétszer vagy többször elolvasók aránya a vallásos olvasóknál nagyobb (35⁰/₀) volt az átlagosnál (13⁰/₀).

Joggal feltételezhettük A Mester és Margarita esetében is, hogy az elégedetlenség egyik fő oka a *regény befejezése*, ezért tettük fel „Mi a véleménye a regény befejezéséről?” és az „El tudna-e képzelni másmilyen befejezést? kérdéseket. A kérdezetteknek heted része elégedetlen a befejezéssel. Feleakkora az arányuk a humán értelmiségiek és kétszer akkora a középiskolások körében. Csaknem kétszer annyian, vagyis a kérdezettek negyede tudna elképzelni másféle befejezést (illetve másféle befejezést is). A középiskolások és a műszaki értelmiségiek elsősorban realisabb befejezéseket képzelnek el. Úgy tűnik, a regény befejezése elsősorban a középiskolások és a műszaki értelmiségiek elégedetlenségét magyarázza.

4) MIT ÉREZTEK?

32 lehetséges válasz közül kereshették ki a számukra legmegfelelőbb hetet a „Próbáljon meg visszaemlékezni, mit érzett, amikor befejezte a regény olvasását?” kérdés elhangzása után. Ha mindegyik válaszlehetőséget egyforma arányban választották volna, 22 százalékot kaptunk volna, de természetesen nem így történt. 13 válaszlehetőséget a kérdezetteknek kevesebb mint 10 százaléka érzett magáénak, egyet viszont több mint kétharmaduk, éppen kétszer annyian, mint a sorrendben ezután következőt. Az olvasók *érzéseit* — és természetesen a regény hatását is — tükröző választások gyakorisága eképpen alakult:

elgondolkodtatott	70
elszórakoztatott	38
fejtörést okozott	36
új összefüggéseket tárt fel	33
látókörom tágította	33
újat mondott	27
állásfoglalásra készítetett	24
ismereteket közölt	22
gyönyörködtetett	20
meghatott	19
megrendített	19
megerősített	17
alakította világnézetemet	15
felszabadított	13
igazolta elképzeléseimet	13
megzavart	13
felkavart	12
felvidített	11
feladat elé állított	10
felfrissített	9
példát nyújtott	9
megnyugtató	7
felbosszantott	7

cselekvésre késztetett	6
csalódást okozott	6
fárasztott	6
tükröt tartott elem	6
elkeserített	5
közömbösen hagyott	4
más ember lettem	4
bűntudatot ébresztett	3
félelmet keltett	3 százalék

Megállapítható, hogy az átlaghoz (22 százalék) képest kisebb arányban érezték magukénak a regény olvasói a *kellemetlen* hatást jelző válaszokat. A „megzavart” kapta közülük a legtöbb szavazatot, 13 százalékot. A *kellemességet* képviselő hatáselemek nagyobb arányban szerepeltek a választásokban, az „első-rakoztatott” pedig a második helyre került. Hasonló arányban fordultak elő a *megerősítést* jelző hatáselemek („felkavart”, „megrendített”, „meghatott”). Nagyon volt az átlagosnál (22%) az *újdonság* és az *ismeret* hatáselemek aránya. Közel ekkora az egyszerre értelmi és érzelmi megrendülésre, a *megváltoztató*, a netán a *katartikus* hatásra utaló hatáselemek aránya.

Hogy valóban így fest-e a regény hatásképe, azt csak akkor tudjuk megerősíteni, ha felmérjük, hogy mekkora a szóródása a hatáselemek értelmezésének. Tudnunk kellene, hogy mennyire mély gondolatokat takar vagy álcáz az „elgondolkodtatott”, miféle szórakozást nyújtott ez az egyébként elgondolkodtató regény, mi hatotta meg az olvasót, bosszankodik-e vagy hálálkodik-e az az olvasó, akinek „fejtörést okozott”, mit látott a tükörben az, aki elé tükröt tartott Bulgakov, azt amit várt, vagy valami egészen mást?

A különböző hatáselemek együttjárásának vizsgálata* alapján négy hatáselem „önállónak” bizonyult (vagyis nem fordult elő a várhatónál gyakrabban más hatáselemek társaságában), éspedig a következők:

elgondolkodtatott
 újat mondott
 ismereteket közölt
 igazolta elképzeléseimet

Az új tehát nem feltétlenül új ismereteket, hanem új érzéseket, új nézőpontot is jelenthet. Az „elgondolkodtatott” ugyanúgy kapcsolódott a racionális, mint az emocionális hatásra utaló elemekhez.

Két-két hatáselem a várhatónál gyakrabban szerepelt együtt a választásokban:

szórakoztatott és felvidített
 meghatott — félelmet keltett

* Kiss András matematikus végezte a Yule-féle asszociációs együttható és az általa javasolt Fisher-féle egzakt teszt segítségével. Ismerv közötti függetlenség vizsgálatára szolgáló egyoldali próba. Közvetlenül egy olyan valószínűséget ad, amely azt mutatja, hogy az egyes ismérvek gyakoriságát rögzítve, mi a valószínűsége annak, hogy az együttes gyakoriságok a megadottak vagy annál még sarkítottabbak legyenek, vagyis tulajdonképpen annak a valószínűségét, hogy mi a valószínűsége annak, hogy véletlenül a megadott vagy annál erősebb kapcsolatot mutasson.

A választások eléggé különböző mértékű gyakoriságát is figyelembe véve így értelmezhető ez a két páros: akikben félelmet keltett, azokat meg is hatotta, akiket szórakoztatott, azok egy részét fel is vidította, feltehetően humora miatt. A „félelmet keltett” tehát az esetek nagyobb részében egy pozitív előjelű hatásvölvöz színezeke.

Szoros, zárt együtttest alkotott a következő hat hatáselem:

csalódást okozott
felbosszantott
fárasztott
közömbösen hagyott
megzavart
elkeserített

A „megzavart” jelentése tehát az esetek jelentős részében nem „felkavart”. Ehhez a jelentés-bokorhoz kapcsolódik egyfelől a „bűntudatot ébresztett”, másfelől pedig a „megerősített”, az utóbbi pedig a „megnyugtatót”-hoz is. A „fej-törést okozott” is ehhez a hat elemből álló jelentés-bokorhoz kapcsolódik, még-hozzá a „felbosszantott” kiágazásaként, ami alighanem kizárja azt, hogy valami-féle katartikus hatásra utaljon. Az esetek másik részében a „megzavart”, a „fel-kavart” hatáselemmel szerepelt együtt, amely viszont a „megrendítet” és az „alakította világnézetemet” rokonának bizonyult. Pontosabbá válik a „gyönyör-ködtetett” jelentése is, ha tudjuk, hogy nem a kellemesség dimenziójában he-lyezkedik el, hanem éppen a „megrendítet”-hez legközelebb.

A „felszabadított”, a „cselekvésre készítet” és a „tükröt tartott elem” egy csoportba került, a „felszabadított” azonban a „megnyugtatót” és a „más ember lettem” hatáselemekhez is kapcsolódik, ha nem is túl erős szálakkal. Ez arra utal, hogy a „felszabadított” jelentése is eléggé különbözik esetenként, akár a „bűntudatot ébresztett” vagy a „megzavart” jelentése, az pedig, hogy a „más ember lettem” a „megnyugtatót” társaságában szerepel leggyakrabban, első pillanatra meglepőnek tűnik. A „más ember lettem” még két hatáselemmel kap-csolódik (ám ritkábban, mint a „megnyugtatót”-tal), a „látókörom tágitotta” és az „új összefüggéseket tárt fel” elemekkel, amelyek mind az *értelmi-érzelmi megrendülésre* utalnak. Mindezt csak erősíti az a tény, hogy az „új összefüggé-seket tárt fel” még a „feladat elé állított” hatáselemmel is igen gyakran szere-pelt együtt. Valószínű tehát, hogy az egyébként nem túl gyakori „megnyugta-tott” is eltérő jelentéseket hordozhat. Még a „megnyugtatót-felvidított”, a „megnyugtatót-felszabadított”, a „megnyugtatót-példát nyújtott” változatok fordulnak elő a két leggyakoribb, a „megnyugtatót-megerősített” és a „meg-nyugtatót-más ember lettem” változatokon kívül. Ami a legutóbbi kapcsolódást illeti, legvalószínűbb az, hogy a *katartikus megrendülésnek* egy olyan változa-tával állunk szemben, amelynek végeredménye vagy legalábbis lényeges eleme a *megnyugvás*. Az is megerősíti ezt a feltevést, hogy az „állásfoglalásra készítet-t” „megerősített” leggyakoribb vonzata a „más ember lettem”-en kívül a „megerősített”.

Igy fest madártávlatból A Mester és Margarita hatástérképe. Hogy még többet elolvashassunk róla, célszerűnek látszik más művek ha-tásával összevetni a Bulgakov-regény hatását, közvetlen módszerrel csak egyféleképpen sikerült. Csupán arra nyílt lehetőség, hogy a

Kis Samu Jóska című Móricz, a Meddig él egy fa? című Örkény és a Nácik című Sánta novella hatásával hasonlítsuk össze középiskolások körében. (Természetesen nem ugyanazokról a diákokról van szó, csak hasonló korú és hasonló iskolatípust — gimnázium — látogatókról.)*

A művek bonyolultsági fokát illetően a szakértők Bulgakov regényét az Örkény és a Sánta novella közé sorolták, a skála legalsó fokát, legegyszerűbb olvasói feladatot pedig a Móricz novella képezte. Az egyes hatáselemek százalékaránya a négy mű esetében a középiskolások körében így alakult:

	A Mester és Margarita	Nácik	Meddig él egy fa?	Kis Samu Jóska
elgondolkodtatott	76	55	50	55
fejtörést okozott	52	20	25	5
újat mondott	38	20	25	15
meghatott	28	15	45	40
elszórakoztatott	24	5	0	30
látóköröm tágította	24	10	10	20
ismereteket közölt	21	5	10	10
alakította világnézetem	17	15	10	20
állásfoglalásra készítetett	14	0	0	15
új összefüggéseket tárt fel	15	15	10	15
megzavart	14	15	10	10
megrendített	10	35	30	30
példát nyújtott	7	10	10	30
felvidített	7	0	0	5
felfrissített	3	0	0	5
felszabadított	3	5	10	20
elkeserített	3	25	15	5
igazolta elképzeléseimet	3	25	5	30
gyönyörködtetett	3	0	0	25
közönyösen hagyott	0	5	10	0
feladat elé állított	0	5	10	0

Abból, hogy mind a négy mű elsősorban elgondolkodtatta olvasóit, még nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, hiszen nem tudható, mennyire erős ez a sztereotípiá, mennyire csábító ez a válaszlehetőség. Azt azonban, hogy a Bulgakov regény esetében ez a válasz jóval nagyobb arányú volt, mint a másik háromnál, valószínűleg nem tartjuk merő véletlennek, hiszen a „fejtörést okozott”, az „újat mondott” és az „ismereteket közölt” is a Mester és Margarita sajátos hatását jelző hatáselemek között szerepelt. A „megrendített” az „állásfoglalásra készítetett” és a „feladat elé állított” a másik három mű hatásának jellemzője a középiskolások diákok körében. Hogy

* Az előző vizsgálatban (FOGARASSY Miklós — KAMARÁS István: Olvasó a labirintusban) a „más ember lettem” nem szerepelt a megadott válaszok között. Egyik mű esetében sem választotta senki sem a következőket: „fárasztott”, „félelmet keltett”, „felbosszantott”, „cselekvésre készítetett”.

a Bulgakov regénynek kisebb lett volna a hatása, azt ennek alapján nem lehet állítani, ám úgy tűnik, a másik három ebben a körben erősebben hatott. Sajnos más rétegek olvasói viselkedésének ilyen, közvetlen összevetésére nincs lehetőség, mégsem haszontalan a Bulgakov regényt olvasó humán értelmiségiek és az Örkeny és Sánta novellát olvasó könyvtárosok, valamint az előbbi olvasó (zömmel 40 évesnél fiatalabb) szakmunkások és az utóbbit olvasó (náluk idősebb) szakmunkások olvasói viselkedésének összehasonlítása sem.

	humán értelmiség	Rétegspecifikus hatáselemek		
		könyv- tárosok	20—40 éves szak- munkások	40—50 éves szak- munkások
A Mester és Margarita	új össze- függések szórakozás gyönyörköd- tetés fejtörés újdonság ismeret		szórakozás látókör gyönyörköd- tetés újdonság ismeret	
Meddig él egy fa?		meghatott megrendítő		meghatott cselekvésre készítés
Nácik		állásfoglalás megrendítő		elképzelés igazolása

Úgy tűnik, másféle olvasó rétegekben is hasonlóak a különbségek a Bulgakov-regény és a két novella hatása között, mint az a középiskolások körében tapasztalható. A Bulgakov-regény inkább elgondolkodtatóbb és kellemesebb, a Sánta és az Örkeny novella viszont az érzelmekre és az akaratra erősebben ható, megrázóbb és megmozgatóbb olvasmányt jelentett a magyar olvasóik több rétegében.

5) HOGYAN HATOTT RÁJUK?

Wolandék távoztával Moszkva változatlan maradt, Iván kivételével, „aki mindent tud, mindenre emlékszik”, aki azonban „bizonyos dolgokat nem bír elviselni”. És a magyar olvasók? Rájuk is érvényes lenne az epilógus egyik kulcsmondata: „az akusztika csak megmaradt olyannak, amilyen volt”, vagy nekik is megjelenik a Mester és Margarita, tanítványukká fogadni őket?

a) Újdonsága

Kiderült, hogy a regény magyar olvasóira a hetvenes években jelentős mértékben újdonságával hatott, a tájékoztató, az ismereteket közlő olvasmány szerepében. A „megtudott-e valami újat a világról?” kérdésre — a 7 százalékot kitevő

nem válaszolókon kívül — a kérdezettek kétharmada (71⁰/₀-a) válaszolt igennel. Jóval kisebb volt arányuk (45⁰/₀) a műszaki értelmiségiek és a diploma nélküli szellemi dolgozók, valamint a szakmunkások (53⁰/₀) körében és jóval magasabb (89⁰/₀) a bölcsészek körében. A válaszoknak csak a fele konkrét válasz, mert a válaszolók hat százaléka csupán egyetlen „igennel” válaszolt. A válaszolók 14 százaléka azt felelte, hogy az *ismert dolgok új fényben, illetve összefüggésben* jelentek meg számukra. A konkrét válaszok kétharmad része a *Szovjetunióval*, egyharmad része pedig a *Bibliával* kapcsolatos. Mindkét esetben elsősorban *történelmi*, másodsorban pedig ami a Szovjetuniót illeti politikai, ami pedig a Bibliát, *teológiai és filozófiai* ismeretekre utaltak a válaszok. A válaszolók 5 százaléka *különleges emberekre, magatartás típusokra* hivatkozott. Ötször ekkora volt az ilyen választ adók aránya a középiskolások (és hatszor ekkora a vallásos középiskolások) körében, ez az eléggé sztereotíp válasz jellemezte leginkább ennek az olvasórétagnak a reagálását. A bölcsészek körében volt a legnagyobb arányú új összefüggésekre, a humán értelmiség körében pedig a Szovjetunióra való hivatkozás.

b) Humora

Hogy a regény komédiaként, burleszként is olvasható, annak már érezhattuk nyomait a „Mi a véleménye róla?”, „Miért tetszett?”, „Mit érzett?” kérdésekre adott válaszok értelmezésekor is, ám arra, hogy érezték-e, értékelték-e és értelmezték-e Bulgakov *íroniával átszőtt humorát*, arra az „Előfordult-e, hogy nevetett a regény olvasása közben?” kérdésre adott válaszokból következtethetünk. Eléggé magas a válaszolók aránya: 14⁰/₀. Két rétegnél tér el ettől jelentősebb mértékben: alacsonyabb ez az arány (3⁰/₀) a középiskolásoknál, jóval magasabb a műszaki értelmiségiekénél (35⁰/₀) és a vallásos értelmiségiekénél (40⁰/₀), hogy az a réteg nevetett legtöbbet, amelyiknél (a szakmunkásokon kívül) legkevésbé tetszett a regény. Másképpen: a „tetszett is meg nem is” a regény és a „nem tetszett” választ adók nagyobb része is nevetett a mű olvasása közben. Legalább ennyire feltűnő az is, hogy ez a két értelmiségi réteg mennyire kevésbé — mármár beteges mértékben — mutatkozott fogékonynak Bulgakov humora iránt. A műszaki értelmiségiek viselkedését könnyebb magyarázni. Először is ebben a rétegben éppen ekkora volt azoknak az aránya, akiknek nem, vagy csak tetszett a regény, másrészt *racionális beállítódásuk* magyarázhatja Bulgakov humorával szemben tanúsított ellenállásukat. Nehezebb magyarázni a vallásos értelmiségiek magatartását, hiszen nekik tetszett legjobban ez a regény. Hogy leginkább ők „vették komolyra” ezt a művet, azt kétségtelenül az a tény is igazolja, hogy „megrendített”, „fejtörést okozott”, „elgondolkodtatott”, „új összefüggéseket tárt fel”, „látóköromet tágitotta”, „megerősített” hatáselemek sokkal inkább jellemezte az ő érzéseiket, mint a többiekét. (Azt, hogy a Bulgakov regény humorának érzékelését befolyásoló tényezők között a vallásosság komoly szerepet játszik, az is bizonyítja, hogy a vallásos középiskolások között is 21⁰/₀ volt a nemmel válaszolók aránya.)

A válaszolók 12 százaléka csak azt jelezte, hogy sokan nevettek, az érdemi válaszok gyakorisága így alakult:

Behemót tréfái	30
Woland	27
a moszkvaiak viselkedése	23

Margarita boszorkánysága	6
Iván ámokfutása	4
a varieté jelenet	3 százalék

A középiskolásokat és a szakmunkásokat elsősorban Behemót neveltette meg. Woland „humora” iránt a humán értelmiségek mutatkoztak legfogékonyabbnak, a moszkvaiak viselkedése pedig leginkább a bölcsészeket ingerelte nevetésre. Margarita boszorkány-szerepben a középiskolásokat mulattatta elsősorban.

c) Szépsége

A „Miért tetszett?” kérdésre válaszolók 9 százaléka a regény stílusát, illetve formáját említette és 20⁰/₀ volt azoknak az aránya, akiket gyönyörködtetett is a regény. Mindebből még eléggé nehéz arra következtetni, hogy milyen mértékig hatott rájuk a *regény megformálása*. Valamivel többet megtudhatunk erről a „Tudna-e emliteni olyan részletet, amelyre azt lehet mondani, hogy szép?” kérdésre adott válaszokból. A hat százalékot kitevő nem válaszolókon kívül mindössze 10⁰/₀-ot tett ki a nemmel válaszolók aránya. Ez az arány két rétegnél tért el jelentősebben, éppen azoknál, akik legkevésbé érezték és érzékelték Bulgakov humorát; a műszaki értelmiségek (35⁰/₀) és a vallásos értelmiségek (29⁰/₀) körében. A vallásos értelmiségek eltérő viselkedését ebben az esetben is nehezebb megmagyarázni, hiszen körükben az átlagosnál nagyobb volt a „gyönyörködtetett” válaszok aránya, a „Mit érzett?” kérdésre. Nagyon valószínű, hogy része a magyarázatnak az is, hogy ez a réteg másképpen viszonyult a Pilátus-regényhez, mint a többiek, akiknek egyötöde éppen ezt tartotta szépnek, ebből a rétegből pedig senki sem.

Különböző típusú válaszok gyakorisági sorrendje így alakult:

a Mester és Margarita szerelme	32
a bibliai rész	19
a befejezés	11
Pilátus ábrázolása	8
a bál leírása	4
Margarita repülése	4
Wolandék repülése az űrben	4 százalék

A humán értelmiségek válaszaiban az átlagosnál jóval gyakrabban a címszereplők szerelmének és a bibliai „történetnek” az említése. A műszaki értelmiségek Pilátus ábrázolását, a középiskolások a befejezést tartották kétszerte nagyobb arányban szépnek, mint a többiek, a vallásos értelmiségek pedig Lévi Máté magatartását, és a Mester kiszabadítását.

d) A hatás mélysége

Három kérdés vonatkozott közvetlenül a *hatás mélységére*; a „Talált-e unalmas részleteket a regényben?”, a „Van-e valami, amit másképpen lát a regény hatására?” és az „Illik-e a regény valamelyik részletére, jelenetére ez a kifejezés: megrendítő?”. A válaszolók 62⁰/₀-a egyáltalán nem tartotta *unalmasnak* a re-

gényt, legkevésbé a bölcsészek (80%), leginkább a középiskolások és a mérnökök (45—45%) unatkoztak. Mindössze egy százalékot tett ki azoknak az aránya, akik úgy, ahogy van az egészet unalmasnak tartották és 12 százalékot azoké, akik nem részletezték, csak azt jelezték, hogy voltak ilyen részek. A konkrét választ adók két százaléka bibliai részt, 5 százaléka az elejét (elsősorban a „filozofáló” első fejezetet), 4 százaléka a bál leírását, 2 százaléka pedig a Mesterre vonatkozó részletet tartja unalmasnak. Ebben a tekintetben eléggé egyöntetű a kép, mindössze a középiskolások különböztek a többiektől, akik kétszerte nagyobb arányban tartják unalmasnak a bibliai részeket, mint a többiek.

Az „Illik-e a regény valamelyik részletére, hogy: *megrendítő?*” kérdésre a kérdezettek 78%-a válaszolt igennel. Legnagyobb arányban a középiskolások (93%), a vallásos középiskolások közül mindenki, legkisebb arányban pedig a műszaki értelmiségiek (65%) és a humán értelmiségiek (60%). Miután a férfiak inkább érezték a regényt meghatónak, mint a nők, nem is olyan meglepő, hogy A Mester és Margarita férfi olvasói kétszerte nagyobb arányban válaszoltak igennel. Mit tartottak megrendítőnek? A leggyakoribb választípusok a következők:

a Mester élete	18
a bibliai rész	12
a moszkvaiak bűnhődése	8
a vége	8
Pilátus sorsa	8
Berlioz halála	7
Margarita hűsége	6
Iván sorsa	4
a bál	4
az egész regény	2 százalék

Az, hogy a humán értelmiségiek válaszoltak legnagyobb arányban nemmel, erre a kérdésre, korántsem jelenti azt, hogy rájuk kevésbé hatott ez a regény, inkább a hatás tartalmának és irányának különbözőségéről van szó, hiszen ebben a körben szerepeltek az átlagnál jóval nagyobb arányban a „cselekvésre készített”, a „megerősített”, az „új összefüggéseket tárt fel”, a „látókörömet tágitotta” és a „gyönyörködtetett” hatáselemek. Úgy tűnik, ebben a körben az *érzelmi-értelmi megrendülésnek* egy olyan fajtája gyakoribb, amelynek a *tudatos*, kognitív, a racionális összetevője markánsabb. Ezt látszik igazolni az a tény is, hogy a humán értelmiségiek kétszerte nagyobb arányban (36%) tartották megrendítőnek a Mester életét, mint a többiek. Feltehetően nem egyszerűen az övékéhez hasonló foglalkozású hősre, hanem a társadalmi-politikai problematika művészi ábrázolására reagált az átlagnál jóval érzékenyebben a társadalmi helyzete és élettapasztalatai alapján leginkább érintett réteg. A középiskolások választásai két ponton tértek el jelentősebb mértékben a többiekétől: Berlioz halála és Margarita hűsége kétszerte gyakrabban szerepelt válaszaikban. Érdemes megemlíteni, hogy a regényt mérsékelt tetszéssel fogadó és elutasító középiskolások túlnyomó része is talált valami megrendítőt a regényben. Berlioz halálának az átlagnál nagyobb arányú említése arra mutat, hogy a „megrendítő” jelentése jó néhányuknál negatív tartalmú volt, *kellemetlen meglepetést* jelentett. A szakmunkások — a középiskolásokhoz hasonlóan — ugyancsak Berlioz halálának gyakoribb említésével különböznek a többiektől. Leginkább a vallásos olvasók magatartása tér el a többiekétől, akik — négyszer-

ötször nagyobb arányban, mint a többiek — elsősorban Pilátus sorsát tartják megrendítőnek, másodsorban pedig Ivánét, vagyis a bűnhődőket és a megtérőket. A regény körükben, úgy tűnik, jóval erőteljesebben hatott a *morális dimenzióban*, mint a többieknél. A regény egészét, egyes részleteit megrendítőnek érzők az átlagosnál nagyobb arányban képviseltetnek azok között, akik:

*a regényt iróniája miatt is értékelték,
akiket a regény elgondolkodtatott,
akiket gyönyörködtetett,
akiket megerősített,
akiket megnyugtattott,
akiket felszabadított,
akik felfrissültek tőle,
akik elolvasása után úgy érezték, hogy más emberek lettek,
akiket megzavart,
akiknek igazolta elképzeléseit.*

A „Van-e valami, amit másképpen lát a regény hatására a regény elolvasása után?” kérdésre adott igenlő válaszok aránya természetesen nagy mértékben függ az olvasó tájékozottságától is. Jelentős mértékben függhet attól is, ki hogyan értelmezi a „másképpen látni”-t; hiszen a részletkérdésekkel kapcsolatos véleménymódosulás ugyanígy beletartozhat, mint a pálfordulás. Az igenlő válaszok 49 százalékos aránya még akkor is jelentősnek ítéltető, ha a „másképpen látni” természetesen nem is azonos az „életüket megváltoztatni”-val. A konkrét válaszok között négy típus fordult elő gyakrabban: a válaszolók nyolc százaléka másképpen látja a vallást, a Bibliát és a túlvilági dimenziót, nyolc százaléka az emberi jellemet és az emberi kapcsolatokat, négy százaléka általában a társadalmat és az emberi kapcsolatokat, négy százalékot tett ki azoknak az aránya, akiknek szertefoszlottak illúzióik egy bizonyos korról (a legtöbben a húszas-harmincas évek, kevesebben az ötvenes évek önkényuralmára gondoltak).

Az igenlő válaszok aránya a vallásos értelmiség körében volt a legalacsonyabb (29%). Magyarazatként okkal feltételezhetjük, hogy ebben a körben gyakoribb lehet a „másképpen látni” radikális, „pálfordulás” jellegű értelmezése, hiszen ebben a körben volt a legmagasabb a „Mit érezt?” kérdésre adott „látó-köröm tágitotta”, „elgondolkodtatott”, „tükröt tartott elém” válaszok aránya. Az viszont, hogy ugyanebben a körben volt kiemelkedően a legmagasabb a „megerősített” és az „igazolta elképzeléseimet” válaszok aránya, és legkisebb az „újat mondott” válaszok aránya, azt bizonyítja, hogy a vallásos értelmiségiek körében az átlagosnál gyakoribb lehetett egy olyan fajta hatás, amelyet „*kataritikus megerősítésnek*” nevezhetnénk, bár valószínűleg pontosabban írja le a jelenséget az *érzelmi-értelmi-esztétikai megerősítés*. Nagyon fontos hangsúlyozni azt, hogy ezt a hathatós megerősítést olyan olvasói beállítódás segítette elő, amelynek az erkölcsi önvizsgálat és a szembesítés igénye az egyik legfontosabb jellemzője. Elégé alacsony volt még az igenlő válaszok aránya a műszaki értelmiségieknél (35%) és a szakmunkásoknál (37%). A legmagasabb a humán értelmiségieknél (60%) és a bölcsészeknél 65%) volt.

A regény hatására valamit másképpen látók az átlagosnál nagyobb arányban vannak azok között:

*akiknek a regény nagyon tetszett,
akiknek a regény humora is élmény volt,
akik a regényt újszerűségéért is értékelték,
akiknek azért tetszett, mert úgy érezték, róluk is szól,
akik azt kapták, amit vártak tőle, vagy még többet is,
akiknek egyszerre mondott újat a közelmúltról és Jézus koráról,
akik a regény elolvasására büntudatot éreztek,
akiket megrendített,
akiket gyönyörködtetett,
akiknek példát jelentett,
akiket felszabadított,
akik előtt új összefüggések tárultak fel.*

6) A HATÁS ÉVEK MŰLTÁVAL

A hatás irányáról kétségtől a mű elolvasása után, ám erősségéről valószínűleg inkább évek elteltével tudhatunk meg többet. Harminc olvasót a regény elolvasását követő interjú után négy-öt évvel ismét felkerestük és megkérdeztük, hogyan emlékszik vissza a regényre, mi maradt meg benne, mennyiben változott meg véleménye, az esetek egy részében pedig az egykori interjú néhány kérdését is megismételtük, elsősorban a szereplők jellemzésére kérve meg őket. Annak alapján, hogy a regény elolvasása után és négy-öt év elteltével hogyan értékelték és értelmezték a művet, öt féle olvasói viselkedést lehetett — legalább is ilyen kis minta alapján — eléggé jól megkülönböztetni:

a) Az elutasítók

A regényt elutasítók nagy többségének vagy komoly nehézségei voltak a regény értelmezésében, vagy jellegzetesen „egydimenziós”, vagyis jobbra csak egyféle szövegre alapozó, jócskán legyszerűsítő értelmezéseket adtak. Közük tartozott a negyedikes gimnazista H. Marianna és B. Zsolt is, akik magyar tanáruk kérésére olvasták el a regényt. H. Marianna számára a Gróf Monte Christo és A két Lotti, B. Zsolt számára a Pillangó, a Képzelt riport egy popfesztiválról és a Légy hű önmagadhoz voltak a mérce, amelyekhez képest a Mester és Margarita könnyűnek találtatott. H. Mariannának azért nem tetszett a Bulgakov regény, mert nem látta a lényegét, el nem tudta képzelni, mit akarhat Woland, de a Pilátus történeten sem tudott kiigazodni. Véleményét történelmet tanító édesanyja is megerősítette; egyszerűen marhaságnak minősítve ezt a regényt. Annak idején a következőket tartotta a regény legfontosabb gondolatának: „Hontalan rádöbben, hogy rossz verseket ír. A rossz elnyeri büntetését, kell, hogy legyen az ember életének valami célja.” Amikor három év elteltével mint matematika-kémia szakos főiskolai hallgatót megkerestük, a szobája falán ékeskedő feliratra mutat, mely szerint „Azt a könyvet, amelyet nem érdemes kétszer kézbevenni, kár egyszer is elolvasnunk”, majd kijelenti, erre a regényre úgyszólván nem is emlékszik, csupán arra, hogy alig tudta magát átrágni rajta, mert nem állt össze számára rendszerré. Amire emlékszik, mindössze az, hogy „Margarita seprűn keringett egy ház körül, mint boszorkány, meg a Mester alagsori szobájára”. Szívesebben beszélné azokról a könyvekről, amelyeket többször is elolvasott, a Repülő osztályról és a Két Lottiról. Spyri Heidi című regényéről, az Oroszlán-

kölykökről, a Jó estét nyár, jó estét szerelemről. „Én nem értem például Bosch-t, pedig az osztályfőnököm azt is úgy dicsérte, mint a Bulgakov regényét. Talán én nem vagyok ilyen borzalmakra fogékony. Lehet, hogy le vagyok maradva, például Zolát sem olvastam még soha, meg a ruszki írókat sem. A múltkori osztálytalálkozón derült ki, mi mindennel maradtam le. Én biztosan egy szakbarbár leszek”, így fejezte be H. Marianna a beszélgetést.

Az elméleti matematikus szakra járó B. Zsoltnak annak idején „tetszett is meg nem is” a regény. „Társadalmi bírálata” miatt tetszett, de mert nem teljesen értette meg az egészet, végül is inkább elutasító volt a véleménye. Három év elteltével így nyilatkozott a regényről: „Akkor sem értettem meg semmit sem belőle. Az maradt meg, hogy misztikus és mesés alakok játszottak benne, emellett ironikus volt és az akkori orosz társadalom légköre is benne volt. Az alapgondolata nyilván társadalombírálat, amit még meg is értenék, de nem értem, hogy miért ilyen eszközökkel kellett neki ezt megírnia. Miért van szükség ilyenkor nem valós alakokra? Éppen ilyenkor kellenének valós szereplők, és határozott jellemek. Itt van például az Utas és a holdvilág. Ez sokkal jobban tetszett, mert valós volt és egy kicsit romantikus is. Most ilyeneket olvasok.” Wolandot akkor „igazságosnak és cinikusnak”, most „ördöginek és éleselméjűnek” látja. Margaritát akkor „hűségesnek”, három év elteltével pedig így: „Szép nő volt, azt hiszem és egy darabig hű is”, Pilátust akkor gyávának és megalkuvónak tartotta, utóbb pedig már csak arra emlékezett, hogy „valamilyen filozófiai kérdésekről esett szó, hogy jó-e az ember vagy rossz”. Annak idején Berliozt okosnak, Ivánt tehetségesnek ítélte, rájuk ma már egyáltalán nem emlékszik. Behemótot és Korovjovot akkor kajánnak és éleseszűnek, utóbb tipikus alvilági alakoknak tartotta.

b) Kifakuló élmények

S. Béla és K. Zoltán ugyanabba az osztályba jártak, mint H. Marianna és B. Zolt, és annak idején mindkettőjüknek tetszett a regény. K. Zoltánnak azért tetszett, mert „izgatta Woland titokzatossága”, S. Bélának pedig azért, mert „közel állt hozzá ez a téma”. K. Zoltán mércéje az Egri csillagok és az Akiért a harang szól, S. Béláé a Virágot Algernonnak, a Képzelt riport . . . , A micimackó, az Odüsszeia és A köszívű ember fiai volt. S. Béla a mű legfontosabb gondolatának „Az ateista és az idealista világnézet ütközése”-t tartotta, K. Zoltán pedig azt, hogy „hogyan alakul két ember kapcsolata bizonyos környezetben, és azt milyen tényezők befolyásolják”. S. Béla számára most is „nagyon kedves” a regény, de emlékei már homályosak. Az orvostudományi egyetemen is, ahol harmadéves hallgató, sokaknak ajánlotta, mert „olyan dolgokat feszegetett, ami nekem is fontos volt”. Elhatározta, hogy újra elolvassa. K. Zoltán akkor, az interjú után, azonnal el akarta olvasni még egyszer a regényt, de terve elmaradt. Ma is egyik kedvenc olvasmányának tartja, de bevallja, alig emlékszik arra, hogy egy „korrajz, társadalomkritika a személyi kultuszról”. S. Béla már emlékszik a „világnézeti ütközésekre”, csak „Woland és társai, az eleje, a fej, hogy repülnek a város felett és a bál” maradt meg benne. Woland akkor határozottnak és céltudatosnak, három év elteltével tréfás kedvűnek és misztikusnak tartja. Ivánra, Pilátusra és Berliozra már nem emlékszik. Az egykor hűségesnek, becsületesnek és önfeláldozónak tartott Margaritáról három évvel később csupán annyi maradt, hogy „romantikus”. K. Zoltán Wolandot annak idején kiszámíthatatlannak

érezte, utóbb úgy emlékszik rá, mint akinek „akkora hatalma volt, mint Sztálinnak, de ő jól élt a hatalommal”. A Mestert akkor „elgondolkodtató személyiségnek” tartotta, három évvel később csak arra emlékszik, hogy „becsukták a boldondokházába, aztán a sok feszültséget a szerelemmel oldotta fel az író”. Arra is emlékszik, hogy Pilátus nem élt jól hatalmával, de ő csak közvetve volt véték, mert a döntést a tömegre hagyta”.

c) Kihűlő élmények

B. Ritának, G. Ágnesnek (ők is H. Marianna és B. Zsolt osztálytársai voltak) és J. István (akkor) 24 éves műszaki szerkesztőnek nagyon tetszett a regény, ugyanakkor értelmezéseik eléggé egyértelműen a közhelyekből építkező, „egydimenziós” értelmezések közé sorolhatók. J. Istvánnak azért tetszett nagyon A Mester és Margarita, mert szellemesnek és elgondolkodtatónak tartotta, mert „Wolandék mindent megvalósítottak, amit akartak, úgy befolyásolhatták az embereket, ahogy kedvük tartotta”. G. Ágnes pedig így indokolta elragadtatását: „Szeretem az ilyen lehetetlen dolgokat”. A mérce G. Ágnes számára a Kántor nyomoz, az Oroszlánhűség, a Párizsi Notre Dame és a Bengáli tűz, B. Rita számára az Aranyember és a Búcsú a fegyverektől. J. István esetében viszont Csehov, József Attila, Sánta, Kerouac, Marquez, Karinthy. J. István abban látta a regény legfontosabb gondolatát, hogy „Olyan társadalmat ábrázol, amelyben nem lehet kimondani mindent, ezért vannak benne a Pilátus-részek, ezért sereglenek benne az olyan figurák, mint Behemót”. Öt évvel később is élete öt-tíz legnagyobb élményű regényei között tartja számon, de „elmúlt, elefejtettem”, mondja és ha nagyon megerőlteti az agyát, csak az „Írószövetségi Tanácskozást, a Mester és Pilátus találkozását és a két ördögöt” tudja felidézni. Azóta igen keveset olvasott, csupán a lapot, amelynek tördelő szerkesztője.

G. Ágnes azóta férjhez ment, gondozónő, gyönyörű lakásuk, háromhónapos gverekük van, úgy érzik, mindenük megvan. Éppen a Három testőrt olvassa, nagyon tetszik neki. Már nem tudja, miért tetszett neki akkor A Mester és Margarita, csak arra emlékszik, hogy „volt a Mester meg Margarita, de hogy mi történt velük, azt nem tudom, pedig szeretem a szerelmes történeteket”. Nagyon igyekszik, de semmi más nem jut az eszébe.

B. Rita számára a regény legfontosabb gondolata az volt, hogy „az igazi szerelem mindig győz”. Három év elteltével úgy emlékszik vissza a regényre, hogy „közepes volt, mert nekem az a fontos, hogy jó cselekménye legyen a regénynek, hogy olvanok legyenek, amilveneket mostanában is olvastam: A római lány, a Franklin kifut című Verne regény, meg Merle regényei”. Wolandot akkor igazságosnak tartotta, három év elteltével viszont sötét alaknak, a Mestert meg, akit annak idején becsületesnek és önfeláldozónak, most egyszerűen boldogtalannak. Leginkább még Margaritára emlékszik: mert „ő olyan volt, mint amilyennek a házassága előtti időben önmagát is képzelte”. Másra nem emlékszik, „csak ilyen apró balhéra, meg arra, hogy az elején lekerült egy fej. Akkor olvastatta magát, tetszett is talán, de korántsem annyira, mint az Asszony meg a lánya Moraviától, meg aztán, ha én írom, biztos, hogy happy end-et írtam volna a végére”.

d) Maradandó emlék

V. Anikónak harmadéves könyvtár-magyar szakos főiskolás korában és F. Gábornak 32 évesen egy ipari kutató intézet tudományos munkatársaként nagyon tetszett a regény, V. Anikónak azért, mert feladatot jelentett számára. F. Gábornak mert „izgalmas, elgondolkodtató és titokzatos” volt. V. Anikó mércéi Musil, Semprun, Goethe, Beckett és Babits voltak. F. Gáboré Werfel és Waltari. V. Anikó kétszer is elolvasta a regényt, mert előszörre nem érezte eléggé humorát. Másodszor már bőven talált olyan részleteket, amelyeket humorosnak és olyanokat is, amelyeket szépnak és megrendítőnek érzett. Ő az írást, az alkotást és az új fogadtatását érezte a regény fő gondolatának. F. Gábornak nem csupán nagyon tetszett A Mester és Margarita, hanem élete egyik legjobb könyvének is tartotta, mert „ez a könyv nem csak a mindennapival és a természettel, hanem a természetén túlival is foglalkozott”. Alapgondolatának a jó és a rossz kapcsolatát tartotta, és az emberek reagálását a jóra és a rosszra. F. Gábor öt évvel később is egyik legnagyobb olvasmányélményének tartja és nagyon bántja, hogy nem tudja érdemben kifejteni, hogy miért. Éppen ezért el is határozza, újra elolvassa, mert azóta sem hagyta nyugodni, azóta sem zárta le magában. V. Anikó azóta könyvtáros és az ELTE bölcsészkarán magyar szakra jár, ami azt jelenti, hogy jócskán belemerült a világirodalomba. Változatlanul jó regénynek tartja A Mester és Margaritát, sőt a maga nemében egyedülállónak, de azóta még nagyon sok hasonlóan jó könyvet olvasott, így aztán a Bulgakov regény a csúcscról a „helyére került”. Emlékszik jól a történetére, humorára, légkörére. F. Gábor úgy érzi, hogy a regény alakított rajta, „tovább mélyítette” őt a regény.

e) Elmélyülő élmények

A testnevelés-pedagógia szakos D. Edit, M. Mariannák osztálytársa, a hittudományi akadémián teológiát tanuló Sz. János a pannonhalmi bencés gimnázium negyedik tanulója, a végzős filozófia szakos P. János pedig a szombathelyi főiskola harmadéves magyar-könyvtár szakos hallgatója volt 1978-ban. Amikor friss olvasmányélményéről faggattuk, mindhármuknak csak „tetszett” a regény, de mindhárman kiemelkedő irodalmi értékűnek tartották. Sz. János mércéje Madách, Kosztolányi és Sienkiewicz (a Quo Vadis), P. Jánosé Kassák, Dosztojevszkij és Dobay Péter, D. Edité pedig a Biblia és T. Mann volt. D. Editnek azért tetszett, mert „újat adott, például a mágikus erőről és a bűnhődésről”, P. Jánosnak azért, mert számára „morálisan is volt értelme”, Sz. Jánosnak pedig azért, mert „a valóságot és a fantasztikumot igen jól összekapcsoló mű”.

Sz. János 1979-es értelmezése szerint a regény arról szól, „hogy az emberek állandóan csak az anyagiakkal törődnek, esztelenül csak halmozzák azt, ugyanakkor hiányzik az életnek értelmet adó boldogság életükből, miként az hiányzott Margarita és a férje közötti kapcsolatból is”. Sz. János kedvenc könyvei közül ugyan már kiszorult ez a regény, de továbbra is zseniálisnak tartja. Úgy érzi, hogy évekkal olvasása után jött rá, „mit is jelent Woland alakja, mit rejt a két író magatartása”. Úgy érzi, amikor olvasta „csak külszíni fejtéssel” bányászkodott és „igen sok kincs maradt a mélyben”. Úgy érzi, újra el kell olvasnia, mert bizonyos benne, hogy „sok nemes érc kifejthető még a mélyebb rétegekből és egyetemesebb szemlélettel sok minden kitisztulhat”.

D. Edit annak idején így fogalmazta meg a regény alap gondolatát: „A becsületesség és az emberi hibák szembeállítása, az alkotó munka előtérbe helyezése. Ebben a társadalomban nincs lehetőség a becsületes életre.” És három év elteltével: „A jó és rossz ütköztetése, vagyis az az út, amit én is elhatároztam, hogy azon fogok járni. A jó út Margarita viselkedése és az egész személyisége, a rossz pedig, amin ő keresztül megy, hogy jó lehessen. Nehézségei voltak a társadalomban és ez most velem is így van. Számomra megrendítő volt Iván története, a nagyon emberi emberé, aki tévedett, de megtért. Ha minden könyv ilyen lenne, mint ez, akkor nagyon sokat olvasnék. Jól emlékszem a befejezésre is: a holdsugáron mentek kifelé. Végül mindennek értelme volt. Persze, jobban szerettem volna, ha a címszereplők a földön találnak egymásra, de akkor meg sem íródott volna ez a regény, és nekem sem tetszett volna jobban, csak nekik lett volna jobb, a szereplőknek.”

D. Edit jó néhány figurát árnyaltabban, illetve élesebben lát, mint akkor. Most már jobban megérti Woland „kegyetlen” eszközeit. Akkor Berliozt műveltnek, becsúgyónak és számítónak tartotta, három évvel később „borzasztó nagyképű alaknak”. Úgy érzi, jó párszor kézbe fogja még venni ezt a regényt, mert „nem volt csak egy egyszerű regény, az biztos”.

P. János abban látta akkor a regény lényegét, hogy „végül is a világ nem változik, azaz az emberek nem változnak, akkor sem, ha szembe kerülnek akár a jóval, akár a rosszal, csak az ostoba aktuális érdekek működnek mindig”. Öt évvel később számára ez a mű „A kizárólagosság szatírája. Egy olyan világban, melynek alapmeggyőződése az, hogy minden szabályozható, minden tervezhető, egyszerre megjelenik egy semmiféle képletbe nem foglalható bizonytalansági tényező és megmutatja, hogy az a gondolkodásmód tarthatatlan”. Berliozt annak idején dogmatikusnak, fellelengősnek, jól tájékozottnak, de merevnek tartotta, öt évvel később már érdekes példája annak is, hogy „a manipuláció soha sincs kívül az ideológiai hálón, amelyet a hatalom legitimálása érdekében sző, hanem mindig maga is belegabalyodik”. Azóta egy sor kérdés vetődött fel benne, ilyenek: „A totális elnyomás alatt élő ember esetében vajon felvethető-e még értelmesen a hagyományos értelemben vett erkölcsi felelősség kérdése?”, „ha van is jogunk és okunk a moszkvaiak elmarasztalására, vajon honnan az alapunk a nevetésre, s főleg a megszégyenítésre?”, „Emberszámba veszi-e Bulgakov a moszkvaiakat?”, „Azonos szintre helyezhető-e, egyformán ítélhető-e meg és el a kisember és a hatalmi pozícióba jutott értelmiség?”. Annak idején P. János a moszkvaiakat egyértelműen bűnösöknek, csak a jelennek élő, önző, távlatok nélküli, hatalomhoz jutó és a hatalomtól megszédült embereknek tartotta.

Hogy mi történt P. János olvasmányélményével, az őt magát is izgatja: „Amit emlékezetes olvasmányélményeim közé sorolok, az talán nem is az eredeti regény, hanem annak egy nehezen azonosítható változata. Most, hogy ismét elgondolkodtam a művön, úgy vagyok, mint a bűvár, aki egy régen elsüllyedt tárgyat akar felhozni a tenger fenekéről, de lemerülve látja, hogy a tárgyra már annyira rárakódtak a korallok, annyira benőtte a tengeri növényzet, hogy talán nem is azonosítható önmagával, gyűjteményébe természetesen már csak az átalakult tárgyat sorolhatja, csak azt vetheti össze a többi darabbal, így az érték-sorrendet vagy a tárgynak a gyűjtő számára való becsét az eredeti tárgy értéke már csupán befolyásolja, de döntően nem az határozza meg. Pilinszky állítólag egyszer egyik versének őt is meghökkentő értelmezésére ezt mondta: 'most már ez is benne van'. Valószínű, hogy az én A Mester és Margarita-képemben nagyon

sok minden benne van, amire Bulgakov nem mondaná, hogy regényében most már ez is benne van, de a regénnyel kapcsolatos, mostanában megfogalmazott kérdéseim az ebben a pillanatban számomra is csupán hiányként létező értelmezést jelzik. Valószínű azonban, hogy a regény újraolvasása után vagyis a 'talált tárgy megtisztításakor' sem lesznek már a vele összenőtt korallvázak teljesen eltávolíthatók."

D) OLVASÓI MAGATARTÁSOK

1) AZ „OLVASÓI ÍTÉLŐERŐ” GYENGESÉGEI

A regény szereplőinek megítélését vizsgálva lépten-nyomon tapasztalhattuk az olvasói „ítélőerő” gyengeségeit. Tapasztalhattuk, hogy egy-egy jellemvonásukra egyszerűsítik le a fényből és árnyékból gyúrt szereplőket, hogy beleférhessenek a jó — rossz kategóriarendszerbe. Így lett Berliozból művelt ateista, a Mesterből őrült, Jesuából naiv álmodozó, Wolandból gonosz, Margaritából boszorkány vagy igazi szerető. A *tények és a jelenségek szintjén maradó és az érzelmi-azonosuló olvasási stratégiák* működését érezhetjük ezekben az esetekben. Előfordult, különösen Berlioz, Pilátus, Iván és a Mester esetében, hogy lehetetlenné vált mind a rokonszenvezés vagy elutasítás olyan szereplők esetében, ilyenkor az *együtt-érzés*, a *szánalom*, az áldozat iránti *szolidaritás* formáját vette fel az olvasói magatartás. Tapasztalhattuk az egészet nagyvonalúan, de felületesen *átfogó*, az *elemzést nélkülöző dedukcióval* jellemezhető olvasási stratégiák működését is, elsősorban a műszaki értelmiségiek körében, akikre eléggé jellemző volt jó néhány szereplő globálisan negatív megítélése és értelmezése. Nem csak erre a rétegre jellemző az, hogy ugyanazok minősítik Margaritát léhának, akik Wolandot gonosznak, a Mestert őrültnek, gyávának és Pilátust kétszínűnek. Mi sem jellemzőbb, hogy legtöbbjük még Berliozt sem kíméli meg. A leegyszerűsítés, vagyis az olvasó számára szokatlan közlési formához és világképhez való alkalmazkodás másik, gyakran tapasztalt formája a másik szereplőnek az *olvasóhoz közelebb álló szereplő szemszögéből való megítélése*. Az olvasó nézőpontja a kapcsolat átlátását biztosító pozíciót feladva vagy azt meg sem találva, az egyik szereplő „békaperspektívája” lesz. Ezt tapasztalhattuk Berlioz és Woland, Jesua és Pilátus, Lévi Máté és Woland, de még a Mester és Margarita viszonylatában is, és jól érzékelhettük az érzelmi-azonosuló olvasási stratégia működését, elsősorban a középiskolás diákoknál, a szellemi dolgozóknál és a nőknél. Elsősorban körükben, de a többiek között is akadtak olyan olvasók, akik Wolandot gonosznak, Ivánt áldozatnak, Margaritát léhának és boszorkánynak, a Mestert vagy Margarita csapdájába esett szerelmesnek vagy áldozatul esett tehetségnek tartották. Gyakori volt a leegyszerűsítésnek az a formája is, amikor a *szélesebb és bonyolultabb összefüggéseket egy-egy párkapcsolatra* egyszerűsítették le. Így lett a sokdimenziós „nyitott regényből” a jó és a rossz párviadala vagy szerelmes regény. A kapcsolatokból kiragadott kapcsolatok majd minden rétegben előbukkannak, elsősorban azokban, ahol gyakoribbak a *szintézis nélküli indukcióval* jellemezhető olvasási stratégiák.

2) AMIKOR ÖSSZEÁLL AZ EGÉSZ

A nagy utazás című Semprun regény olvasói értelmezésével foglalkozó írását így zárja le Józsa Péter: „Nem szabad arra a pesszimista következtetésre jutni, hogy a társadalom esztétikai praxisában a szöveg értelme nem létrejön, hanem inkább elvész: ez így, sommásan egyáltalán nem igaz. De a jelenség létezik.”* Hogy mennyire létezik, ezt jól érzékeltethették az előbbi fejezetek. Létrejöhet a szöveg, és nem is egyszerűen mint rekonstrukció, hanem mint sajátos *értéktöbblet*, annak a diskurzusnak az eredményeként, amelyben immár az olvasó is részt vesz.

a) Indukció szintézissel

Érzékeltettük, hogy az esetek jelentős részében a regény szereplőinek és az olvasóknak a viszonyát a *szintézis nélküli indukció* jellemezte. Az egyik vagy másik szereplővel való, distancia nélküli azonosulás szinte kizárta más szereplők közötti kapcsolatok árnyaltabb észlelését és értelmezését. Jó néhány olvasó példája bizonyítja, hogy az *egész átfogó értelmezés, a problémával való azonosulás* egyik lehetséges útja egy-egy szereplő valamennyi kapcsolatának értelmezése, oly módon, hogy nem csak azonosul a szereplővel, hanem elemzi is kapcsolatait, és következtetéseket von le. Az az olvasó, aki észrevette azt, hogy Iván beleadta egyéniségét abba a vallásellenes költeménybe, amely egyébként tudatlanságának, manipuláltságának, dogmatikusságának is bizonyítéka, észrevette Berlioz műveltségének korlátait, dogmatikusságát, redukált individuumát. Észrevette azt is, hogy Iván nem csak a Mester szellemi örököse, hanem Margarita lelki rokona, akit Margarita csókjával avat be titkos szövetségükbe. Aki megérezte Wolandban azt, hogy ő nem egyszerűen a rossz ostora, hanem a mérce, a katalizátor, aki „ráéretteti az embereket, hogy igazi énjüket kibogozhassák a hétköznapi sallangokból, és szembeállítja őket egy eszmei tükörrel” (egy középiskolás diák megfogalmazása), az a törő-zúzó Margaritában sem az indulatait és érzelmeit gátlástalanul kimutató embert látja meg, hanem „az addigi életén bosszúállót” integrált személyiséget is.

b) Dedukció analízissel

Ezen az úton is eléggé sokan elindultak, de megálltak a dedukciónál, nem merték eldobni sztereotípiá vértzetüket. Így születtek a leegyszerűsítő *szociologizáló, moralizáló és ontologizáló* értelmezéstöredékek. Többeknek viszont sikerült alászállni az elvonatkoztatás magasságából és észrevenni a személyeket, amelyek odafönről csak eszméket és elméleteket megtestesítő papírfiguráknak látszottak. A humán értelmiségiek jóval nagyobb arányban érzik úgy, hogy ebben a regényben a sztálinizmus bűneitől szenvednek vagy válnak érzéketlenné a moszkvaiak, de csak egy részük veszi észre Berliozban azt a személyt, aki nemcsak bűnös, hanem áldozat is, akinek legfontosabb jellemzője dogmatikussága. Azok közül, akik a Mestert kicsinyes kora áldozatának tartják, jóval többen találják az elmeklinikára bevonulásának okát abba, hogy Jézusról és Pilátusról írt könyvet, és ezért erőszakkal hurcolták el lakásáról. Ők veszik észre a

* JÓZSA Péter: A szöveg értelme. = Az olvasás anatómiája. Bp. 1982. Gondolat.

Mesterben a megalkuvásra képtelen hőst és az érték létrehozóját is. Az elemzéssel kiegészülő szociológiai dedukción kívül az elemzéssel folytatódó ontológiai dedukció is járható útnak bizonyult. Még inkább járhatónak az etikai, szociológiai és ontológiai elvonatkoztatások ötvözete, ha elemzéssel teljesült ki. Akiknek sikerül Lévi Máté és Jesua kapcsolatában meglátni az elfogult tanítványt, azok megértik és megfogadják Woland tanítását is a fény és árnyék dialektikájáról, és ugyanők értik meg legjobban Woland és Jesua viszonyát is, anélkül, hogy olyan mértékben jártasak lennének a pravoszláv teológiában, mint Bulgakov volt, hittudós apja jóvoltából is. Akik Wolandban felfedezik a pusztaja jelenlétével is önleplezésre készítő „megváltót” (ahogy egy középiskolás diáklány nevezi), azok rögtön megérzik Berliozban a nevetséges észelvűt, Behemótékat a cél szentesíti az eszközt elv alapján garázdálkodó banditáknak tartják, hanem egy „furcsa szentháromság” tagjainak.

3) AZ OLVASÁSI STRATÉGIÁK

A. H. Maslow* megkülönbözteti az érdek vezérelte és a holisztikus esztétikai észlelést. Az előbbi elvont, ítélkező és beavatkozó, a holisztikus konkrétabb, kevésbé szelektív. Úgy tűnik, az ilyen észlelés kedvezőbb feltételt jelent egy érzékletesen megjelenített művészi szöveg befogadására. A valóságos olvasók jelentős része azonban nem illik bele ebbe a modellbe. Láthattuk, hogy a nyitott, a szöveget magába engedő olvasó észlelése is kulturális sémától, értékektől és érdekektől meghatározott *procepció*. Érzékelhettük azt is, hogy az elemi olvasói szükséglet az *ítélkezés*, akár lapos moralizálás, akár etikai ítélet formájában. Igaz, Maslow modellje észlelési modell, ám láthattuk, hogy az *észlelés*, az *értékelés* és az *értelmezés szerves együttessé* képez. Éppen ezért tartok használhatóbbnak egy befogadási modellt egy kétlépcsős észlelési-értelmezési modellnél. Ugyanakkor semmiképpen sem szeretném véglegesen egybemosni a befogadás külön-külön is értelmezendő és vizsgálendő oldalait. Jóval több olvasói magatartást sikerült elhelyeznem a Wessely—Csepeli-féle modellben,** de korántsem annyit, hogy kisebb-nagyobb módosítások nélkül is használni lehessen. A mű világát sajátjába olvasztó, asszimilatív típusú befogadást, amelynek jellegzetes kísérő jellege a *mű és az olvasó értékrendszerének ütközése*, a legkülönbözőbb redukciókban tapasztalhattuk. Kevésbé érzékeltük a másik befogadási típust, az alkalmazkodót, amikor az olvasó szinte részévé válik a mű világának, és az élmény varázsából felébredve ébrenlétében is képes felidézni a látomást, megőrizve magában annak értékeit. Az az olvasói is nehezen illeszthető bele ebbe a rendszerbe, aki tárgyilagos-hűvös viszonyban marad a művel, nem engedve az eléggé közel magához. Ilyenek voltak az elemzés nélküli deduktív megközelítések. Azok az olvasók sem helyezhetők el könnyen ebben a rendszerben, akik csak annyit engednek be magukba a mű világából, amennyi bennük kényelmesen elfér, anélkül, hogy látványos értékrend-ütközésének lennének tanúi. Azokról az olvasókról van szó, akikről azt szoktuk mondani, hogy a magas irodalmat is lektűr-ként olvassák. Sok esetben (ha nem a legtöbb esetben) a *két értékvilág* részlegesen, de érdemi pontokon is találkozik, amikor az olvasó nem csak közeledik, alkalmazkodik, megnyílik, hanem *visz is magával valamit*: elképzelést, értéke-

* Abraham H. MASLOV: Toward a Psychology of being. New York, 1968.

** WESSELY Anna—CSEPELI György: A Structure in Process. A magyar—amerikai irodalompszichológiai konferencia (1984. Budapest) előadása.

ket, élményeket, tapasztalatokat. Érintkezhet a két világ *egy-egy szereplő és az olvasó találkozásával* is, de érintkezhet *eszméken keresztül* vagy *globálisan* is.

A legtöbb olvasói magatartás elhelyezésére alkalmas modell kidolgozásához komoly segítséget adtak Leenhardt és Józsa módszerei.* Leenhardt megkülönböztet három, a distancia nélküli, az események vagy koherens etikai rendszerek alapján ítélezhető és a szintetikus vagy szociológiai olvasói megközelítési módot, amelyeket ő olvasói rendszereknek nevez. A distancia nélküli olvasói megközelítéssel kutatásunkban is gyakran találkozhattunk, elsősorban a naív, distancia nélküli azonosulással. Találkozhattunk olyan esetekkel is, amelyeket éppen a túlzottan nagy distanciával jellemezhetnénk. Ami a szintetikus olvasási rendszert illeti, kutatásunkban a szociológiai változatán kívül az etikai és az ontológiai változásaival illetve a három különböző összetételű ötvözetével is találkozhattunk, még hozzá az induktív-összegező és a deduktív-elemző megközelítések között egyaránt. Józsa egyrészt két olvasói akkomodációs módot (vagyis az olvasó legáltalánosabb orientációját, figyelmének fókuszát) különbözteti meg, a személyest és a társadalmi. Megkülönböztet három olvasási módot (az olvasó viszonyulását az elbeszélés anyagához) is: a faktuális (vagy fenomenális), az identifikatív-emocionális és az analitikus-szintetikus olvasási módokat. Ami a személyes és a társadalmi orientációt illeti, az előbbi elsősorban az induktív, az utóbbit a deduktív olvasói megközelítésekben érzékelhettük. A háromféle olvasási módban pedig többé-kevésbé kényelmesen elhelyezhetem a kutatásunkban előforduló olvasói viselkedések és a mögöttük meghúzódó olvasási stratégiák többségét. Elsősorban erre az elgondolásra építve a következő, négyféle *olvasási stratégiából* álló modellt érzem legalkalmasabbnak, legalábbis arra, hogy az általam végzett befogadás vizsgálatokban tapasztalt olvasói magatartások a helyükre kerüljenek.

a) Faktuális olvasási stratégia

Ezek az olvasók kizárólag a *cselekmény* mozzanatait regisztrálják, a *jelenségek*, a *dolgok* és a *történések* szintjén maradnak. Ilyen olvasókkal a Mester és Margarita befogadói között eléggé kevéssel találkozhattunk, mivel ez az olvasási stratégia szinte kizárta a Bulgakovval való párbeszédet. Lehet ezt a regényt szerelmi románcként is olvasni, ám ez már bizonyos érzelmi azonosulást követel meg, egyszerű kalandregényként azonban már aligha.

H. Edit (21 éves, szabó szakmunkás, a dolgozók szakközépiskolájának negyedéves hallgatója) úgy találja „egyben volt nagyon az a három szín, összekeveredett”. Ami a legfontosabb gondolatát illeti: „Mindég az igazságnak kell győznie”. Homályos maradt elég sok, de leginkább azok a bibliai részek. Ezek unalmasak is voltak, mert Isten, meg ezek sosem érdekelték, inkább az olyanok, mint a Skócia lánya, a Jane Eyre, Az aranyember, meg a Passuth könyvek. A kellemetlenséget feledtető, az érdekes ismereteket közlő könyveket szereti, amelyeknek történetük van. A szereplők közül Behemót és Iván maradt meg benne leginkább, a szakértői értelmezések közül azokkal ért egyet, amelyek a megváltozó Ivánra, a Mester mellett kiálló Marga-*

* JÓZSA Péter — Jacques LEENHARDT: i. m.

* A kiemelések tőlem.

ritára, a Mester sorsára és a 30-as évek valóságára vonatkoznak. Nem tudja, miért vonult be a Mester az elmeegógyintézetbe, a „kézirat sosem ég el”-t úgy értelmezi, hogy „elégni elég a papír, de még egyszer le lehet írni”, Lévi Máté és Woland ellentétének okát nem érti. Wolandot gonosz szellemnek, a Mestert gyávának, Margaritát könnyelműnek és babonásnak is, Jesuát tettekre képtelen álmodozónak, Pilátust ingadozó zsidógyűlölőnek tartja.

B. Györgynek (18 éves, negyedikes gimnazista) a végére megtetszett a regény, különösen „a nagy lagzi”. A legfontosabb gondolata számára az, hogy a Mester és Margarita annyira össze akartak kerülni, és sikerült is. Onnantól tetszett, hogy összetalálkoztak. A végén, amikor a sátánék elmennek, mindennek vissza kellett volna állni az eredetire. Az ilyen könyvekkel nem igen tud mit kezdeni, A nyomorultak, Az ifjú gárda és Az acélt megedzik voltak kedvenc olvasmányai, mert azok nem zaklatták fel, nem kényszerítették szellemi erőfeszítésre. Ivánt hirtelen, de nem buta embernek, Pilátust lelkiismeretesnek, Behemótot mulatságosnak tartja, de megjegyzi, hogy felesleges dolgokat csinált. A szakértői értelmezések közül „az ebben a bolond világban semmi sincsen a helyén”, „A jézusokat ma is megfeszítik”, a „két egymást szerető ember megható története”, „a jó mindig elnyeri jutalmát” áll hozzá a legközelebb. Azt, hogy „Minden véget ér egyszer. És minden úgy lesz, ahogy lennie kell” úgy fordítja, hogy „Eljön a kommunizmus”.

G. Józsefnek (24 éves lakatos, házas) „tetszett is meg nem is” a regény, amelynek legfontosabb gondolata szerinte az „hogy ha két ember szereti egymást, akkor végül találkozhatnak”. Az egészet eléggé zavarosnak tartja, csak az tetszett, amikor a „macska” felgyújt mindent, meg „amikor találkozik a két szerelmes”. Szerinte csak akkor van értelme egy regénynek, ha azonnal meg lehet érteni, és az emberben rendet, egyensúlyt teremt. Wolandot kiszámíthatatlannak, Margaritát egy „jó nőnek” tartja, aki „mindig csak jót akar”. Rimszkijt (mint leginkább rokonszenvest) is a címszereplők mellé sorolja, Jesuára, Pilátusra és Berliozra nem igen emlékszik. A Mester szerinte megbolondult, ezért is megérdemelné az örök fényt. A szakértői értelmezések közül csak az emberi életet akadályozó bürokráciára, és a mindent legyőző szerelemre utalókat fogadja el.

Az ebbe a kategóriába sorolható olvasók többségének tetszik is meg nem is a mű, de akadnak olyanok is köztük, akiknek tetszett és olyanok is, akiknek nem tetszett, de nem fordult elő olyan, akinek nagyon tetszett volna. Feltűnően bizonytalanok irodalmi értékek megítélésében, akik pedig vállalkoznak rá, leginkább közepes értékűnek minősítik. Többségük passzív vagy gyengén aktív olvasói beállítódásával jellemezhető, olvasói horizontjuk pedig elsősorban lektúrával és romantikus művekkel. Többségüket a mű fásasztotta, megzavarta, felbosszantotta, többeket szórakoztatott, egyeseknek új ismereteket is közölt, de akadtak néhányan az ebbe a kategóriába tartozók közül is, akiket elgondolkodtatott, meghatott, állásfoglalásra késztetett (azon kívül, hogy zavarba hozta, felvidította őket és csatlódást okozott nekik).

Ezek az olvasók, mondhatni túl közel kerülnek a műhöz, túlon belül és bensőséges viszonyba kerülnek a szereplőivel. Velük azonosulnak, nem viszonylataikkal, nem a kapcsolataikkal érzékeltetett problémákkal. Jellemző rájuk a *szintézis nélküli indukció*, a *distancia hiánya*, és bizonyos mértékig illik rájuk az *érdekvézelettség* (bár ezt ellensúlyozza, semlegesíti a naiv rácsodálkozás) és az *asszimilatív megközelítés* is (ám nem az egész művet nyelik el, hanem csak kedvenc hőseiket kapják be). Nem annyira bennük oldódik fel a mű, mint ők a mű *álomvilágában*. Mondhatni, a mű világát egy kis álmovilágra egyszerűsítik le, saját méretükre szabva. Jóval inkább a *személyes*, mint a társadalmi orientáció jellemző rájuk, jóval inkább a *moralizálgatás*, mint az etikai mérlegelés. Igen komoly hatással van rájuk az *első benyomás*. Komolyan zavarba hozhatók, ha kedvenc hős elkezd vívódni, örlődni, ha kétértelművé válik, ha „értelmetlenül” elpusztul, hiszen ezek az olvasók *vágyaik teljesülését* várják az irodalmi műtől.

G-né B. Veronikának (24 éves fényszedő betanított munkás) nagyon tetszett ez a regény, „mert több szálon futva jobban ábrázolja az embereket, azonosulni segített azokkal, az ördögökkel”. Legfontosabb gondolatának azt tartja, hogy „az igazi emberi értékekről van benne szó: emberség, barátság, szerelem”. A bibliai jeleneteket nem igen értette, szépnek tartotta, amikor a címszereplők találkoznak („a sárga virággal”), amikor Margarita Fridával emberséges volt, amikor megvigasztalja a kisfiút. Megrendítőnek azokat a jeleneteket tartotta, amikor a szerelemtől volt szó. Mindegyik szereplőt közel érzi magához, akiben egy kis emberség van, leginkább Margaritát, akit szenvedélyesnek, megértőnek, gyöngédnek, áldozatkésznek tart. Berliozt tiszttségével visszaélő, tisztességtelen embernek tartja, Pilátust „megfáradt hivatoltnak, aki a gépezet része”, Lévi Mátéra nem emlékszik, Behemóttól fél, mert kegyetlen, Korovjovot szomorkás alaknak tartja. Wolanddal nem igen tud mit kezdeni, mert nem tudja, melyik oldalon áll, mert félelmetes. Úgy érzi a Mester azért vonult be az elmeklinikára, mert nem volt eléggé életrevaló. Azt, hogy egy komoszomol-tag vezette villamos vágta le Berlioz fejét, azzal magyarázza, hogy az értéktelen emberek ez az erő, a komoszomol győzi le.

J. Ritának (18 éves gimnazista) nagyon tetszett a regény, mert egy mester és tanítványa szerelmét várta, de többet kapott, különösen az emberek befolyásolhatósága volt újdonság számára. A mű legfontosabb gondolata szerinte „a Mester és Margarita találkozása a végén, az, hogy Margarita (akit önmagához hasonlóan érez) tudott várni, s az igazi szerelem győzött”. Humoros (Behemót furcsaságai), szép (a Mester elmeséli élettörténetét) és megrendítő (Jézus kivégzése) részleteket is talált a műben. Az önfeláldozó és becsületes Mestert, az önfeláldozó Margaritát és a jótevő, igazságot osztó Wolandot is közel érzi magához. Pilátust magánosnak és jónak, Berliozt segítőkésznek és munkáját szerető embernek tartja, Ivánnak viszont felrója, hogy feladta a harcot. A kellemetlenségeket feledtető, érdekes ismereteket közlő, erkölcsi állásfoglalásra készítő, utat mutató regényeket kedvelő J. Rita Woland és Lévi Máté ellentétét azzal magyarázza, hogy „Woland ördög volt, Lévi Máté viszont Jézus barátja”.

K. Ágnesnek (*negyedikes gimnazista*) csalódást és fejtörést okozott a regény, mert nem értette Woland és Pilátus szerepét, nem értette, hogy miért kötött ki olyan sok ember a bolondokházában, csak a Mester és Margarita kapcsolata tetszett, de ők keveset szerepeltek benne. Megrendítőt nem észlelt a regényben, de a címszereplők történetét és sorsát szépnek találta. Senkit nem érez közel magához, de a címszereplőkön kívül Berliozt is rokonszenvesnek tartja, mert „művelt, nem nézte le Hontalant a műveletlensége miatt”. Jesuát nem tudja hová tenni.

Az ebbe a kategóriába sorolható olvasók többségének tetszik vagy nagyon tetszik a mű, és irodalmi értékét is a legtöbbjük a skála legmagasabb fokára helyezi. Többségüknek többé-kevésbé aktív az irodalmi művekkel kapcsolatos beállítódása. Irodalmi ízlésük elsősorban a lektúrral, ám sokaké romantikus, klasszikus, mai realista és modern művekkel is jellemezhető. Szinte valamennyiük igényli az erkölcsi állásfoglalás lehetőségét és az útmutatást, a megrendülést, harmóniát és a kellemes szórakozást. Többségüket elgondolkoztatta és meghatotta, egy részüket szórakoztatta is, ám egy részüket zavarba is hozta a mű és csalódást okozott, mert a szerelmi szálon kívül a többi (elsősorban Woland és Moszkva viszonya) megoldhatatlan feladatot jelentett számukra. Jóval többen rokonszenveztek és azonosultak szereplőkkel, mint az előző kategóriában. Az ebbe a kategóriába sorolhatóknak az átlagosnál nagyobb része mutatott megértést vagy rokonszenvet Berlioz iránt, és az átlagosnál kisebb része Woland iránt. A címszereplőkön kívül általában eléggé bizonytalanok mutatkoztak a szereplők megítélésében. Átfogó értelmezéseik zöme egydimenziós, elsősorban a moralizáló, az ontologizáló és a pszichologizáló kategóriákba sorolhatók, fő motiváik az igazság és a szerelem győzelme. Nem igen tudnak mit kezdeni a regény ironikus értékszerkezetével, társadalomkritikájával, létfilozófiájával, transzcendenciájával. Eléggé hajlamosak arra, hogy sok mindent (sokkal több mindent, mint a másik három kategóriába soroltak) mesének értelmezzenek.

c) A racionális olvasási stratégia

Ezek az olvasók túlságosan is távol maradnak a műtől, esetükben *túl nagy a distancia*. Nem képesek, vagy a kelleténél kevésbé képesek az azonosulásra. Több szereplőt és szereplőkapcsolatot képesek átfogni, de nem kerülnek velük bensőséges kapcsolatba. Rálátnak a műre, de túlságosan nagy távolságról. Jellemző rájuk az elemzés nélküli dedukció, a kritikus, a racionális attitűd. Jóval inkább a társadalmi és az ontológiai megközelítés jellemzi őket, mint a személyes. Köriükben valamivel gyakoribb az etikai mérlegelés, mint az előbbieknél, de ebben a körben is inkább a leegyszerűsítő, a jó-rossz típusú kategóriákkal operáló moralizálás a gyakoribb. A vágyteljesítésnek az önigazolás formája jellemző rájuk. Számukra nem álomvilág, hanem inkább a megismerendő világ a regényé, amelyet olykor non-fictionként olvasnak, elsősorban új ismereteket szerezve belőle.

V. Sándornak (75 éves, nyugdíjas mérnök) tetszett a regény, mert „modern szürrealista festményekre” emlékeztette, „ahol a nézőnek bele kell látnia a műbe a mondanivalót”. A „mondanivaló lényege”

homályos maradt számára, nem érti a 30-as és az 1930-as évek párhuzamát. Úgy érzi, hogy „a diktatúra feletti gúny” a regény legfőbb gondolata. Wolandot Sztálinnal azonosítja. Úgy véli, hogy a regény a vége felé ellaposodik, nem tetszik a befejezése. Ő úgy fejezné be, hogy a Mester Szibériába, Margarita pedig nyilvánosházba kerül. Nagyon rokonszenvesnek senkit sem tart, rokonszenvesnek a Mestert (bár passzív, a fellegekben él, az emberekhez való kapcsolata skizofrén), Margaritát (aki könnyű erkölcsű, de hűséges), Jesuát (aki a szenvedések iránt érzékeny, de nem eléggé határozott) és Lévi Mátét (bár fanatikus és kissé primitív). Wolandékat álomszerű víziónak, abszurdnak érzi.

A. Lászlót (25 éves üzemmérnök) közömbösen hagyta a regény, „mert homályos maradt, hogy mit akart mondani, mert az egész regény zagyva és kevert”. Nem érti „a Jézus története és az ördög földreszállása közötti párhuzamot”. Annyiban érdekesnek tartotta, hogy kigúnyolta a vallásosságot. Legfőbb gondolatának az emberi butaság mérhetetlenségét és az ördög nem létezésének bizonyítását érzi. Unalmasnak tartotta mindazt, ami az örültek házában történt, szépnek Margarita áldozatkészségét. Margarita és Jesua (bár elméleti típusú ember) nagyon rokonszenvesek számára, de szimpatizál még Ivánnal (bár szétszórt), Pilátussal (mert jóindulatú) és Berliozzal (mert befolyásolhatatlan) is. A befejezés szerint teljes káosz, majdnem mesekönyvbe illő. Úgy tartja, hogy egy könyv „vagy szórakoztató legyen (és akkor másnapra már elfelejtem), vagy tanítson, de ez egyikre sem alkalmas”. Úgy érzi, a Mester azért vonul be az elmeklinikára, mert „csalódik a társadalmi érvényesülés lehetőségeiben”, Lévi Mátét azért utálja Woland, mert ellenfelének követője.

K. Lászlónak (52 éves katolikus pap) ezért tetszett nagyon, mert a szerző bátran kimondta az igazságot. A legfontosabb gondolatának az „erőszak problémát” érzi. „Legyen az embernek szabad döntenie és cselekedni belátása szerint. Ez a harmincas évek Moszkvájában szinte lehetetlen, jobban mint a római birodalomban. Pilátust — a Biblia erkölce szerint — nem menti fel tisztsége, éppen felelősségvállalása kötelezné.” Homályos maradt számára a boszorkányszombat, nem érezte funkcióját. Volt olyan érzése is, mintha a regény az üdvözülés problémájával is foglalkozna. Irodalmi értékéről nem tud mit mondani, mert neki csak a mondanivaló fontos, a kivitelhez nem ért. Azt vallja, legyen egy regény egyértelmű, erkölcsi önvizsgálatra késztető és jelentsen szellemi feladatot. Nevetségest és szépet nem talált a műben, megrendítőt igen: a Mester sorsát. Azonosulni egyetlen szereplővel sem tudott. A Mestert akarátgyengének, Wolandot praktikusnak és élesztőerjesztőnek, Pilátust gyávának, Jesuát (a Bibliához képest) taszítottnak, Margaritát emberinek tartotta. (Leginkább még az utóbbi kettővel rokonszenvezett. (A múltat úgy értelmezi: „Nem lehet rosszat tenni, mert az élet törvényei előbb-utóbb kiegyensúlyozzák.”) (Úgy véli, a Mester gyávaságból vonult be az elmeegógyintézetbe. Azt, hogy komoszomol-tag vezette villamos vágta le Berlioz fejét, azzal magyarázza, hogy „minden út az igazsághoz vezet, akár komoszomol-tag valaki, akár nem”).

A most tárgyalt kategóriába sorolható olvasóknak általában *valamivel kevésbé tetszett* a regény, mint a más olvasási stratégiájú olvasóknak. Az irodalmi művekkel kapcsolatos beállítódásuk *valamivel kevésbé aktív*, mint az előbb tárgyalt kategóriába tartozóknak (de kevésbé passzív, mint az első kategóriába soroltaknak.) Irodalmi ízlésük elsősorban a *mai realizmus* alkotásaival jellemezhető, ezt hol klasszikus, hol modern művek, hol a lektűr egészíti ki, mint szintén jellemző olvasmánytípus. A regény hatása ebben a körben elsősorban az *ismeret gyarapodásával* és a *látókör tágitásával* jellemezhető, de a közömbösség, a csalódás, a zavartság valamint a gondolatébresztés, az állásfoglalásra készítés, a megerősítés is jellemző hatáselemek. A mű több *dimenziós* volta, *fantasztikum*a, *transzcendencia*ja többségüknek problémát okozott. Feltűnően alacsony azoknak az aránya ebben a körben, akik *azonosulni* tudtak valamelyik szereplővel, de a *rokonszenvezés* is kisebb mértékű volt. Nagyon sokan rossznak, *mesésnek*, *kaotikusnak* tartották a *befejezést* és *reális, egyértelmű* lezárást javasoltak. Átfogó értelmizéseik többsége a *szociologizáló*, a *moralizáló* és a *politizáló* kategóriákba sorolható. Ebben a kategóriában nagyobb volt a *mű egészét vagy részleteit nem értők* aránya, mint az előzőben, ám ezt az esetek nagyobb részében a *mű rovására* írták, míg a másik olvasási stratégiával jellemezhető olvasók között többen magukban keresték a hibát.

d) Elemző-összegző olvasási stratégia

Aktív és nyitott olvasó attitűd jellemzi ezeket az olvasókat, a *szellemi munkavégzés* vállalása, de nem a „beavatkozás”, hanem a *párbeszéd* jegyében, formájában. Az *elemzéssel kiegészülő deduktív* és a *szintézissel tetőződő induktív* megközelítés, az inkább személyes és az inkább társadalmi orientációjú megközelítések egyenértékű változatai ennek az olvasási stratégiának. Az elemző-összegző stratégiájú olvasó egyik lábával az itteni, a másikkal a *másik létrendben* áll, egy másik hasonlattal élve: közlekedőedény szerepet tölt be a két világ, az őt meghatározó itteni világ és a mű világa között. Nem annyira a szereplőkkel, hanem a *problémával azonosul* (illetve a szereplőkön keresztül is a problémákkal), egyszerre megítélve és megélve azokat. Nem annyira az asszimilálás és az alkalmazkodás, mint inkább az *értékegyeztetés* és a *szembesülés* jellemző erre az olvasói stratégiára, amely nagyobb esélyt ad, mint a többi olvasási stratégia a *katarzisra*, vagyis az *egyszerre értelmi és érzelmi* megrendülésre.

K. Ildikó (24 éves könyvtáros) negyedszer azért olvasta el a regényt, hogy örömet szerezzen magának, amire már hónapok óta készülődött. Valahányszor elolvasta gyönyörködtette, látókörét tágitotta, állásfoglalásra készítette. Azért tetszett nagyon már első olvasásra is, mert egy számára „részben ismeretlen világ” tárult fel előtte, amely ugyan idegen tőle, de olyan, amelybe — úgy érzi — még sokszor vissza fog térni. A „groteszk egyik kiemelkedő példájának” tartja. Merőben újat jelentett számára az, amit a személyi kultusz légköréről megtudott. Sok részletet érzett humorosnak, szépnek, azt, amikor Margarita garázdálkodása után megnyugtatja a kisgyereket és a befejezést, megrendítőnek a *szereplőkkel kapcsolatos részleteket*. „Amikor a Mester felszabadítja Pilátust, elbőgtem magam” — vallja be. Legrokonszenvesebbnek Jesuát (mert „bizalma és jósága nem evilági,

és éppen ezért nem is életrevaló”) és Margaritát („aki közönséges, hétköznapi személy, de a szerelem szenvedélyes és boszorkányos mélységeket nyit fel benne”) tartja, de Wolandot érzi magához legközelebb (aki „okos, tárgyilagos a jókkal, ördög a rosszakkal szemben”). Lévi Mátét „kártékony jóindulatával”, Berliozt „pökhendi öntudatával” jellemzi. A mű központi gondolatának a mottót érzi Woland újra fogalmazásában (fény-árnyék elmélete), és egyetért azokkal a szakértői értelmezésekkel, amelyek szerint Woland, a kritika szelleme, az értékek, a szabadság, a dialektika mellett kiállva a hatalommal visszaélőket leplezi le. Lévi Máté és Woland ellentétét abban látja, hogy „a tanítvány vakon szolgál egy eszmét, Woland pedig — bár az egyik oldalt képviseli — az egészet látja és érti”.

K. Inrének (negyedéves német-történelem szakos egyetemi hallgató) azért tetszett nagyon „a csodálatos stílusú, kiemelkedő értékű regény”, mert számára „katartikus erejű” élményt adott. Legfőbb gondolatának azt tartja, hogy az „elidegenedés egyetlen ellenszere önmagunk vállalása és kiteljesítése”. A regényt a sztálinizmus és az apály-korok tökéletes képének érzi. Elolvasása után a „ha megdobnak kövel, dobd vissza kenyérrel” kérdést jóval árnyaltabban látja. Wolanddal (az „emberi értékeket képviselő transzcendens lény”) azonosul leginkább, de a Mester (a gyakorlatiatlan, de nagy tehetségű művész), Margarita („az Asszony”), Jesua (a „szelídséggel és türelemmel gyógyító”) is nagyon rokonszenvesek számára. A komszomolista vezette villamost úgy magyarázza, hogy „a fátumot egy hivatalból materialista teljesíti be”. Woland és Lévi Máté ellentétét így magyarázza: „Jézusban még van dinamizmus, Lévi Mátében már csak merrev, dogmatikus hit van a jóban, ami önmagában, az ellenpólus nélkül tehetetlen.”

G. Csabának (harmdéves orosz—magyar szakos egyetemi hallgató) azért tetszett nagyon a regény, mert „sokféle olvasói igényt kielégített (titokzatosság, romantika, detektívregény, a káröröm kellemes érzését is, van történelmi része is), vagyis az érzelmek széles skálájának felelt meg”. Legfontosabb gondolatának azt tartja, hogy „talán van valami jó a világban. Hogy Moszkvában épp a Sátán az, elég vaskos fintor. A nagyszerű az, hogy meg is nyilvánul a jó, alkalmasint a rossz köntösében, ezért csak az ismeri fel, az érti meg, aki energiát fektet ebbe. A fontos mégis az, hogy van remény, hogy még Moszkvában is van esély. Mire? Talán arra, hogy megérthetjük, mi a valódi jó.” Ivánt (aki „elég okos, inkább áldozat”) érzi legközelebb magához, de Wolanddal (a „szigorú, de nem ostoba törvényeket érvényesítő” Sátánnal), a Mesterrel („komoly, de kissé humortalan íróval”, Margaritával (a „szenvedélyes, de nem csélcsap, hanem odaadó szerelmessel”) és Pilátussal (a „mi az igazság?” Pilátusával) inkább rokonszenvezik.

Az elemző-összegező olvasási stratégiával jellemezhető olvasóknak tetszett leginkább a mű, bennük eredményezett leginkább egyszerre érzelmi és értelmi megrendülést. Olvasói beállítódásuk az esetek nagyobb részében aktív vagy erősen aktív volt, irodalmi ízlésüket elsősorban a modern és a klasszikus művek (köztük az orosz klasszikusok) kedvelése jellemezte. Értelmezéseik között jóval

több volt az átlagosnál az *etikai*, az *ontológiai*, az *antropológiai*, a *történelmi-társadalmi* értelmezés (és ezek ötvözei). Kevesebb szereplővel azonosultak és rokonszenveztek, mint a naiv, többel, mint a racionális olvasási stratégiával jellemezhető olvasók. Leginkább ők látták helyesen Woland szerepét, Woland és Lévi Máté kapcsolatát. Ők értették legjobban a regény ironiáját (így a komoszomolista vezette villamos szerepét). Közülük azonosították legnagyobb arányban a Pilátus látomásában megjelenő fejet a császáréval.

A. H. Maslow szerint az önmegvalósító emberre a holisztikus észlelés jellemző. Maslow holisztikus percepciója a Wessely—Csepeli-féle modell akkomodációs típusára emlékeztet, mindkettő pedig a szeretet-modellre. A szeretet-kapcsolatnak ugyanis lényeges feltétele az önfeladás, a mások feltétel nélküli elfogadása is. Az olvasó azonban képtelen a teljes alkalmazkodásra, a teljes önfeladásra, képtelen arra, hogy megtisztulva lépjen be a mű szentélyébe, de nincs is erre szükség, mert a művészi alkotás nem mennyország, hanem tisztítótűz, amelynek bűneink nélkül nem lenne értelme. Az olvasó *részlegessége*, *érdekvezéreltsége*, *naivitása* és *kicsinyes észelvűsége* éppúgy feltétele a *katarzisnak*, vagyis az *érzelmi-értelmi megrendülésnek*, mint a *részlegességen*, *önösségen*, *érdekeken felülkerekedés*, *önmaga visszaszorítása képessége* és *akarása*, a *rálátás* és *együttlátás vágya*. A mű az értékrend hézagaiba hatol be, állapította meg Józsa Péter.* Az érdek- és elmélet-vezérelt, a naivul rácsodálkozó vagy a kábulatba eső olvasók körében inkább találtam olyan olvasókat, akikkel megtörtént a csoda: a szembesülés és a gazdagodás.

E) A BEFOGADÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A *procepciót* és az *értelmeczést*, az *értékelést* és a *hatást* (vagyis a függő változókat), valamint az ezeket befolyásoló *kulturális sémákat* és *olvasási stratégiákat* is meghatározó tényezőegyüttesből (mint független változók közül) csak néhány szociológiai és szociálpszichológiai tényező szerepét vizsgálhattuk, a min-ták kicsisége miatt nem is a legegzaktabb módszerekkel. Sor került a *férfi és női szerepek*, a *képzettség*, az *életkorral járó élettapasztalat* (beleértve az olvasottságot is), a foglalkozással *érzékeltetett társadalmi pozíció*, a *világnézet* vagyis a *vallásosság*, az *értékrend* és *olvasói horizont* befogadását befolyásoló szerepének vizsgálatára. Hogy ezek együttvéve mennyit magyaráznak meg a regénnyel kapcsolatos olvasói viselkedés különbözőségéből, az továbbra is nyitott kérdés marad, hiszen nem vizsgálhattuk olyan (alig-alig mérhető) fontos tényezők szerepét, mint a *személyiség*, az *életpálya*, a *transzcendia iránti érzék* vagy a *létre való nyitottság*.

* JÓZSA Péter — Jacques LEENHARDT: l. m.

1) A FÉRFI ÉS NŐI SZEREP

Genetikai, fiziológiai, pszichológiai és szociológiai természetű tényező-együttesről van szó, mint azt Gereben Ferenc és Nagy Attila tanulmánya* is érzékelteti. A közművelődési könyvtárakat látogató olvasók körében végzett vizsgálata** és a jelen kutatás mérései egybevágóak: ez a regény a férfiaknak *tetszett* jobban, ám az eltérés mértéke csekély.

A férfiak és nők *véleményei* valamivel jobban különböztek, mint a „Tetszett-e?” kérdésre adott válaszaik. A férfiak körében valamivel gyakoribb volt a „csodálatos” és a „szórakoztató” válaszok aránya, a nők körében viszont a „furcsa”, a „nehéz” és a „nem egészen értettem” válaszoké. A férfiaknak és a nőknek — átfogó értékeléseik alapján — nagyjából egyformán *tetszett* a regény, ám *érveik* összetétele eléggé különbözik. Nem csak összetétele, mennyisége is, hiszen a férfiak pozitív érvei átlagosan 1,4, a nőké pedig csak 1,1 elemből állnak. Kellő óvatossággal már ebből is levonható az a következtetés, hogy ez a regény a férfiakra valamivel erősebben, mélyebben, többféleképpen hatott. A férfiak másfélszer nagyobb arányban hivatkoztak a regény gondolataira, a nők ugyanennyivel nagyobb arányban szórakoztató mivoltára. A férfiak kétszerte nagyobb arányban értékelték társadalomkritikáját és négyszerte gyakrabban említették a regény bibliai vonatkozásait. A nők válaszaiban pedig kétszerte nagyobb hányaddal szerepeltek az emberi-erkölcsi értékek.

Ami a regény *hatását* illeti, négy hatáselem esetében tapasztalható számottevő eltérés:

	nők 0%-a (n = 119)	férfiak 0%-a (n = 106)
elszórakoztatott	30	47
újat mondott	32	22
megzavart	19	7
felkavart	18	7

Nem feledve, hogy a „felkavart” az esetek egyik részében a „megzavart” a másik részében a „megrendített” típusú hatáselemekhez kapcsolódik, megállapítható, hogy a férfiakra valamivel kellemesebb hatást gyakorolt ez a mű. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy van a nőknek egy kisebb, de azért jelentős nagyságrendű csoportja, akik számára „újat mondott” (és valószínűleg újat is jelentett) ez a mű.

A férfi és női szerep a *szereplők megítélésében* erősebb szerepet játszott, mint a szereplők értelmezésében. A tíz közül öt regényhőssel (Woland, Behemót, Korovjov, Pilátus és Lévi Máté) eléggé különbözöképpen rokonszenveztek a férfiak. A szereplők értékelésében mutatkozó eléggé nagy eltéréseket többé-kevésbé igazolták ugyanezeknek az értelmezések is. A *Lévi Mátét* a vele inkább rokonszenvező nők elsősorban hűségesnek tartják, a férfiak viszont csaknem kétszerte annyian tartják szolgának, butának és dogmatikusnak, mint a másik nem képviselői. Hasonló típusú különbségeket rögzíthetünk a többi szereplő esetében is. *Margaritát* mindkét réteg egyformán nagyon rokonszenvesnek tartja,

* GEREKEN Ferenc — NAGY Attila: Néhány adalék a nemi szerepek és az olvasási szokások összefüggéseiről. Kultúra és Közösség, 1984. sz.

** A Mester és Margarita értékelésére vonatkozó adatait az I. fejezet 7. alfejezetében ismertetem.

de a nők kétszerte nagyobb arányban *azonosultak* vele. Nem csak azért, mert azonos nemű szereplővel könnyebb azonosulni, hanem azért is, mert a nők közül jóval többen látják meg Margaritában a szerelem és az érzelmek áldozatkész és bátor képviselőjét, mint a férfiak, akik között jó néhányan elsősorban a szép vagy az ideális nőt látják. *Berlioz* egyaránt, de nem egyformán ellenszenves a két nem képviselőinek. A nőknek még művelt ateistaként sem rokonszenves *Berlioz*. A férfiak — akik a moszkvaiak megítélésében is kritikusabbak — közül elég sokan tartják félműveltnek, dogmatikusnak, mereven észelvűnek.

Ez a regény nő olvasóinak (bármelyik réteghez is tartozzanak) nehezebb feladatot jelentett. Ők sokkal gyakrabban választottak olyan *leegyszerűsítő értelmezéseket*, mint a „szerelem mindent legyőz”, „a szerelem és a művészet győzelme a hatalom felett”, „a jó elnyeri jutalmát”, „csak túlvilági megoldásban lehet reménykedni”, „ebben a bolond világban semmi sincsen a helyén”. A nők egy csoportja mindenképpen szeretne valamilyen harmonikus, pozitív kicsengésű olvasatot kialakítani, egy másik csoportjuk pedig szenved ennek lehetetlenségétől, a férfiak inkább elfogadják a regényben megjelenő világot olyannak, amilyen.

2) ÉLETKOR, ÉLETTAPASZTALAT

A vizsgált korcsoportok közül ez a mű elsősorban a huszonéveseknek, de azok közül is az idősebbeknek tetszett legjobban. A tetszésmutatók alapján egyformán — de, persze, nem ugyanúgy tetszett a tizenéveseknek és a negyven évesnél idősebbeknek. A regény elutasítói ebben a két rétegben jóval nagyobb arányban találhatók, mint a többi korcsoportban. A regényt *fenntartások nélkül dicsérők* között a 20—29 éves korosztály kétszerte nagyobb arányban képviselteti magát, mint a fiatalabb és az idősebbek körében. Még az is jellemző erre a csoportra, hogy az átlagosnál jóval nagyobb arányban található közöttük olyan, aki *több-ször olvasta el* a regényt

A regény hatását illetően a *fiatalok és az idősebbek* közötti eltéréseket — a minta életkori sajátosságát (fiatalságát) figyelembe véve — a 40 évesnél idősebbek és az átlag közötti eltérésekkel lehet legjobban érzékeltetni. Tíz hatáselem-nél mutathatók ki számottevő különbségek:

	az összes kérddezettek százaléka (n = 225)	a 40 évesnél idősebbek százaléka (n = 35)
ismereteket közölt	22	39
fárasztott	6	22
látóköromet tágította	33	22
csalódást okozott	6	17
felbosszantott	7	22
közömbösen hagyott	4	17
új összefüggéseket tárt fel	33	17
megrendített	19	6
megerősített	17	6
felszabadított	13	0

A kép eléggé egyértelmű: a 40 évesnél idősebbekre (akiket mintánkban első-sorban a 40 és ötven év közöttiek képviseltek) jóval kevésbé hatott ez a regény, mint a többiekre. Feltehetően eltérő ízlésük és értékrendjük miatt. A réteg kisebb, de számottevő részének új információkat jelentett, ám az a tény, hogy az „új összefüggéseket tárt fel” és a „látókörömet tágitotta” ebben a körben az átlagosnál jelentősen kisebb arányban fordult elő, azt bizonyítja, hogy itt első-sorban csupán *ismeretgyarapodásról* és nem egyéb, mélyebb hatásról lehet szó.

Az életkor (ami különböző élettapasztalatot, olvasottságot is jelent) szerepe a regény szereplőinek megítélésében nem bizonyult annyira erősnek, mint a nemi hovatartozás. Igazán jelentős eltérések csak két szereplő, Berlioz és Iván megítélésénél és értelmezésénél tapasztalhatók. A lányok és fiúk, valamint a különböző világnézetű diákok egyformán okosnak, művelt ateistának tartották Berliozt. A „naiv” befolyásolható olvasói magatartás okát a *történelmi tapasztalatok és ismeretek hiányában*, az eléggé kis terjedelmű *olvasottságban*, a *fejletlen ironiaérzékekben* és a meglehetősen pragmatikus és élvezetelvű *olvasói stratégiában* kell keresnünk. Ivánban — akit mindkét diákcsoport feltűnő mértékben kitüntett bizalmával — a jó befejezés kulcsfiguráját látják, aki folytatja a Mester művét, aki „megjavul”, aki ebben a lérendben maradt, akivel, mint hús-vér emberrel is lehet azonosulni.

A tizenévesek legnagyobb részét kitevő középiskolások véleményei tértek el a többiekétől, elsősorban a „nem értem” háromszorta nagyobb arányával, de a „szórakoztatott” legkisebb arányával is. (Ebben az esetben — ami csak erősíti ezt a megállapítást — a vallásos és a nem vallásos diákok között nem volt eltérés.) A középiskolásoknak a *tetszést indokló* válaszaiknak jellegzetessége a szórakoztatás és a fantázia átlagosnál gyakoribb szereplése. Körükben jóval ritkábban szerepeltek a formára, a társadalomkritikára és az erőteljesebb hatásra utaló érvek.

A középiskolások többségének értelmezéseit az *infantilizmus* jellemzi. Mi sem jellemző erre jobban, mint az, hogy a huszonegy értelmezési lehetőség közül ebből a rétegből választották legtöbbször és utasították el legkevesebben azt az értelmezést, mely szerint a regény üzenete Margarita hűsége és kiállása a félre-ismert zseni mellett, és jellemző módon ebben a rétegben a legnépszerűbb „a szerelem mindent legyőz” és „a jó elnyeri jutalmát” értelmezés is. Ugyanakkor ebben a körben utasítják el legnagyobb arányban mind a történelmi-társadalmi mind pedig az ontológiai, antropológiai és teológiai értelmezéseket. Egyértelműnek látszik, hogy valamennyi vizsgált réteg közül a középiskolások körében hatott legkevésbé a regény, annak ellenére, hogy közöttük is volt egy észrevehető kisebbség, akinek legalább „újat mondott” Bulgakov műve. Az „új összefüggéseket tárt fel” hatáselem azonban már háromszor-négyszer kisebb arányban fordul elő náluk, mint a bölcsészeknél és a humán értelmiségieknél.

3.) AZ ISKOLÁZOTTSÁG

Mivel ez a dimenzió teljességében jelent meg vizsgálatunkban, hiszen még a szakmunkások egy része is középiskolát végzett, így igazából csak a középfokú és a felsőfokú végzettségüket hasonlíthattuk össze. Az iskolázottság (amely ha nem is egybevágó a műveltséggel és az olvasottsággal, de belőle ezekre is lehet becsléseket tenni) még így is erőteljes hatásának bizonyult a regény értékelésében. Hogy ennek a tényezőnek a szerepe mennyire nem meghatározó érvényű,

azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a regény *elutasítói* között az átlagosnál nagyobb arányban szerepelnek a szakmunkásokon kívül a műszaki értelmiségiek is.

Az első fejezetben közölt (az Élményalakzatok I.* adataira támaszkodó) táblázatból már világossá vált, hogy a regény értékelése szempontjából a nyolc általános elvégzése és az érettségi is határpont, ugyanakkor azt is tapasztalhatuk, hogy az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek között — a regény fogadtatását illetően alig érezhető különbség. A *szeleplők megítélésében és értelmezésében* az alacsonyabb végzettségű rétegek (a középiskolás diákok, a szakmunkások és a csak középfokú végzettséggel rendelkező szellemi dolgozók) meglehetősen heterogén halmazt képező véleményei egyetlen szereplő megítélésében sem különböztek számottevően a felsőfokú végzettségűek ugyancsak eléggé heterogén halmazt képező véleményeitől. Elgondolkodtató az, hogy a nem csak képzetesebb, de irodalmilag szakképzetesebb bölcsekszek (valamennyien irodalomszakosok) és a főleg adminisztratív munkát végző diploma nélkül szellemi dolgozók megítélései és értelmezései jelentősebben csupán Pilátus és a Mester esetében különböznek, pedig *olvasói beállítódásuk* (a bölcsekszeknél jóval aktívabb), *olvasottságuk* kisebb (a bölcsekszek körében a modern irodalom olvasottabb, kedveltebb) mértékben tér el. Számításba kell venni a tanárjelöltek valamivel kevesebb *élettapasztalatát*, a *képzés* nem túl magas színvonalát is. (Ne feledjük, hogy az irodalom szakos tanárjelölteket kétharmad részben főiskolások képviselték.)

A vizsgáltak közül kétségen kívül a *szakmunkások* az a réteg, amely olvasmányszerkezete alapján a legkisebb esélyt mondhatott magáénak a Mester és Margarita dialógusában való érdemi részvételre. Azokat az értelmezéseket, amelyek szerint Woland a kicsinyesség ellen fellépő kritika szelleme, vagy Isten segítőtársaként a hívők megmentője, a szakmunkások kevésbé fogadták el, mint a többiek, ugyanakkor az átlagosnál jóval nagyobb arányban érezték magukénak azokat az értelmezéseket, amelyek szerint a regény a harmincas évek szovjet művészvilágáról, a szerelem győzelméről és a jutalmát elnyerő jóról szól. Ugyanakkor nem kisebb az aránya (az átlagosnál) ebben a rétegben sem azoknak, akik Wolandékat a Moszkvából hiányzó értékek képviselőinek tartják, és azoknak sem, akik Wolandban a mozdulatlan, változásra képtelen világgal szemben a változtatni akarást, a dialektikát képviselik. Mindennek alapján meg kell állapítani, hogy ebben a rétegben egyrészt eléggé eltérnek az értelmezések, másrészt akad jó néhány olvasó, akinek az értelmezése meglehetősen ellentmondásos. Ez utóbbi többek között az esztétikai értékek szempontjából meglehetősen heterogén irodalmi élménytárra épülő, sok esetben eléggé bizonytalan ízlésítéleteikkel is magyarázható.

A *magasabb képzettségű* olvasók természetesen jóval nagyobb arányban értettek egyet a több szöveget figyelembe vevő értelmezésekkel a felkínáltak közül, de egyes értelmezések megítélésében közöttük is jelentős véleményeltéréseket állapíthattunk meg, elsősorban a humán és a műszaki értelmiség között. Ugyanakkor a több szövegre épülő, érvényes értelmezésekkel egyetértők között is szép számmal találhatók olyan olvasók, akik — irodalmi, történelmi és filozófiai műveltségük, élettapasztalataik, értékrendjük miatt — kedvezőtlenebb feltételek mellett vehetnek részt a diskurzusban, a bulgakovi „lét-erdő” bejárásában.

* BALOGH Zoltán — KAMARÁS István: 1. m.

4) A HUMÁN- ÉS A MÉRNÖK-BEÁLLÍTOTTSÁG

A tetszésmutatók alapján a két diplomás csoport között nem volt érzékelhető különbség, az azonos átlagok mögött azonban a *tetszés-nemtetszés* egyes fokozatainak megoszlása már különböző volt; a műszaki értelmiségek körében szélsőségebbek voltak a vélemények.

Az, hogy az irodalom szakos bölcsesek minősítéseit összegező tetszésmutató jóval magasabb, mint a humán értelmiséké, az — mint ezt a III/C fejezetben is olvashattuk — elsősorban életkorukkal magyarázható.

A *tetszés indoklásában* már jelentős különbségeket regisztrálhattunk a mérnökök és a humán értelmiségek között. A humán értelmiségek válaszaiban az átlagosnál nagyobb gyakorisággal szerepeltek a következő elemek: az egyetemes kérdések, a sokrétűség, a forma és az újszerűség; a műszaki értelmiség körében pedig az ironia, a társadalomkritika, a mese és a valóság keveredése, az emberi viselkedés ábrázolása és a stílus. A bölcsesek háromszor-négyszer többen érzik úgy, hogy ez a regény róluk szól, hogy világával azonosulni képesek, mint a többiek. Ugyanebben a csoportban tartják legkevesebben szórakoztatónak ezt a művet.

A szereplők megítélésében és értelmezésében a humán és a mérnök beállítottság erősebben befolyásoló tényezőnek bizonyult, mint a képzettség és az életkor. A humán és a műszaki értelmiségek négy szereplő (Berlioz, Pilátus, a Mester és Woland) megítélésében is erősen különböztek, főképpen szereplő-értelmezéseik tértek el. Értelmezéseik nem csak másfélék, különböző színvonalúak is. A műszaki értelmiségek körében jóval gyakoribb a *leegyszerűsítés*. A mérnök olvasók ugyan okos karrieristának nevezik Berliozt, ám nem veszik észre észelvűsége korlátait. Gyakorta mintha Berlioz észelvűsége jellemezné magatartásukat. Woland vagy Pilátus megítélésében az átlagosnál gyengébbnek bizonyult „fény-árnyék-érzékenységük”.

A regény hatása a tárgyalt három rétegben így alakult:

	bölcsesek (n = 45)	értelmiségek		összes kérdezett (n = 225)
		műszaki (n = 20)	humán (n = 25)	
elszórakoztatott	16	50		38
fejtörést okozott			24	36
új összefüggéseket tárt fel	45		42	33
látókörömet tágította			44	33
újat mondott	38			27
gyönyörködtetett			32	20
meghatott	7			19
megrendített	31			19
megerősített		5	28	17
felszabadított			24	13
igazolta elképzeléseimet				13

	értelmiségek		összes kérdezett (n = 225)
	bölcsészek (n = 45)	műszaki (n = 20)	humán (n = 25)
felbosszantott		20	7
feladat elé állított			10
cselekvésre készítetett			6
csalódást okozott		20	6

A *felrázó-megerősítő* — feltehetően sok esetben katartikus — hatás a humán értelmiségieknél a legegységelműbb, de a bölcsészek körében is eléggé egyértelmű nyoma van. Igen jellemző az, hogy a bölcsészek körében a „meghatott” hatáselem az átlagosnál kisebb, a „megrendített” pedig az átlagosnál nagyobb arányban szerepel. A műszaki értelmiségek körében két markáns alcsoport tapintható ki: az egyik *élvezte*, a másik inkább *elszenvedte* a művet. (Hogy min szórakozott olyan jól az első csoport, az természetesen később vizsgálandó kérdés.)

A minősítendő szakértői *értelmezések* közül a mérnökök és a humán pályán működő értelmiségek ugyanúgy elutasítják a „szerelem mindent legyőz” és a „szerelem és a művészet győzelme a hatalom felett” típusú értelmezéseket, ám más vonatkozásban erősen ellentétesen ítélik meg a különböző értelmezéseket. A mérnökök többsége egyetért azokkal az értelmezésekkel, amelyek szerint a regény a harmincas évek szovjet valóságának bemutatása és kritikája, ám a hatalmat birtoklók és elszenvedők küzdelmébe beavatkozó Wolandot a regény középpontjába állító értelmezést a többség elutasítja. Végül is az igazi különbség a két értelmiségi réteg között, Woland szerepének megítélésében illetve az „ötödik dimenzió” szövegeinek lefordításában érzékelhető. Ez a műszaki értelmiségek körében gyakran így értelmeződik: az ördög szórakozik, „hülyére veszi az embereket”, káoszt teremt. Az összes vizsgált réteg közül a humán értelmiségek azok, akik meglátják Wolandban Isten segítőtársát, a kritika, a dialektika és az értékek képviselőjét.

Eléggé számottevően eltér a bölcsészek értelmezésválasztása a humán értelmiségiekétől. A bölcsészek sokkal inkább tekintik a regényt a sztálinizmus bírálóatának, inkább vonnak le olyan — eléggé elnagyolt következtetéseket, mely szerint „a jézusokat ma is megfeszítik”, inkább hajlamosak csupán a visszájára fordult, bolond világot látni a regényben érzékeltetett bonyolultabb világgal szemben, mint a humán értelmiségek. Így aztán a bölcsészek egyik részének értelmezései leginkább a középiskolákéhoz, másik részüké inkább a diploma nélküli szellemi dolgozókéhoz állanak közelebb, és csak kisebb részük a humán értelmiségiekéhez. Olvasataik tükrében, bizony, eléggé késon érő olvasóknak tűnnek az irodalom szakos tanárjelöltek.

A legutóbb éppen észt kutatók* hívták fel a figyelmet ennek a tényezőnek erőteljes meghatározó szerepére. Kimutatták, hogy a humán csoportokban (a humán pályára készülő főiskolások és egyetemisták valamint a diplomások) jóval

* Tammsaare ja meile. EEST NSU Kultuuri Ministeerium Fr. Kreuzwaldi Nim. EEST NSU Riiklik Raamatokogu. Tallin, 1982.

jellemzőbb az, hogy a jó könyv „alkalom életem átgondolására”, „lehetőség látóköri kibővítésére”, a mérnök csoportokban pedig a „szórakozás” szerepelt, az átlagosnál jóval gyakrabban az igények között. Ezzel összhangban a modern irodalom, a költészet és a bonyolultabb megformálás, a humán csoportban, a térszerű irodalom és a hagyományos formák a mérnökök körében elfogadottabbak. Ha nem is ilyen erős, de hasonló tendenciákat magyar kutatók is tapasztaltak. A Mester és Margarita jelen kutatásban megvizsgált mérnök olvasók olvasottsága elsősorban a modern művek ismertségében és értékelésében különbözött a humán értelmiségétől. Olvasási stratégiájuk hedonisztikusabbnak, értékrendjük pragmatikusabbnak, haszonelvűbbnek mutatkozott. Tizenkét mérnök olvasóval alaposabban is megismerkedhettünk, és azt tapasztaltuk, hogy az irodalommal kapcsolatos beállítódásukat is erőteljesen áthatotta valóságvezérelt, logikus, megfontolt, célra irányított magatartásuk, amelynek az önkontroll és az eredményesség hangoztatása jellemzője, valamint az is, hogy az információkhoz a lehető legracionálisabban, a lehető legkevesebb erőfeszítéssel próbálnak hozzájutni. Úgy tűnik ebben a körben bizonyos — racionálisnak tűnő — iskolai sztereotípiák is tovább élnek és működnek. Hogy mit is jelent a címben megjelölt „mérnök beállítódás”, már pályaválasztást megelőző racionális beállítódást vagy a beállítódás ilyen elemeit felerősítő és megmerevítő társadalmi szerepet, az már egy másfajta kutatás témája lehetne.

5) ÉRTÉKREND, VILÁGNÉZET

Ebben a kutatásban az értékrend csak afféle „kiegészítő tényező” volt, mérésére nem is állítottunk be megfelelő apparátust. A különböző értékrendűek értékelésében számottevő különbséget nem érzékelhetünk, az értelmezésben és a hatásban azonban sikerült valamit kimutatnunk az értékrend befogadására gyakorolt meghatározó szerepéből, amelyet már más kutatásokban* bizonyítanom sikerült.

*A legfontosabbnak tartott értékek alapján megpróbáltuk három csoportra sorolni az olvasókat. Az elsőbe azok kerültek, akik a biztonságos „kisvilág” értékeit, a biztonságot, az anyagi jólétet, a kényelmes életet, a családi boldogságot, az egészséget, a konfliktusoktól mentes életet tartják legfontosabbnak. A másodikba kerültek a dinamikus életelvű olvasók, akik számára olyan értékek fontosak, mint a siker, a jó megjelenés, az önbizalom, az alkotómunka, a hatalom, a sport, a hobby, a szabadidő, a fontosság és hasznosság tudata. A harmadik csoportba a személyiségüket építő olvasók kerültek, akik elsősorban olyan értékek mellett szavaztak, mint a szeretet, a tiszta lelkiismeret, a szerelem, a szépség, a függetlenség, a hit és a belső harmónia.***

Az értékrend befolyásoló szerepe — ebben a tekintetben — szerényebbnek bizonyult, mint a többi vizsgált tényező. Legkevesbé a dinamikus életelvű olvasók befogadói magatartása tért el az átlagostól, leginkább pedig a belső világukat

* KAMARÁS István — KISS Endre — SOMORJAI Ildikó: A „Makra” és 116 olvasója. Budapest, 1977. OSZK. KMK. FOGARASSY Miklós — KAMARÁS István: i. m.

** A vizsgált olvasók kétharmada került a három csoport valamelyikébe.

építőké. A biztonságelvű olvasók veszik észre legkevésbé Wolandban az emberi értékeket képviselőt, a mércét, ők tartják leginkább áldozatnak és legkevésbé igazi művésznek a Mestert. A személyiségelvű olvasók tartják Ivánt leginkább a Mester szellemi örökösének, ők látják meg leginkább Berliozban a dogmatikust, a moszkvaiakban pedig a bűnöst és az áldozatot egyszerre.

A regény hatását illetően eléggé erősnek mutatkozott a konszenzus az olvasók különböző értékrendű csoportjainál. A *dinamikus* életelvűek körére nagyjából ugyanúgy hatott a regény, mint a nagy többségre. A *biztonságos* életelvűek körében az átlagosnál nagyobb (48%) volt azoknak az aránya, akiket szórakoztatott Bulgakov regénye, és az átlagosnál jóval kisebb azoké, akiket állásfoglalásra készítetett és kisebb, akikkel ismereteket közölt, akiknek új összefüggéseket tárt fel, akiknek alakította világnézetét. A *személyiség* értékeit előnyben részesítők az átlagosnál gyakrabban választották a „megerősített”, az „állásfoglalásra készítetett”, a „látókörömet tágitotta”, a „felszabadított”, a „cselekvésre készítetett”, a „felkavart” és ritkábban a „fárasztott”, a „csalódást okozott” és a „felbosszantott” válaszlehetőségeket.

A vallásos csoportok értékrendje több ponton jelentősen eltért a velük összehasonlítható nem vallásos csoport értékrendjétől. Mindkét vallásos csoportban a gyerek, a család, a hit, a tiszta lelkiismeret, a szeretet és a lelki béke olyan értékek voltak, amelyek jóval fontosabb szerepet kaptak értékrendjükben, mint a párhuzamos csoportokban. A vallásos középiskolásoknál ezeken kívül a szerelem és a szabadság, a vallásos értelmiségiek körében pedig az igazságosság is feljebb szerepelt az értékek rangsorában, mint a velük összehasonlítható csoportokban.

Az ellenpróba is igazolja a fentieket, a vallásos csoportokban az érték rangsorban hátrább kerül az elismerés, a társadalomban megtalált hely, az előbbre jutás, az intellektualitás. A vallásos értelmiségiek körében ezeken kívül még az egészség és a létbiztonság, a vallásos középiskolások körében a döntési szabadság, az anyagi jólét és a siker is.

Igen jellemző, hogy a vallásos olvasók 82 százaléka értett egyet azzal a kijelentéssel (amelyet akár Jesua is állíthatott volna), hogy „a világ alapjában véve jó”, a többieknek viszont csak 36 százaléka. Vallásos középiskolás és értelmiségi olvasóinak egyértelműen jobban tetszett a regény. A vallásos értelmiségiek válaszaik között található a legtöbb felsőfokú minősítés és nagyobb az átlagosnál a „szórakoztató” aránya is körükben, ugyanakkor ebben a körben a legnagyobb a regényt nehéznek tartók aránya is. (A vallásos középiskolások válaszaik középiskolás társaikéhoz hasonlíthatnak legjobban.) A vallásos értelmiségiek — mindkét értelmiségi csoporttól eltérően — sokkal inkább tartják elgondolkodtatónak, mint szórakoztatónak ezt a regényt. Ebben a körben ítélik legtöbbször — több mint tízszer nagyobb arányban, mint a többiek — aktuálisnak ezt a regényt. A vallásos középiskolások közelebb érzik magukhoz ezt a regényt, és jóval többen értékelik megformálása miatt, mint középiskolás társaik.

Ami a szereplők megítélését illeti, elsősorban Iván értékelésében és értelmezésében, valamint Jesua értelmezésében és a két címszereplő értékelésében térnek el a vallásos olvasók a többiektől. Felvetődhet a kérdés, hogy milyen szerepet játszhat ebben a *bibliai tematika* és az ötödik, a *transzcendens* dimenzió. A várhatónál kevésbé zavarta őket a bibliai történet apokrif feldolgozása,

valamint a keleti kereszténységre jellemző dualisztikus szemlélet bulgakovi változata. A képzetlenebb keresztények körében* gyakoribb volt a bulgakovi Jézus-képpel szembeni idegenkedés, valamint a Bibliával szembesített „Pilátus-regény” kritikus szemlélete. Ebben a körben (ahol középiskolások, valamint a human és real szférákat egyformán képviselő egyetemi hallgatók és értelmiségiek képviselték a vallásos olvasókat) az ilyen magatartás nem volt gyakoribb az átlagosnál. Jesuát elsősorban emberségesnek látták, a szeretet képviselőjének a hatalommal szemben; Margaritában az önmagát felvállaló és áldozatot hozó embert; a Mesterben pedig a bártort, az értéket létrehozót, a passzívát és az esendőt egyaránt. Általában árnyaltabbak voltak szereplőértelmezéseik, valamivel érzékenyebbek voltak az *etikai* vonatkozásokra. Eltérő viselkedésüket elsősorban *értéktrendjük* eltérő vonásai magyarázzák, kiváltképpen a tiszta lelkiismeret, a lelki béke, az eszme, a hit, az igazság, az alkotás kitüntetett szerepe.

A felkínált szakértői *értelmezések* közül a vallásos középiskolások bizonyos tekintetben ugyanúgy választanak, mint középiskolás társaik (például ami a „szerelem mindent legyőz” és „a jó elnyeri jutalmát” értelmezéseket illeti), másrészt vallásos olvasóként viselkednek, amikor elutasítanak olyan értelmezéseket mint „a jóság tehetetlen, Woland segít”, mint a „Woland nem ítélkezik, csak értékeket képvisel”. A vallásos olvasók — még akkor is, ha többségük alapján véve jól látja Woland szerepét, és jól olvassa az „ötödik dimenzió” szövegét — általában tiltakoznak az olyan értelmezések ellen, amelyekben Woland nem eszközként, nem az erő részeként szerepel, és, természetesen, az átlagosnál jóval nagyobb arányban értenek egyet azzal az értelmezéssel, mely szerint a mű lényegi mondandójához az is hozzátartozik, hogy az ördög igenis létezik, következésképpen az isten is. (Mindez azonban jóval inkább jellemző a vallásos diákokra, mint a vallásos értelmiségiekre.) Jellemző sajátossága a vallásos olvasók értelmezéseinek az Iván által képviselt *katarzis*. Egyformán jól érzékelhető tehát a vallásos olvasók értelmezéseiben a *világnézet* korlátozó és ösztönző szerepe, ezúttal is igazolva látszik az, amit G. W. Allport a vallásosság és az előítélet viszonyáról állapított meg (hogy erősítheti és korlátozhatja is a vallásosság — minőségétől függően — az előítéletességet).

Sok jel mutatott arra, hogy a *transzcencia iránti fogékonyság* feltétele vagy legalábbis elősegítője a regény befogadásának. Ezt természetesen nem csupán a vallásos olvasók esete igazolja. A vallásos olvasók transzcendencia iránti érzékenysége, nyitottsága eléggé különböző volt. Akadtak közöttük, akik a regény ötödik dimenzióját a Bibliával és a katekizmusok tételeivel méricskelték, a „hittudományos racionalizmus” vagy éppen egy Lévi Mátéval jellemezhető dogmatizmus szellemében.

Hogy mekkora szerepet játszhat egy ilyen regény *hatásmechanizmusának* befolyásolásában a világnézet, arra meggyőző bizonyítékul szolgálnak a vallásos olvasók *érzései*. Érdemes összehasonlítani a vallásos középiskolásokat középiskolás társaikkal, a vallásos értelmiségieket pedig a human értelmiségiekkel (akikre úgy tűnik, leginkább hatott a regény).

* Ők huszan: szakmunkások és technikusok képezték a kontrollcsoport kontrollcsoportját. Egy ankétszerű beszélgetés keretében elsősorban a „Mi tetszett és a mi nem tetszett ebben a regényben?” kérdésre válaszoltak.

	közép- iskolások %-a (n = 29)	vallásos közép- iskolások %-a (n = 20)	humán értelmi- ségiek %-a (n = 25)	vallásos értelmi- ségiek %-a (n = 20)
elgondolkodtatott	76	86	72	88
fejtörést okozott	55	36	24	45
új összefüggéseket tárt fel	14	29	44	50
állásfoglalásra késztetett	17	14	24	36
megerősített	10	36	28	50
tükröt tartott elem	3	7	4	27
igazolta elképzeléseimet	3	14	16	39
gyönyörködtetett	3	14	32	36
tágította látókörömet	24	36	44	50
megrendített	10	7	12	27
felfrissített	3	29	16	0

A két középiskolás réteg „hatástérképe” több ponton átfedi egymást. Úgy tűnik, vannak a középiskolás réteg (vagy talán inkább korosztály) különböző értékrendű és világnézetű tagjaira egyaránt jellemző jegyek. Találhatók azonban eléggé erőteljes különbségek is, amelyek viszonylag egyértelműen utalnak arra, hogy a vallásos diákok körében nagyobb hatású volt ez a mű. Hogy a humán értelmiségiek és a vallásos értelmiségiek hatástérképe is elég sok hasonlóságot mutat, az azért is érdekes, mert a vallásos értelmiségiek fele nem humán foglalkozású, ám úgy tűnik, ezek többsége is erőteljesen humán beállítottságú. Annak ellenére, hogy a Bulgakov-regény — talán a vallásos tematika miatt is — a vallásos értelmiségieknek több fejtörést okozott, körükben hatott erősebben és talán mélyebben is A Mester és Margarita.

6) OLVASÓI HORIZONT, IRODALMI ÍZLÉS

Nem csak előnye, hátránya is volt annak, hogy kutatásunkban a mintát alkotó olvasók nagy többsége valódi olvasó volt, nem felkért „felbérlet” olvasó, mert így nem igen érzékelhettük azt (kivéve a középiskolások és a dolgozók iskolájába járók egy részénél), hogy mit kezd ezzel a művel egy lektúrt kedvelő olvasó, egy ilyen típusú műveket kerülő olvasó. Ennek ellenére — a regény sikerének és divatjának is köszönhetően — ennek a tényezőnek igen erősen meghatározó szerepét sikerült bizonyítani.

Hogy nem csupán az irodalmi ízlés, hanem az egész olvasói horizont szerepéről van szó, arra jó bizonyítékul szolgál az, hogy a regényt elutasítók között az átlagosnál jóval nagyobb volt azoknak az aránya, akik a Mester és Margarita előzményeként főképpen vagy kizárólag ismeretközlő műveket olvastak. Azt, hogy az ismeretközlő könyveket és folyóiratokat is olvasók olvasói beállítódása egyértelműen jobban kedvez az ilyen típusú regényeknek, mint a Mester és Margarita, azt egy korábbi kutatásunk meggyőzően bizonyította.* A regényt

* BALOGH Zoltán — KAMARÁS István: Élményalakzatok. II. Budapest, 1984. NPI.

fenntartás nélküli dicsérők nem szépirodalmi olvasmányainak többsége társadalomtudományi (elsősorban filozófiai, lélektani, teológiai, irodalomtudományi, művészetelméleti és művészettörténeti mű), az elutasítóké pedig többnyire munkaeszközként használt szakkönyv (elsősorban természettudományi és hobby könyv).

A szereplők megítélésében az irodalmi ízlés erős befolyásoló tényezőnek bizonyult. Különösen azoknak az olvasóknak a megítélései és értelmezései különböztek a többiekétől, akiknek „ízlésképletében” (legkevesebb olvasmányaik összetételét figyelembe véve) a magas esztétikai értékű modern és az alacsony esztétikai értékű olvasmányos irodalom dominált. Berlioz, Woland, a Mester, Margarita, Iván és a moszkvaiak befogadásában rögzíthettük a legnagyobb eltéréseket. A „modern”-ízlésű (például Updike, Joyce, Faulkner, Camus, Golding, Kafka, T. Mann műveit kedvelő) olvasók Wolandban elsősorban az emberi értékek képviselőjét, a kritika és a dialektika szellemét, a Mesterben az igazi művészt, Margaritában az érzéseit vállaló embert, Ivánban a Mester szellemi örökösét, Berliozban a dogmatikust látják, a moszkvaiakban pedig a sztálinizmus áldozatait és bűnöket egyaránt. A „lektűr”-ízlésűek (például Mitchell, Cronin, Knight és Cusak műveit kedvelők) alig-alig veszik észre Wolandban az emberi értékek képviselőjét és a kritika szellemét, a Mestert tehetségesnek, de tettekre képtelen álmodozónak és gyávának, Jesuát álmodozónak, Berliozt bürokratának tartják. A humor és az ironia iránt különleges érzékenységet mutató (Hasek, Ilf—Petrov, France, Swift műveiért lelkesedő) olvasók Berlioz megítélésében tűntek ki a többiek közül: félműveltnek, hatalmával visszaélő bürokratának és dogmatikusnak tartják.

A Józsa Péter által felfedezett és a más kutatók által is igazolt „érzelmi konszenzus” erősségét sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a regénynek a különböző ízlésű olvasók rétegeire gyakorolt hatása nem különbözött jelentős mértékben. A kisebb mértékű eltérések azonban jellemzőek és ennek a tényezőnek (ízlés, olvasmányszerkezet) befolyásoló szerepét bizonyítják. A „modern” ízlésű olvasók jóval kisebb arányban (26%) érezték úgy, hogy szórakoztatta őket a regény, körükben kevesebbnek (28%) okozott fejtörést és többeknek (40%) tárt fel új összefüggéseket. Az sem tartható véletlennek, hogy az „elgondolkodtatott” az átlagnál gyakrabban szerepelt azoknak a körében, akiknek a Bulgakov-regényt megelőző olvasmányai között elsősorban vagy kizárólag modern irodalmi művek szerepeltek. A „lektűr”-ízlésű olvasók választásai között az átlagnál gyakrabban szerepelt a „felvidítőt”, „fárasztót” és az „alakította világnézetemet” és ritkábban (13%) a „gyönyörködtetett”. Gondolkodásra készíti ez a kutatót annak ellenére, hogy a „lektűr”-ízlés ezúttal sem jelenti a kizárólag a lektűrök kedvelését, sőt az úgynevezett lektűr-olvasók igényesebb rétegéről, mondhatni elitjéről van szó. Az esetek egy részében bizonyára arról is szó lehet, hogy ebben a körben szinte csodákra volt képes ez, a körükben nem mindennapos olvasmány. Az is nagyon valószínűnek látszik, hogy éppen ebben a körben akadtak olyanok, az átlagnál nagyobb arányban, akikre elsősorban Behemótek tréfái hatottak üdítően. Végül azzal is számolni kell, hogy az „elgondolkodtatott”, a „megrendített”, az „alakította világnézetemet” ebben a körben nem jelenti ugyanazt, mint a többi olvasónál.

Az irodalommal, mint művészi alkotással kapcsolatos *aktív-passzív beállítódás* erősebben befolyásoló tényezőnek bizonyult, mint az olvasmányszerkezet és az ízlésképlet. Azok, akik egyetértettek az „annál jobb egy könyv, minél inkább elfeledteti a kellemetlenségeket”, a „nincs értéke annak a filmnek, ame-

lyet nézés közben nem lehet megérteni és utána kell magyarázni”, a „sohasem értettem azokat, akik órákon keresztül tudnak vitatkozni egy regényről, filmről vagy képről” az „egy jó regény elsősorban ismeretek forrása”, a „csak akkor van értelme újból elolvasni egy könyvet, ha az ember nem emlékszik a történetére” megállapításokkal, vagyis az *élvezet- és haszonelvű beállítottságú* olvasók az átlagosnál gyakrabban vagy jóval gyakrabban nyilatkoztak úgy, hogy a regény fárasztotta őket, félelmet keltett bennük, csalódást okozott nekik, elkeserítette őket. Egy kisebb hányaduk viszont azok közé tartozik, akiket az átlagosnál nagyobb mértékben szórakoztatott (felvidített, felfrissített) a regény. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az irodalmi művekben elsősorban a *feledtetés*, a *kellemesség* vagy a *menekülés* lehetőségét kereső olvasók egy részének igényeit is kielégítette Bulgakov regénye, ám a *haszonelvű, racionális* — mondhatnám a Berlioz-típusú — olvasói beállítódás igen komoly, szinte leküzdhetetlen akadályt jelentett, nem csak a regény élvezetében, hanem értékeinek hasznosításában is. Ez utóbbi megállapítást megerősíti az a tény, hogy azok, akikben a regény félelmet keltett, kivétel nélkül azok közé tartoztak, akik szerint „egy közepes szakkönyvnek is több a haszna, mint a legjobb regénynek” és a regénytől azt várják elsősorban, hogy térképként megmutassa a legrövidebb, legjárhatóbb utat.

7) POKOLJÁRÁS ÉS FELHÖTLEN OPTIMIZMUS

Azok körében, akiket a regény fárasztott, az átlagosnál jóval nagyobb arányban voltak olyanok, akik még sohasem érezték úgy, hogy nincs értelme életüknek, akikkel még sohasem fordult elő az, hogy elvesztették volna önmagukba vetett hitüket. Ezzel szemben azok, akik elég gyakran vagy nagyon gyakran érzik úgy, hogy nincsen értelme életüknek, és hogy semmire sem jók, az átlagosnál jóval gyakrabban szerepeltek a következő hatáselemek: „felfrissített”, „megerősített”, „meghatott”, „cselekvésre készítetett”, ami egyértelműen a kedvező fogadtatásra és a mélyebb, esetleg a katartikus hatásra utal. Mindezt erősíteni látszik az a tény is, hogy azok körében, akik teljes mértékben egyetértettek azzal, hogy „a világ jó”, a „végső fokon mindig az igazság győz” megállapításokkal, az átlagosnál gyakrabban fordult elő a „felbosszantott” hatáselem, azok körében viszont, akik szerint „mindig az erősebbeké, az erőszakosabbaké az utolsó szó” a „megnyugtató”, a „más ember lettem”, a „tükröt tartott életem” és a „bűntudatot ébresztett” szerepel gyakrabban, mint a többieknél. Nem egyszerűen arról lehet szó, hogy a borúlátókra jobban hatott a regény, mint a derűlátókra, hiszen akiket a regény elkeserített, szinte kivétel nélkül olyanok voltak, akik a világot alapjában véve rossznak tartották. Ami bizonyosnak látszik: a *felhőtlen optimizmus*, a *túlzottan magabiztos* és a *racionális beállítottság*, nem kedvezett különösképpen a regény és az olvasó közötti érdemi párbeszédnek. Az is valószínű, hogy nem a magabiztosság és az önbizalomhiány befolyásolja erőteljesen a regény hatását, valószínűbb, hogy a *problémák iránti érzékenység*, az *élet értelmének váltakozó sikerű keresése*, a *bizonytalanság tudatos megélése*, vagyis a *létértelmezés igénye* és az embert érzékenyebbé tevő *szenvedés*, a „pokoljárás” az, ami kedvezőbb feltételeket teremtett ahhoz, hogy a regény hasson az olvasóra.

8) AZ OLVASÁSI STRATÉGIÁK ÉS A BEFOGADÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK KAPCSOLATA

Az előző fejezetben tárgyalt négy olvasási stratégia és az ebben a fejezetben tárgyalt két befogadást befolyásoló tényező közötti összefüggés a következő táblázattal érzékelhető:

olvasási stratégiák:	az átlagosnál	
	jóval nagyobb az arányuk	nagyobb az arányuk
faktuális	szakmunkások	középiskolások
	képzetlenebbek	idősebbek
	lektúrt kedvelők	romantikus műveket kedvelők
	passzív beállítódásúak	
		a társadalmat az átlagosnál kevésbé kritikusan szemlélők
naiv	a humorra és az iróniára érzéketlenek	individualista és biztonságelvű értékrendűek
		akik szerint végső fokon mindig győz az igazság
		nők
		szakmunkások középiskolások diploma nélküli szellemi dolgozók képzetlenebbek
		lektúrt kedvelők aktív beállítódásúak
racionális		individualista értékrendűek
		a társadalmat az átlagosnál kevésbé kritikusan szemlélők
		a megformálásra érzékenyek a humorra és az iróniára érzéketlenek
		akik szerint a világ alapjában véve jó
	mérnökök férfiak	idősebbek értelmiségiek első generációs

az átlagosnál jóval nagyobb az arányuk nagyobb az arányuk		
		értelmiségek képzettebbek
		a mai realista alkotásokat kedvelők a passzív beállítódásúak
		az individualista és a biztonságelvű értékrendűek
		a társadalmat az átlagosnál kritikusabban szemlélők
		a magabiztosabbak
elemző-összegező	bölcsészek	humán értelmiségek fiatalabbak
	a modern műveket kedvelők az irónia iránt érzékenyek a megformálásra reagálók	a klasszikus, a mai realista és a klasszikus orosz irodalmat kedvelők a humor iránt érzékenyebbek aktív beállítódásúak
		a személyiséget, a közösségi, eszmei és esztétikai értékeket fontosnak tartók
		a társadalmat az átlagosnál kritikusabban szemlélők

V. EPILOGUS

A) MÓDSZERTANI LELKIISMERETFÜRDALÁS

Nem nehéz osztani Th. W. Adorno véleményét, hogy „a módszer a tárgy függvénye kell legyen, és az eszközöknek ki kell szolgálniuk a célokat”, de nehéz az elvet következetesen megvalósítani, különösen akkor, ha a vizsgálat tárgya végül is megmérhetetlen. Ilyenkor a kutató — ahelyett, hogy felvállalná és pontosítaná a tárgyról való nemtudását — még hatékonyabb eszközöket keres, még több oldalról közelít. Aztán már észre sem veszi, hogy nem kérdéseket tesz fel, hanem diktál a valóságnak, az pedig vagy elnémul, vagy engedelmesen a kutató kínálta kategóriákba bújik.

Arra a kérdésre, hogy végül is mi ennek a kutatásnak a tárgya, a *szöveg* vagy a *szöveg olvasója*, nem elég bölcsen azzal válaszolni, hogy mindkettő, hogy a viszonyuk. Ez a viszony ugyanis megfogalmazható mint a *szöveg megvalósulása* különböző olvasatokban, és mint az *olvasó önmegvalósítása* a szöveg olvasásakor. Ebben a kutatásban ez a viszony mindkét értelmezésben szerepelt, a szöveg nem csak tárgya, hanem eszköze is volt a kutatásnak, és olvasóim olykor, bizony, kapkodhatták a fejüket. Bonyolította a helyzetet — és növelte a hibázás lehetőségét —, hogy a bulgakovi szöveg hol mint *kulturális sémák* foglalata és szövedéke, hol mint *művészi szöveg* került előtérbe, és ez sem történt kellő következetességgel.

A sajátlagosan *esztétikai hatásmechanizmus* tudatosan is másodlagos kérdése volt a kutatásnak, ám sok esetben — indokolatlanul — a szándékoltnál is jobban háttérbe szorult. Nem sikerült eléggé figyelembe venni azt, hogy a vizsgált erkölcsi, világnézeti és politikai *állásfoglalások* is többé-kevésbé *esztétikai természetű élmény* keretében jöttek létre. Egy másik fajta hibát sem sikerült elkerülni, ha ez egyáltalán elkerülhető: azok az olvasók is, akik számára ez a regény maga volt az *élet*, arra kényszerültek, hogy a művészet számukra életidegen kategóriarendszerébe erőltessék bele azt, amit átéltek, megélték.

A kutató természetesen számol azzal — utóbb mindig kiderül, sosem eléggé —, hogy kérdéseivel *tudatos megfogalmazást provokál* ott is, ahol esetleg — vagy éppen bizonyosan — a nem tudatos tényezők szerepe a meghatározó. Bizony, kérdéseink egy részére elsősorban a „büszké” tudtak felelni, akikről Aquinói Tamás azt mondta, hogy „lehet, hogy felfognak valamit értelmükkel, de az ízére nem jönnek rá. Ha tudják is, mint vannak a dolgok, mégsem tudják, mi az ízük”. (Félreértés ne essék, nem a regény értő olvasói a büszké, és nem csak a teljesen járatlanok jöhetnek rá az ízére.) Éppen ezt, hogy rájöttek-e az ízére, lehetett a legnehezebben mérni, és erre a „Mit érzett?” kérdésre adott válaszok korántsem adtak kimerítő választ.

Könnyű a nyitott vagy zárt kérdés dilemmát „is-is” válasszal feloldani, jóval nehezebb hátulütőiket felmérni, előre jelezni és kivédeni. A kutató igen csak hajlamos megfélekezni arról, hogy a *nyitott kérdésekre* — különösen az értelmezésre vonatkozóakra — adott válaszok (olykor még a legkerekebbek is) az esetek nagy részében csak kezdő vagy végpontjai egy sok esetben végig nem

gondolt gondolatmenetnek, amelyből a kutató nem sokat tárhat fel. A kutató tudja, de rendre elfelejti, hogy önmaguk leírásához csak bizonyos rétegek rendelkeznek kellő önismerettel, kifejezőképességgel és gyakorlattal. Sokat segíthetnek a kutatónak, de a kérdezettnek is a *zárt kérdések*, még akkor is ha provokálnak, még akkor is, ha a kérdezettre egy másféle világot erőltetnek. Segíthetnek a kérdezettnek mások szavaival megfogalmazni saját véleményüket, elmélyíteni az övéket, szembeesíteni a saját értelmezésüket egy érvényesebbel vagy éppen betölteni a tátongó űrt. „Az ember mérhetetlenül többet tud magáról, sokkal mélyebben ismeri magát annál, mint amit a tárgyiasított, szavakba foglalt, mondhatni: könyvben lecsapódó tudás tartalmaz”, írja K. Rahner*, és a kutatónak hinni kell abban, hogy ez a tudás bizonyos könyvek olvasásakor is tárgyiasulhat, lehetőséget adva az olvasónak, hogy még inkább sajátmagáévá válhasson, és abban is hinnie kell, hogy — ha nem is intim — de dialógusviszonyba kerülve vele megtudhat tőle valamit erről a tudásról. Azzal is tisztában kell lennie a kutatónak, hogy az olvasói a priori tudás az olvasmány (mint egyedi valóság) posteriori anyagán válik valóvá, így aztán sohasem egyszerűen az életpáspaszta, az önismeret, a társadalomismeret, a transzcendens tapasztalat az, amit a kutató az olvasatból kihámoz, hanem az irodalmi tudatban feloldott tudások ötvözetével van dolga.

A kutatási tervezet moszkvai vitáján 1979-ben a Lenin könyvtár olvasáskutatási osztályának munkatársai — különösen L. Gudkov, M. Hanin, A. Reitblat, B. Dubin és V. Orlova — hevesen vitatkoztak e sorok írójával és egymás között is azon, hogy a regény melyik *interpretációjához* mérhető és mérhető-e egyáltalán az olvasói interpretáció.* Többen fontosnak tartották a kutatói interpretációból való kiindulást, azt, hogy a kutató úgy érezze, közel van a regény megértéséhez. B. Dubin úgy vélte, hogy a „közösségi” regényértelmezés során napvilágra kerülő véleménykülönbségek teszik lehetővé a kutatási problémák kialakítását. Az általuk is ismert három értelmezést (Gábor Györgyét, Szente Péterét és az enyémet) a természetlen álegyetértésből termékeny stressz-helyzetet előállító eszközöknek tekintette, amely stressz-helyzet alkalmas arra, hogy kellő kihívás, kellő distancia alakuljon ki a kutató és a szöveg között. Nem munkamódszernek, hanem a véleménykülönbségeket feltáró és a munkamenet kijelölésére lehetőséget nyújtó mozzanatként tekintette eljárásunkat. A Reitblat ezzel szemben a kutatók és az olvasók konszenzusának összevetését tartotta eredményes módszernek. A regény elolvasását követő interjúban használt kérdőív egyes kérdései az eléggé eltérő véleményű kutató együttes „kiegyezéseit” tükrözik, más kérdések azonban — mint például a szereplők különböző értelmezéseit kínáló és az átfogó értelmezésváltozatok — megőrizték a kutatók közötti véleménykülönbségeket.

A kutatási tényanyag értelmezésekor — immár egyedül döntve — azt a módszert választottam, hogy a kutatók értelmezéseinek „térképét” mint egy más értelmezéseket is megengedő, ám sokféle lehetséges érvényes értelmezést magában foglaló „értelmezési horizontot” az olvasók értelmezéseinek „térképével”

* K. RAHNER: A hit alapjai. Budapest, 1983. Szent István Társulat.

* Ez a szakmai vita a kutatás második évében, már az adatfelvétel után folyt, így tanulságainak a gyakorlatban való alkalmazására csak részben kerülhetett sor. A III/C fejezetben ismertetett megértés-vizsgálatot például a moszkvai vitán meggyőzve iktattam be a kutatási eljárások sorába, és az összegyűjtött tényanyag értelmezéséhez is segített ez a szakmai vita. A vita jegyzőkönyve a kutatás dokumentációjában, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában található meg.

vetettem össze. Ez az eljárás ugyan jóval kevesebb veszélyt rejt magában, mint egy legjobbnak tartott értelmezés előtt „vizsgáztatni” az olvasói értelmezéseket, de azért ez is problematikus több szempontból is. Más volt a szakértők, a „hivatásos olvasók” és a „laikus olvasók” feladata és helyzete, más nyelvet is használtak. (A külföldi szakértők élettapasztalata és irodalmi horizontja több vonatkozásban eltér a magyar szakemberekéétől, akiknek olvasataival inkább összevethetők a „laikusok” olvasatai.)

L. Gudkov úgy vélte, hogy a *műalkotás szociológiai olvasata* nem más, mint egy normatív-értékelő partitúra. Véleménye azon alapult, hogy egyrészt a műalkotás nem vizsgálható szociológiai módszerekkel, másrészt nincsen egyelőre olyan szociológiai elmélet, amely átfogná az egész olvasási folyamatot. Az irodalom poétikai-stilisztikai sajátosságaira is kiterjedő szociológiai szempontú tartalomelemzés, főleg akkor, ha a vizsgált művet nem általában a társadalmi tudat, hanem az *irodalmi tudat* reprezentánsának tekintjük, jogosult és fontos irodalomszociológiai irány, mint azt Veres András is hangsúlyozta.* (Barabás Judit jóvoltából ilyen elemzés is készült, amelyet fel is használtam, amennyire lehetett, ám figyelembe kell venni, hogy Barabás Judit első ízben próbált meg egy eddig novellák esetében kipróbált — az úgynevezett értékorientációs elemzést** — regényre alkalmazni, s ez a próbálkozás csupán kezdeti lépésnek tekinthető.) Ami az olvasási folyamatot átfogó elméletet illeti, a *befogadásesztétika* kínál ilyent. Több-kevesebb tudatossággal megpróbáltam ezt a megközelítést alkalmazni — szinte előzmények nélkül — egy empirikus kutatás keretében, a valóság „zöld mezején”. Csakhogy a valóság felülről sík mezeje idelelni hepehupás, nem igen áll meg rajta az elmélet. Ha pedig erőltetjük, kárt tesznek egymásban. Az elmélet is a valóságban, hiszen ebben a kutatásban is sikeresen szűrkitettük, egyénietlenítettük a 255 olvasattal modellezett végtelen interpretációt. Bizony nem túlságosan sokat sikerült megragadni abból a roppant bonyolult folyamatból, amelynek keretében a művészeti vagyis a *normáknak az értékek nevében történő megszegése*, az értékorientációk és az értékkonfliktusok feletti esztétikai természetű meditáció az ebben való *részvételre provokálja az olvasót*, tehát normaszegésre, az egyik létrendből a másikba való átlépésre.

Lehet, olvasóim most azt várják, hogy módszertani lelkiismeretvizsgálómat azzal zárjam, hogyan csinálnám, ha most újra kezdeném. Csakhogy az a kutatás már nem ez lenne, azzal már egy másik, egy másik könyvben megírandó történet kezdődne, és nekem ezt kell valahogy tisztességgel befejeznem. Pedig érzek csábítást, és máris kezdeném, hogy akkor ilyen kérdéseket is feltennék, hogy: Nem furcsállja magát a tényt, hogy megjelentették ezt a regényt?* Mondja el (írja le) milyennek látja Moszkvát (Jeruzsálemet)!** Firtatni lehetett volna — mint ugyancsak Veres András javasolta — Berlioz, a TÖMEGIR és az egész moszkvai világ fejtelensége közötti összefüggéseket. Hajlanék arra is, hogy egy vagy két kontrollművet is alkalmazzak (például Ilf—Petrov vagy E. T. A. Hoffmann-műveket), és arra is, hogy huszonegy egymondatos értelmezés helyett három-négy valóságos kritikát, elemzést olvassak el a kérdezettekkel. Abba-hagyom, abban a reményben, hogy akad majd olvasóim között, ki folytatja.

* VERES András: Új törekvések a mai magyar irodalomszociológiában. = Valóság, 1983. 9. sz.

** KENYERES Zoltán — ERDŐDY Edit — KAMARÁS István — VERES András: Bevezetés az értékorientációs novellaelemzés módszertanába. = Literatura, 1979. 4. sz.

* A kitűnő kérdés M. Csudakovától, a Bulgakov-kézirat hagyatékának gondozójától származik.

** Veres András ugyancsak termékenynek látszó javaslata.

B) NYITVAMARADT KÉRDÉSEK ÉS TOVÁBBGONDOLANDÓ VÁLASZOK

Olyan regény olvasását és befogadását követhettük nyomon, amelynek nincsen megfejtése, amelyen csak *elmélkedni* lehet. A kutató sem tehet sokkal többet, minthogy az elmélyedések különböző típusait és irányait teszi vizsgálat tárgyává. Nincsen allegorikusan elrejtett jelentése, amelyet az olvasó észrevehet vagy sem, megérthet vagy sem, így vagy úgy értelmezhet, de van érzékletesen megjelenített *erkölcsi tartalma*, amelyet az olvasó felfedezhet, amellyel szembe-sülhet.

Az ilyen típusú „nyitott regényben” az olvasó az átlagosnál inkább megtalálja *saját regényét*. Kutatásunk bizonyítja, hogy sokan meg is találták, annak ellenére, hogy ez a mű-egész nem igen hasonlított egyetlen olvasmányelőzményre sem. Azt is megállapíthattuk, hogy ez az *olvasói kisajátítási folyamatban* a legtöbb esetben megszüntetve megőrződtek a bulgakovi mű sajátosságai. Akik szerelmes vagy történelmi regényként, mint társadalomrajzot vagy erkölcsi példázatot olvasták, azok is megláttak valamit az *egészből*, azok is megtanultak legalábbis jó néhány szót, de talán néhány mondatot is bulgakovul.

Ez a mű nem igen alkalmas „haszonelvű fogyasztásra”, vagyis az ismeretszerzésre, a receptként elfogadásra, az olvasó felvilágosítására és átnevelésére. Alkalmas viszont arra, és jó néhány olvasó esetében annak bizonyult, hogy az olvasó a *kommunikáció új módjaival* ismerkedhessen meg, hogy megtapasztalja *saját nézőpontja esetlegességét*, szűk nyílásszögét, történetiségét, valamint arra, hogy *feltételeességét tudatosítva világszemléletén igazítsa valamit*. Alkalmas, és jó néhány esetben annak is bizonyult Bulgakov regénye — az irodalmi nyelvet kezdő és haladó fokon ismerő olvasók számára egyaránt —, hogy a *vágyak teljesítésén kívül vágyak megfogalmazásában* az énkép, az emberkép, a világkép és a jövőkép alakításában ösztönző, *katalizáló* szerepe legyen.

Érzékelhettük, hogy számos akadálya van annak, hogy egy ilyen irodalmi alkotás működésbe léphessen, mint az olvasó személyesülését és társadalmiasulását segítő *energiaforrás*. Érezhettük, hogyan akadályozzák az állandóan változó nézőpont, az addigi olvasási gyakorlattól eltérő „furcsa” szereplők és helyzetek az *azonosulást*. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a szereplőkkel és helyzetekkel való (addig megszokott mértékű) *azonosulásban megakadályozott* olvasók egy része, azzal, hogy nem került túlságosan közel a műhöz, arra kényszerült, hogy *átlássa, átfogja* ezt az egésztől, a világról — több hangnemben — folyó diskurzust. Lehetőség nyílik arra, hogy Woland és a címszereplők társaságában az olvasó is letekinthessen a Verébhegyről, hogy átlássa fentről azt, ahonnan — ha csak pillanatokra is — felemelkedett: mindennapi, hétköznapi, partikuláris, rutinszerű létét.

Az olvasók egy része alig-alig volt képes a *mű és az olvasó közötti megfelelő távolság megtartására*, sem kritikai, sem antropológiai értelemben. Túl közel kerülve és túl távol maradva *képtelenek voltak az irodalmi szöveg megragadására*. A művel érdemi kapcsolatot teremtő olvasók nagyobb része inkább ítélkezett, mint elemzett: vagy eszményeket véve mércéül, vagy valamely etikai rendszer nevében, mégis joggal feltételezhetjük, hogy a mű így is többé-kevésbé behatolt értékrendszerük hézagaiba. Az értékrendszer átrendeződésének azoknál volt komolyabb esélye, akiknek *olvasási stratégiáját* az elemző-összegező kategóriába lehetett sorolni, ahol is az *elemzés és az összegezés nézőpontja* nem annyira moralizáló vagy pszichologizáló (szélsőséges esetben lelkiző), hanem inkább *ontológiai, szociológiai és etikai*.

Nem csak az volt meglepő, hogy a művet kötelező olvasmányként olvasó gimnazistáknak tetszett Bulgakov — számukra ugyancsak rendhagyónak bizonyuló — regénye, mint például az irodalomszakos főiskolásoknak, hanem az is, hogy olvasói viselkedésük, majd olvasataik is meglehetősen erős hasonlóságot mutattak a tanárjelöltekével. Magyarázható ez bizonyos mértékig félig-meddig már hivatásos irodalmárok képzésének hiányosságaival, az őket már képzésük során érő szakmai ártalmakkal is, de valószínűleg jóval inkább azzal, hogy a gimnazisták és tanárjelöltek *olvasói horizontjait* (annak mind esztétikai mind pragmatikus mezőit) *ugyanaz a kultúra* határozza meg — természetesen más-más áttételeken keresztül — beleértve az olvasási kultúrát, az iskolai irodalomoktatást is. (Nem elhanyagolhatók természetesen a két réteg olvasói viselkedésében mutatkozó különbségek. Szűkebb olvasói horizontjukhoz képest a gimnazisták mutatkoztak *nyitottabbnak*, de körükben ritkább az *analitikus-szintetikus megközelítés*. A gimnazisták körében több *mindennapi*, a tanárjelöltek körében több *irodalmi sztereotípiá* mozgósítódik, és fékezi a mű katalizáló hatását. A tanárjelöltek valamivel jobban értékelik a mű közelmúltra vonatkozó történelmi üzenetét, a Mesterben megjelenített értelmiségi problematikát, a Margaritában megtestesülő integrált személyiséget.)

Az olvasók viselkedése érzékelhetővé tette azt, hogyan ösztönözheti az olvasót a tudatosított *félreértés*. Láttuk a körömszakadtáig védekező, mindenáron *ésszerűsítő*, szelektíven észlelő, saját erényét megíró, a pozitív hőst és a jó befejezést áhítozó olvasót, aki közben akarva-akaratlanul része lesz egy olyan eseménynek, amelynek végső kimenetele nem nagyon ritkán katartikus, egyszerre érzelmi és értelmi megrendülést jelentő élmény. Érzékelhettük, hogy az olvasás-befogadás folyamata egyes esetekben az *alkalmazkodással* jellemezhető, más esetekben a *küzdelemmel*, olykor a *megvilágosodással*, de leginkább talán a *belakással* jellemezhető.

A Mester és Margarita a magyar olvasástörténet kiemelkedő eseménye. A regény a reálisan megjósolhatónál jóval nagyobb arányban vált *csúcselménnyé* Magyarországon. Ezt már a csaknem másfél milliós példányszám és azoknak a 4 százalékos aránya is bizonyítja, akik 1978–79-ben a „Tetszett?” kérdésünkre úgy válaszoltak, hogy ez a regény volt életük legnagyobb olvasmányélménye. A regény *olvasottsága* és *fogadtatása* természetesen igen különbözőképpen alakult a különböző nemű, korú, foglalkozású, képzettségű, ízlésű, értékrendű, világnézetű rétegekben, de valamennyi rétegben legalábbis egy számottevő kisebbség a regényt jó olvasmányának, értékes irodalmi műnek, várakozásainak megfelelően, illetve elképzeléseit felülmúlónak tartja. A regény magyarországi fogadtatásában számottevő *konszenzus* mutatkozik, elsősorban érzelmi fogadtatásában, de értelmezésben is. A konszenzust megtörő (vizsgált) tényezők közül elsősorban az *irodalmi horizontok* különbözőségét, az *élettapasztalatokat* (és azok hiányát), a képzettséggel és a munkamegosztásban elfoglalt hellyel is jellemezhető *társadalmi helyzetet*, a *humor- és iróniaérzék*et, a *világnézetet*, és az *integrált személyiséget* kell megemlíteni.

Arra, hogy mi volt a *siker titka*, az egész könyv a válasz. Több ízben is utaltam arra, hogy a meglehetősen bonyolult formai szerkezetben létrejött jelentés politikai és morális élettapasztalatokkal kerülhetett kapcsolatba. Arra, hogy mennyire lesz tartós ez a siker, hogy mennyire segíti a mű sikerét divatja, még nem tudjuk a választ. Bizonyos, hogy komoly szerepe volt a mű divatjában

és sikerében is annak az *információhiánynak*, amelyet ez a mű is segített feltölteni azzal, hogy *történelmi leckét* is pótol. Komoly szerepe volt a vallás, a Biblia, a *transzcendencia* iránti — a hetvenes évekre jellemző és a nyolcvanas évekre csak erősödő — érdeklődésnek, a „preevangelizáltak” növekvő arányának. Szerepe volt a mű „újdonságának”, előkerülése „titokzatosságának”, a *tabu* feloldásának. Természetesen fokozta a mű sikerességét és növelte olvasói körét az is, hogy formai különlegességei ellenére is sokak számára több-kevesebb nehézséggel olvasható volt hagyományos „történelmi” regényként, „szerelmes” regényként, *leleplező satíráként* és mint olyan könyv, amely *jól végződik*. Megerősítő, feszültségoldó, izgalomba hozó, olvasóját másoktól megkülönböztető funkcióit sem árt hangsúlyozni. Végül azt se feledjük, a *szembesülés* és a *lételételezés* nagyszerű lehetőségét is jelenthette.

A befogadás feltételei közül a megfelelő *élettapasztalatok*, a *történelmi-társadalmi-politikai* ismeretek és tapasztalatok, az *irodalmi műveltség*, a *lélektani műveltség* és az *önismeret*, az *összefüggéseket felismerő kombinatív logikai készség*, az *etikai beállítódás*, a *humor* és az *ironia* iránti érzékenység, a *transzcendencia* iránti érzékenység (vagyis a létre — és nem csak a létezésre — való nyitottság) szerepét mind-mind érzékelhettük. Nyitott kérdés maradt, hogy ezeknek a feltételeknek milyen fajta ötvözete kedvez leginkább e regény és általában az irodalom befogadásához.

„Melyik az az embercsoport, amelyre vonatkoztatva érthető? Melyik az a társadalmi csoport, amelynek globális cselekvése megadja funkcionális valóságként azt a tudat struktúratípust, amelynek kutatása abszolút nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megérthessük a mű belső struktúráját?” L. Goldmannak ezekre a kérdéseire nem könnyű a válasz. A korabeli orosz értelmiség és Bulgakov szűk baráti köre egyaránt rossz válaszok. Nem csak azért, mert az egyik túlságosan széles, a másik meg túlontúl is szűk réteg, hanem azért is, mert ezekben a körökben sem vált olvasottá, élménnyé, megélt valósággá, tudássá a regény.

Arra a kérdésre, hogy mely csoportja a mai magyar társadalomnak, nem tudnék olyan választ adni, amely egy szociológiai eszközökkel körülírható réteget írna le. A válaszem: azok az olvasók, akik megfeleltek az előbb felsorolt feltételeknek. Ez a réteg természetesen bizonyos társadalmi és foglalkozási csoportok markáns jelenlétével és egyes csoportok feltűnő hiányával is jellemezhető. Ennek a regénynek a vizsgálata úgy tűnik, igazolja Bonyhai Gábor* feltevését, amely szerint a műveltség társadalmi meghatározottságánál jóval gyengébb az esztétikai érzékenység társadalmi meghatározottsága.

Érzékelhettük a regény befogadásának tanulmányozásakor is, hogy az emberi személy élete, mint ahogy Berger és Luckmann is megállapítja — nem teljesen társadalmi természetű, a művészi alkotás befogadása és hatása nem csak a szociológia és pszichológia mérőeszközök tökéletlensége miatt nem magyarázható csupán társadalmi tényezőkkel, hanem azért sem, mert ez a jelentésterület más szférákba is átnyúlik, ahol már a társadalmi törvényszerűségek nem érvényesek. Ebből következik: nem magyarázható meg teljesen minden esetben a regény *rendkívüli mértékű vagy váratlan hatása* olyan olvasóknál, akiknek olvasmány-előzményei között közel hasonló művek nem szerepeltek, vagy olyan olvasóknál, akik az irodalommal és a művészettel szemben passzív magatartást tanúsítottak. Ezekből a titkokból is természetesen sok minden meg-

* BONYHAI Gábor: Pártosság és esztétikai érték. = A művészeti pártosságról. Bp. 1983. Kossuth. 272—286. l.

fejthető, és több mindenre ez a kutatás is fényt derített, például arra, hogy a műtől feledtetést, a kellemességet és a menekülést váró olvasók körében valamivel nagyobb az esélye ennek a műnek, mint a *haszonelvű és racionalista beállítódású* olvasók körében. Bebizonyosodott, hogy a regény és az olvasó közötti érdemi párbeszédnek nem kedvez különösen a felhőtlen optimizmus és jóval kevésbé akadályos a diskurzusnak a melankolikus lelkiállapot. Bebizonyosodott, hogy a problémák iránti érzékenység, az élet értelmének váltakozó sikerű keresése, az embert a mások szenvedése és annak művészi megjelenítése iránt is érzékenyebbé tevő szenvedés, a „pokoljárás” határhelyzetek tudatos megélése, vagyis a *létértelmezés igénye* kedvezőbb feltételeket teremthet a regény befogadásához és hatásához. Másképpen fogalmazva: az integrált személyiségek kapcsolódhatnak bele nagyobb eséllyel a diskurzusba.

„Úgy tűnik, hogy Woland az ősi kételkedés, a tagadás, a szkepticizmus megtestesülése, de engedjék meg, mihez viszonyítva? Mi lesz akkor, ha minden egyes egyén fejlettségétől, élettapasztalatától függetlenül kezd az objektív valóság legfelsőbb és végleges bírálójává lenni?” M. Gusz szovjet kritikus* kérdései ezek. A regény egyik legfogékonyabb értelmezőjének V. Laksinnak tette fel őket, akinek az írását „a monkonformizmus nyílt és egyenes kihívásának” nevezte. V. Laksin így válaszolt: „M. Gusz maga sem kételkedik, hogy a kéziratok égnék, égnék tökéletesen, és el is égnék teljesen, főleg, ha piszkavassal egy kicsit meg is piszkáljuk őket.”** Magyarországon nyilvános porondokon nem lángoltak fel ilyen viták a Mester és Margarita körül, de a magyar olvasók egy része — ezt jól érzékelhettük — szintén feltett ilyen kérdéseket, főleg ezt: „De engedjék meg, mihez viszonyítva?”

A gyermekkori, elsődleges szocializációt követő másodiknak, amely már „sinre tett”, vagyis az elsődlegesen szocializált személyt az élet új és új metszeibe vezeti be, olykor komoly, néha döntő szerepe is lehet a bensővé tett és tárgyiasult valóság bensővé tételének, vagyis a művészi alkotások befogadásának, mint ezt A Mester és Margarita példáján is láthattuk. A kétféle szocializáció természetesen ütközhet (és ütközhetnek a másodlagos szocializáció különböző formái is). Az ütközés olykor lehet *katartikus élmény* is, ezt ugyancsak tapasztalhattuk A Mester és Margarita olvasói körében. A már felnőtt, de soha sem eléggé felnőtt olvasó — szerencsés esetben — ilyen kérdéseket hallhat ki a műből, vagy — még szerencsésebb esetben — maga is megfogalmazhat, az író társszerzőjeként: Ha a hal vagy elsődleges frissességű vagy romlott, akkor lehet-e szellemünk másodlagos frissességű anélkül, hogy nem lenne romlott? Abba tudjuk-e hagyni a felsőbb hatalom által belénk bűvölt karéneket? Látjuk-e magunkat olykor ügyfeleink, partnereink, ellenfeleink szemével, akik csak egy zakót látnak belőlünk, amikor íróasztalunk mögött trónolunk? Nem vesszük-e már túlságosan is természetesnek azt, hogy sem sör, sem ásványvíz nem kapható a „Sör, ásványvíz” feliratú bódékban, csak fodrászmühelyszagú, csuklató, meleg kajsziszörp? Szövetkezünk-e az igazság kedvéért akár az ördöggel is? Szövetkezünk-e vele akkor is, ha közben kiderül, hogy a tagadás szelleme az állítás szellemének szolgálatában tevékenykedik? Érzékelhettük, hogy ezeket a kérdéseket sokan nem értették és azt is, hogy többen így válaszoltak: „De

* M. GUSZ: Gorjat-li rukopiszü? = Znamja, 1968. 12. sz.

** V. LAKSIN: Rukopiszü ne gorjat? Otvet M. Guszu. = Novüj mir, 1968. 12. sz.

engedjék meg, mihez viszonyítva?”. Azt is tapasztalhattuk, hogy az olvasók jelentős töredékeit *megingatták*, vagyis *kimotoztatták*, sokakat *megerősítették* ezek a kérdések. Megerősítették őket az „akinek van, annak adatik” elv alapján. Mivel az csak részben társadalmi természetű és így mérni sem lehetett, csak megérezhettük, megsejthettük a mű okozta *katarzist*, mind *személyiségalkító*, mind *új értékeket megvilágító*, mind *korlátainkat érzékeltető* válfajait. Valószínű, hogy éppen ez a korlátainkat érzékeltető katarzis A Mester és Margarita hatásának más művektől eltérő sajátossága, vagyis a korlátok és a szabadság viszonyának személyünkre szabott újrafogalmazására serkentés.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

FÜGGELÉK

1) KÉRDŐÍVES INTERJÚ A REGÉNY ELOLVASÁSA UTÁN

- 1) Milyen könyveket olvasott az „A MESTER ÉS MARGARITA” elolvasása előtti időben?
- 2) Honnan tudott ennek a regénynek a létezéséről?
- 3) Miért akarta elolvasni?
- 4) Mikor olvasta? Mennyi időt vett igénybe a regény elolvasása?
- 5) Olvasott-e párhuzamosan más könyveket is, míg ezt a regényt olvasta? (ha igen) Melyeket?
- 6) Mi a véleménye erről a regényről?
- 7) Mit tart a regény legfontosabb gondolatának?
- 8) Ha ajánlaná valakinek, mivel indokolná?
- 9) Mi az, ami homályos, érthetetlen maradt Önnek ebben a regényben?
- 9/a Volt-e olyan része a regénynek, amelyet többször is el kellett olvasnia ahhoz, hogy megértse vagy jobban megértse? Melyik volt az?
- 10) Megnyerte-e tetszését? Mennyiben?
(ha a válasz szó szerint megegyezik a skála valamelyik állításával, húzzuk alá)
 - nem tudom eldönteni
 - egyáltalán nem tetszett
 - nem tetszett
 - közömbösen hagyott
 - tetszett is, meg nem is
 - tetszett
 - nagyon tetszett
 - ez tetszett a legjobban eddigi olvasmányaim közül (ettől eltérő, saját minősítése)
- 10/a Indokolja meg, miért?
- 11) Mi a véleménye a regény művészi értékéről?
[az eljárás ugyanaz, mint a 12) kérdésnél]
 - nem tudom eldönteni
 - teljesen értéktelen

- alig van valami értéke
- közepes értékű
- értékes, de nem különösebben
- kiemelkedő értékű
- ennél értékesebb művel még nem találkoztam

11/a Indokolja meg, miért?

12) Megkapta-e azt, amit várt ettől a regénytől? Mennyiben igen, mennyiben nem?

13) Megtudott-e valami újat a világról ebből a könyvből? Ha igen, mit?

14) Van-e valami (és ha igen, mi) amit *másképpen lát* a regény hatására a regény elolvasása után?

15) Előfordult-e, hogy *nevetett*, a regény elolvasása közben? Ha igen, melyik résznél?

16) Talált-e *unalmas* részeket a regényben? Ha igen, melyek voltak ezek?

17) Tudna-e említeni olyan részletet a regényből, amelyre azt lehetne mondani, hogy *szép*? Melyek voltak ezek?

18) Illik-e a regény valamelyik részletére, jelenetére ez a kifejezés: *megrendítő*? Melyikre?

19) Mi a véleménye a regény befejezéséről?

20) El tudna-e képzelni másmilyen befejezést? Éspedig?

21) Próbáljon meg visszaemlékezni, mit érzett, amikor befejezte a regény olvasását? Segítünk. A felsorolt szavak közül húzza alá azokat, de ne többet, mint hetet, amelyek legjobban kifejezik érzéseit!

A regény elolvasása után úgy éreztem, hogy:

1. elszorakoztatott	17. állásfoglalásra készítetett
2. megnyugtató	18. új összefüggéseket tárt fel
3. felvidített	19. látókörom tágitotta
4. felfrissített	20. elkeserített
5. felszabadított	21. elgondolkodtatott
6. újat mondott	22. tükröt tartott elem
7. ismereteket közölt	23. alakította világnézetem
8. cselekvésre készítetett	24. igazolta elképzeléseimet
9. csalódást okozott	25. példát nyújtott
10. felbosszantott	26. meghatott
11. fárasztott	27. feladat elé állított
12. büntudatot ébresztett	28. gyönyörködtetett
13. félelmet keltett	29. fejtörést okozott
14. félelmet keltett, felkavart	30. megzavart
15. megerősített	31. megrendítet
16. más ember lettem	32. közömbösen hagyott

- 22) Ez a kérdés talán kicsit furcsán hangzik majd, mintha valami társasjáték volna, de próbáljunk meg együtt játszani.

Véleménye szerint Magyarországon 10 ember közül

1. Hány ember végzi azt a munkát, amihez igazán kedve van?
2. Hány ember végzi munkáját jól, megbízhatóan, magas színvonalon?
3. Hány igazán boldog ember van?
4. Hány igazán szegény, súlyos anyagi gondokkal küzdő, kifejezetten inségben élő ember van, akinek még a táplálkozás, a rendes öltözködés, a téli fűtés is gondot okoz?
5. Hány boldogtalan ember van?
6. Hány ember él egészségtelen, túlsúlyolt, nedves vagy komfort nélküli lakásban?
7. Hány ember él magasabb életszínvonalon, mint Ön?
8. Hány olyan ember van, aki úgy gondolkodik, mint Ön? Akivel Ön erkölcsi-társadalmi-politikai kérdésekben egyetért?

- 23) Mennyiben függ ma Magyarországon az, hogy az ember hogyan boldogul, hogyan érvényesül, hogyan jut előbbre, hogyan ér el magasabb életszínvonalat a következő tényezőktől?

	Döntő mérték- ben	Nagy mérték- ben	Igen is, nem is	Kis mérték- ben	Egyáltalán nem
1. az ember tehet- sége, munkája, erőfeszítése					
2. politikai magatartása					
3. összeköttetések, protekció					
4. ügyeskedés, törtetés, gátlástalanság					
5. attól, hogy férfi vagy nő					

- 24) Értzi-e Ön néha úgy, hogy nincs értelme az életének?

1. sohasem
2. néha
3. meglehetősen gyakran
4. nagyon gyakran
5. csaknem állandóan

- 25) Előfordult-e Önnel, hogy elveszti önmagába vetett hitét és úgy érzi, hogy semmire se jó?

1. sohasem
2. néha
3. meglehetősen gyakran
4. nagyon gyakran
5. csaknem mindig

- 26) Két-két állítást fogok olvasni. Kérem, mondja meg, melyik állítással ért egyet, illetve jelezze azt is, ha mindkét állítással körülbelül egyforma mértékben ért egyet.

inkább ezzel	is-is	inkább ezzel
1. a világ alapjában véve jó		a világ alapjában véve rossz
2. végső fokon mindig az igazság győz		mindig az erősebbé, az erőszakosabbé az utolsó szó

- 27) Mik a legfontosabb dolgok az életben? 32 olyan értéket sorolunk fel, amelyeket az emberek általában fontosnak ítélnék. Válassza ki azt a tízet, amelyek véleménye szerint a legfontosabbak!

1. barátok, társak, az emberek bizalma, szeretete
2. elismerés, megbecsülés
3. örömmel végzett munka, alkotó munka, élethivatás
4. gyerekek, gyerekáldás
5. tiszta lelkiismeret
6. jó munkahelyi légkör
7. családi boldogság, szereteteink egészsége, boldogulása
8. szerelem
9. egészség, erő, munkabírási, erős idegrendszer
10. kényelmes, egészséges, jól felszerelt lakás, családi ház
11. hatalom, vezető pozíció, társadalmi rang
12. rend, nyugalom, béke
13. a művészi élmény, a zene, az irodalom, a szépség
14. a feszültségektől, konfliktusoktól mentes élet
15. tanulási lehetőség, diploma, jó szakma
16. függetlenség, szabadság, az, hogy az ember maga dönthessen sorsáról
17. egy eszme, amiben hinni lehet
18. a haza, a szülőföld, a nemzeti hagyományok
19. sport, mozgás, hobby
20. létbiztonság, biztonság
21. belső harmónia, lelki béke
22. anyagi jólét, anyagi gondoktól mentes élet
23. társadalmi igazságosság, törvényesség, demokrácia, emberi jogok tiszteltetben tartása
24. az, hogy az ember megtalálja a helyét a társadalomban
25. lehetőség arra, hogy az ember komoly és kitartó munkával előre jusson, és vigye valamire
26. sok szabadidő
27. önbizalom, jó fellépés
28. jó külső megjelenés, jó testalkat, szép arcvonások
29. jó értelmi képességek, okosság, szaktudás
30. az a tudat, hogy az ember fontos és hasznos munkát végez
31. a megfelelő származás, az, hogy az ember jó esélyekkel induljon az életben
32. az eredmény, a siker

- 28) Most térünk vissza az olvasásra! A legutóbbi időben olvasottak közül melyek tetszettek a legjobban?

- 29) És az életben eddig olvasottak közül?

30) Néhány megállapítás következik a művelődésről, olvasásról. Mondja meg, melyikkel ért egyet, melyekkel nem, melyekkel igen is, nem is, azaz csak részben!

1. Annál jobb egy könyv, minél inkább elfeledteti a kellemetlenségeket.
2. Nincs értéke annak a filmnek, amelyet nézés közben nem lehet megérteni, és utána kell magyarázni.
3. Könnyű azoknak művelődni, akiknek magas jövedelmük van.
4. A jó slágerszövegek éppúgy jóra, szépre tanítanak, mint a jó versek.
5. Egy közepes szakkönyvnek is több a haszna, mint a legjobb regénynek vagy versnek.
6. Sohasem értettem azokat, akik órákon keresztül tudnak vitatkozni egy regényről, filmről vagy képről.
7. Egy jó regény elsősorban ismeretek forrása.
8. Csak akkor van értelme újból elolvasni egy könyvet, ha az ember nem emlékszik a történetre.
9. Egy jó regény erkölcsi állásfoglalásra és önvizsgálatra készítet.
10. Azt várom a művészettől, hogy benem rendet, egyensúlyt teremtsen.
11. A jó regény, mint a térkép, pontosan megmutatja, hogy az adott célhoz melyik a legrövidebb és a legjárhatóbb út.
12. Egy igazán jó irodalmi mű feladatot jelent, elolvasása szellemi munkavégzés.
13. Nem szeretem azokat a könyveket, amelyek felzaklatnak és arra próbálnak kényszeríteni, hogy önmagammal szembenézzek.
14. Az a jó művészi alkotás, amei egy egészében is, apró részleteiben is jól meg szerkesztett.

[illegible]

- 31) Húzza alá azokat az alább felsorolt művek közül, amelyeket már olvasott, karikázza be a T betűt, ha nagyon tetszettek, az N betűt, ha nem tetszettek!

Balzac: Elveszett illúziók
Berkesi: Sellő a pecsétgyűrűn
Biblia
Bradbury: Marsbéli krónikák
Camus: Közöny
Charrière: Pillangó
Cronin: Réztábla a kapu alatt
Cusack: Ketten a halál ellen
Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés
Faulkner: Megszületik augusztusban
Fejes: Rozsdatemető
Brontë: Jan Eyre
France: Pingvinek szigete
Goethe: Faust
Gogol: Holt lelkek
Golding: A legyek ura
Hašek: Svejk
Heller: 22-es csapdája
Hemingway: Akiért a harang szól
Hugo: Nyomorultak
Jókai: A kőszívű ember fiai
Ilf-Petrov: Aranyborjú
Joyce: Ulysses
Kertész: Makra
Keyes: Virágot Algernonnak
Knight: Légy hű önmagadhoz
Kosztolányi: Édes Anna
Kafka: Kastély
Mann: Doktor Faustus
Mitchell: Elfújta a szél
Passuth: Esőisten siratja Mexikót
Rejtő: Piszkos Fred
Sienkiewicz: Quo vadis?
Solohov: Csendes Don
Swift: Gulliver utazásai
Szilvási: Légszomj
Tolsztoj: Anna Karenina
Updike: A kentaur
Vian: Tajtékos napok
Zilahy: A Dukay család
Azsajev: Távol Moszkvától
Kodolányi: Én vagyok
Ördögh Szilveszter: A koponyák hegye
Mészöly: Saulus

- 32) Jellemezze röviden
1. Wolandot
2. a Mestert

3. Ivánt
4. Margaritát
5. Jesuát
6. Pilátust
7. Lévi Mátét
8. Berliozt
9. Behemótot
10. Korovjovot

32/a Mennyire tartja őket rokonszenvesnek?

nem tudom eldönteni

teljesen ellenszenves

inkább ellenszenves, mint rokonszenves

bizonyos tekintetben rokonszenves, más tekintetben ellenszenves

inkább rokonszenves, mint ellenszenves

nagyon rokonszenves

nem emlékszik rá

33) Van-e olyan szereplő, és ha igen, ki az, akivel kapcsolatban a regény olvasása közben megváltozott a véleménye?

pozitívabb lett:

negatívabb lett:

34) Kit (vagy kiket) érez magához legközelebb a regény szereplői közül?

35) A regény szereplői közül kivel vagy kikkel kapcsolatban érzi úgy, hogy már találkozott hasonlóval a valóságos életben?

36) Olvasott-e olyan regényt (vagy más irodalmi művet), látott-e olyan filmet, színpadi művet, amely érzése szerint hasonló A MESTER ÉS MARGARITÁ-hoz? Indokolja is meg röviden, hogy miben érzi a hasonlóságot?
irodalmi művek:

37) Az alábbiakban irodalmárok, kritikusok, filozófusok véleményeit, értelmezéseit fogom felolvasni. Hasonlítsa össze véleményét az övékével, és állapítsa meg, hogy teljesen vagy részben ért-e velük egyet, vagy ellenkezik-e a véleménye.

T = teljesen egyetért

R = részben

N = nem ért egyet

1. Woland Isten segítőtársa; Isten az ő közreműködésével menti ki a hitetlen és szeretet nélküli világból azokat, akik még hisznek és szeretnek.
2. Wolandék nem ítélkeznek, csupán olyan értékeket képviselnek, mint a dialektika, a kritika, az ironia, a játék és az öröm, amelyek teljességgel hiányoznak a biztonságban élő, de szokásaikban raboskodó moszkvaiak életéből.

T = teljesen egyetért

R = részben

N = nem ért egyet

3. Egy ennyire reménytelen világban, ahol az ember teljességgel tehetetlen, és már semmiben sem tud hinni, már csak túlvilági megoldásban lehet reménykedni.
4. A lapos igazságok és hazugságok leplezője segítségére siet azoknak, akik az alkotás, a lelkiismeret és a világnézet szabadságát hirdetik, azaz nem dogmatikusak.
5. Az önzésnek, a kicsinyességnek és az embertelen hatalomnak nincsen ellenszere, a világ javíthatatlan: el lehet menekülni belőle, megváltoztatni azonban nem lehet.
6. Nincs veszélyesebb a bürokratikus hatalomnál, amely sakkfigurává fokozza le az embereket és gátolja őket önmaguk szabad megvalósításában.
7. A jóság tehetetlen, a művészen és a szerelmeseken nem a jó isten segít, hanem az ördögi Woland, aki a mozdulatlan, változásra képtelen világgal szemben a változtatni akarást, a dialektikát és a szabadságot képviseli.
8. A hatalommal visszaélők és a hatalmat elszenvedők egyenlőtlen harcába az igazság nevében beleavatkozik az író képviselő Woland.
9. Ebben a bolond világban semmi sincsen a helyén, minden visszájára fordult, a sátán vette át Isten szerepét.
10. A regény főhőse, Iván, műveletlen, öntelt, dogmatikus fiatal költő, aki lelki megrázkódtatások hatására megváltozik.
11. Bizonyíték egy kisszerű, földhöz ragadt és hitetlen világ számára, hogy mégis van ördög, következésképpen isten is.
12. Egy mindennapi, de érzésekkel teli nő kiáll egy olyan ember mellett, aki különb kortársainál, és éppen ezért kora nem ismeri el.
13. Az ördög önkényesen szórakozik az emberekkel, kénye-kedve szerint boldondítja őket.

14. Egy író sorsának ábrázolásával a 30-as évek szovjet művészvilágát mutatja be a maga furcsaságaival.
15. A jézusokat ma is megfeszítik, ezt példázza a Mester sorsa.
16. Az író ebben a regényben a sztálinizmus kíméletlen bírálatát nyújtja.
17. A szerelem és a művészet győz az embertől elidegenedett, embertelen hatalom felett.
18. Két egymást szerető ember megható története azt bizonyítja, hogy a szerelem mindent legyőz.
19. Történjék bármi, a jó mindig elnyeri jutalmát.
20. A harmincas évek szovjet valóságát mutatja be, érzékelteti a szocializmus építésének ellentmondásait.
21. Woland, a kritika szelleme leleplezi az öntelt, kicsinyes, kispolgári életet élő embereket.

38) Hogyan értelmezi a regény mottóját: „Kicsoda vagy tehát? Az erő része, amely örökké rosszra tör, s örökké jót művel?”

39) Mennyi idő telik el Ön szerint Woland megjelenése és eltűnése között?

40) Miért vonult be a Mester az elmeógyógyintézetbe?

41) A „Ponczius Pilátus” című második fejezetben a következő olvasható:

„Talán ezt is halántékába tóduló s ott lüktető vérhullám okozta: a prokurátor látása is elhomályosult. Úgy rémlett neki, hogy a fogoly feje leúszott valahová, s helyette másik fej tűnt fel vállain. Ezt a kopasz fejet ritka fogú arany diadém koronázta; homlokán kerek nyílt seb éktelenkedett, mely lemarta a bőrt, s be volt kenve írral. Beesett, s fogatlan száj, zsarnoki jellemre valló lecsüngő ajak . . . Hallásával is történt valami: mintha távolból, halk, fenyegető harsonaszó hangzanék, és dölyfös orrhang dünyögné elnyújtva a szavakat: „A felségsértésről szóló törvény . . .” Furcsa, összefüggéstelen, kusza gondolatfoszlányok suhantak át a helytartó elméjén „Elveszett”! Majd: „Elvesztünk!” . . . és valami badar ötlet — a halhatatlanság; ez a halhatatlanság azonban, ki tudja, miért, elviselhetetlen bánatot keltett.” Kinek a fejét látta Pilátus látomásában? Kire vonatkozik az „Elveszett”, és kire az „Elvesztünk”? Miért keltett elviselhetetlen bánatot Pilátusban a halhatatlanság gondolata?

42) Véleménye szerint ez a regény kiknek tetszik?

- 43) Van-e jelentősége annak, hogy éppen egy komoszomol-tag vezeti azt a villamost, amely levágja Berlioz fejét?
- 44) A 24., az „A Mester kiszabadítása” című fejezetben a következő párbeszéd hangzik el:
 „— Ezek szerint tehát a művész — folytatta Woland —, aki megírta Poncius Pilátus történetét, elbújik egy pinceodúba, és el van tökélve, hogy ott fog gunnyasztani a lámpa alatt, és nyomorogni fog?
 Margarita kivonta vállát a Mester öleléséből, hevesen kitört: — Én meg tettem minden tölem telhetőt, a fülébe sügtam a legnagyobb csábítást, de ő elutasította.
 — Tudom, hogy mit sügött neki — felelte Woland —, de nem az a legcsábítóbb. Magának csak annyit mondhatok — fordult a Mesterhez mosolyogva —, hogy a regénye még sok meglepetést fog okozni.
 — Ez nagyon szomorú — mondta a Mester.”
 Mit sügött Margarita a Mester fülébe? Miért tartja a Mester szomorúnak azt, hogy a regénye még sok meglepetést fog okozni?
- 45) Ugyanebben a fejezetben jelenti ki Woland: „kézirát sosem ég el?” Mit akart ezzel mondani Bulgakov?
- 46) A 29., az „A Mester és Margarita sorsa beteljesül” című fejezetben a Jézus küldötteként Lévi Máté jön Wolandhoz. Ingerülten, gúnyosan viselkednek egymással. Lévi Máté a gonoszság szellemének és vén szofistának nevezi Wolandot, Woland meg rabszolgának Lévi Mátét.
 Mi az oka ennek az ellentétnek?
- 47) Ugyanebben a fejezetben az alábbi párbeszéd olvasható:
 „Jézus elolvasta a Mester regényét — mondta Lévi Máté — és arra kér, vedd Magadhoz, Margaritájával együtt, és jutalmazd őket örök nyugalommal. Nem túlságosan nehéz feladat ez neked, gonoszság szelleme?
 — Nekem semmi sem nehéz, azt jól tudod — válaszolt Woland, s rövid szünet után megkérdezte: — De miért nem veszitek őt magatokhoz az örök fényben?
 — Mert nem érdemli meg a fényt. Nyugodalmat érdemel — válaszolta Lévi csüggedten.”
 a) Miért nem érdemi meg a Mester az örök fényt? b) Miért Woland jutalmaz isten helyett örök nyugalommal? c) Mi a viszony Jézus és Woland között? d) Mi a különbség az örök fény és örök nyugalom között?
- 48) A 32., a „Búcsú és örök nyugalom” című fejezetben Korovjov komor arcú lovaggá, Behemót karcsú ifjúvá, Azazello hideg és fehér arcú démonná változik. Mivel magyarázza ezt az átváltozást?
- 49) Az epilógusban Iván megálmodja Pilátus történetének befejezését. Ebben Jézus megerősíti Pilátust abban, hogy kivégzése nem volt más, mint Pilátus rémlátomása. Iván álmában megjelenik a Mester is, és kijelenti, így fejezte be regényét.
 Hogyan értelmezi a Mester regényének befejezését?

7. a mai szovjet társadalom tipikus képviselői

8. egy olyan társadalom képviselői, ahol nincsenek munkások és parasztok, azaz termelők

54) Neve (ha nem akarja, neme)

55) életkora

56) lakóhelye (elég csak a várost és kerületet megnevezni)

57) foglalkozása, beosztása, munkaköre (ha nyugdíjas, az eredeti)

58) iskolai végzettsége

59) ha jelenleg tanul, milyen iskolában, intézményben?

60) szülei foglalkozása (ha nyugdíjasok, az eredeti)

61) (ha a kért házasság) felesége/férje foglalkozása.

2. KÉRDÉSEK AZ 1. FEJEZET BEFOGADÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

(A cím felolvasása után, a szerző ismeretében)

- 1) Ki lehet ez a Mester?
- 2) Miről szólhat egy ilyen című regény?

(A mottó elolvasása után)

- 3) Ki válaszol a „Kicsoda vagy tehát?” kérdésre?
- 4) Mit jelent a válasz?

(Az első bekezdés elolvasása után; végszó: „... szandálból állt”)

- 5) Ki lehet ez a két szereplő?

(A második bekezdés első mondatában a „Berlioz” szó elhangzása után)

- 6) Ki lehet ez a Berlioz?

(A második bekezdés végén; végszó: „verseit”)

- 7) Mikor történik ez?
- 8) Mire gondolsz hallva a Berlioz, TÖMEGIR, Hontalan szavakat így együtt?

(A „nagy vallásellenes költeményt rendelt a költőnél” mondat elhangzása után)

- 9) Miért akart vallásellenes költeményt rendelni Berlioz?
- 10) Ki Jézus Krisztus?
- 11) Élt-e Jézus Krisztus?

(Az „Angol — gondolta Hontalan. — Nini, hogy nincs melege abban a kesztyűben!” elhangzása után)

12) Milyen nemzetiségű lehet Berlioz?

(A következő bekezdésben, a „Berlioz számára mindörökre leáldozó nap” elhangzása után)

13) Mi történik Berliozzal?

(A „mert így költeményedből az sül ki, hogy Jézus valóban megszületett, elhangzása után)

14) Szerinted milyen ember Berlioz?

(A következő bekezdés végén; végszó: „hozzájuk”)

15) Mit akarhat tőlük az idegen?

(A „Hozzá kell tennünk, hogy a költő a legelső pillanattól fogva utálta az idegent” ... felkeltette érdeklődését” elhangzása után)

16) Miért utálta Hontalan az idegent?

17) Miért keltette fel Berlioz érdeklődését?

(A „rávillantotta zöld színű bal szemét” elhangzása után)

18) Az eddig megjelentek közül még kinek zöld az egyik szeme?

(A „Száz százalékgig — válaszolta a költő, mert szerette a pontos és félreérthetetlen megállapításokat” elhangzása után)

19) Milyennek tartod a költőt?

(A következő bekezdés végén, a „nem árulom el senkinek” elhangzása után)

20) Miért mondta az idegen, hogy nem árulja el senkinek?

(Az „Ó, hát ez igazán elragadó!” elhangzása után)

21) Miért tartja elragadónak az idegen?

(A következő bekezdés végén; végszó: „meséket”)

22) Mikor történt ez?

(A „Mit kezdjünk isten létének bizonyítékaival, melyeknek száma köztudomásúan öt?” elhangzása után)

23) Mi ez az öt istenbizonyíték?

(A „nyughatatlan vén Immanuel” elhangzása után)

24) Ki az a vén Immanuel?

(A következő bekezdés végén; végszó: „hatodik bizonyítékot”)

25) Kicsoda Schiller, Strauss és Kant?

(A következő bekezdés végén; végszó: „oroszul”)

26) Ki lehet az idegen?

(A „Mit zagyvál ez összevissza” elhangzása után)

27) Jogos-e Berlioz hűledezése?

(A következő bekezdés végén; végszó: „eseményeket”)

28) Ki irányítja az idegen szerint az emberek életét?

(A „Rendkívül furcsa alak ... de vajon mi fán terem?” elhangzása után)

29) Te hogyan vélekedsz az idegenről?

(Az „A téglá magától sose esik senkinek a fejére” elhangzása után)

30) Mit akart ezzel mondani az idegen?

(A „Nem, egy fiatal nő, komszomol-tag” elhangzása után)

31) Miért nem tartja valószínűnek Berlioz, hogy egy Komszomol-tag fogja levágni a fejét?

(Az „Az ülést ezek szerint nem fogják megtartani” elhangzása után)

32) Mi köze a napraforgóolaj kiöntésének ahhoz, hogy Berlioz nem tud elmenni az ülésre?

(A „Honnét tudja a nevemet?” kérdés elhangzása után)

33) Honnét tudja az idegen Hontalan nevét?

(A „Hogy jöjtek Moszkvába konzultánsnak” elhangzása után)

34) Milyen konzultánsnak hívták az idegent?

(A „Ma este érdekes história színhelye lesz a Patriarsije Prudi” elhangzása után)

35) Milyen érdekes história színhelye lesz a Patriarsije Prudi?

(A következő bekezdés végén; végszó: „súgta”)

36) Mit súgott a fülükbe?

(A „Jézus létezett és punktum” elhangzása után)

37) Ki lehet az idegen?

(Az 1. fejezet felolvasása után)

38) Mi a véleményed első fejezete alapján erről a regényről?

39) Volt-e valami, ami megragadott?

40) Hogyan jellemeznéd ezt a stílust?

41) Milyen folytatást vársz?

42) Kiről érzed úgy, hogy már valamennyire ismered?

43) A három szereplő közül kit találsz rokonszenvesnek, kit ellenszenvesnek?

44) Mi ebből a valóság, mi a mese?

45) Vezetéknév kezdőbetű és keresztnév

46) Milyen (nem kötelező) olvasmányokat olvastál utoljára?

47) Mely könyvek tetszettek legjobban életedben az olvasottak közül?

48) Melyek legkevésbé az utóbbi időben olvasottak közül (a kötelező olvasmányokon kívül)?

3) KÉRDÉSEK AZ OLVASÁS FOLYAMATÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

(az olvasás megkezdése előtt)

1) Mit sugall a cím? Mi jut róla eszébe? Miről szólhat ez a regény?

2) Hallotta-e már a szerző nevét? Mit hallott, mit tud róla?

(az 5. oldalon, a mottó elolvasása után)

- 3) Kivel mondatja ezt Goethe? Mit jelent az, hogy „az erő része, mely örökké rosszra tör, s örökké jótt művel”?

(a 3. fejezet olvasásának megkezdése előtt)

- 4) Mikor játszódik ez a regény?
- 5) Milyen embernek tartja Berliozt, a szerkesztőt?
- 6) Milyen embernek tartja Hontalan Ivánt, a költőt?
- 7) Ki lehet és mit akarhat ez a különös ismeretlen?
- 8) Milyennek tartja Pilátust az ismeretlen által elmondott történetben?
- 9) Mi lehet avval az ismeretlen célja, hogy ezt a történetet Berlioznak és Ivánnak elmondja?
- 10) Mit gondol, hogyan folytatódik tovább a regény?

(a 6. fejezet olvasásának megkezdése előtt)

- 11) Mit gondol, mi okozta Berlioz halálát?
- 12) Módosult-e Ivánról, a költőről alkotott véleménye?
- 13) Ki lehet, mit képvisel a különös karnagy?
- 14) Mit gondol, mit akar Bulgakov elmondani, bemutatni ebben a regényben?
- 15) Mit gondol, hogyan folytatódik tovább a regény?

(a 8. fejezet olvasásának megkezdése előtt)

- 16) Mit akarhat Woland és különös társai? Milyen szerepet szánt nekik az író?
- 17) Milyen embernek tartja Sztjopa Lihogyejevet?
- 18) Az eddig megismert szereplők közül — beleértve a Pilátus történetét is — ki a legrokonszenvesebb, ki a legellenszenvesebb? Kikről nem tudja, hogy milyenek?
- 19) Mit érez valóságosnak és mit tart mesészerűnek ebben a regényben az eddig olvasottak alapján?
- 20) Mi a véleménye a regényről az eddigiek alapján?
- 21) Mit gondol, hogyan folytatódik a regény?

(a 13. fejezet olvasásának megkezdése előtt)

- 22) Milyennek tartja Korovjovot?
- 23) Mi a véleménye Nyikanor Ivanovicsról, a lakóbizottsági elnökről?
- 24) Mi jutott eszébe Wolandék varieté előadásának olvasása közben?
- 25) Megváltozott-e véleménye Wolandról?
- 26) Változott-e véleménye a varieté színház igazgatójáról?
- 27) Találkozott-e már hasonlóval az addig felbukkant regényalakok közül az életben? Más regényben? Kik voltak ezek, kikhez hasonlítanak?
- 28) Mit gondol, hogyan folytatódik tovább a regény?

(A 14. fejezet elolvasása előtt)

- 29) Milyen embernek tartja a Mestert?
- 30) Milyen embernek tartja Margaritát?
- 31) Mit gondol, mi lesz a szerepük ebben a regényben?
- 32) Mit gondol, hogyan folytatódik a történet?

(a 16. fejezet elolvasása előtt)

- 33) Milyen embernek tartja Rimszkijt?
- 34) Milyen embernek tartja Varenuhát?
- 35) Megváltozott-e a véleménye arról, hogy mit akar ebben a regényben az olvasóval közölni az író?
- 36) Az eddigiek alapján kiket tart rokonszenvesnek és kiket ellenszenvesnek a regény szereplői közül?
- 37) Mit gondol, hogyan folytatja az író a regényt?
- 38) Ön hogyan szeretné folytatni?

(a 19. fejezet elolvasása előtt)

- 39) Hogyan ítéli meg Lévi Máté viselkedését?
- 40) Most hogyan látja Wolandnak és segítőtársainak szerepét? Mit gondol, kit vagy mit képviselnek? Rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek tartja őket?
- 41) Mit gondol, hogyan folytatódik a regény?

(a 23. fejezet elolvasása előtt)

- 42) Mit szól Margarita viselkedéséhez?
- 43) Rokonszenvesebbé vagy ellenszenvesebbé vált boszorkánnyá válása után?
- 44) Mit akarhat Woland és társai Margaritával?

(a 26. fejezet elolvasása előtt)

- 46) Mi történik Júdással?
- 47) Hogyan alakult Pilátussal kapcsolatos véleménye?

(a 29. fejezet elolvasása előtt)

- 48) Hogyan ítéli meg Júdás viselkedését?
- 49) Hogyan ítéli meg Lévi Máté viselkedését?
- 50) Most hogyan látja Pilátust?
- 51) Kiket tart rokonszenvesnek azok közül, akik Woland és társai áldozatai voltak?
- 52) Kiket tart ellenszenvesnek Woland és társai áldozatai közül? Kit tart legellenszenvesebbnek?
- 53) Kit tart — Wolandot is beleértve — rokonszenvesnek és kit ellenszenvesnek Woland társaságából?
- 54) Mit gondol, hogyan fejezi be az író a regényt?
- 55) Szíve szerint Ön hogyan fejezné be ezt a regényt?

[az epilógus (utószó) elolvasása előtt]

- 56) Miért szabadították ki a helytartót?
- 57) Hogyan értelmezi a befejezést?
- 58) Most hogyan látja Woland szerepét?
- 59) És Margaritáét?
- 60) Miért nem ment a Mester és Margarita Pilátus után?
- 61) Az epilógusban Ivánról, a költőről lesz szó. Mi történik vele a regény befejezésének időpontját követő években?

(az epilógus elolvasása után)

- 62) Mi a véleménye a regényről?
- 63) Mi nem tetszett benne?
- 64) Mit nem értett belőle?
- 65) Mondott-e valami újat Önnek ez a regény?
- 66) Mit tart benne szomorúnak, mit humorosnak, mit unalmasnak?
- 67) Most kiket talál rokonszenvesnek?
- 68) És kiket ellenszenvesnek?
- 69) Kikről nem tudja eldönteni, hogy rokonszenvesek-e vagy ellenszenvesek?
- 70) Milyen hatást gyakorolt Önre a regény?

4) KÉRDÉSEK A REGÉNY 24., A MESTER KISZABADÍTÁSA CÍMŰ FEJEZETE MEGÉRTÉSÉNEK VIZSGÁLATÁHOZ

- 1) Emlékezzen vissza mi történt a Sátán bálja után, Woland szobájában?
 - 2) Kik szerepeltek ebben a fejezetben?
- (most adjuk kezébe a könyvet, olvassa el még egyszer a 24. fejezetet)

3) Mit jelentenek ezek a szavak, kifejezések:

kandeláber
ógott-mógott
akkurátosan
kaviár
Messire
noblesse oblige
frakk
titulál
glóbus
gyémántos donna
hallucinál
Partisie Prudi
holdfény-pászma
ópusz
ártány
illegális irodalom
vámprir
ihlet
hányta a keresztet
cseplesz
nemtudomka
akcentus
Szadovaja
Kreml

4) „A történelem majd igazol bennünket.” Mit mond ezzel Behemót, mire utal az író?

5) „A kézirat sosem ég el.” Mit jelent ez a mondat Woland szájából? Van-e valami más jelentése is az egész regényt ismerve?

6) „Nincs dokument, tehát ember sincs.” Mit jelent ez a mondat?

7) „Ebben a hazugságban az a legérdekesebb, hogy első szavától az utolsóig

koholmány” — mondta Woland Behemót sivatagi bolyongásáról szóló történetére. Mit akart ezzel mondani?

8) „Ami látható, azt akárki könnyen eltalálhatja” mondta Korovjov Aza-zellő csodálatos céllövő képességeit méltatva. Igaza van?

9) „Szerintem ön nem is egészen ízé ... kandúr” — jegyezte meg a Mester tévován. Mire gondolt, mi, ha nem kandúr?

10) „A telihold éjszakája ünnepi éj” — mondta Woland Margaritának. Hol szerepel még a regényben a telihold? Van-e összefüggés ezek között a jelenetek között?

11) Vajon mit sugott Margarita a Mester fülébe, amiért a Mester azt mondta „Nem, ehhez már késő. Semmi egyebet nem kívánok, már az élettől, csak azt, hogy téged lássalak.”

12) Miért tartja a Mester szomorúnak azt, hogy regénye még sok meglepetést fog okozni?

13) Hogyan nem hallották a nagy zenebonát a lépcsőházban figyelő detektívek?

14) Miért nem feszélyezte Margaritát meztelensége?

15) Miért nem maradt a Mester előtt meztelen? (Miért került rá a fekete köpeny?)

16) Miért nem akart kéréssel előhozakodni Margarita?

17) Miért sóhajtott hangosan a kandúr és miért mosolyodott el gúnyosan Woland, amikor Margarita azt kéri, hogy „Fridának ne tegyék többé az ágya mellé a zsebkendőt, amelyikkel gyermekét megfojtotta”?

18) „Az irgalmasság néha álnokul behatol a legkisebb résen is”, magyarázta Woland. Mit akart ezzel mondani?

19) „Őszintén megvallom, léha, könnyelmű nő vagyok” — mondta Margarita Wolandnak. Ön is ilyennek tartja Margaritát? Mit gondol, valóban léhának tartotta magát Margarita?

20) Ha egyszer nagyobb Woland hatalma, mint sokaknak, miért nem ő intézte Frida felmentését vezeklése alól. Miért bízta ezt Margaritára?

21) Miért hahotázott Woland, amikor meghallotta, hogy a Mester Pilátusról ír regényt?

22) Miért jelentette fel Mogarics a Mestert?

23) Miért küldi ki kísérő társait Woland a szobából, amikor a Mester és Margarita sorsáról akar beszélgetni velük?

24) Miért fontos Woland számára az ihlet és álmodozás?

25) Miért nem érdekes megírni Alojzis Mogaricsot?

26) „A fülébe súgtam a legnagyobb csábítást, de ő elutasította” — panaszkodik Wolandnak Margarita. Mit súghatott Margarita a Mester fülébe?

27) Most a fejezet másodszori elolvasása után a regény ismerete alapján milyennek látja Wolandot, miben látja szerepét?

28) Neme

29) Életkora

30) Szülei foglalkozása

5) A MESTER ÉS MARGARITÁRA VONATKOZÓ
FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- ADRIAN, Esa: Bulgakovin ilmestykset. Mutta onhan hän mestari, mestari? = Helsingin Sanomat, 1972. VII. 2.
- ADRIAN, Esa: Bulgakovin päivät. = Helsingin Sanomat, 1980. VII. 27.
- ALFÖLDI Jenő: A tisztesség forradalma. = Napjaink, 1970. 11. sz.
- AL'TSULER, A.: Bulgakov — prozaik. = Literaturnaja gazeta, 1967. febr. 7.
- ANCSEL Éva vezette azt a műelemző szemináriumot Bulgakov A Mester és Margarita című regényéről az ELTE bölcsészettudományi karán az 1976—77-es tanévben, amelyet NEUBERGER Róbert ismertet az Olvasatokon át az irodalmi műalkotásig című kéziratot művében, amely a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában hozzáférhető.
- ARMANE, Eilif: Russisk roman fra 30 årene. = Friheten, 1968. III. 15.
- AURAS, Christiane: Moskau — vom Dämon befallen. Zeitsatire aus dem Nachlass veröffentlicht. = Die Welt der Literatur, 1968. 9. sz.
- BAKCSI György: Forradalmak, háborúk, irodalom. Bp. 1976. Gondolat. 210—213 l.
- BAKCSI György: Varázslók Moszkvában. = Társadalmi Szemle, 1970. 3. sz.
- BALASSA Péter: Lectori jelentés három Bulgakov-dolgozatról (Gábor György, Kamarás István és Sente Péter értelmezéseiről). Bp. 1980. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)
- BALOGH H. Tibor: A játékesztétika magyar kulcsregényei a harmincas-negyvenes években. = Vigilia, 1980. 11. sz. 779. l.
- BARABÁS Judit: A Mester és Margarita. Bp. 1983. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)
- BARANCZAK, Stanislaw: Odbudova przez rekonstrukcjy. = Nurt, 1969. 11. sz.
- BAZZARELLI, Eridano: Invito alla lettura di Bulgakov. Milano. 1976. Mursia.
- BEERMANN, René: Bulgakowa „Der Meister und Margarita” und die Wertordnung. = Osteuropa, 1970. 3. sz.
- BELOHORSZKY Pál előadása az Irodalomtörténeti Társaság felolvasó ülésén az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1981-ben.
- BELZA, I. F.: Genealogija „Maszter i Margaritü”. = Kontekszt, 1978. Moszkva, 1981. Nauka.

- BELZA, I. F.: K voproszu o puskinszkijh tradicijah v szovremennoj literature. = Kontekszt 1980. Moszkva, 1981. Nauka. 191—244. l.
- BENTERUD, Aagot: „Tal aldri med ukjente” = Vart Land. 1967. XII. 18.
- BOJTÁR Endre: Egy rendhagyó regény. = Új Írás, 1970. 6. sz.
- BOJTÁR Endre: Lektor i jelentés Gábor György, Kamarás István és Szenté Péter mű-értelmezéseiről. Bp. 1980. Kézirat. (A Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában hozzáférhető.)
- BUGGE, Niels Magnus: Djevelen i Moskva. = Morgenbladet. 1968. V. 20.
- CUSUMANO, Suzanne: Mikhail Boulgakov. = Etudes, Revue mensuelle. (Paris), 1968. March, 391—401. l.
- CSUDAKOVA, M.: Tvorceszskaja isztorija romana Maszter i Margarita. = Voproszű literaturű, 1976. 1. sz.
- CZESZKO, Bohdan: Jak szatan wydal bal. = Nowe ksiazki, 1969. VIII. 30.
- DELANEY, Joan: The Master and Margarita. The Reach Exceeds the Grasp. = Slavic Review, 1972. 89—100. l.
- DIENES László: Egy szovjet Bulgakov-vitáról. = Kritika, 1968. 11. sz.
- DRAWICZ, Andrzej: ... Diabli wezma? = Sztandar Mlodych, 1969. nov. 5.
- DRAWICZ, Andrzej: Rewanż. = Miesiecznik Literacki, 1970. 11. sz.
- ELBERT, János: Napjaink szovjet irodalma. Bp. 1974. Gondolat. 35—37. l.
- ERICSON, Edward: The satanic Incarnation Parody in Bulgakov's. The Master and Margarita. = Russian Review, 1974. Jan. 22—36. l.
- ETKIND, Efim: Manuskripte brennen nicht. Über Michail Bulgakov. = Akzente, 1968. 4. sz.
- FÁBRI Anna: Vélemény Gábor György, Kamarás István és Szenté Péter mű-értelmezéseiről. Bp. 1980. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)
- FANGER, Donald: The Master and Margarita. = Nation, 1968. Jan. 22.
- FEHÉR E. Pál: Mihail Bulgakov. A Mester és Margarita 1978-as Európa kiadásának utószava.
- FEHÉR E. Pál: Milyen író Bulgakov? = Népszabadság, 1971. VII. 15.

FÉJA Géza: Bulgakov. = Kortárs, 1970. 7. sz.

FOSS, Julius: Mistrz, Malgorzata i ... szaleni artysci. = Walka Mlodych, 1970. XII. 27.

FOSTY, Véra: L'Évangile selou Boulgakov. = Figaro littéraire, 1968. júl. 29. — aug. 4.

GÁBOR György: A mindennapok politikusságától a politikum regénytelenségéig. Bp. 1979. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)

GALLAGHER, David: Devils in the Neurotic City. = Times (London), 1967. Dec. 2.

GIESECKE, Hans: Wenn es keinen Gott gäbe? Zu theologische und weltanschaulichen Aspekten in Michail Bulhakows Roman „Der Meister und Margarita”. = Evangelisches Pfauerblatt, 1969. 1. sz.

GUSZ, M.: Gorjat li rukopiszü? = Znamja, 1968. 12. sz.

HEGGE, Per Egil: Ut av Gogols kappe. = Aftenposten. 1967. XII. 30.

JOVANOVIĆ, Milivoje: Utopija Michaila Bulagokva. Belgrád, 1975. Institut za Knjizevnost i umetnost.

KALEMAA, Kalevi: Kun saatana jakoi oikeuttaja Jeesus julisti poliittista anarkismia. = Kanan Uutiset, 1969. IV. 16.

KÁLMÁN Mária: Bulgakov A Mester és Margarita című művének színházi esettanulmánya a Thália Színház előadása alapján. Bp. 1972. Kézirat. = (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)

KALUZYNSKA, Zuygmunt: Wajda o Jezusie. = Polytika, 1975. II. 8.

KARAS, Justin: Bulhakow a literatura klasyczna. = Nurt, 1974. XI. 11.

KIRÁLY Gyula előadása az Irodalomtörténeti Társaság felolvasó ülésén az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 1981-ben.

KISBALI László — KISS Ilona: A „megbízhatatlan” individuum. (Világkép és regényforma „A Mester és Margaritában”) Bp. 1980. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)

KOMOR Vilma: A Mester és Margarita. = Magyar Nemzet. 1970. IV. 26.

KOROKNAI Zsuzsa: A Mester és a mestermű. = Élet és Irodalom, 1970. 4. sz.

KOSKIMIES, Rafael: Satiiri runon pehmentämä. = Uusi Suemi, 1969. VI. 15.

- KUNCEWICZ, Piotr: Kroki komandora. = Wspolczesnosc, 1970. 6. sz.
- LAKSIN, Vladimir: Roman Bulgakova „Maszter i Margarita”. = Novüj mir, 1968. 6. sz.
- LAKSIN, Vladimir: Rukopiszü ne gorjat! Ovet M. Guszu. = Novüj mir, 1968. 12. sz.
- LEVIN, Volker: Das Groteske in Michaila Bulgakova Prosa mit einem Exkurs zu A. Sinjavskij. = Arbeiten und Texte zur Slavistic G. München, 1975. Verlag Sagner.
- LIND, Per: Det 20. arhundres mesterverk? = Arbeiderbladet, 1967. XII. 9.
- MACIAG, Wlodimierz: Europa, lata trzydzieste. = Zycie Literackie, 1969. VIII. 3.
- MAHLOW, Elena N.: Bulgakov's The Master and Margarita. The Text as a Cipher. New York — Washington — Arlanta — Hollywood, 1975. Vantage Press.
- MALLINEN, Jakka: Bulgakov, satiirista, moralfilosofiaan. = Kuultuurivihkot, 1981. 3. sz.
- MICHA, René M.: Mikhaïl Boulgakov ou le Russie éternelle. = Critique. 1960. jan.
- MIHAJLOV, Oleg: Proza Bulgakova. = Szibirskije ogni, 1967. 9. sz.
- MOLLER, Peter Ulf: Djovelen i Moskva. = Berlingske Aftenens, 1968. IX. 13.
- NEUBERGER Róbert: Olvasatokon át a műalkotásig. A Mester és Margarita az értelmezések, ismertetések, kritikák tükrében. Bp. 1977. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)
- (NEWSWEEK) The Unquiet Grave. = Newsweek, 1967. X. 23.
- OLONOVA, Elvira: Bulgakovuv „anti-Faust”. = Orientace, 1970. 6. sz.
- PASTUSZEWSKI, Karol: Bestseller Bulhakowa. = Kierunki, 1970. III. 15.
- PERVUSIN, N. V.: Une revelation en litterature russe: Mikhaïl Boulgakov „Manuscrits ne brulent pas”. = Slavic and East European Studies.
- PIPER, D. G. B.: An Approach to Bulgakov's The Master and Margarita. = Forum for Modern Language Studies, 1972. 2. sz.
- POGÁNY Béla: Bulgakov A Mester és Margarita. = Alföld, 1970. 7. sz.
- PROFFER, Elendá: The Master and Margarita. = Major Soviet Writers. Ed by Edward J. Brown. London — Oxford — New York, 1973. Oxford. Univ. Pr.

- RADNÓTI Sándor: Vélemény A Mester és Margarita fogadtatását vizsgáló kutatás előzetes anyagairól. Bp. 1980. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)
- ROSENTHAL, Raymond: Bulgakov's Sentimental Devil. = The New Leader, 1967. Nov. 20.
- ROTSCHILD, Thomas: Michail Bulgakow: Der Meister und Margarita. = Literatur und Kritik, 1969. Okt.
- RIFBJERG, Klaus: Den onde selv i Moskva. = Politiken, 1968. XII. 14.
- SARGINA, Ludmilla: Köznapi csodák. = Kritika, 1970. 7. sz.
- SCHONAUER, Franz: Michail Bulgakow: Der Meister und Margarita. = Neue Rundschau, 1968. 3. sz.
- SCHRÖDER, Ralf: Bulgakows Roman „Der Meister und Margarita” im Spiegel der Faustmodelle der 19. und 20. Jahrhunderts. = Michail Bulgakow Der Meister und Margarita. Roman. Berlin, 1968. Verlag Kultur und Fortschritt.
- SERFŐZŐ László: A Mester és Margarita. = Filológiai Közöny, 1974. 1—2. sz.
- SERFŐZŐ László: A történelem szomorúsága. = Jelenlét, 1975. 5—6. sz.
- SIMON László: A Mester és Margarita. = Hajdú-Bihari Napló, 1970.
- SLIWOWSKI, René: Zwycieski — dekadent. = Polytika, 1969. VIII. 23.
- SKAGESTAD, Peter: Fantasies flukt til virkeligheten. = Aftenposten, 1973. IX. 20.
- SSACHNO, Helen: Bulgakows Höllenritt. Der Letzte Roman des sowtäschen. Schriftstellers. = Süddeutsche Zeitung, 1968. Apr.
- STENBOCK-FERMOR, Elisabeth: Bulgakov's The Master and Margarita and Goethe's Faust. = Slavic and East European Journal, 1969. 3. sz.
- SULYOK Elemér: „Nincs új a nap alatt”. Pannonhalma, 1984. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)
- SZEGAL, D. = List z Moskw. = Kurt, 1968. nov.
- SZENTE Péter: Mihail Bulgakov: A Mester és Margarita. (Műelemzés). Bp. 1978. Kézirat. (Hozzáférhető a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárában.)
- SZILÁGYI Júlia: A Mester és Margarita avagy az orosz Faustus. = Előre, 1972. VIII. 5.

- SZIMONOV, Konstantin: Mihail Bulgakov három regényéről. = A hetvenes évek. Bp. 1976. Kossuth K. 318—328. l.
- SZKORINO, A.: Lica bez karnevalnüh maszkov. = Voproszű literaturű, 1968. 6. sz.
- SZÖLLÖSI Klára: Margarita Budapesten. = Élet és Irodalom, 1968. 47. sz.
- SZTRUVE, Gleb: The Re-Emergence of Mikhail Bulgakow. = Russian Review, 1968. July.
- THOMPSON, Ewa: The Artistic World of Mikhail Bulgakov. = Russian Literature, 1973. 54—64. l.
- (TIME) Mikhail Bulgakov. The Master and Margarita. = Time, 1967. Oct. 27.
- (TIMES LITERARY SUPPLEMENT) Diabolical experiment. = Times Literary Supplement, 1967. Dec. 7.
- URBAN, Peter: Tefelsspule in der sowitischen Hauptstadt. = Zeit, 1968. 18. sz.
- USTVEDT, Yngvar: En merkelig russer. = Dagbladet, 1968. I. 29.
- UTYEHIN, N. P.: Isztoricseszkiye grani vecsnüh isztin. = Szovremennűj szovetszkij roman. Leningrad, 1979.
- VARGA Mihály: Miahail Bulgakow portréjához. = Kritika, 1968. 11. sz.
- VINOGRADOV, : Zavescsanie Masztera. = Voproszű literaturű, 1968. 6. sz.
- WOLICKI, Krzysztof: Wycienczony Faust i krwista rzeczywistosc. = Tworzosc, 1969. 9. sz.
- WOROSZYLSKI, Viktor: Rekopisy nie sptona! — obiecť diabel. = Wiesz, 1971. 7—8. sz.
- WRIGHT, A. C.: Mikhail Bulgakov. Life and Interpretations. Toronto — Buffalo — London, 1978. Univ. of Toronto Pr.
- (YALE REVIEW) New Book in Review. Mikhail Bulgakov The Master and Margarita. = Yala Review, 1968. March 29.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés 3

I. Woland fogadtatása Magyarországon	7
1. Woland átlépi az országhatárt	7
2. Wolandék apró tételekben	11
3. Hová jutott el Woland Magyarországon?	14
4. Milyen kritikát kapott Woland?	15
5. Kik találkoztak Wolanddal?	18
6. Az éterben, a képernyőn és a színpadon	22
7. Hogyan fogadták Wolandot Magyarországon?	32

II. A Mester és Margarita értelmezése

1. Polémia a műfajról	37
2. A mű jelentés-rétegeinek olvasatai	51

III. Az olvasás folyamata 68

A) Az első benyomások és azok alakulása (A regény első fejezete olvasásának vizsgálata)	68
B) Utazás egy regényben (A Mester és Margarita befogadása folyamatának vizsgálata gimnazista és tanárjelölt olvasói körében)	91
C) Hogyan olvassuk Bulgakov szövegét? (A 24. fejezet megértésének vizsgálata)	117

IV. A befogadás 131

A) Rokonszenvek, állásfoglalások, értelmezések (A Mester és Margarita hősei és magyar olvasói)	
B) Átfogó értelmezések	162
C) A hatás	182
D) Olvasói magatartások	203
E) A befogadást befolyásoló tényezők	213

V. Epilógus 229

A) Módszertani lelkiismeretfurdalás	229
B) Nyitvamaradt kérdések és továbbgondolandó válaszok	232

Függelék

1. Kérdőíves interjú a regény elolvasása után	237
2. Kérdések az 1. fejezet befogadásának vizsgálatához	250
3. Kérdések az olvasás folyamatának vizsgálatához	252
4. Kérdések a regény 24., A Mester kiszabadítása című fejezete megértésének vizsgálatához	255
5. A Mester és Margaritára vonatkozó felhasznált szakirodalom	257

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

